ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
им. М. УТЕМИСОВА

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 2 (62) - 2016

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Выпуск 2 (62) шығарылым
Сәуір – Апрель, Мамыр – Май, Маусым - Июнь

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Педагогика, филология,тарих
Педагогика, филология, история

ВЕСТНИК ЗКГУ

Бас редактор – Главный редактор:
ИМАНҒАЛИЕВ А.С.
педагогика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор педагогических наук, професор

Бас редакторының орынбасары –
Заместитель главного редактора
Ғ.И.ИМАШЕВ
п.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры
д.п.н., проректор по НР и МС ЗКГУ им. М.Утемисова

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, бірінші проректор	д.и.н., доцент, первый проректор ЗКГУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
А.С. Қыдыршаев -	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Ж.И.Сардарова -	п.ғ.д.,М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., ЗКГУ им. М.Утемисова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
М.К. Бисемалиева -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, №1432 – Ж куәлігі берілген.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 26.01.2011ж. есепке алу туралы №11389-Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым Тізіміне енді.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26.01.2011г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2016.

ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

УДК 371.3:81

Имангалиев А.С. *– доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Морозова Л.В. *– магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова.*
E-mail: *a-alma@bk.ru*

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМНО-ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ И ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ УЧЕНИКОВ

Аннотация. *В данной научной статье рассматривается сущность и значение проблемно-диалогической технологии в формировании познавательной активности и личностного развития учеников.*

Ключевые слова: *Современное образование, познавательная активность, личностное развитие, проблемный диалог.*

В 21 веке, в эпоху информационно-инновационных технологий, происходит процесс радикальных изменений социально-экономического устройства общества ведущий к смене требований, предъявляемых, в первую очередь, к сфере образования. Современное образование должно стать процессом личностного развития. Образование сегодня – это формирование ответственной личности за свои действия перед собой и миром со свободным, критичным, творческим мышлением и воспитание интеллигентного человека, открытого к диалогу, способного самостоятельно работать с большим потоком информации, владеющего навыками проектирования и менеджмента, умеющего решать проблемы и имеющего установку на непрерывное самообразование. Задача педагога сводится к управлению и формированию познавательной активности средствами самой личности. Конечная цель современного образования – помочь всем учащимся раскрыть способности, заложенные природой, стать самим собой.

Важнейшим средством реализации новых целей образования являются личностно-ориентированные технологии, реализующие исследовательские, контекстные, диалогические, имитационно-игровые модели обучения, основанные на субъектно-рефлексивной позиции обучающегося. Одним из наиболее универсальных методов обучения считается технология проблемно-диалогического характера, поскольку может быть применима на разных ступенях образовательной системы и на любом предметном содержании. Она разработана на основе двух таких самостоятельных областей исследования, как проблемное обучение и психология творчества, и построена на принципах развивающего обучения, что позволяет заменить урок объяснения нового материала уроком «открытия» знаний. Проблемно-диалогическое обучение – метод обучения, создающий творческий процесс, где учащиеся приобретают знания при помощи диалога с учителем. Данный прием неоднократно апробирован педагогами-практиками в образовательном процессе, поэтому смело говорим, что он является результативным, здоровьесберегающим и формирующим познавательную активность.

В самом определении «проблемно-диалогическое» первая часть означает, что на уроке изучения нового материала должны быть проработаны два момента: постановка учебной проблемы и путь ее решения. Слово «диалогическое» обозначает, что установку учебной проблемы и поиск решения ученики осуществляют в ходе специально выстроенного диалога. Диалог – форма речи, состоящая из регулярного обмена высказываниями, репликами, на языковой состав которых влияет непосредственное восприятие речевой деятельности говорящих [1]. Диалоговый урок не удастся, если:

- учитель категоричен, нетерпим к другому мнению, к ошибке. Настойчиво навязывает свое мнение, сковывает частыми дисциплинарными замечаниями, то есть использует авторитарный стиль общения;
- отсутствует эмоциональная отзывчивость к личности: улыбка на лице наставника, чуткость к настроению ученика, обращение по имени, зрительный и физический контакт;
- присутствуют закрытые вопросы;
- неумение учителя быть хорошим слушателем: перебивание, негативная оценка услышанного [2].

Таким образом, чтобы технология проблемно-диалогического обучения содействовала становлению познавательной активности, необходимо учесть выше перечисленные психолого-педагогические условия.

Изучая и анализируя научные труды А.М. Матюшкина [2], М.И. Махмутова [3], Е.Л. Мельниковой [1], Т.В. Напольновой [4], В.Оконь [5], Т.И. Шамовой [6], Шатовой Е.Г. [7] и других о методах проблемного обучения и способах создания проблемных ситуаций, нами были разработаны проблемные диалоги применительно к изучаемой теме на своих уроках.

Как известно, существуют три основных приема постановки учебной проблемы:

- побуждающий от проблемной ситуации диалог;
- подводящий к теме диалог;
- сообщение темы с мотивирующим приемом [1].

Их сходство заключается в обеспечении мотивации учеников к изучению нового материала, а различие в характере учебной деятельности и в развивающем эффекте. Побуждающий от проблемной ситуации диалог обеспечивает истинно творческую деятельность детей, развивая их речь и творческие способности. Подводящий к теме диалог и сообщение темы с мотивирующим приемом всего лишь имитируют творческий процесс [1].

Результатом научного творчества являются новые знания, которые ребенок «открывает» сам, сталкиваясь с интеллектуальным затруднением. То есть создается педагогом специальная ситуация, когда ученик не может выполнить поставленную перед ним учебно-познавательную задачу, оперируя имеющимися знаниями и для решения сложившейся проблемы ему необходимы новые знания. Таким образом, ученик отправляется в поиск за новой порцией знаний. Как следствие, его познавательная активность связана с интеллектуальной потребностью. Из этого следует, что проблемно-диалогическое обучение – один из эффективных способов формирования познавательной активности на основе дискуссионной модели, которая входит в состав активных методов обучения, прямая задача которых – побуждать к действию, активизируя умственную деятельность. Стало быть, «открытия» новых знаний учащийся совершает только в условиях проблемных ситуаций, специально организованных в процессе обучения. Понятие «проблемная ситуация» ввел доктор психологических наук, А.М. Матюшкин. Проблемная ситуация – определенное психологическое состояние ученика, возникающее в процессе выполнения задания, которое требует открытия (усвоения) новых знаний.

Организация проблемной ситуации при проблемно-диалогическом обучении – это не одномоментный акт, а процесс, включающий пять основных звеньев:

- *возникновение проблемной ситуации*, то есть столкновение с противоречием. Ученик испытывает затруднение, которое заставляет его выполнить конкретную мыслительную работу: осознать противоречие и сформулировать проблему.

- *постановка проблемы.* Формулируют проблему научным языком.

- *поиск решения.* Ученики выдвигают самые разные гипотезы и сами подвергают их проверке.

- *выражение решения.* Путем проб и ошибок школьники под руководством педагога открывают новое знание и выражают его соответствующим научным языком в форме устного сообщения.

- *реализация нового знания в практической деятельности.* Применение нового знания в упражнении [2]. Давайте рассмотрим данные этапы проблемно-диалогической технологии в таблице.

Действия учителя	Действия ученика
1. Создает проблемную ситуацию.	1.Осознает противоречия в изучаемом явлении
2.Оранизует размышления над проблемой и ее формулировкой.	2.Формулирует проблему.
3.Организует поиск гипотезы предположительного объяснения обнаруженных противоречий.	3.Выдвигает гипотезы, объясняющие явления.
4.Организует проверку гипотезы.	4.Проверяет гипотезы в эксперименте: в выполнении практических упражнений, анализе и тому подобное.
5.Организует обобщение результатов и применение полученных знаний.	5.Анализирует результаты, делает выводы, применяет полученные знания на практике

Источник: [3].

Как видим, проблемно-диалогическая технология сводит роль учителя к организации проведения урока, а роль учеников к активным участникам этого процесса. То есть задача учителя – успешно управлять активностью учащихся.

Приведем фрагменты уроков из личного опыта, показывая на собственных примерах эффективность метода проблемно-диалогического обучения в развитии познавательной активности на разных этапах урока.

5 класс. Тема: «Служебные части речи». Этап формулирования темы.

- Прочитайте слова, записанные на доске в три столбика.

- Читают: из и ли
на но ни
под а бы

- Почему они поделены на отдельные столбики?

- Отвечают: «В первом столбике – предлоги, во втором – союзы, в третьем – частицы».

- Все согласны?

- Да.

- Как одним словом можно назвать данные части речи?

- Служебные

- Совершенно верно. Значит сегодня тема нашего урока?

- Ученики отвечают: «Служебные части речи».

9 класс. Тема: «Типы подчинения в предложениях с несколькими придаточными». Этап постановки учебной проблемы.

- Запишите предложение, расставьте знаки препинания, выделите главные члены предложения и составьте схему. Диктую:

Он упорно шел к победе, зная, что в него верят, что он, действительно, сможет и что ему необходимо преодолеть этот путь.

- Один ученик работает у доски. После записи предложения, выделяет главные члены предложения, рассуждая вслух, составляет схему: [- =,-.-.-], что (=), что (- =), и что (= -.).

- Сравните свои схемы с моей. Вывешиваю заранее приготовленный плакат на доску, где крупным планом обозначена схема: [- =,-.-.-], что (=), что (- =) и (что = -.) Вы справились с заданием?

- Справились, но неверно.

- Где ошибка?

- Мы поставили запятую после второго придаточного предложения.

- Каким правилом Вы руководствовались?

- Придаточные предложения в составе сложноподчиненного отделяются друг от друга запятой.

- Молодцы. Но, как Вы уже поняли не всегда. Что же нам сегодня предстоит узнать?

- Почему в подобных предложениях запятая не нужна.

5 класс. Тема: «Правописание суффиксов -чик, -щик в именах существительных». Этап поиска решения проблемы.

Данный этап проходит средствами столкновения мнений учеников.

- Посмотрите внимательно на слова, которые мы записали. Вдумайтесь, когда, по вашему мнению, в существительных пишется суффикс -чик, а когда -щик?

- После звонких согласных пишется суффикс -чик.

- Еще какие варианты? Все гипотезы записываю на доске.

- В словах с приставкой пишется -чик.

- Какие еще есть предположения?

- После мягких согласных пишется -щик.

- Все идеи высказаны? Если больше нет догадок, то давайте проверять Ваши гипотезы. Все ли придерживаются мнения, что суффикс -чик пишется после звонкой согласной?

- Нет, так как в слове «советчик» -чик пишется после глухой.

- Замечательно. Первая гипотеза опровергнута. Со второй гипотезой согласны?

- Нет, потому что в слове «выдумщик» есть приставка, но пишется -щик.

- Отлично. Проверяем следующую гипотезу.

- Не согласны, поскольку снова на примере слова «выдумщик» становится ясно, что и после твердых согласных пишется суффикс -щик.

- Ребята находятся в затруднении. Ни одна из высказанных ими гипотез не оказалась верной, поэтому делаю подсказку: «Подчеркните согласные после которых пишется суффикс -чик» и озвучьте их.

- Д, С, З, Ж, Т.

- Правильно. Выпишите их отдельной строкой. Для более легкого запоминания советую расставить выделенные буквы по парам звонкости и глухости. Вывешиваю на доску заранее подготовленные крупным форматом заглавные буквы: Д-Т, З-С, Ж. Посмотрите так у Вас получилось?

- Попробуйте теперь сформулировать правило правописания суффиксов -чик и -щик.

- После букв Д-Т, З-С и Ж пишется суффикс -чик, а в остальных случаях -щик.

- Молодцы! Для полного убеждения в достоверности сформулированного Вами правила подберите сами любые 10 слов с суффиксом -чик и с суффиксом -щик, распределив их в два столбика.

Из данных примеров четко видно, что учащиеся сами определяют тему занятия, сами находят проблему и сами проводят поиск ее решения. Древнегреческий философ Сократ говорил: «Человек глубоко постигает лишь то, до чего додумывается сам». Следовательно, проблемно-диалогический метод, несомненно, способствует формированию познавательной активности и раскрытию индивидуальности каждого ученика, тем самым повышая качество знаний. Роль преподавателя – помочь ребятам открыть новое знание. Обеспечив открытие знания, можно смело переходить к следующим этапам образовательного процесса: воспроизведение знаний и их закрепление, которые можно провести в форме эвристической беседы.

Эвристическая беседа – один из основных приемов активизации познавательной деятельности учащихся при проблемно-диалогическом обучении. Известным мастером ведения беседы в эвристической форме был Сократ. При помощи вопросов и логического выстраивания разговора, подводил своих учеников к противоречиям, затем последовательно вел к нужному выводу. То есть, эвристическая беседа состоит из серии взаимосвязанных вопросов, каждый из которых служит ключом к поиску решения проблемы. Учащиеся должны хорошо осознавать цель данной беседы. Учитель лишь координирует поиск, последовательно выставляя проблемные вопросы, формулирует противоречия. Все вопросы должны быть подобраны таким образом, чтобы дать возможность ребятам догадаться или даже сделать самостоятельное заключение.

Для применения метода эвристической беседы преподавателю необходимо обладать высоким уровнем мастерства, чтобы вовлечь в беседу абсолютно весь класс. Метод эвристической беседы способствует:

- самостоятельному усвоению знаний и способов действий;
- становлению творческого мышления;
- формированию качества ума и мыслительных навыков;
- обучению учащихся приемам активного познавательного общения;
- развитию мотивации учения, мотивации достижения [5].

В формировании познавательной активности при проблемно-диалогическом обучении уникальным является и метод «мозгового штурма». «Мозговой штурм» или в переводе с английского языка «мозговая атака» – оперативный метод решения проблемы на основе стимулирования творческой активности, при котором участникам обсуждения предлагают высказывать как можно большее количество вариантов решения, в том числе самых фантастичных. Для проведения «мозгового штурма» создаётся две группы. В первую группу входят учащиеся – «генераторы» идей. Их задача – предлагать решения по поводу обозначенной проблемы. Во второй группе находятся так называемые «члены комиссии». Им предстоит активная работа на последнем этапе «мозгового штурма»: обработка выдвинутых идей и выделение наиболее эффективных. «Мозговой штурм» пройдет успешнее, если:

- преподаватель будет поощрять и поддерживать все высказывания, но при этом не будет оценивать предложенные идеи;
- не будет допускать смеха, ироничных комментариев, насмешек над мыслями других.

Метод «мозгового штурма» состоит из последовательных этапов, которые рассмотрим на конкретном фрагменте урока.

6 класс. Тема: «Употребление имен прилагательных в речи. Роль эпитетов. Этап постановки проблемы».

- Ребята, в Ваших группах есть руководители и секретари, которых Вы сами выбрали. Секретари, не забудьте фиксировать каждую идею. Руководители, помните всякая идея достойна уважения. Слушаем внимательно задание.

У имен прилагательных не оказалось своего рода, числа и падежа. Они рассердились и исчезли со страниц текста, который Вы видите перед собой. (Для каждого ученика заранее готовится текст с пропущенными именами прилагательными). Как помочь прилагательным обрести эти грамматические категории и вернуть их? Хотя, может и нет необходимости их возвращать? Как Вы думаете имена прилагательные значимы для русского языка, да и языка вообще? Какова их роль?

Этап генерации идей. Здесь очень важно соблюдать правила «мозгового штурма»:

- принимать все идеи, даже абсурдные;
- абсолютное отсутствие критики;
- все предложения фиксируются без поправок или критики предлагаемых формулировок.

Этап отбора и систематизации идей. Учитель обращается к «членам комиссии»:

- Какие идеи Вы считаете более блестящими и почему? («Члены комиссии» обосновывают свои ответы).
- На основании высказанных мнений «членов комиссии» и выдвинутых «генераторами» идей разнообразных мыслей, какой вывод сделаем? Какова роль имен прилагательных в языке? (ребята высказываются).
- Да, согласна. Наша речь без имен прилагательных была бы похожа на картину, написанную серой краской. Прилагательные позволяют передать красоту и разнообразие окружающего мира, точнее прочувствовать и понять все, что нас окружает. Давайте практически убедимся в достоверности нашего вывода. У Вас на столах лежат тексты, которые необходимо «украсить» именами прилагательными. Пожалуйста, запишите свой текст в тетрадь.

На примере «мозгового штурма» ясно видно, что совместная деятельность учащихся многократно усиливает результат поиска решения проблемы. Каждый ученик, опираясь на свои знания и видение ситуации, вносит свой вариант на пути поиска решения проблемы. Царящая во время «мозгового штурма» дружественная и позитивная атмосфера позволяет ребятам импровизировать и использовать максимум своего творческого потенциала, а также служит усилению доверия и положительного эмоционального настроя. Главное уметь правильно организовать процесс, постараться учесть все нюансы, особенности проблемы и следовать основным этапам и правилам проведения «мозгового штурма». Тогда нужное Вам решение найдётся непременно!

Таким образом, проблемно-диалогический урок – это урок постановки и решения проблемы самими учениками в организованном диалоге с учителем [4].

Результативность технологии проблемно - диалогического обучения заключается:

- в формировании и повышении познавательной активности к русскому языку;
- в обеспечении развивающего эффекта в языковой области познания и познавательной мотивации учения;
- в становлении индивидуальности личности, ее творческих способностей;
- в создании положительной атмосферы сотрудничества учителя и ученика;
- в развитии речи, логического мышления;
- в достижении высоко уровня образованности [4].

Обобщая вышеизложенное можно сделать заключение, что при построении урока на основе проблемного диалога нет пассивных, все мыслят и высказывают свои идеи. Диалог активно содействует интенсивному развитию устной коммуникации. Решение одной и той же проблемной познавательной задачи разными детьми или группой ребят позволяет сопоставлять и критически оценивать работу, рождая взаимный интерес к работе друг друга. В связи с этим в современном образовательном процессе технология проблемно-диалогического обучения становится одной из приоритетных.

Литература:

1.Мельникова Е.Л. Проблемно-диалогическое обучение: понятие, технология, предметная специфика // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Образовательная система «Школа 2100» – качественное образование для всех». – М.: Баласс, 2006. – 298 с. С. 144-180.

2. Матюшкин А.М. Теоретические вопросы проблемного обучения. Хрестоматия по психологии: учебное пособие / Под ред. А.В. Петровский. – М.: Просвещение, 1977. – 466 с.

3. Махмутов М.И. Вопросы организации процесса проблемного обучения. – Казань: Татарское книжное издательство, 1972. – 526 с.

4. Напольнова Т.В. Активизация мыслительной деятельности учащихся на уроках русского языка. – М.: Просвещение, 1983. – 112 с.

5. Оконь В. Основы проблемного обучения. – М.: Просвещение, 1968. – 208 с.

6. Шамова Т.И. Активизация учения школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 208 с.

7. Шатова Е.Г. Урок русского языка в современной школе: учебно-методическое пособие. – М.: Дрофа, 2008. – 109 с.

8. Мельникова Е.Л. Проблемный урок или Как открывать знания с учениками. Пособие для учителя. – М.: АПК и ПРО. – 2002. – 168 с.

Имангалиев А.С., Морозова Л.В.

Орыс тілі пәніндегі күрделі-диалогтық білім берудің технологиясы білім алушылардың танымдық белсенділігі мен жеке дамуын қалыптастырудағы құрал ретінде

Аталмыш ғылыми мақалада білім алушылардың танымдық белсенділігі мен жеке дамуын қалыптастырудағы күрделі-диалогтық технологиялардың мәні мен маңыздылығы қарастырылады.

Тірек сөздер: *қазіргі заманғы білім беру, танымдық белсенділік, жеке даму, күрделі диалог құру.*

Imangaliev A.S., Morozova L.V.

Problematic – dialogical technology of education in Russian courses as a means of formation of cognitive activity and personal development of students.

In this scientific article is considered the essence and significance of the problematic-dialogical technologies in the formation of cognitive activity and personal development of students.

Keywords: *Modern education, cognitive activity, personal development, a problematic dialogue.*

***

ӘОЖ 37.022

Торыбаева Ж. З. *– педагогика ғылымдарының докторы, профессор м.а.,*
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
E-mail: *zhamilyazahan@mail.ru*
Тойбекова Б.А. *– Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық*
қазақ-түрік университеті, PhD докторанты
E-mail: *Bagdat1984@mail.ru*
Нуридинова Г.А. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент*
М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
E-mail: *dana_n_7@mail.ru*

ОҚУШЫНЫҢ ПОЛИЛИНГВАЛДЫ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МӘНІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. *Көпмәдениетті және көптілді орта жағдайында ұлттық мектептер алдында оқушыларды өз ана тілімен қатар ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілі және әлемдік мәдениетпен байланыстырушы ретінде ағылшын тілін үйрету сияқты маңызды міндет пайда болды.Ұсынылып отырған мақала жалпыға міндетті орта білім беру жүйесінде мектеп оқушыларының полилингвалды тұлға болып қалыптасу мәселесіне арналған. Мақалада бұл міндеттерді іске асырудың негізгі бағыттары баяндалып, сонымен қатар оқушының полилингвалды тұлғасын қалыптастырудағы коммуникативтік құзыреттіліктің мәні мен құрылымы көрсетілген.*

Тірек сөздер: *Оқушы, тұлға, полилингвалдық, коммуникативтік, құзыреттілік, мәні, құрылымы.*

Еліміздің тәуелсіздігі нығайып, қоғамдағы демократияның өрісі кеңейген шақта адамның қоғамдық та, тұлғалық та рөлі жаңа сипатқа ие болып отыр. Соған орай рухани құндылықтар жаңарып, адамның зияткерлік әлеуетін қалыптастырудағы білімнің маңыздылығы туралы қағидалар түбегейлі өзгерді. Жалпы білім беретін мектепте оқытылатын әрбір пән оқушы тұлғасын жетілдірумен қатар оның шығармашылық қабілеттерін дамытуды көздейді.

Сондай-ақ заман талабымен үндес қабылданған мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған Ұлттық іс-қимыл жоспары қарқынды дамып келе жатқан өзгермелі қоғам жағдайында өмір сүруге икемді, өздігінен білім алуға, алған білімін өмірлік жағдаяттарға сәйкес қолдана білуге, өзін өзі толық жүзеге асыруға дайын, шығармашылыққа бейім, құзіретті және бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру міндетін алға тартады [1].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашақ өркениетті, дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған елдердің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін - білім» екенін айта келіп, «Ұлттық бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады» - деп білім беру жүйесіне үлкен міндет артқан болатын [2].

Оқушының білім, білік, дағдылармен қаруландырып қана қоймай, оны тұлға етіп қалыптастыратын алғашқы баспалдақ - мектеп. Олай болса, интеллектуалдық, біліктілік, коммуникативтік жағынан оқушыны әлеуметтік ортамен (табиғатпен, басқа адамдармен, өзімен-өзі, т.б.) белсенді қарым- қатынасқа түсуге, сол ортаға барынша тез бейімделе алуға дайындау мектептің қызметі болып табылады.

Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған Ұлттық іс-қимыл жоспарында жеті негізгі құзыреттілік белгіленсе, соның бірі-коммуникативтік құзыреттілік. Коммуникативтік

құзыреттілік-бұл коммуникативтік, тілдік білім, білік, дағдылардың жиынтығы. Бұл белгілі бір мақсаттық әрекет актісін жүзеге асыруға және бұл акт не үшін, қалай іске асатыны жайлы білім мен білікке алып келеді. Ал, әрекетке негізделінген жоғарыдағы мазмұн мен оқыту, әрекет тәсілдерін жүзеге асыратын, оның ішінде сөйлеу дағдысы мен білігін қалыптастыратын, дамытатын оқыту әдісін анықтауды қажет етеді.

Оқушылардың сөйлеу дағдысы мен білігін дамытуға бағытталған оқу әрекеті: 1) тілдік құралдарды және өз ойын жеткізу тәсілдерін, нормалар мен синонимиканы («кіші» оқу әрекеті); 2) коммуникация дағдысын («үлкен» оқу әрекеті) дамыту болып бөлінеді десек, «кіші» оқу әрекетінде оқушылар тілдік бірліктермен жұмыс жасау әрекетімен ғана шектеледі.

Табиғи, коммуникациялық жағдайларда кез-келген сөйлеу дағдысы мен білігін көп дәрежеде шығармашылық актіге ие. Өйткені, сөйлеу әрекеті барысында біз тілдік құралдарды таңдай отырып, оның аумағынан шығып кетеміз және мұнда сөйлеу мәні, міндеті өзара қарым-қатынас шартына, мотивке айналады.

Қарапайым өмірде кез-келген сөзді өзара қарым-қатынас ерекшеліктеріне, сөйлеу міндетіне қарасты құрылымдаймыз. Бір нәрсенің өзін, әртүрлі жағдайға байланысты әртүрлі жеткіземіз және айтамыз. Өзара қарым-қатынас жағдайының өзгеруін ескере отырып, жылдам өзгеріс жасау, коммуникация әрекетінің шығармашылық сипатына саяды.

Еркін сөйлеуді меңгеру-жаңа жағдайға өз бетінше ауысу біліктігі мен дағдысын қажет етеді. Сол себепті сөйлеу әрекеті теориясында бағдарлылыққа мән беріледі.

Сөйлеу әрекеті- сөз сөйлеу (пікір айту) мотивін талдау, сөйлеу жағдаятын талдаулардан басталады, яғни пікір айтудың мазмұны мен тілдік құралдарын анықтайтын тілден тысқары факторлардан басталады.

Бұл коммуникация мақсатында қоршаған ортаны танып білуге, коммуникациялық және мәдениетаралық құзыреттілікке алып келетін, бірнеше тілді меңгерудің әсерімен қалыптасатын индивидуалдық санаға ие полилингвалды тұлғаның (Оганесянц Н.А.) болуын талап етеді.

Тілдік тұлға-лингвистика ғылымында жаңалық емес, десекте педагогика ғылымында әлі күнге дейін арнайы зерттеу пәніне айналған емес. Күнделікті түсінік барысында тұлға туралы сөз қозғағанда индивид ретінде, өмір сүру қалпын немесе өмірлік мәселелерді сезіну тәсілін меңгерген индивид ретінде түсіндіріледі.

Зерттеушілердің назары адамдардың когнитивті аспектілеріне емес, оның интелектілігіне және қабілетіне ауысуын көрсетеді.

Интеллект-көбінесе тілде және тіл арқылы зерттеленеді. Десекте, адамдардың интелектуальдық қасиеті, тілдерді меңгерудің барлық деңгейлерінде және қолдануында көрініс табады.

Тұлға мазмұнынан жасалған зерттеулер индивидтің әлеуметтену жағдайында дамуы әрекет арқылы (оның ішінде тілдік) әске асатынын көрсетеді. Ал бұл әрекеттің жүзеге асу шарты өзара қарым-қатынасты қажетсіну, коммуникациялық қызығушылық болып табылады. Сондықтан полилингвалды тұлғаны қалыптастыруға арналған, өте маңызды болып саналатын сөздің қызмет атқаратын генезисімен байланысты болатын оқушының түсінуді қажетсінуі мен оның басқаларға да түсінікті болуына ұмтылысы болып табылады. Яғни, полилингвалды тұлғаның танымдық белсенділігі, оқушыларда шет тілдік құралдар көмегімен өзінің сезімін, күйзелісін, басқаларға қатынасын білдіретін біліктілігін дамытуға қол жеткізе отырып, мүмкіндігінше, өз қалауы бойынша өзгертуге жететін болуы керек.

Бүгінгі таңда, шет тілін үйрену шынайы өмірлік қажеттіліктерден, жаппай халықаралық қатынастарға берілген мүмкіндіктер туындап отырған сәтте (оның ішінде Интернет желісі мен телебайланыстар), жекелей адамның санасының

өзгергені жайлы емес, мектепте білім алатын жастардың, жаппай қазіргі заман ұрпақтарының санасы жайлы айтуға болады.

Өйткені, екі немесе оданда көп тілдік кодтарды, қарым-қатынас құралдары және ойлау амалдары ретінде меңгерген индивид-полилингвалды тұлға деп аталады [3].

Сонымен, полилингвалды тұлға – дүниетанымы бірнеше тілдерді меңгеруінің әсері арқылы қалыптасып, қоршаған орта жайлы жаңаша ойлауға, тұлғааралық және мәдениетаралық байланыстарды үйлестіру мақсатында, қарым- қатынас және мәдени байланыстарды дамытуға әкелетін жеке тұлға.

Біздің зерттеуімізде, тілдің жоғарыдағы ерекшеліктері мәдениетпен анықталатыны, барлық тілдік білімдерде орын алатын, адами фактор ретінде дүниенің тілдік көрінісін қарастыратыны және ол әртүрлі адамдар тобының танымдық әрекеті екені, тарихи, географиялық, мәдени және де басқа жағдайлармен обьективті дүние шеңберінде көрініс табатыны назарға алынды. Сонымен қатар, ғылыми әдебиеттерде кездесетін «тілдік тұлға» ұғымы қызықтырды. Осыған байланысты зерттеуіміз барысында тілдік тұлға құрылымының: тілді нормалық деңгейде білуі; когнитивті (ұғымдар, тұжырымдар,идеялар), прагматикалық (мақсат, мотив, қызығушылық мақсат етіп ұстау және интернациональдық) үш түрі айқындалды.

Бірінші деңгейде, бірлік ретінде *жеке сөз* ал, екінші деңгейде- жинақтауға; үшінші деңгейде-тұлғаның *коммуникативтік әрекетті қажетсінуі* ретінде орын алды.

Осы себепті сөз сөйлеп тұрған тұлға әруақытта да өзінің тұлға екенін және тек осы жағдайда ғана басқалармен байланыса алатынын алға тартады. Сөз сөйлейтін тұлға әрбір пікірін, ойын жеткізерде индивидуалдық, этникалық, ұлттық мәдениет сипатымен, этникалық және құндылық бағдарымен ерекшеленеді.

Сондықтанда, тұлға құрылымында аса зор тәрбиелік дамытушылық әлеует орын алады. Олай болса, индивидтің тұлға ретінде дамуына бір жағынан мәдени құндылықтармен байланысқан тұлғааралық тәжірибесі, екінші жағынан - нақтылы мәдени даму формасы әсер етеді. Ал тәжірибе тілмен тығыз байланысты, өйткені адамдардың табиғаттан бөліну тарихы және оның әлеуметтік практикасының дамуын тілден ажыратуға болмайды.

Тіл адамдардың белсенді практикалық және қоршаған болмысы,әрекетінің әлеуметтенуін меңгеруді жеделдетеді. Ана тілінен басқаны меңгеруі, адамдардың танымдық мүмкіндіктерін, коммуникативтік қабілеттерін және тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етеді. Сол себепті зерттеуімізде тұлғаны өмірлік және қоғамның тарихи тәжірибелерін, адамдардың өзара түсіністік базасы ретінде қарастырамыз, ал тіл оларға жету құралы рөлін атқарады деп түсінеміз. Осыны ескере отырып, қазіргі заманды, обьективті, әлеуметтік саяси мәдениаралық және тілдік коммуникация жағдайларына негізделетін полилингвалды тұлға тұжырымын алға тартамыз.

Полилингвалды тұлға ұғымын, бірнеше тілді меңгерген, қоршаған өмірге жаңаша оймен қарайтын, коммуникативтік және мәдениаралық өзара қарым-қатынасқа бейімділік қасиеттерімен толықтырамыз.

Сонымен, оқушы полилингвалды тұлға ретінде – тек түрлі тілдік мүмкіндіктерге ие тұлға ғана емес, өз әлеуметтік ерекшелігі мен этникалық негізі бар, көптілдікті әлеуметтік мақсатқа сәйкес басқалармен өзара әрекетінде тілді, оның заңдылықтарын толық игерген, оны тілдесім әрекетінде коммуникативтік қажеттілік ретінде қолдана алатын қоғамдық өмірге икемді тұлға.

Полилингвалды тұлғаны қалыптасуын құзыреттілік тұғыр тұрғысынан қарау білім, білік және дағды арқылы мәселелерді өз бетінше шешетін, өзін-өзі реттей алатын тұлғалық қасиеттерді пайдалана алу мүмкіндігі.

Ғылыми әдебиеттерде құзыреттілік дара тұлғаның бойындағы өзара байланысты сапалардың (білім,білік,дағды,іскерлік,әрекет тәсілі) жиынтығы.

«Құзыреттілік» термині Webster сөздігіне сүйенсек, сауаттылық сөзінің синонимі ретінде 1596 жылы пайда болды. Уақыт өте келе бұл терминнің мағынасы өзгерді. XX ғасырдың екінші жартысында дағдының қолданбалы мәніне байланысты «функционалдық сауаттылық» мағынасына ие болды. 1980–1990 жылдары сауаттылық анықтамасы жаһанданудың, оның ішінде жаңа ақпараттық технологиялардың қолданылуына байланысты одан әрі кең мағынаға ие бола бастады. 2002 жылы БҰҰ ның Бас Ассамблеясы «Сауаттылықтың он жылдығы» туралы резолюция қабылдап, сауаттылықты «адам құқықтарын негіздеуші» және адамның өзіне барлық «өмірлік дағдыларды» сіңіруінде маңызды мәнге ие деп көрсетті [4].

XXI ғасырда сауаттылықты неғұрлым кең мағынада – оқытудың мақсатын нақтылауға әкелетін білім қоғамы ретінде түсіне бастады.

«Методикалық терминдер сөздігінде» «Құзыреттілік (Компетенттілік) (латынның competentis – бейім сөзінен) – қандай да бір оқу пәнін оқу үдерісінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі», – деп көрсетілген. Орыс тілінің сөздігінде «құзыреттілік» термині «әлдекімнің жақсы хабардар болуы мәселесі төңірегінде» берілген [5].

«Құзыреттілік» терминін XX ғасырдың ортасында Н. Хомский енгізген болатын, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіліктер ұғымын берген.

Құзыреттілік оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол оқушылардың шығармашылық іс әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді.

Құзыреттілік дегеніміз- тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік күш жігердің болуы. Ол, ең әуелі мектептегі оқыту үрдісінде қалыптасады. Құзыреттілік - оқушының оқушының алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешу үшін қолдана алу қабілеттілігі.

Соңғы жылдары «құзырет» және «құзыреттілілік» ұғымдарын талдауға бағытталған ғылыми теориялық зерттеулер пайда болды, білім берудегі құзыреттілік тәсілінің мәні қарастырылады. (В.А.Якунин, Э.Ф.Зеер, М.Е.Бершанский, В.В.Гузеев, Л.И.Денисович, О.М.Карпенко, Г.М.Кожжаспирова, О.Е.Лебедев, О.И.Лукьяненко, Г.К.Селевко, И.И.Серегина және т.б.).

Отандық педагогика ғылымында құзыреттілік мәселесі Н.Д.Хмель, А.Г.Қазмағамбетов, А.М.Мұхамбетжанова, А.А.Калюный, Ш.Х.Құрманалина, А.Х.Аренова, С.Т.Каргин, О.С.Сәлімбаев, М.К.Қаламқалиев, Ж.И.Сардарова, Н.Н.Хан және тағы да басқа ғалымдар зерттеді.

Қазіргі заманғы психологияда «құзыреттілік» ұғымы белсенді қалыптасу кезеңінде. Аталған мәселелерді зерттеуге Дж.Равен, Ю.М. Жуков, А.К. Маркова, Ю.Н. Емельянов және т.б. қосқан үлесі зор. Осы ұғымды нақтылау, толықтыру және кеңейту жүзеге асырылып жатыр және қалыптастырудың жолдары зерттелуде.

Ғылыми тәжірибелік зерттеулерде «құзыреттілік» ұғымымен қатар «құзырет» ұғымын пайдалануда. Отандық ғылыми практикалық әдебиеттерде бұл екі ұғым басым жағдайда маманның кәсіби деңгейін және біліктілігін сараптау үшін пайдаланады. Дегенмен, бұл екі ұғымның мазмұны түрлі болып табылады. «Құзырет» ортаның талабын, ал «құзыреттілік» адамның осы ортаға сай болуын көрсетеді.

Яғни, «құзырет» адамға қатысты сыртқы қызметтік міндеттерін сипаттау үшін, ал «құзыреттілік» ішкі, тұлғалық қасиеттерді көрсеті үшін пайдаланылады.

Білім мазмұны құрылымы бойынша адамның мәдениетіне теңестірілмейтін ескерсек, онда оны адамзаттың әлеуметтік тәжіибесі ретінде қарастыруға болады. Сондықтан ол, негізгі төрт элементтен тұрады: танымдық іс әрекет тәжірибесі, іс әрекеттің белгілі амалдарын жүзеге асыру тәжірибесі; шығармашылық іс әрекет

тәжірибесі, эмоциялық құндылық қатынастар жасау тәжірибесі деуге болады. Осы төрт тұрпатты тәжірибені меңгеру оқушыларда әрекет етудің мәдениеттілікке сиымды қабілеттерін қалыптастырады. Бұл қабілеттер құзыреттілік деп аталады.

Кордуэлл М. «Психология от А до Я» атты анықтамалық – сөздікте адамның құзыреттілігінің бірнеше түрінің анықтамасын ұсынады: когнитивті құзыреттілік – мәселені шешу және мақсатқа жету қабілеттілігі; әлеуметтік құзыреттілік – өзге адамдармен қарым – қатынас орнату қабілеттілігі [6].

Білімнің тұлғалық және әлеуметтік мәнін байланыстырудағы құзыреттіліктің маңыздылығына тоқтала келе, А.В. Хуторской оны қазіргі білім берудегі дағдарыстан шығудың бір жолы және жеке тұлғаның өзара байланысты сапаларының үйлесімі ретінде қарастырады [7].

Құзыреттілік және құзырет ұғымдары мәселесін талдаған ғалымдардың (Дж.Равен, Р.Уайт, Н.Хомский, А.В. Хуторской, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова т.б.) пікірлеріне сүйене отырып, И.А. Зимняя өзінің ғылыми пікір алмасуында білім берудегі құзыреттіліктің үш кезеңін атап көрсетеді [8].

Сонымен, «құзыреттілік» оқушылардың қалыптасқан тұлғалық сапасы және белгілі бір іс әрекетке қатысты жинақталған тәжірибесі болып табылады. Құзыреттіліктің мұндай әлеуметтік және тұлғалық сипаты, оның ажырамас бөлігі болып табылатын «коммуникативтік құзыреттіліктер» алға тартады.

«Коммуникативтік құзыреттілік» (латынның «competere»- қол жеткізу, сәйкес келу, сөзінен шыққан) – қажетті тілдерді, қоршаған адамдармен және оқиғалармен әрекеттестікте болу тәсілдерін білуді, топта жұмыс жасау дағдыларын, ұжымдағы әртүрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруді қамтиды. Оқушы хат жаза, анкета толтыра, арыз жаза, сұрақ қоя, пікір таластыра т.б. білуі тиіс. Коммуниативтік құзыреттілік екінші тілді үйренуші оқушыларға тілдің заңдылықтарын жаттанды үйретпей, сол тілді тілдік және қатысымдық тәсілдерді орынды қолданумен байланыстыру.

«Коммуникативтік құзыреттілік» ұғымына қатысты жүргізілген зерттеулерді қарастыра келе, бүгінгі таңда отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде бұл ұғымды түсіндіруде, мән-мағынасын ашуда бірізділік жоқ екені байқалады. Себебі бір еңбектерде «тілдік білім, білік және дағдыларды меңгеру десе, екіншілерінде «коммуникативтік дағдылар», үшіншілерінде «коммуникативтік қабілет», кейінгі қолданыста «коммуникативтік құзыреттіліктер» деп аталып жүр.

Ең алдымен, «коммуникация» ұғымын қарастырайық. Коммуникация латынның «communication» сөзінен шыққан, латын тілінен аударғанда, қарымқатынас орнату, байланыс жасау, бір-бірімен араласу, қатысу деген ұғымды білдіреді. Коммуникация теориясының пайда болуы, қалыптасуы, тарихи кезеңдері болды. Коммуникацияның теориялық үлгілері: психоаналитикалық (З.Фрейд, К.Юнг), экзистенциалистік (М.Бубер, К.Ясперс), көзқарастық (М.Вебер), футурологиялық (А.Тоффлер) еңбектерде талданып, ғылыми қолданысқа енді. Солардың нәтижесінде ХХ ғасырдың басында ғылыми әдебиетте «коммуникация» термині пайда болып, қоғамдық дамуға әсер ететін бірден-бір күш деп түсіндірілді, сонымен қатар, оның төмендегідей үш мазмұны нақтыланды:

– коммуникация – кез келген материалдық және рухани әлем объектісіндегі байланыс құралы (белгілі бір құрылым);

– коммуникация – тілдесу, қатынасу құралы (адамдардың бір-бірімен өзара әрекеті мен ақпарат алмасуы – жеке аралық коммуникация);

– коммуникация – (қарым-қатынас және қоғамда ақпарат алмасу құралы (қоғамдық санаға әсер ету – әлеуметтік коммуникация).

Коммуникация ұғымы дами келе, білім, техника, саясат салаларында кеңінен қолданыла бастады. Қазіргі таңда «коммуникация» термині қоғамның кез келген саласында кездеседі. Тіпті мектепте мұғалім мен мен оқушының байланысқа түсуін де осыған мысал етуге болады. Ф.Ш. Оразбаева өзінің «Тілдік коммуникация негіздері» атты еңбегінде: «Коммуникация – қарым-қатынас, араласу, хабарласу,

байланысу деген мағыналарды білдіре келіп, адамдардың тіл арқылы сөйлесу процесін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдің әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінушілікті көрсетеді», – деп атап көрсетеді [9]. Коммуникация арқылы адамдар бір-біріне ойын жеткізіп, белгілі бір нәрсені хабарлап қана қоймайды, сонымен қатар олар өзара түсініседі, пікір алмасады, бірінің ойын екіншісі ұғады. Екі адамның бірінің жанын бірі ұғуы бір топтың түсінісуіне, ол топтың пікір алмасуы қоғамның жетілуіне әкеледі.

Коммуникативтік процесс, негізінен, вербалды (сөйлеу мен сөзге негізделген) және бейвербалды (сөзге негізделмеген) коммуникация деп екіге бөлінеді. Вербалды коммуникация сөйлеу барысында жүзеге асырылады. Сөйлеу арқылы біз табиғи тілдік дыбыстарды, сондай-ақ, фонетикалық таңбаларды, оның екі негізгі лексикалық және синтаксистік мағынасын түсінеміз. Сөйлеу – коммуникацияның әмбебап құралы – адамдардың танымдық-еңбек процесінде бір-бірімен қарым-қатынас жасау, пікір алысу, ой бөлісу, ақпарат беру, т.б. әрекеттерінің айрықша формасы болып табылады.

«Коммуникация» терминінің тіл білімі саласындағы адамдардың танымдықеңбек процесінде бір-бірімен қарым-қатынас жасау тұрғысындағы мағынасына сәйкес «коммуникативтік дағды», «коммуникативтік қабілет», «коммуникативтік құзыреттіліктер» терминдері қолданысқа енді.

Тілдік білім тек тілдік білім, біліктер мен дағдыларды меңгеру ғана емес, сонымен қатар коммуникативті құзыреттілікті дамытудың жоғары деңгейі болып табылады. Біздің көзқарасымыз бойынша бұл білім беру субьектілерімен тікелей қарым қатынас жағдайында өтетін педагогикалық іс әрекетті жүзеге асырудың маңызды шарты болып табылады.

Коммуникативтік құзыреттілік құрылымын Л.К. Гейхман, И.И. Рыданова, И.И. Зарецкая, Н.В. Кузьмина; коммуникативтік құзыреттіліктің даму кезеңдерін С.В. Кривцова, Ю.Н. Емельянова, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова; білім беру үдерісінде болашақ мұғалімдердің коммуникативтік икемділіктерін қалыптастыру мәселелерін А.Н. Леонтьев, Е.Б. Быстрай, В.Г. Костомаров, А.В.Мудрик және т.б. қарастырды.

Коммуникативтік құзыреттіліктер тиімді қарым-қатынас жасаудың жетекші факторы және қазіргі өмір сүру жағдайында табысты әлеуметтену, бейімдеу және өзін өзі жүзеге асыруды қамтамасыз етеді және көп жағдайда тұлғаның жетістігі мен бәсекеге қабілеттілігін анықтайды.

Коммуникативтік құзыреттілік дегеніміз жазбаша және ауызша коммуникация мақсаттарын қойып, оны жүзеге асыра білу, өзара қарым қатынас кезінде өз көзқарасын сауатты түрде білдіру және көпшілік алдында өзге адамдардың түрлі позициялары мен құндылықтарды (діни, этникалық, кәсіби, тұлғалық және т.б.) құрметтей отырып сөз сөйлеу.

Осылайша, коммуникативтік құзыреттілікті кең ауқымды зерттеулер, аталған мәселе қазіргі заманғы педагогика ғылымы мен білім беру практикасында маңызды деп тұжырымдауға мүмкіндік береді. Дегенмен, бұл мәселенің теориялық тұрғыдан негізделгеніне қарамастан, мектепте пәнді оқыту үдерісінде оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігі түбегейлі өзгеріске ұшырады деп тұжырым жасауға болмайды. Пәнді оқыту барысында коммуникациялық қажеттілік орын ала бермейді.

Қазіргі заманғы зерттеулерде берілген ұғымдарды талдау мен пайымдау жалғасуда, ол жаңа мазмұнымен толықтырылуда. Осыдан аз уақыт бұрын коммуникативтік құзыреттілік тиімді қарым қатынас жасауға қажетті дағдылар мен икемділіктердің жиынтығы ретінде түсінілсе, ал қазіргі таңда неғұрлым кең мағынаны қамтып, тұлғалық аспектіні кірістіріп отыр.

Коммуникативтік құзыреттілікті іскерлік әлемдегі өзара әрекеттестік пен ынтымақтастықты ұйымдастыру саласындағы білімдер, біліктіліктер мен дағдылардың жиынтығы; тиімді коммуникативтік тұлғааралық қарым- қатынасты құруға қажетті тұлғаның ішкі қорының жүйесі ретінде қарастырамыз.

Коммуникативтік құзыреттілік - бұл оқушының қандай бір әрекетке қосылғандығын анықтайтын және тұлғаның бүкіл даму үдерісінде қалыптасатын тұлғалық сапа болып табылады. Коммуникативтік құзыреттілік оқушының қарым-қатынастың мақсаты, мәні, құрылымы, құралдары мен ерекшеліктері жайлы мәліметтерінің болуы, осы іс-әрекеттің технологиясын меңгеруі (коммуникативтік икемділік пен дағдылар). қарым-қатынастың маңыздылығын саналы түрде ұғынуын қамтамасыз ететін дербес-психологиялық сапасы. Дегенмен, бүгінгі дейін аталған ұғымның мазмұнына деген ортақ көзқарас жоқ, яғни коммуникативтік құзыреттілік қабілет пе, әлде қасиет пе,болмаса білім, біліктілік пен дағдылардың жиынтығы ма?- деген сұрақтарға жауап іздедік.

Біздің көзқарасымызша, коммуникативтік құзыреттілік қарым-қатынастың тиімділігін анықтайтын білім, білік пен құндылықтың бағыт-бағдардың қосындысы.

Коммуникативтік құзыреттілікке арналған ғылыми еңбектерге және теориялық талдау жасай отырып және практикалық мәліметтерге сүйеніп, коммуникативтік құзыреттілік білім, білік және құндылықтық бағыт- бағдардан тұратын тұлғалық сапа деген пікірге келеміз. Коммуникативтік құзыреттілік құрылымында үш құрамдас бөлікті; тиімді қарым-қатынасты жүзеге асыруға қажетті позициялар мен сапалардан тұратын мотивациялық-тұлғалық.

Коммуникативтік құзыреттілік ұғымын, оның құрамдас бөліктерінің мазмұны анықтау оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігі негізінде полилингвалды тұлғасын қалыптастыру мен дамытудың педагогикалық проблемаларын шешудің алғашқы қадамы болып табылады.

Коммуникативтік құзыреттілік өз ана тілін және басқа тілді білудегі қабілеттілігін қарастырады. Ол құрамына қарай 5 негізгі бөлікке бөлінеді:

1. Грамматикалық құзыреттілік;
2. Социолингвистикалық құзыреттілік;
3. Дискурсивті құзыреттілік;
4. Стратегиялық құзыреттілік;
5. Социомәдениеттік құзыреттілік.

Енді осы құзыреттіліктердің сипаттамасына тоқталайық.

Грамматикалық құзыреттілік – тіл ережелерін білу, грамматикалық ережелерді оқыту. Оқушыларға грамматикалық кестелер арқылы жан-жақты білім беруді негізге ала отырып, оқулықта берілген грамматикалық ережелерді жаттату, талдату.

Социолингвистикалық құзыреттілік – мәтіндердің шығу және танып білу үрдістерін меңгеру. Бұл тыңдалым арқылы басқа адамның (мұғалімнің немесе оқушының) тілін ұғу болып табылады. Бұл үшін оқушылардың бірін-бірі тыңдауына жағдай жасау қажет. Бұл жағдайда тілдік орта қалыптасады, яғни оқушыларды мәтін арқылы сөйлеуге үйрету.

Дискурсивті құзыреттілік – айтылымдардың құрылым ережелерін меңгеру. Бұл қазіргі таңдағы ең қажетті құзыреттілік. Себебі, оқушыларды дұрыс сөйлем құрып, өз ойларын дұрыс жеткізуге үйрету қажет. Ал мұның өзі мемлекеттік тілді деңгейлеп оқыту ұстанымдарында ерекше айтылады. Онда сөйлеу тілін үйретуді фонетикадан емес, синтақсистен, яғни, оқушыларға алдымен сөйлеуді үйрету қажеттілігі айтылған.

Стратегиялық құзыреттілік- әңгімелесуші адаммен байланыс жасау. Бұл - диалог құру және оны жалғастыру барысында жүзеге асатын үрдіс. Бұның өзі бастапқы мәселенің практикалық бөлігі болып табылады. Оқушылар диалогтік тілдерін жұптық жұмыс кезінде жаттықтырады. Диалогтік тілдің оқушылар үшін күнделікті өмірде бір-бірімен қарым-қатынас жасау кезінде маңызы зор екендігін әрбір оқушының санасына жеткізуге тырысу керек.

Социомәдениеттік құзыреттілік – тілді тасымалдаушы, қолданушы – халық мәдениетін білулерін білу және қолдану. Қазақ тілі оқулықтарына халық педагогикасы бойынша тақырыптар енгізілген. Олар: қазақ халқының салт-

дәстүрлері, ұлттық ойындар, үлттық тағамдар, ұлттық киімдер және мейрамдар, отбасы тәрбиесінің дәстүрлері және қазақ халқының қонақжайлылығы.

Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі. Оқушыны білім, білік, дағдылармен қаруландырып қана қоймай, оны тұлға етіп қалыптастыратын алғашқы баспалдақ – мектеп. Олай болса, интеллектуалдық, біліктілік, коммуникативтік жағынан оқушыны әлеуметтік ортамен (табиғатпен, басқа адамдармен, өзімен-өзі, т.б.) белсенді қарымқатынасқа түсуге, сол ортаға барынша тез бейімделе алуға дайындау осы кезеңінің негізгі қызметі болып табылады.

Яғни мектепте оқушы кез келген адамның өмірінде басты орын алатын оқу, ойын, еңбек, т.б. сияқты әрекет түрлерін қажетті деңгейде меңгеруі тиіс. Бұл әрекеттердің барлығы да сөйлеу әрекеті арқылы ғана жүзеге асады. Сол себепті жеке тұлғаның ақыл-ойы, санасының жетіліп-толуының, мәдениеттілік, зиялылық сияқты қасиеттерінің қалыптасуының басты көрсеткіші бала тілінің жеткілікті деңгейде дамуына, коммуникативтік құзыреттерінің (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) дұрыс қалыптасуына тікелей байланысты болады. Қазіргі таңда кез келген адамның жылдам өзгеріп жатқан өмірде өз орнын дұрыс тауып, бәсекеге қабілетті болуы, өзін қоршаған ортада басқа адамдармен, ұжыммен, топпен қарым-қатынас орнатуы, жалпы нәтижеге қол жеткізуде өзіндік пікірін білдіруі үшін аталған коммуникативтік құзыреттерінің маңызы өте жоғары.

Қорыта келгенде, оқушының полилингвалды тұлғасын қалаыптастыру коммуникативтік құзыреттілік негізінде ғана бұл мақсатқа қол жеткізуге болатыны анық. Себебі, тек коммуникативтік құзыреттілік нақты өмір жағдайында өзінің міндеттерін шешу үшін қазақ және басқа тілдерде ауызша және жазбаша коммуникациялардың түрлі құралдарын қолдануға; коммуникативтік міндеттерді шешуге сәйкес келетін стильдер мен жанрларды таңдауға және қолдануға; әдептілік нормаларына сәйкес өзіндік пікірін білдіруге; нәтижелі өзара іс-әрекетті, оның ішінде басқа мәдениет өкілдерімен, түрлі көзқарас және әртүрлі бағыттағы адамдармен сұхбат жүргізе отырып, шиеленіскен мәселелерді шешуді жүзеге асыруға; жалпы нәтижеге қол жеткізу үшін түрлі көзқарастағы адамдар тобында қатынас (коммуникация) құруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Бастауыш мектепте оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту: оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2014. – 48б.

2. Назарбаев Н. Ә. "Қазақстан - 2050" Стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты: Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2012. – 15 желтоқсан. – №828-831.

3. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005. – 264 с.

4. Делор Ж. Образование: сокрытое сокровище // Доклад на сессии ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО, 1996. – с. 1–102.

5. Словарь русского языка / Под ред. А.П. Евгеньевой. В 4 т. Т. 2. 2-е издание. – М.: Русский язык, 1985. – 348 с.

6. Ландшеер В. Концепция минимальной компетентности // Перспективы: вопросы образования. – 1988. – №1. – С.27-34.

7. Кордуэлл М. Психология. А-Я: Словарь-справочник / Пер. с англ. К.С. Ткаченко. – М.: ФАИР –ПРЕСС, 2000. – 448 с.

8. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование. – 2003. – №5. – С. 58-62.

9. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік коммуникация негіздері. – Алматы: Рауан, 1995. – 252 б.

Торыбаева Ж.З., Тойбекова Б.А., Нуридинова Г.А.

Сущность и содержание коммуникативной компетенции в процессе формирования полилингвальной личности школьника

В условиях поликультурной и полиэтнической среды перед национальной школой стоит важная задача – обучение учащихся наряду с родным (казахским) языком, русскому языку как языку межнационального общения и английскому языку как средству приобщения к мировой культуре. Данная статья посвящена проблеме формирования полилингвальной личности школьника в системе общеобязательного среднего образования. В статье раскрыты основные направления реализации данной задачи, а также сущность и содержание коммуникативной компетенции полилингвальной личности школьника.

Ключевые слова: *Школьник, личность, полилингвизм, коммуникативная компетенция, сущность, содержание.*

Torybaeva Zh.Z., Toybekova B.A., Nuridinova G.A.

The nature and content of the communicative competence in the process of formation of the schoolboy polilingvalnoy

In a multicultural and multiethnic environment before national school has an important task - training of students along with their native language (Kazakh), Russian language as a language of interethnic communication, and English as a means of initiation to the world culture. This article deals with the problem of forming polilingvalnoy schoolboy in system of compulsory secondary education. The article deals with the main directions of this task, as well as the nature and content of the communicative competence polilingvalnoy schoolboy.

Keywords*: Student, person, bilingualism, communicative competence, the nature, content.*

***

УДК 371.3

Курманалина Ш.Х*. – доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Сахипова Г.К*. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *sakhipova_2014@mail.ru*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. *В данной статье авторами затрагивается тема необходимости профессионально мобильных, компетентных учителей. Авторы проанализировали школьные системы дальнего зарубежья, критерии качественного образования. Также говорится о создании определенных условий для повышения качества преподавания, из опыта работы выделяются несколько проблем. Разработаны меры воздействия для повышения качества подготовки будущих учителей.*

Ключевые слова: *Компетентность, профессионализм, информационно-обучающая среда, инновация, эффективность.*

Школы требуют высококвалифицированных профессионально мобильных, компетентных учителей способных постоянно адаптироваться к развитию общества, к относительно быстрому осваиванию новых научно-педагогических направлений. Сегодня, чтобы не потерять место, учитель должен иметь качественные и количественные, не формализованные, научно-обоснованные и интуитивные показатели, обладать достаточной гибкостью, чтобы противостоять изменениям.

Качество образования определяется компетентностью и уровнем профессиональной деятельности учителя, при этом надо учитывать интересы

будущих учителей, родителей, учителей, школы, *требования и ожидания Вузов и организаций технического и профессионального образования и государства.*

Анализ работы всех школьных систем – от Сеула до Чикаго, от Лондона до Хельсинки и Сингапура – показывает, что престиж профессии учителя зависит: *во-первых,* от уровня профориентационной работы и жесткого отбора абитуриентов для профессионального обучения.

Во-вторых, от выплаты высокой начальной заработной платы. *В-третьих,* привлечения к учительской профессии лучших кадров,продуманной работы над повышением статуса учительской профессии. Все эти критерии у нас в Казахстане по мере возможности реализуется, но качеством обучения не можем гордится. Как можно добиться повышения качества обучения в учебных заведениях,в школе? Как можно добиться устойчивых и значительных улучшений в преподавании? Ответ один: чтобы усовершенствовать состояние преподавания в школе, радикальным образом надо изменить то, что происходит в классах. На уровне отдельных учителей это означает: каждый *учитель должен осознавать имеющиеся в их работе недостатки, должен овладеть пониманием передовых методик, должен быть мотивирован к совершенствованию своей работы.* Реформы, в ходе которых учителя получают знания о передовом опыте на семинарах или из печатных материалов, также терпят неудачу, т.к.полученные педагогами знания недостаточно конкретны, для применения их в своей повседневной работе. Все данные свидетельствуют о том, что читать учителям лекции и посылать их на семинары, недостаточны – это не приводит к изменениям в классе.

Академик А. К.Кусаинов в книге «Качество образования в мире и в Казахстане» на основе аналитических материалов выявляет шесть факторов способствующих обеспечению качества школьного образования: соответствие стандартов образования международным требованиям; статус педагогических кадров и уровень их профессиональной компетентности; достоверность оценки (мониторинг) качества образования; эффективность духовно-нравственного воспитания; научные исследования в области образования; эффективность системы управления образованием.Все эти факторы присутствует в системе нашего образования. Повышение качества преподавания, требует создания условий, для этого практикуются четыре подхода, приводящие к хорошим результатам:

Первый подход. Выработка практических навыков на раннем этапе педагогического образования. У нас в педагогических колледжах профессиональная практика начинается с 1 курса, также как в Финляндии. Вводится в действие обязательная программа оказания методической помощи для преподавателей, работающих в колледже первый год,прикрепляется индивидуальный наставник.

Второй подход. Эффективным инструментом повышения качества преподавания является,организация обучения на рабочем месте в колледже для поддержки молодых преподавателей.

Третий подход. Отбор и развитие руководителей-наставников, руководители колледжей должны быть уважаемыми педагогами, способными помогать в развитии своим коллегам, больше внимания уделять работе с педагогами, а не административной деятельности.

Четвертый подход. В колледже всячески поощряется практика совместной работы на уровне кафедр, распространение передового опыта, проведение открытых уроков, посещение и взаимопосещение уроков.

Во всем мире отмечается большой и стабильный интерес к Международной программе оценки знаний и умений учащихся - PISA. Существуют доминирующие кластеры мер воздействия (шесть мер), которые все совершенствующиеся системы применяют на каждом этапе развития колледжа. Из опыта работы,мы выделяем несколько проблем:

Первая проблема, которая неизбежна для данного этапа – недостаток профессионализма и мотивации преподавателей и администрации колледжей. Вторая – недостаточная поддержка колледжей и слабое управление колледжами со стороны администрации. Третья – сильные различия в показателях учебных достижений между колледжами. Четвертая – недостаточность ресурсов (как человеческих, так и финансовых) для осуществления программ совершенствования. Пятая – низкий уровень грамотности у выпускников школ.

Для повышения качества подготовки будущих учителей, следующие характерные для этого этапа меры воздействия:

– Создание условий для адаптации молодых преподавателей, оказание методической помощи по определении структуры содержания предметных знаний, по разработке календарно-тематических, поурочных планов и по подбору учебных материалов;

– Закрепление наставников, которые посещают уроки, работают непосредственно с преподавателями, помогая им более эффективно выполнять учебный план, т.е. повышать технические навыки педагогического состава;

– поощрение тех, кто добился успехов: кафедры и преподавателей, которые добивается высоких результатов обучения;

– уделяется больше времени на организации учебного процесса и педагогической практики;

– обеспечение каждого студента учебниками и учебно-методическими материалами;

– оказание поддержки кафедрам, имеющие невысокие результаты работы,удовлетворение основных потребностей студентов.

Процесс повышения качества подготовки зависит от добросовестности, с которой педагоги обучают и обучаются сами, для этого создаются все условия необходимые по повышению уровня научно-методической работы в колледже. Методисты обучают в три этапа: «смотри», «присоединяйся», «делай сам», т.е. он сначала проводит показательные уроки, затем уроки совместно с молодыми преподавателями, постоянно наблюдают, как педагог работает самостоятельно. Прохождение всех трех этапов занимает 1-3 месяца. Эта практика сочетается сконтролем со стороны членов администрации, заведующие кафедрами вместе с заместителем директора посещает уроки, обсуждает с ним основные трудности [1, с. 82].

Анализ научных исследований позволяет нам выявить следующие необходимые педагогические условия эффективного формирования ИКТ - компетентности студентов педагогического колледжа:

– создание информационно-обучающей среды в колледже;

– создание электронной методической системы по спецпредметам;

– использование педагогических возможностей ИКТ при подготовке и проведению урока, для решения различных дидактических задач на уроке;

– включение студентов к разработке модулей, гипертекста, заданий и тестов и собственных электронных образовательных продуктов в процессе формирования базовой, профессиональной, специальной компетенций;

– обучение студентов модулированию учебной информации; конструированию информационно-обучающего поля; проектированию интерактивного взаимодействия субъектов образовательного процесса, проведению мониторинга качества обучения

Качество подготовки будущих учителей в колледже достигается путём введения системы независимой оценки качества, реформирования системы руководства, контроля и финансирования, введение обучения, основанного на компетенциях, и освоения технологии для расширения возможностей электронного обучения, создания информационно образовательной среды(ИОС), изменения стратегии качества образования, работы с информационными ресурсами, создания

модели колледжа, ВУЗа, создания модели будущего учителя, изменения содержания образования, внедрения современных образовательных технологий, функций педагогического менеджмента, обеспечения организационных условий [2].

ИОС – это совокупность интегрированных электронных и других информационных ресурсов, технологий и программно-аппаратных средств, предназначенных для опережающего развития информационно-образовательной среды. В рамках формирования ИОС в колледже на сегодня создана развитая корпоративная локальная сеть, объединяющая основные кабинеты колледжей: информационно-методический центр, заместители, директор, заведующий отделениями, 25 мультимедийных кабинетов и т.д. со свободным доступом к INTERNET. Парк современной компьютерной техники в колледже насчитывает свыше 294 единиц. Разработаны ряд автоматизированных информационных систем, обеспечивающих электронное сопровождение учебного процесса. Созданы автоматизированные рабочие места (АРМ) для контроля учебных достижений студента, «Преподаватель» – для осуществления электронного документооборота в учебном процессе, «Студент» – для записи на дисциплины и анализа успеваемости, осуществляется внедрение Интернет- и других Web-технологий. Обеспеченность компьютерами составляет на один компьютер 9 студентовв 2015 г. [3, с. 416].

В настоящее время все большее место отводится компетентностному подходу в образовании, с позиций которого профессионализм педагога можно рассматривать как синтез компетентностей, включающих в себя предметно-методическую, психолого-педагогическую и ИКТ составляющие. Подкомпетентностью понимается совокупность знаний, умений и опыта деятельности, причем именно наличие опыта является определяющим по отношениюк выполнению учителем профессиональных функций.Информационное общество требует от людей новых умений и навыков в трех ключевых сферах «умение учиться, умение общаться и умение выбирать».Неграмотным в будущем будет не тот человек, который не умеет читать, а тот, кто не научился учиться.Темп жизни постоянно возрастает, а значит, увеличивается и количество коммуникативных контактов каждого человека. У многих людей, особенно подростков и молодежи, возникают трудности в установлении и поддержании полезных контактов с другими людьми. Особенно это касается тех, кто предпочитает общение в виртуальном мире (в социальных сетях Интернета, в чатах, на форумах). У таких людей могут возникать большие проблемы в сфере реальной, а не виртуальной коммуникации (дружба, любовь, создание семьи). Информационное общество предоставляет индивиду расширенный спектр возможностей для выбора в самых различных сферах, тем самым повышая сложность принимаемых индивидом решений. Поэтому образование должно уделять внимание и проблеме чрезмерно богатого выбора, учить человека делать выбор, совпадающий с его системой ценностей, а значит, помогать будущим учителям определить, развить и проверить свои ценностные ориентации.

В ИКТ компетентности будущего учителя-предметника можно выделить два аспекта: базовая ИКТ-компетентность и предметно-ориентированная.

Под базовой ИКТ-компетентностью понимается инвариант знаний,умений и опыта, необходимый учителю-предметнику для решения образовательных задач, прежде всего, средствами информационно-коммуникационных технологий общего назначения.

Предметно-ориентированная ИКТ-компетентность предполагает освоение специализированных технологий и ресурсов, разработанных в соответствии с требованиями к содержанию того или иного учебного предмета, иформирование готовности к их внедрению в образовательную деятельность.

Таким образом, можно отметить, что ИКТ-компетентность – это способность педагога решать учебные, бытовые, профессиональные задачи сиспользованием информационных и коммуникационных технологий [4].

Формирования ИКТ-компетентности в колледже проводится по следующей схеме: базовый уровень – учитываются навыки применения ИТ в деятельности абитуриента и решении несложных бытовых задач; общий уровень – 1-2- курсы, формируются навыки использования ИТ для решения повседневных студенческих задач; профессиональный уровень – 3-4 курсы формируются навыки решения профессиональных педагогических задач с использованием ИКТ. В учебные планы педагогических колледжей включены предметы, в рамках которых формируется ИКТ-компетентность, такие как «Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе» преподаваемые на всех специальностях. На занятиях по методикепреподаватели учат студентов конструировать уроки и строить учебный процесс с использованием цифровых образовательных ресурсов. Разработаны и экспериментально апробированы модель готовности будущих учителей английского языка к использованию инновационных технологий; выявлены критерии и уровни готовности будущих учителей английского языка к использованию инновационных технологий; экспериментально апробированы комплекс педагогических условий, обеспечивающих процесс формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий; разработаны и обоснованы методика формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения [5].

В системе профессиональной подготовки будущих учителей, на базе педагогических колледжей, могут быть использованы: разработанная методика готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения и методика использования мультимедийных программ Multikid, Eduplay, электронного учебно-методического комплекса, учебные программы, поурочные планы по использованию инновационных технологий обучения,разработанная и внедренная в образовательный процесс программа и материалы интегрированного спецкурса « Использование инновационных технологий».На наш взгляд, подготовка учителя к работе в условиях новой ИОС ориентирована на повышение уровня самостоятельности, формирование умений педагогов анализировать использования в своей профессиональной деятельности средств современной образовательной технологии разного типа. Информационно - образовательную среду мы строим как интегрированную многокомпонентную систему, элементы которой соответствуют учебной, внеучебной, научно-исследовательской деятельности, измерению, контролю и оценке результатов обучения, деятельности по управлению учебным заведением. Важнейшим качеством ИОС является ее целостность и взаимосвязь всех компонентов, которая и обеспечивает системную интеграцию ИКТ в образовательный процесс [6].

Формирование информационно-образовательной среды осуществляется в следующих направлениях. *Во-первых*, при определении содержания, методови технологий обучения. *Во-вторых*, при обеспечении образовательного процесса современной компьютерной техникой. *В-третьих*, при создании условий для эффективного использования ИКТ, развития системы повышения квалификации педагогических кадров, которая сможет удовлетворить профессиональные потребности педагогов.

Создание ИОС в колледже – это системный целенаправленный процесс, стимулирующий стремление преподавателей и студентов к овладению современными образовательными технологиями один из путей повышения качества образования будущих учителей.

Зная влияние всяких изменений на процесс подготовки будущих учителелей, мы стараемся внести инновационные технологии на каждый урок в колледже,создатьусловия для того, чтобы будущие учителя учились у настоящих наставников. «Когда уходит на пенсию блестящий американский учитель, с ним уходят почти все планы его уроков и разработанные им методики. Когда уходит

японский учитель, он оставляет за собой наследие». Наши педагогы оставляют за собой величайшее наследие, готовые к любым изменениям, в процессе подготовки конкурентноспособных, компетентных, мобильных специалистов, будущих учителей.

Процесс подготовки будущих учителей изначально должен быть ориентирован на объект их профессиональной деятельности, так как без знаний сущности, закономерностей, структуры педагогического процесса невозможно формировать готовность к использованию инновационных технологий.

В настоящее время формирование профессиональной компетентности будущих учителей становится важной составляющей его профессионализма. Поэтому чрезвычайно актуальным становится обучение будущих учителей, которое основано не только на фундаментальных знаниях в избранной области (казахский, английский, русский язык и т.д.), в педагогике и психологии, но и на общей культуре, включающей информационную культуру.

Наглядность, графическое изображение, анимация, обработка и хранение больших объемов информации, доступ к мировым ресурсам становится основой поддержки учебного процесса, основными преимуществами использования современных информационных технологий.

Наиболее важным при использовании компьютерных технологий являются следующие дидактические требования: целесообразность представления учебного материала, достаточность, наглядность, полнота, современность учебного материала, многослойность представления учебного материала по уровню сложности, интерактивность, возможность выбора режима работы с учебным материалом.

Современный специалист-педагог должен обладать широкими общими и специальными знаниями, способный принимать решения и нести за них ответственность, быстро реагировать на изменения в технике и науке, соответствующие требованиям новых технологий, которые сегодня повседневно внедряются во все сферы жизнедеятельности человека. Также, ему необходимы социально-психологическая, информационная компетентность, человеческие и гуманные побуждения, аналитическое мышление, высокий уровень культуры, знание языков и законов межличностного общения, самоорганизация и саморегулирование.

Современный конкурентоспособный учитель в своей работе должен стремиться к формированию целостной личности, создавать условия для реализации ее потенциальных возможностей. Современный учитель – это профессионал, владеющий комплексом качеств, которые способствуют успешной передаче знаний.

Педагог должен идти в ногу со временем, быть разносторонним человеком, не ограничиваться только сферой своего предмета.

Все начинается с учителя. Если он будет ориентирован на современные информационно-коммуникационные технологии, владеть технологиями обмена информацией, то будет способен сформировать следующее поколение, способное жить и творить в информационном обществе, где основными критериями являются доступность к информации (к базе знаний) и технологиям.

Реализация модели формирования готовности педагогов к применению инновационных технологий способствует совершенствованию их инновационной деятельности, раскрытию внутреннего потенциала педагогов, выработке у них системы новых установок как условия реализации на практике гуманистических идей и принципов; обеспечивает процесс непрерывной рефлексии педагогами личностного и профессионального развития.

Литература:

1. *Курманалина Ш.Х., Чекалева П.Б. Обновление методического обеспечения учебного процесса в условиях информатизации образования: монография. – Омск: ОмГПУ, 2002. – 82 с.*

2. *Лукичева Е.Ю. Информационно-образовательная среда как фактор профессионального и личностного развития педагога. – http://rois.loiro.ru/. Дата обращения: 05.03.2016 г.*

3. *Курманалина Ш.Х. Методология и технология создания электронной методической системы в условиях информатизации образования: монография. – Алматы: Издательство «Алем», 2002. – 316 с.*

4. *Роберт И.В. Толковый словарь терминов понятийного аппарата информатизации образования. – М., 2006. – 88 с.*

5. *Зенкина С.В. Информационно-коммуникационная среда, ориентированная на новые образовательные результаты. – М., 2007. – 78 с.*

6. *Курманалина Ш.Х. Пути совершенствования подготовки учителей» // Қазақстан мектебі. – 2006. – №6. – С. 236-239*

Құрманалина Ш.Х., Сахипова Г.К.

Болашақ мұғалімдерді дайындау сапасын жетілдіру жолдары

Бұл мақалада авторлар кәсіби мобилді, құзыретті мұғалімдердің қажеттілігі туралы мәселе қозғаған.Алыс шетелдердегі мектеп жүйесін, сапалы білім берудің көрсеткіштерін талдаған. Оқытудың сапасын көтеруге арналған айқындалған жағдайлар жасау туралы айта отырып, өз тәжірибелерінен бірнеше мәселелерді бөліп көрсеткен. Болашақ мұғалімдерді дайындау сапасын арттыруға арналған ықпал ету шаралары жасақталған.

Тірек сөздер: *Құзыреттілік, кәсібилік, ақпараттық-оқыту ортасы, инновация, тиімділік.*

Kurmanalina Sh.H., Sakhipova G.K.

Ways to improve the quality of the teachers

In this article, the authors addressed the topic of the need for professional mobile, competent teachers. The authors analyzed school-system of criteria for quality education. Just talk about the creation of certain conditions for improving the quality of teaching, several issues stand out experience work. Measures were developed the effects for improving the quality of training of future teachers.

Keywords: *Competence, qualification, information and learning environment, innovation, efficiency.*

***

УДК 378

Потапчук Т. – *доктор педагогических наук, профессор,*
Институт искусств Ровенского государственного
гуманитарного университета
E-mail: *t.potapchuk@mail.ru*

ВНЕДРЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация. *В статье рассматривается актуальная проблема внедрения принципов гуманистического образования во взаимодействие преподавателя и студентов высших педагогических учебных заведений. Раскрывается сущность гуманизации образования, основные ее составляющие, на реализацию которых должен направляться учебный процесс в вузе.*

Ключевые слова*: Высшая школа, гуманистическое образование, учебный процесс, развитие личности, самопознание.*

Постановка проблемы. Процессы, которые происходят сегодня в обществе, усиливают нестабильность самочувствия людей, в первую очередь молодых, актуализируя поиски средств, с помощью которых можно создать благоприятные

условия для формирования у каждого индивида внутренней стойкости перед реальностью, духовно-моральную готовность вдумчиво анализировать возникающие личностные ситуации в контексте социальных коллизий и выстраивать стратегию собственной жизни с ориентацией на общечеловеческие ценности. Весомый потенциал в этом плане имеет система образования, в частности такая ее составляющая, как высшее педагогическое образование.

Состояние разработки проблемы. Современное образование в Украине выходит на качественно новый уровень, обусловленный изменениями в общественно-политической жизни, экономическом развитии государства.

При таких условиях проблема воспитания молодежи, формирование активного и ответственного отношения к жизни является самой актуальной, а формирование у учащихся способности к саморазвитию, инициирование и осуществление развивающей диалогического взаимодействия с другими людьми – важнейшей целью педагогического процесса, построенного на гуманистических началах. Кроме того, исторический опыт убеждает, что без культивирования таких гуманистических ценностей как добро, человечность, совесть, ответственность, чувство собственного достоинства, толерантность довольно сложно рассчитывать на улучшение нравственной ситуации в обществе.

При этом важно отметить, что в процессе создания условий для формирования гуманистически направленной личности происходит переориентация с преимущественно деятельностного на личностно ориентированный подход. То есть, речь идет о возможности формирования личности через самоутверждение индивида, который самореализуется в социуме: во-первых, через активную роль в процессе самореализации; во-вторых, из-за погружения ее в социальный контекст [1, с. 118].

В контексте проблемы нашего исследования необходимо, прежде всего, определиться с понятием гуманизм.

Гуманизм (с лат. humanus – человеческий, человечный) – это система идей и взглядов на человека как наивысшую ценность, направлена на утверждение уважения к достоинству и разума человека, его права на счастье, свободное проявление человеческих чувств и способностей, понимание блага человека критерием общественных отношений [2]. Гуманизм – система мировоззренческих ориентаций, центром которых является человек, его самость, высокое предназначение и право на свободную самореализацию [3]. Гуманизм – принцип мировоззрения, основанный на убеждении, что человек есть наивысшая общественная ценность, на уверенности в способности человека к неограниченному развитию и самореализации всех ее сущностных сил, способностей и талантов [4].

Анализ философской, психолого-педагогической литературы свидетельствует, что гуманизм, который аккумулировал в себе базовые нормы нравственных отношений между людьми – это одна из наиболее гибких и надежных систем, которые выработаны человечеством на протяжении двух тысячелетий. Как духовный феномен, гуманизм является содержанием исторического процесса, в ходе которого он проявился во всей своей многогранности: как этическая норма, как мировоззрение, свобода совести, взаимопомощь и сотрудничество, равенство и равноправие, уважение прав и свобод личности, справедливость, защита от зла и насилия и тому подобное.

В научной литературе существует значительное разнообразие точек зрения, толкований термина гуманизм [5; 6; 7; 8]. В педагогической литературе гуманизм чаще всего понимается как „система идей и взглядов на человека как высшую ценность” [9] и характеризуется такими чертами как доброта, любовь, справедливость, милосердие, а также честность, правдивость, человеческое достоинство, сострадание и тому подобное. В этом контексте понятие „гуманизм” совпадает по своему основному содержанию с понятиями „человечность”. „человеколюбие”.

Вопрос „что такое гуманизм?”, „что такое гуманистическая направленность?” неразрывно связываются с вопросами „что такое человек?”, „в чем заключается сущность и природа личности?”

Анализ научно-методической литературы позволяет сделать вывод, что главным признаком гуманизма является особый характер его связи с личностью. „Человечность, – отмечает В. Кувакин, – это неистребимый элемент внутреннего мира каждого ... человека. Абсолютно „бесчеловечных” людей нет и быть не может. Но нет и абсолютно „стопроцентно человечных” людей. Речь может идти о борьбе в личности первого и второго” [7, с. 102].

Итак, гуманизм не присущ человеку от рождения. Каждый индивид с рождения усваивает те истины, которые человечество приобретало веками. Тем сложнее и труднее современному человеку „вывести” гуманистические ценности и идеалы из современной жизни. Не касаясь проблемы происхождения гуманизма и гуманности, их врожденности, воспитанности укажем на наличие этой способности как факта эмоциональной, психической и интеллектуальной жизни личности. Это – одна из огромного числа способностей, качеств, потребностей и стремлений, составляющих основу человека как творческого, деятельного существа. Человек может быть гуманным или негуманным; он сам выбирает путь совершенствования или деградации. Но ценность гуманизма как раз и состоит в том, что он является своеобразным предписанием, поскольку предлагает образцы поведения, действий и поступков, которым следует подражать [10].

Идеи гуманизма, как подтверждают результаты нашего исследования, имеют глубокие корни. Мотивы человечности, любви к человеку, мечты о счастье, добро и справедливость находим в устном народном творчестве древних афинян и римлян, у славян и народов Востока, в морально-философских и религиозных концепциях. Они ярко отражены в философии римского оратора Цицерона („О пределах добра и зла”, „О дружбе”), христианского богослова и писателя Тертуллиана (в трактате „Что общего между Академией и церковью?” он предлагает развернутую программу возвращения к природе не только в жизни, но и в познании, призывая добраться глубинных недр человеческой души), Юстина Философа („человек является высшей ценностью, а ее свободное развитие является целью и ее самой, и общества в целом”) [2; 11].

В древнекитайской философии в VI-V вв. к н.е. формируется направление, который сохранил свое влияние до наших дней – учение Конфуция (571 – 479 гг. к н.е.). Высокоморальный Цзюн-цзы, созданный Конфуцием как эталон для подражания, как воспитательный идеал, обладает важнейшими достоинствами – гуманностью и чувством долга. Быть гуманным – значит любить не столько себя, сколько других, на справедливость отвечать справедливостью, за добро платить добром. Быть гуманным – значит уметь вовремя жертвовать собственными інтересами [12].

Педагогический аспект проблемы гуманизма определяет пути всестороннего и гармоничного развития детей и молодежи, раскрывает содержание воспитательного идеала современного общества. Специфика педагогического аспекта гуманизма заключается в формировании гуманистических убеждений и гуманных отношений, в воспитании человеколюбия и уважения человеческого достоинства. Гуманизм и гуманность исследуются педагогикой и с культуротворческой деятельностью учителя. Именно в ней ученик, воспитанник приобретает, наряду со знаниями и умениями, способность к рефлексии, которая позволяет строить свои целеполагания, проектирование, программирование и коррекцию своих действий, оценивать результаты собственной деятельности, т. е. обеспечивать самовоспитание, самообразование, саморазвитие [12, с. 11-14].

Особое значение в воспитании гуманной личности В.Сухомлинский придавал формированию эмоциональной сферы учащихся. Именно в детстве, за годы обучения в школе воспитанник должен пройти эмоциональную школу”, „школу воспитания

добрых чувств”. Ребенка воспитывает все: люди, окружающие предметы, природа и тому подобное. Вот почему в уроках, которые проводятся на лоне природы, педагог усматривал значительную воспитательную силу: „красота сама собой влияет на душу и не требует объяснений” [13, с. 462], а „колыбель мысли – мышления среди природы, воспитывает в детях высокую культуру интеллектуальных чувств” [14, с. 543].

На основе этих положений отечественный ученый-педагог С.Гончаренко сформулировал следующие принципы гуманизации учебно-воспитательного процесса: формирование отношений сотрудничества между всеми участниками педагогического процесса; воспитание у участников педагогического процесса морально-эмоциональной культуры взаимоотношений; формирование у учащихся эмоционально-ценностного опыта понимания человека; создание материально-технических условий для нормального функционирования педагогического процесса, воспитывает гуманную личность: искреннюю, человечную, доброжелательную, милосердную, с развитым чувством собственного достоинства и уважения достоинства другого человека [15, с.76]. По нашему мнению, этими принципами целесообразно руководствоваться во время воспитания гуманистически направленной личности студентов.

Традициями гуманизма пронизаны лучшие произведения одного из основоположников современной отечественной психологической и педагогической мысли Г.Костюка [16], которому принадлежит разработка методологических и теоретических основ психологической науки относительно организации учебно-воспитательного процесса, развития мышления и способностей ребенка, формирование личности. В своих научных трудах (более 300) ученый творчески развил идеи гуманистической педагогики П.Блонского, Л.Выготского, К.Ушинского.

Существование идей гуманизма в современном общественной жизни – не утопия, а отражение тенденций развития цивилизации. Разработанные по современным условиям теории и концепции на передний план выводят утверждение, что жизнь неуклонно приближается к обществу, в котором доминируют знания, интеллект, творчество, основанные на общечеловеческих цінностях [5].

Высшее педагогическое образование непосредственно связано с развитием общества, со вхождением в современное образовательное пространство новой педагогической парадигмы – упорядоченной совокупности убеждений, идеалов, теорий в отрасли воспитания и учебы молодого поколения, совокупности, базированной на изменении отношения к человеку. Учитывая это, цель видится сегодня не в подготовке специалиста, а в воспитании профессионала, то есть в первую очередь человека во всей полноте ее личностного духовного богатства и индивидуального своеобразия, субъектного опыта, компетентности в отрасли человековедения и общения, с развитым коммуникативным ядром – способностью адекватно отражать реальность, формировать и обнаруживать собственное отношение к явлениям, вести себя в соответствии с не только и не столько внешних регуляторов, сколько к внутренним – совести, нравственности, чести, человеческой и профессиональной ответственности [17].

Решить это задание с помощью традиционно устоявшихся педагогических средств, которые основываются на принуждении, беспрекословном подчинении власти учителя, преподавателя, как свидетельствует опыт, невозможно.

Постигши бесперспективность насильственной учебы и воспитания молодого поколения, современное образование, в том числе и высшее педагогическое, отказывается от старой парадигмы, направляясь к парадигме новой, которая предусматривает основательные, принципиальные изменения как во взаимоотношениях студента и преподавателя, так и в позиции образования в целостном педагогическом процессе. Возможность таких изменений тесно связана с укоренением в учебно-воспитательных заведениях идей гуманистической педагогики на теоретическом и практическом уровнях [18].

В контексте заявленной проблемы считаем необходимым остановиться на тех возможностях, которые существуют в высшей педагогической школе в плане взаимодействия студентов с преподавателями.

Известно, что одним из ведущих процессов развития личности есть самопознание. В каждый момент жизни индивида его сознание имеет двухвекторную направленность - на самого себя и на внешний мир. В качестве основных составляющих самопознания выступают самонаблюдение, самоанализ, самооценка. С целью обеспечения адекватного хода этих процессов, устремления их в позитивное русло преподаватели должны помочь каждому студенту сформировать у себя так называемую авансирующую самооценку и поддерживать ее надлежащее развитие в общении и деятельности. Такое задание может быть решено лишь при условиях гуманистического взаимодействия педагогов вуза и студентов. И, наоборот, соблюдение позиций авторитарной или манипулятивной педагогики в значительной степени тормозит этот процесс, ведь принуждение, формирующее влияние нивелирует внутренние интенции к самопознанию и саморазвитию [19].

Какие средства могут стать здесь в случае?

В первую очередь, это перестройка учебного процесса в плане осознания каждым студентом своего профессионального образования как одной из ведущих ценностей. Характерными чертами методики работы преподавателя со студентами должна стать ее направленность на самостоятельную исследовательскую деятельность, моделирование процессов и явлений, ориентация на развитие способностей выстраивания дискурса(целостной системы аргументаций), формирование умений не только изучать разнообразные технологии и приемы профессиональной деятельности, но и "дискредитировать" их [18], обнаруживать слабые места и, разложив на составляющие, конструировать кое-что свое, самобытное.

Не меньшую значимость имеет такое средство настройки на самопознание, как способ педагогического и вообще межличностного общения в вузе. Его характерными признаками, которые должны постоянно продуцироваться преподавателями, должны стать открытость, готовность идти на сближение друг из друга, возможность не выспрашивать личностное, а замечать то, что хотят изложить студенты, терпеливость, отказ от навязывания советов, которые не являются востребованными, непрерывное снятие напряжения, а не ее „лелеяние”, организация долговременных контактов преподавателя и студентов на основе общего творчества, занятий наукой и искусством, спортом, позанавчальною деятельностью.

Исключительно важным является также отказ от „права на оценку” как на приговор преподавателя студенту. Зато следует перевести последнего на позицию субъекта собственной оценки. С этой целью необходимо ввести на каждом занятии как его обязательный компонент индивидуальную и коллективную рефлексию на предмет качества выполнения задания, отношения к учебе, меры привлеченной к работе. Тем же преподаватели смогут стимулировать развитие рефлексивности личности – важнейшего качества, которое обеспечивает гуманизм отношений и творчество как в деятельности, так и в общении [19].

Студенты, которые поверили в добрую волю своих преподавателей, начинают незаметно для них и для самих себя, активизировать свое саморазвитие, оказывая значительное влияние и на личностный рост преподавателей. Как следствие, у педагогов усиливается самопознание, развивается общая рефлексивность - интеллектуальная, деятельная, на самих себя и на другого, что делает их более чувственными в педагогическом взаимодействии, побуждает к развитию личностных качеств, способных укреплять и поддерживать гуманистические взаимоотношения со студентами, которые базируются на толерантности, емпатийности, открытости, искренность и тому подобное. То есть, педагоги под воздействием интенсивного

саморазвития своих студентов постепенно растут личностно и профессионально, начинают более осознанно хотеть этого [20].

Кроме того, преподаватели начинают более ответственно относиться к своим обязанностям, расширяя их от функционального исполнительского к духовно-моральной ответственности за педагогические средства и действия, какие они используют, осознавая их влияние на студентов, углубляя тем же целепокладания, выбор педагогических средств и методов, планируя ожидаемый результат. Другими словами, они изменяют, гуманизирует собственно профессиональный и личностный рост.

Проведенные нами исследования засвидетельствовали существование корреляционной связи между феноменами, которые характеризуют гуманистическую педагогическую практику в высшей школе:

- чем выше является взаимопонимание между преподавателями и студентами во взаимодействии, тем вероятнее оказывается совпадание взаимных оценок и качеств друг друга;

- чем высшие показатели личностного саморазвития студентов, тем выше они оценивают показатели личностного роста преподавателей;

- чем больше преподаватели настроены на неформальное общение со студентами, взаимодействуют с ними в предметно-практической деятельности на принципах гуманизма и сотрудничества, тем интенсивнее происходит самосовершенствование преподавателей;

- чем выше является уровень позитивной самоидентичности педагогов, тем успешнее является их влияние на становление позитивной идентичности студентов.

Очерченные зависимости оказываются в полной мере лишь при таких педагогических условиях, когда преподаватели признают самоценность студентов и цель своей деятельности видят в укреплении личности каждого из них.

Возможности гуманистической педагогики и заключаются в том, что она обращена к каждому отдельному человеку, к ее сознанию, душе, открывает глубокие резервы каждого студента и преподавателя. Однако эти возможности педагогики сотрудничества как вообще, так и в условиях высшей педагогической школы сегодня все еще ожидают своего всестороннего ввода.

Следовательно, можно сделать выводы:

1. В условиях нынешнего времени с особенной актуальностью появляется проблема перевода высшего педагогического образования на новую парадигму, в основу которой возлагаются гуманистические принципы - емпатия, поливалентность, равенство субъектов учебного процесса, справедливость, человечность.

2. Гуманизация высшего педагогического образования предусматривает переориентацию профессиональной подготовки будущих учителей на формирование человека как уникальной целостной творческой индивидуальности, которая стремится к самоактуализации, открытая для восприятия нового опыта, способная осуществлять сознательный и ответственный выбор в разнообразных жизненных ситуация и оказывать соответствующее влияние на становление личности.

3. В качестве важного средства реализации идей гуманистической педагогики выступает характер взаимодействия между преподавателями и студентами. В рассматриваемом нами контексте такое взаимодействие должно обеспечивать реализацию студентами самостоятельной исследовательской деятельности, самопознания. Важным элементом этого процесса должна стать индивидуальная и коллективная рефлексия.

4. Ввод в учебно-воспитательный процесс высшей педагогической школы гуманистических принципов взаимодействия студентов и преподавателей положительно влияет не только на личностное становление будущих учителей, но и на профессионально-преподавательские качества педагогов.

Литература:

1. Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире цінностей. – Оренбург: ОПИ, 1996. – 188 с.

2. Философский энциклопедический словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.

3. Філософський енциклопедичний словник. – Киев: Абрис, 2002. – 742 с.

4. Філософський енциклопедичний словник соціальних термінів / За заг. ред. В.П. Андрущенка. – Киев-Харьков: Видавництво „Р.И.Ф.”, 2006. – 437 с.

5. Бессонов Б.Н. Гуманизм на рубеже III-го тысячелетия // Гуманизм на рубеже тысячелетий: идея, судьба, перспектива. – М.: Гнозис, 1997. – с. 14 – 23.

6. Панфилова Т.В. Понятие гуманизма и проблема его развития // Гуманизм на рубеже тысячелетий. – М. : Гнозис, 1997. – с. 93 – 97.

7. Современный гуманизм. Материалы и исследования / Сост. Кувакин В.А. – М.: Рос. гуманистическое общество, 2000. – 141 с.

8. Современный философский словарь / Под общей редакцией В.Е.Кемерова. – 2-е изд. испр. и доп. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: «ПАНПРИНТ», 1998. – 1064 с.

9. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – Киев: Либідь, 1997. – 376 с.

10. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1996. – 178 с.

11. Битинас Б.А. Структура процесса воспитания. Методологический аспект. – Каунас, 1984. – 73 с.

12. Куртц П. Гуманизм в исторической перспективе // Вестник Московского ун-та. Сер. 7. – Философия. – 1992. – №2. – с.15 – 22.

13. Сухомлиинський В.О. Методика виховання колективу // Вибр. твори: В 5 т. – Т. 1. – Кикв: Радянська школа, 1976. – 654 с.

14. Сухомлинський В.О. Школа і природа // Вибр. твори: В 5 т. – Киев: Рад. школа, 1976. – Т.5. – 640 с.

15. Гончаренко С., Рисованный Ю. Гуманизация и гуманітаризація образования // Путь образования. – 2001. – №2. – с. 4-8.

16. Костюк Г.С. Избранные психологические труды: В 3-х т. Т. 2. – Киев, 1986.– 340 с.

17. Шердаков В.Н. О познавательном, нравственном и эстетическом отношении человека к действительности // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – с. 32-35.

18. Щедровицкий П.Г. Педагогика свободы // Очерки по философии образования. –1993. – №3. – с. 78-81.

19. Куликовая Л.Н. Проблемы саморазвития личности. – Хабаровск : Изд-во ХГПУ, 1997. – с. 222-225.

20. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека (пер. с англ. М.М. Исениной). – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.

Потапчук Т.

Гуманистік білім беруді жоғары мектептің оқу үрдісіне енгізу

Мақалада жоғары оқу орындарына гуманистік білім беруді енгізу және оқытушы мен студенттердің арасындағы өзара іс-қимыл сияқты өзекті мәселелер қарастырылады. Гуманисті білімнің мәні ашылып оның негізгі құрылымы анықталады және ЖОО-ның оқу үрдістеріне бағытталуы тиіс.

Тірек сөздер: *Жоғары мектеп, гуманистік білім беру, оқу процесі, жеке тұлғаны дамыту, өзін-өзі тану.*

Potapchuk T.

The introduction of the principles of humanistic education in the educational process of higher school

This article deals with the actual problem introducing principles of humanistic education in the interaction of teacher and students in higher pedagogical educational institutions. The essence of humanization of education and its basic components, the implementation of which should be directed to the educational process at the University.

Keywords: *high school, humanistic education, training, personal development, self-knowledge.*

***

УДК 373.3.016

Сардарова Ж.И. *– доктор педагогических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Кафизова М.Т. *– магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *07-maya@list.ru*

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ ЭТАПОВ РАБОТЫ НАД ПРОЕКТОМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются основные этапы работы над проектом, характеризуется деятельность учителя и учащегося на данных этапах.*

Ключевые слова: *проектная деятельность, младший школьник, этапы работы над проектом, деятельность учителя, деятельность учащегося.*

В Законе об образовании Республики Казахстан и ГОСО РК поставлены следующие задачи:

1) создание необходимых условий для получения качественного образования, направленного на формирование, развитие и профессиональное становление личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики [1];

2) развитие индивидуальных способностей ребенка, положительной мотивации и умений в учебной деятельности: прочных навыков чтения, письма, счета, опыта языкового общения, творческой самореализации, культуры поведения для последующего освоения образовательных программ основной школы;

3) формирование нравственных качеств личности ребенка, его эмоционально-ценностного отношения к окружающему миру, развитие его индивидуальных способностей и умений в познавательной деятельности [2].

Как одним из возможных путей решения поставленных задач, в частности, в начальной школе может быть организована проектная деятельность. Такая деятельность, во-первых, удовлетворяет интеллектуальным интересам учащихся, их любознательности и, во-вторых, может стать фундаментом для дальнейшей творческой деятельности выпускников школы.

В основе проектной деятельности лежит развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания и ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического мышления; положена идея, составляющая суть понятия «проект», его прагматическая направленность на результат, который получается при решении той или иной практически или теоретически значимой проблемы. Этот результат можно увидеть, осмыслить, применить в реальной практической деятельности. Чтобы добиться такого результата, необходимо научить детей самостоятельно мыслить, находить и решать проблемы, привлекая для этой цели знания из разных областей, способность

прогнозировать результаты и возможные последствия разных вариантов решения, умения устанавливать причинно-следственные связи.

Проектное обучение хорошо укладывается в парадигму личностно-ориентированной педагогики, так как при работе над проектом каждый ученик может найти дело, наиболее соответствующее его интересам и возможностям. Оно всегда ориентировано на самостоятельную деятельность учащихся - индивидуальную, парную, групповую, которую учащиеся выполняют в течение определенного отрезка времени. Эта деятельность всегда направлена на решение какой-то проблемы. А решение проблемы предусматривает, с одной стороны, использование совокупности разнообразных методов и средств обучения, а с другой - необходимость интегрирования знаний и умений из различных сфер науки, техники, технологии, творческих областей. Результаты выполненных проектов должны быть, что называется, «осязаемыми»: если это теоретическая проблема - то конкретное ее решение, если практическая - конкретный результат, готовый к внедрению [3, с. 67].

Для того, чтобы приступить к осуществлению проектной деятельности необходимо выделить основные этапы работы над проектом и дать их краткую характеристику. Поэтапная последовательность организации проектных действий осознанно выстраивается и на стороне учащихся, и на стороне педагога, инициирующего выполнение проекта [4, с. 61].

Мы в нашей работе выделяем несколько основных этапов работы над проектом: проблематизация, целеполагание, планирование, реализация, презентация и рефлексия.

Первый этап – *проблематизация.* На этапе знакомства с проектной деятельностью у детей формируются первые представления о проекте и понятие «проблема», которую целесообразно рассматривать как побуждение к действию для разрешения противоречия между желаемым и существующим в реальности, являющимся личным или общественно значимым. Не всякая проблема заставляет человека действовать. Процесс пойдет, когда исходная проблема проекта приобретет личностную окраску. На этом этапе учителю предстоит кропотливая индивидуальная работа с учеником. Материалом для обсуждения может стать житейский случай, взаимоотношения, учебные интересы, хобби, личные проблемы и т.п. Из такой беседы должны появиться первые очертания будущей работы, ее неявно сформулированная цель.

Часто учителя предлагают детям готовые темы и даже названия проектов. Хорошо, если такая тема представляет реальный интерес для ученика. Но если это не так, то вся работа над проектом, а иногда это длительная работа, превратится в тяжкую повинность - в этом случае мощный потенциал проекта как деятельностной технологии обучения будет сведен к нулю. При этом надо иметь в виду, что и для учителя метод проектов является довольно трудоемкой технологией. Поэтому желательно не предлагать детям готовых тем проектной работы. Лучше предложить какую-либо проблему в самых общих чертах и дать детям возможность обсудить ее и домыслить, может быть, переформулировать или даже самостоятельно выбрать проблему, над которой им было бы интересно поработать [5, с. 18].

Этот этап является наиболее сложным для учащихся. Трудность взаимодействия учителя и ученика на данном этапе обусловлена прежде всего тем, что в этот момент ребенок практически не мотивирован к работе. Самый неэффективный способ - прямое принуждение, оно может перечеркнуть всю предстоящую деятельность, обесценить ее как инструмент педагогического воздействия учителя и лишить смысла работу учащегося как творческую. Поэтому в самом начале работы над проектом необходимо проявить максимальный педагогический такт, помочь ребенку найти среди его интересов то, что могло бы воплотиться в проекте. И уж потом обдумать, как использовать это для обучения и воспитания ребенка.

Из проблемы проекта следует его *тема,* которая часто является краткой формулировкой исходной проблемы.

Выбор тематики проектов в разных ситуациях может быть различным. В одних случаях учителя определяют тематику с учетом учебной ситуации по своему предмету, естественных профессиональных интересов, интересов и способностей учащихся. В других - тематика проектов, особенно предназначенных для внеурочной деятельности, может быть предложена и самими учащимися, которые, естественно, ориентируются при этом на собственные интересы, не только чисто познавательные, но и творческие, прикладные.

Возможно, чтобы тематика проектов касалась какого-то теоретического вопроса школьной программы с целью углубления знаний отдельных учеников по этому вопросу, дифференциации процесса обучения (например, проблема питания или экологии в мегаполисе, проблема труда и взаимовыручки в русских народных сказках и т.д.) [3, с. 68].

Чаще, однако, темы проектов относятся к какому-то практическому вопросу, актуальному для повседневной жизни и, вместе с тем, требующему привлечения знаний учащихся не по одному предмету, а из разных областей, их творческого мышления, исследовательских навыков. Таким образом, достигается вполне естественная интеграция знаний.

Следующий этап – *целеполагание.* Когда проблеме проекта удалось придать личностно значимый характер, у ученика возникает первичный мотив к деятельности. Вначале цель предстоящей работы выделяет взрослый. Для этого он выделяет из множества менее значимых самую интересную и актуальную для детей проблему и подводит к ней младшего школьника. Естественно, круг выбранных проблем может быть очень обширным. Поэтому педагог должен помочь детям сконцентрировать внимание на конкретных задачах. Посмотри вокруг: с какими трудностями они сталкиваются, их близкие, друзья? Чем они могут порадовать своих родителей, бабушек, дедушек, сестер, братьев, друзей? Какую помощь они могут оказать окружающим их людям? Что можно предложить сделать, чтобы их жизнь и жизнь близких стала радостней и интересней? Постепенно дети учатся самостоятельно выдвигать и выбирать цели, словесно формулировать проблему [5, с. 19].

Младшие школьники должны осознать и уяснить: зачем и почему они будут выполнять проект, каково его значение в их жизни и в жизни общества, какова основная задача предстоящей деятельности. Нужно ориентировать учащихся на то, чтобы они ставили реально достижимые цели и правильно оценивали свои возможности.

При выборе объектов проектирования лучше остановить внимание детей на несложных и небольших по объему работах. Кроме того у детей младшего школьного возраста еще недостаточно сформированы навыки самостоятельной работы, поэтому лучше выбирать такие проектные задания, которые бы выполнялись в микрогруппах и были бы подчинены единой идее.

На основе умения *выслушивать* ответы при групповом обсуждении и критически к ним отнестись, формируется умение оценивать лучшее решение, решать изобретательские, прогнозные, исследовательские и задачи с недостатком данных.

На этапе целеполагания, при работе с младшими школьниками, целесообразно использовать такие методы и приемы: дискуссия, конкурс на лучшую идею (проект), организация экскурсий, беседы, рассматривание иллюстраций, картинок на данную тему, а также могут быть проведены дидактические игры.

При выборе объектов возможно исследование истории данной проблемы (вернее того продукта, который будут изготовлять). На первых порах применение проектирования в работе с младшими школьниками ознакомление с историей может осуществлять сам педагог. Постепенно к этому можно приобщить семью. Родители

вместе с детьми ищут ответы на предложенные педагогом вопросы. На занятии дети делают небольшие сообщения по истории того продукта, который будут изготавливать. Педагог оказывает помощь детям вопросами, затем дополняет ответы детей и обобщает их небольшим рассказом.

Достижение цели проекта должно способствовать решению исходной проблемы. На этом же этапе необходимо определить, каким будет *проектный продукт,* решить, что будет создано для того, чтобы цель проекта была достигнута. Для этого необходимо представить себе как можно больше способов достижения цели проекта и выбрать из них самый оптимальный.

Когда появилось четкое представление об исходной проблеме проекта и ясна ее цель, надо *спланировать* все шаги, которые предстоит пройти от исходной проблемы до реализации цели проекта. Сейчас предстоит придать появившимся идеям и отдаленным целям более приземленный характер, разложив их на отдельные шаги, определив задачи и способы работы, наметив сроки и оценив имеющиеся ресурсы. Планирование представляет определенную трудность для многих учащихся, здесь может потребоваться значительная помощь учителя. Важно только не начать планировать вместо ребенка. Это может привести к тому, что у него возникнет ощущение, что ему предстоит реализация чужого плана, поэтому он не отвечает за работу. Надо лишь показать алгоритм планирования. Задайте своему ученику следующие вопросы:

Что необходимо сделать, чтобы достичь цели проекта? - ответ на этот вопрос поможет разбить весь путь от исходной проблемы до цели проекта на отдельные этапы и определить *задачи*.

Как ты будешь решать эти задачи? – определение *способов* работы на каждом этапе.

Когда ты будешь это делать? – определение *сроков* работы.

Что у тебя уже есть для выполнения предстоящей работы, что ты уже умеешь делать? - выявление *имеющихся ресурсов*.

Чего у тебя пока нет, чего ты еще не умеешь делать, чему предстоит научиться? - выявление *недостающих ресурсов*.

Последовательно отвечая на эти вопросы, ученик сможет разработать план своего проекта.

При планировании происходит *выделение* и анализ этапов всей предстоящей *работы* и *ее подэтапов; выбор* материалов, инструментов, приспособлений, необходимых для работы; *организация* рабочего места; определение источников необходимой информации, определение способов сбора и анализа информации; *определение критериев* контроля *за* качеством *работы, которые помогут п*осле окончания *работы* проанализировать *конечный результат, выявить, что нуждается в* коррекции; распределение задач (обязанностей) между членами рабочей группы. *Здесь необходимо* предложить *детям* (чаще это *является* домашним заданием) *подумать, как будет* выглядеть *внешне та поделка,* которую они *хотят* сделать [6, с. 9].

Если проект реализуется *на нескольких занятиях (долгосрочный), дети должны рассказать, какой будет их поделка (цвет, форма, размер и* **т.д.***), при этом мы используем схемы, обозначающие каждый параметр, и что бы не забыть внешнего вида поделки, предлагаем свой замысел зарисовать. Если же проект реализуется в одном-двух занятиях, тогда после того как дети придумали то как будет выглядеть их поделка, по желанию знакомят окружающих со своей идеей.*

Важным приемом на этапе совместным со взрослым планирования содержания и последовательности операций является предметное и знаковое моделирование ребенком пути и способа получения образца.

В зависимости от возраста и индивидуальных особенностей могут использоваться разные способы планирования:

1) готовая схема выполнения действия в предметно-картиночной или знаковой *форме;*

2) моделирование последовательности операций для получения требуемого продукта путем подбора соответствующих предметных картинок или знаковых изображений;

3) самостоятельное сотрудничество со взрослым, поиск пути достижения целей и фиксация его ***в*** план-схеме.

На этом этапе возможно использование морфологических таблиц. При этом используются разнообразные группы объектов как реального, так и фантастического мира, составляются истории и сказки, основанные на взаимодействии самостоятельно выбранных объектов.

Особое значение для становления умения планировать деятельность имеет речь. Для активации и стимулирования речи ребенка целесообразно использовать совместно-кооперативные формы деятельности со сверстниками, где условие деятельности задано таким образам, что для получения продукта ребенок вынужден прибегать к громкой «социализированной» речи, адекватно отражающей последовательность операций [7, с. 65].

На этом этапе дети так же продумывают, какие инструменты им понадобятся на протяжении всей работы и каждого конкретного этапа.

На следующем этапе будет проходить *реализация* намеченного плана - можно приступать к работе в соответствии с разработанным планом и графиком, имея в виду, что в случае необходимости придется внести некоторые изменения в первоначальный замысел. Здесь придется следить, чтобы ученик не потерял мотив к работе. Обязательно возникнут какие-то трудности, возможно, объективного характера. Однако это не причина для простоя в работе. В этом случае придется вносить изменения в первоначальный план - это может вызвать разочарование и как следствие снижение мотива.

У многих учащихся пока не сформировано «чувство времени». Им часто кажется, что времени много, можно не торопиться и отложить работу «на потом». Здесь нужно подумать, стоит ли вмешиваться и подгонять, может быть, данному ученику полезно попасть в цейтнот? Есть люди, которые эффективнее работают в условиях дефицита времени. Правда, это не относится, например, к тревожным детям. В любом случае, выстраивая свое взаимодействие с учащимся, надо хорошо представлять себе его индивидуальные особенности.

Как правило, самым увлекательным во всей работе над проектом является *создание проектного продукта*. Тут ребята часто проявляют большую активность, действуют самостоятельно, творчески. Иногда процесс создания продукта затягивается из-за того, что эта работа очень увлекает автора, он постоянно что-то совершенствует, придумывает все более оригинальные решения. Необходимо лишь обращать его внимание на время, оставшееся до защиты [5, с. 21].

Дети выполняют технологические операции с *соблюдением* технологической *и* трудовой дисциплины, *культуры труда,* то *есть идет* непосредственное изготовление проекта. *При этом они осуществляют* пошаговый самоконтроль, который позволяет им *контролировать* фактическое решение задачи *и корректировать свои действия в процессе* выполнения работы, соотнося их со схемой. Целью *деятельности* на данном этапе является качественное и продольное выполнение всех запланированных операций.

Мы считаем, что наиболее эффективно этот этап будет проходить в игровой форме, в развернутом виде представляющей собой деятельность, в которой дети берут на себя роли взрослых, и в обобщенной форме, в специально созданных игровых условиях воспроизводят их деятельность, отношения между ними. Здесь появляются некоторые элементы деловой игры, представляющей собой форму воссоздания предметного и социального содержания профессиональной

деятельности специалиста, моделирование таких систем отношений, которые характерны для этой деятельности как целого. В процессе деловой игры осваиваются нормы профессиональной деятельности, а так же нормы социальных действий, то есть отношения в коллективе. При этом, каждый ее участник занимает активную позицию, взаимодействует с партнерами, соотнося свои интересы с партнерскими, и, таким образом, через взаимодействие с коллективом познает себя.

Самостоятельная работа младших школьников является высшей формой проявления учебной деятельности. Здесь прослеживается мотивированность, целенаправленность, самостоятельность, самоконтроль и другие качества личности. Самостоятельная деятельность детей обуславливается индивидуально-психологической особенностью - саморегуляцией, предполагает наличие умения оценивать промежуточный и конечный результаты своей деятельности, корригировать свои действия.

Роль педагога заключается в оказании детям индивидуальной помощи. При этом педагог, осуществляя руководство данным этапом, может применять такие методы как: «незнающий взрослый», метод контрольных вопросов, «видеокамера» и другие.

После того как выполнены все запланированные шаги и сделан проектный продукт, необходимо написать *отчет о работе над проектом*, т.е. оформить его письменную часть. Отчет о ходе работы – очень важная часть проекта [6, с. 10]. Написание отчета представляет значительные трудности, особенно для тех, кто не имеет опыта работы над проектом. Часто даже те ребята, которые хорошо владеют устной речью, с трудом излагают свои мысли на бумаге. Подробно обсудите каждую часть отчета и предложите своему ученику работать над письменной частью в соответствии с совместно выработанным алгоритмом. Умение точно выполнять инструкции - важнейший навык, который будет многократно востребован в дальнейшем. В целом на написание отчета желательно оставить примерно треть всего времени работы над проектом. Задача учителя - помочь ученику корректно и лаконично описать весь ход работы.

Далее предстоит *презентация* проекта. Презентация – это витрина проекта. Все должно быть подчинено одной цели - наилучшим образом показать результат работы и компетентность ее автора, которую он приобрел в процессе этой работы. Самопрезентация, умение в выгодном свете показать себя, не теряя при этом чувства меры, – важнейший социальный навык.

Регламент презентации, как правило, предоставляет не более 7-10 минут на выступление. За это короткое время необходимо рассказать о работе, которая осуществлялась на протяжении нескольких месяцев, была связана с обработкой большого массива информации, общением с различными людьми, сделанными автором открытиями. Вообще хочется рассказать о многом. По этой причине презентационные выступления часто не укладываются в регламент.

Итак, две основные проблемы презентации – это речь и регламент. Очень важно научить детей выбирать самое главное, коротко и ясно излагать свои мысли. Лучше, если текст презентации будет написан в виде тезисов. Это позволит не читать все подряд с листа, а лишь сверяться с основными мыслями и ничего не упустить. В ходе выступления необходимо следить за временем и за реакцией аудитории.

Организация этапа *рефлексии.* Данный этап будет включать в себя сопоставление конечного результата деятельности с намеченной целью, а также самооценку и взаимооценку. На этом этапе дети анализируют проделанную ими работу, устанавливают, достигли ли они своей цели, каков результат их труда.

Взрослый вместе с детьми анализируют всю проделанную работу, сопоставляют конечный результат своей деятельности с намеченной изначально целью. Необходимо помнить, что мы имеем дело не с одним результатом, а по крайней мере, с двумя. Первым можно считать тот, что создает ребенок «своей

головой» и руками, то есть продукты его деятельности, материальный, визуальный результат. Второй результат - педагогический. Для педагога главный результат этой работы не просто красивая, идеально подготовленная детьми поделка, а прежде всего бесценный в воспитательном отношении опыт самодеятельной, творческой, исследовательской работы, новые знания и умения, составляющие целый спектр психических новообразований, отличающих истинного творца от простого исполнителя. Именно это надо учитывать при подведении итогов, когда дети и взрослый осуществляют анализ и самоанализ достоинств и недостатков проекта, дают «оценку» полученным результатам.

Младшие школьники анализируют проделанную ими работу, устанавливают, достигли ли они своей цели, каков результат их деятельности (что планировали и что получили). Дети рассказывают об этапах своей деятельности, делают анализ и оценку своей работе, выслушивают мнение о ней педагога и сверстников. Оценивая свою работу, ребенок учится видеть мир глазами другого, овладевает умением соизмерять себя и свои возможности. Осуществление самооценки результатов, процесса, себя в нем с учетом оценки других, участие в коллективном обсуждении, групповая рефлексия [8, с. 234].

Здесь применяются те же критерии оценки результата, которые были определены детьми совместно с педагогом на этапе планирования.

Главный вопрос этапа: Получилось ли то, что задумали? Осуществление рефлексии, на наш взгляд, зависит от уровня развития детского коллектива. Алгоритм осуществления саморефлексии (самоанализа) ребенка на первом уровне включает ответы на следующие вопросы: Что я хотел сделать? Что у меня получилось в результате? Что я сделала хорошо? Что у меня не получилось? Чему надо поучиться? Этот процесс, как правило, осуществляется мысленно, и только на этапе *доверия педагогу, ребенок* может это ему проговорить. На уровне когда дети уже освоили алгоритм проектной деятельности, осознали необходимость саморефлексии и групповой рефлексии, они могут проговорить это вслух для всего класса. На третьем уровне осуществляется коллективная рефлексия, в процессе которой идет совместный анализ по следующим ***вопросам:*** Как мы построили процесс вместе? Получился ли этот процесс таким, как мы планировали, или он изменился? В каком случае он лучше - планируемый или измененный? Что получилось у всех? Что не получилось? Почему? Как можно это исправить? Кто работал лучше, чем вчера? Чему надо научиться всем вместе? Кто сегодня самый молодец?

Педагог предлагает вспомнить последовательность выполнения всего проекта. Вначале работу оценивает сам автор или группа авторов, а затем «эксперты», выбранные из числа детей. Педагог оказывает помощь в выборе «экспертов», осуществляет педагогический анализ их работ.

При оценке успешности обучающегося в проекте или исследовании необходимо понимать, что самой значимой оценкой для него является общественное признание состоятельности (успешности, результативности). Положительной оценки достоин любой уровень достигнутых результатов. Оценивание степени сформированности умений и навыков проектной деятельности важно для учителя, работающего над формированием соответствующей компетентности у обучающегося. Можно оценивать:

- степень самостоятельности в выполнении различных этапов работы над проектом;
- степень включенности в групповую работу и чёткость выполнения отведённой роли;
- практическое использование предметных и общешкольных ЗУН;
- количество новой информации, использованной для выполнения проекта;
- степень осмысления использованной информации;
- уровень сложности и степень владения использованными методиками;

- оригинальность идеи, способа решения проблемы;
- осмысление проблемы проекта и формулирование цели проекта или исследования;
- уровень организации и проведения презентации: устного сообщения, письменного отчета, обеспечения объектами наглядности;
- владение рефлексией;
- творческий подход в подготовке объектов наглядности презентации;
- социальное и прикладное значение полученных результатов [7, с. 70].

Способность к самостоятельному целеполаганию и мотивации труда, умение самостоятельно оперировать освоенными способами осуществления операций на этапе реализации проекта, самостоятельно контролируя и оценивая результаты своего труда, на наш взгляд дают возможность ребенку выходить за пределы заданной ситуации.

В ходе выполнения проекта учитель консультирует учащихся, дает советы, наблюдает за процессом, обобщает деятельность учащихся и участвует в оценке и защите проекта. Учитель наталкивает учащихся на проблему и направляет деятельность учащихся на решение данной проблемы, при этом обеспечивает самостоятельность осуществления проектной деятельности. Учащиеся в процессе проектной деятельности совершенствуют основные знания и умения проектирования.

Педагогические задачи на всех этапах обучения проектной деятельности должны решаться путем совершенствования организации проектной деятельности младших школьников. Важно чтобы у младших школьников возникало желание участвовать в проектной деятельности. Педагогически правильно организованная проектная деятельность несет в себе возможность накопления положительного опыта проектной деятельности.

При создании проектных работ учителя начальных классов учитывают, что создание проекта идет от детских потребностей и интересов, стимулирует детскую самостоятельность, с его помощью реализуется принцип сотрудничества ребенка и взрослого, позволяющий сочетать коллективное и индивидуальное в образовательном процессе [9].

Обобщая вышеизложенное, хотелось бы особо отметить, что использование метода проектов на уроках в начальной школе не вытесняет классно-урочную систему, а дополняет, организует и расширяет ее. В большей мере способствует формированию и развитию коммуникативной, информационной, предметной компетенции, развивает коммуникабельность, ответственность за совместную работу, желание помочь другим, умение работать в команде и доводить до конца начатое дело.

Литература:

1. «Об образовании». Закон Республики Казахстан: Учебно-практическое пособие. – Алматы»: Издательство «Норма–К», 2012. – 68 с.

2. Государственный общеобязательный стандарт среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования) / Утвержден Постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года №1080 (ГОСО РК 1.4.002-2012). – Астана, 2012. – http://online.zakon.kz. Дата обращения: 13.04.2016 г.

3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Под ред. Е.С. Полат. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 272 с.

4. Педагогическое проектирование: учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Под ред. И.А. Колесниковой. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 288 с.

5. Ступницкая М.А. Что такое учебный проект? – М.: Первое сентября, 2010. – 44 с.

6. Брыкова О.В., Громова Т.В. Проектная деятельность в учебном процессе. – М.: Чистые пруды, 2006. – 32 с.

7. Алябушева Г.В. Развитие познавательных интересов младших школьников в проектной деятельности / Дис. ...канд. пед. наук. – М., 2011. – 183 с.

8. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Т. 1. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.

9. Краузе И.Г. Метод проектов как одно из направлений развития ключевых компетенций младших школьников / Творческая педагогика. – №3. – 2013. – С. 57-62.

Сардарова Ж.И., Кафизова М.Т.

Бастауыш сыныптарда жобалау жұмыстарының негізгі кезеңдерін ұйымдастыру ерекшеліктері

Мақалада жобалау әрекетінің негізгі кезеңдері қарастырылады, осы кезеңдегі мұғалімнің және оқушының қызметі сипатталады.

Тірек сөздер: *Жобалау әрекеті, бастауыш сынып оқушысы, жобалаумен жұмыс істеу кезеңдері, мұғалімнің әрекеті, оқушының әрекеті.*

Sardarova Zh.I., Kafizova M.T.,

Peculiarities of organizing main stages of working on project in primary school

The work discusses the main stages of working on project and describes teacher's and student's work during these stages.

Keywords: *project activity, primary school student, stages of working on the project, teacher's work, student's work.*

***

УДК 541.61

Бекишев К. – *педагогика ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*
Каламбаева З.С. *– әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты*
Мадьярова А.А. *– әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты*
E-mail: *kurmanbekishev@gmail.com*

ГИЛЛЕСПИ ТЕОРИЯСЫ БОЙЫНША МОЛЕКУЛАЛАРДЫҢ КЕҢІСТІКТЕГІ ҚҰРЫЛЫМДАРЫН БОЛЖАУ

Аңдатпа. *Мақалада Гиллеспи теориясы бойынша молекулалардың кеңістіктегі құрылымын болжау ұстанымдары мысалдар келтіріле отырып талқыланған. Мақалада келтірілген қағидаларды және талқыланған мәселелерді химияны оқыту үдерісінде кеңінен қолдануға болады.*

Тірек сөздер: *Электрондық жұп, геометриялық құрылым, байланысқан электрондық жұп, байланыспаған электрондық жұп, орталық атом, байланыс саны, гибридтену, молекула типі, бөлінбеген электрон жұбы.*

Химия курсын оқытудағы басты міндеттердің бірі – оқушылар мен студенттердің бойында молекулалардың құрамы, құрылысы және қасиеттері арасындағы өзара байланыстар жайында түсініктерді қалыптастыру. Дәстүрлі түрде оқытатын орта мектептердің көбінде қарапайым молекулалардың құрылысы (метан, аммиак, су және т.б.) гибридтену теориясы көмегімен түсіндіріледі. Ол теорияның өзі жасанды болжамдарға негізделген. Осыған байланысты білім алушылардың көпшілігіне бұл тақырыпты толық меңгеру қиынға соғады. Сондықтан ғалымдар молекулалардың құрылыстарын түсіндірудің басқа қарапайым жолдарын іздестірген.

Сондай теориялардың бірі «валенттік қабаттағы электрон жұптарының тебілу теориясы».

1940 жылы Н. Сиджвик пен Г. Пауэлл «валенттік қабаттағы электрон жұптарының тебілу» моделін ұсынған. Ал, 1957 жылы бұл модельді Р.Гиллеспи мен Р.Найхолм одан әрі дамытқан. Олар молекулалардың құрылымдарын гибридтену ұғымын қолданусыз-ақ түсіндіруге болатындығын көрсеткен. Р. Гиллеспи бұл модель және оны химияны оқыту барысында қолдану туралы бірнеше ғылыми мақалалар мен кітаптар жазды [1-2]. Қазіргі кезде молекулалар геометриясын түсіндіруде Гиллеспи әдісі кеңінен қолданылады [3-8].

Гиллеспи моделі атом құрылысы жайлы жалпы мәліметтерге негізделіп жасалған. Атом қаңқасы ядро мен оны қоршай орналасқан электрондық қабаттардан тұрады. Сыртқы қабат валенттік қабат деп аталады.

Гиллеспи моделі бойынша электрондар Паули ұстанымы мен Хунд ережесіне сай қабаттар мен орбитальдарда (s және p деңгейшелердің айырмасы жоқ) жайғастырылады. Нәтижесінде, мысалы, екінші периодта орналасқан элементтердің валентті қабаттарының орбитальдарын электрондармен толтыру сызбасын суреттегідей бейнелеуге болады.

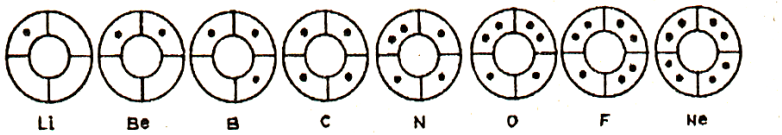

Сурет 1 *– Екінші период элементтері атомдарының валенттік қабатының электрондармен толтырылу сызбанұсқасы*

Орталық шеңбер ядро мен бірінші қабаттағы екі электроннан тұратын атом қаңқасына сай келеді. Сыртқы шеңбер атомның валенттік қабатын, ал нүктелер ондағы валенттік электрондарын бейнелейді. Екінші қабатта максимум сегіз электрон, ал, әр орбитальда – максимум екі электроннан орналасқандықтан, екінші периодтың элементтерінің сыртқы қабаттары 4 ұяшықтан құралған деп қарастыруға болады.

Электрондардың өзара тебілу құбылысы бұрынан белгілі. Егер электрондардың спиндері бірдей болса, олардың тебілуі күшейеді. Алайда, Гиллеспи бойынша, спиндері қарама-қарсы және бір орбитальда орналасқан электрондар арасында өзара тебілу байқалмайды деп саналады.

Осылайша, валенттік қабатта электрондар жұптар түзе орналаса алады. Сондай-ақ электрон жұптары, алғашқыда екі түрлі атомға тиесілі екі электронның бірігуінен пайда болуы да мүмкін. Мұндай байланысқа қатысқан электрон жұптарын ***байланысқан*** деп атайды. Егер атомның валенттік қабатында орналасқан электрон жұптары байланыс түзуге қатыспайтын болса, онда мұндай жұптарды ***байланыспаған*** деп атайды (ескерту, молекулярлық орбитальдар әдісінде де «байланысқан» және «байланыспаған» терминдерін қолданады, бірақ олардың мағынасы мүлдем басқа).

Гиллеспи моделіне сәйкес, барлық байланысқан электрон жұптары ядро центрінен бірдей қашықтықта орналасады. «Байланыспаған» электрон жұбының кеңістікте алатын көлемі «байланысқан» электрон жұбы алатын көлемнен үлкенірек. Кеңістікте электрон жұптары олардың өзара тебілуі мейлінше аз болатын қашықтықта орналасады. Бұл Гиллеспи ұсыныстарындағы ең маңыздысы. Молекулалардың кеңістіктегі пішіндерін бірнеше ережеге сүйене отырып болжауға болады.

Молекулалардың геометриялық құрылымын Гиллеспи теориясы бойынша болжау ережелері:

1 ереже. Кеңістіктегі электрон жұптары «өзара тебілуі» минимумға жақындайтын күйге сай орналасады. Идеал жағдайда электрон жұптарының санына қарай (координациялық сан) олар келесі қатаң геометриялық құрылымдар түзе орналасады:

Электрон жұптарының саны	2	3	4	5	6
Олардың кеңістікте мейлінше тиімді орналасуына сәйкес геометриялық құрылым	түзу сызық	үшбұрыш	тетраэдр	тригональ бипирамида	октаэдр

2-ереже. Орталық атомды қоршай орналасқан электрондық жұптарының арасындағы «өзара тебілу күштері» (X-X) < (X-E) < (E-E) қатарына сай өседі:

Байланыс түзуге қатыспаған жұптарарасындағы тебіліс күштері	>	Байланыс түзугеқатыспаған жұптар мен қатысқан жұптар арасындағы тебіліс күштері	>	Байланыс түзуге қатысқан жұптарарасындағы тебіліс күштері

Байланыс түзуге қатыспаған электрон жұптарының кеңістікте алатын көлемдері қатысқан жұптарға қарағанда үлкен болғандықтан, олардың арасындағы тебіліс күштірек болады. Сондықтан байланыс түзуге қатыспаған электрон жұптары (E) болған жағдайларда валенттік бұрыш 1- ережеге сай идеал жағдайдан әрқашан кем болады.

3-ереже. Орталық атоммен байланысқан элементтің электртерістігі жоғарылаған сайын байланысқан жұптың тебісі күшейеді:

PI_3>PBr_3>PCl_3 102°> $101,5^o$ > 100°	AsI_3> $AsBr_3$> $AsCl_3$ 101°> $100,5^0$> $98,4^o$

4-ереже. Еселік байланыстар кеңістікте үлкенірек көлем алады, бірақ іс жүзінде молекулалардың геометриясына әсер етпейді. Молекулалардың кеңістіктегі пішіндері негізінен σ - байланыспен байланысқан жұптар (X) саны мен байланысқа қатыспаған жұптар (E) санымен анықталады.

Осы ережелердің өзін пайдалана отырып-ақ көптеген молекулалардың кеңістіктегі құрылымдарын болжауға болады. Бұлардан басқа кейбір маңызды ережелер мен олардың түсініктемелері мен әдебиеттерден танысуға болады [4; 8].

Енді орталық атомды қоршай орналасқан электрон жұптары сандарының өсуіне сай мысалдар қарастырайық [9]:

AX_2 типтес молекулалардың кеңістіктегі құрылымы:

Екі электрон жұбы орталық атомды қоршай қалай тиімді орналасуы мүмкін? Оны қалай көзге елестетуге болады? Егер үрленген екі шардың тесіктерін жұдырықта қысса, онда олар бір сызықта орналасады. Екі электрон жұбы кеңістіктікте дәл солай орналасады. Мысалы, берилий атомының сыртқы валенттік қабатында екі электрон бар. Оған екі хлор атомының байланыс түзуге қатысатын екі электроны қосылады. Сонымен, бериллийдің айналасында 4 электрон болады. Олар екі жұп түзеді. Екі жұп кеңістікте түзу сызық бойында орналасады (Демек, AX_2 типті молекулалардың кеңістіктегі пішіндері түзу сызықты болуға тиіс, мұнда A – орталық атом). $BeCl_2$ молекуласы құрылымының сызықты екендігі эксперимент арқылы дәлелденген.

AX_3 типтес молекулалардың кеңістіктегі құрылымы:

Егер А атомының валентті қабатында байланысқа қатысқан үш электрон жұбы болса, (мысалы, BCl_3 молекуласы) онда олардың өзара тебілісі және олардың бір-бірінен максималды алыстауы электронды бұлттардың тең қабырғалы үшбұрыш төбелеріне бағытталуына әкеп соғады (1-кесте). Эксперимент BCI_3 молекуласы құрылымының үшбұрыш тәрізді екендігін дәлелдеген.

***Кесте 1** – AX_mE_n типтес молекулалардың кеңістіктегі құрылымдары*

Электрон жұптардың жалпы саны	Бос электрон жұбы 0	Бос электрон жұбы 1	Бос электрон жұбы 2	Бос электрон жұбы 3
2	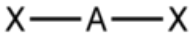 Сызықты			
3	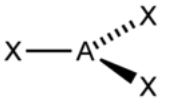 Теңқабырғалы үшбұрыш	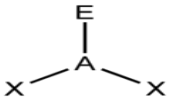 Тежелген		
4	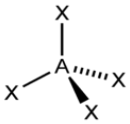 Тетраэдр	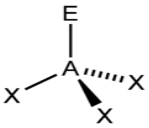 Тригональді пирамида	Тежелген	
5	Тригональді бипирамида	Бисфеноид	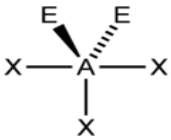 Т-пішіндес	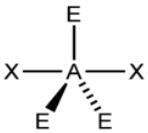 Сызықты
6	Октаэдр	Квадратты пирамида	Жалпақ квадрат	
7	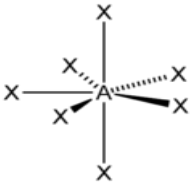 Пентагональді бипирамида	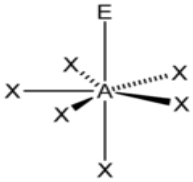 Пентагональді пирамида	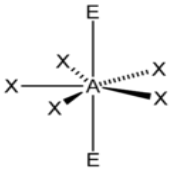	

Орталық атомды қоршай орналасқан үш жұптың біреуі байланысқа қатыспаған болуы мүмкін. Ондай жұпты әдетте Е әрпімен, ал мұндай молекула типін AX_2E деп белгілейді. Мысалы, $SnCl_2$ молекуласындағы қалайы атомының сыртқы

қабатында 4 электрон бар, екі электрон хлор атомынан қосылады. 6 электрон үш жұп түзеді. Олар кеңістікте үшбұрыш түзе тиімді орналасады. Бірақ олардың екеуі байланыс түзуге қатыспаған Е электрон жұбын құрайды. Нәтижесінде, $SnCl_2$ молекуласының құрылымы бұрышты болып келеді (1-кесте). Байланыспаған электрон жұбы мен байланысқан жұптың (Е-Х) арасындағы тебіліс екі байланысқан жұптың (Х-Х) өзара тебілісіне қарағанда күштірек болғандықтан, екі байланысқан жұптың арасындағы валенттік бұрыш 120^0 емес (дұрыс үшбұрышта болғандағыдай), одан сәл кішілеу болады.

AX_4 типтес молекулалардың кеңістіктегі құрылымы:

AX_4 типті қосылыстарда А атомының айналасында төрт электрон жұбы орналасады. Оған CH_4, CCl_4 молекулалары, NH_4^+ және т.б иондар мысал бола алады. Төрт электрон жұбының орталық атомды қоршай тетраэдр түзе орналасуы энергетикалық тұрғыдан мейлінше тиімді. Сондықтан AX_4 типті молекулалардың кеңістіктегі құрылымы тетраэдр тәрізді болу керек (2а-сурет).

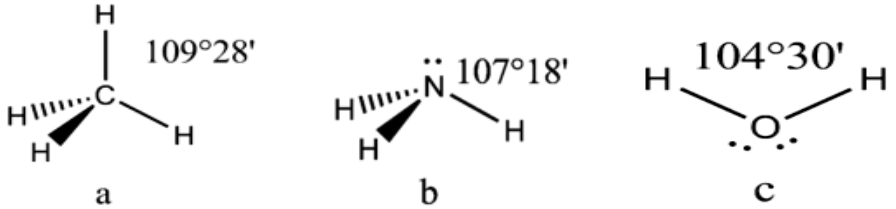

***Сурет 2** – CH_4, NH_3, H_2O молекулаларының кеңістіктегі пішіндері*

Орталық атомды қоршай орналасқан төрт жұптың біреуі байланысқа қатыспаған болуы да мүмкін. Мұндай молекула типін AX_3E деп белгілеуге болады. Мысалы, NH_3 молекуласындағы азот атомының сыртқы қабатында 5 электрон бар, үш сутек атомынан үш электрон қосылады. 8 электрон төрт жұп түзеды. Олар кеңістікте тетраэдр түзе тиімді орналасады. Бірақ екі электрон байланыс түзуге қатыспаған Е электрон жұбын құрайды. Нәтижесінде, NH_3 молекуласының құрылымы, табаны үшбұрышты пирамида сияқты болады (2b-сурет). Байланыспаған электрон жұбы (Е) мен байланысқан жұптардың (Х) арасындағы тебіліс екі байланысқан жұптардың (Х-Х) өзара тебілісіне қарағанда күштірек болғандықтан, екі байланысқан жұптардың арасындағы валенттік бұрыш 109^0 емес (дұрыс үшбұрышта болғандағыдай), одан сәл кішілеу болады. Эксперимент нәтижелері бойынша аммиак молекуласында H-N-H бұрышы $107^0 30'$.

Орталық атомды қоршай орналасқан төрт жұптың екеуі байланысқа қатыспаған болуы мүмкін. Мұндай молекула типін AX_2E_2 деп белгілеуге болады. Мысалы, H_2O молекуласындағы оттек атомының сыртқы қабатында 6 электрон бар, екі сутек атомынан тағы екі электрон қосылады. 8 электрон төрт жұп түзеды. Олар кеңістікте тетраэдр түзе тиімді орналасады. Бірақ төрт электрон байланыс түзуге қатыспаған екі Е электрон жұбын құрайды. Нәтижесінде, H_2O молекуласының құрылымы бұрышты болады (2с-сурет). Оның валенттік бұрышы $104^0 30'$. Мұнда тебісудің жоғарыда аталған үш түрі де кездеседі. Олардың әсерінен валенттік бұрыш аммиактағы бұрышқа қарағанда кішірек болады.

AX_5 типтес молекулалардың кеңістіктегі құрылымы:

Атомның валентті қабатында төрт қана емес, бес электрон жұбы да орналаса алады. Мәселен, PCl_5 молекуласы (молекула типі AX_5, 1-кесте). Гиллеспи ұстанымдарына сай бес электрон жұптарының кеңістікте ең тиімді орналасуы олардың үшбұрышты бипирамида түзе орналасуынан болуы керек. AX_5 типті молекулалардың құрылымдары (PCl_5, $TaCl_5$, және т.б.) осындай екендігі электронография әдісімен тәжірибе жүзінде дәлелденген.

Егер А атомының валенттік қабатында орналасқан бес электрон жұбының тек төртеуі ғана байланыс түзуге қатысқан, ал бесіншісі байланыспаған (молекула типі AX_4E) болса, онда байланыспаған электрон жұбы үшбұрышты бипирамиданың «полюстерінде» немесе «экватор бойында» орналасуы мүмкін. Математикалық модельдерге негізделген есептеулер бойынша химиялық байланысқа қатыспаған электрон жұбының «экваторлық» орындардың біріне орналасқаны энергия жағынан ұтымды болып келеді екен. Сондықтан AX_4E типіне (1-кесте) жататын SF_4 молекуласының құрылымы «алтыбақан әткеншегін» сөзсіз есімізге салады: полюстерде орналасқан екі фтор атомы күкіртпен бірге әткеншек тақтайшасын, ал «экваторда» орналасқан фтордың екі атомы – әткеншектің тіреуі секілді. Байланысқа қатыспаған электрон жұбы мен байланысқа қатысқан жұптың тебісуі басқаларына қарағанда сәл де болса күштірек болғандықтан, әткеншек «тақтайшасы» сәл майысқан (S-F-S бұрышы 180 градустан кіші) болып келеді.

А атомының валенттік қабатында жайғасқан бес электрон жұбының екеуі байланыс түзуге қатыспауы мүмкін. Бұл жағдай, мысалы, ClF_3 (молекула типі AX_3E_2) молекуласында байқалады. Мұндай молекулада екі байланыспаған электрон жұбы Е экваториалды күйде жатады. Есептеулер бойынша бұл жағдайда да химиялық байланысқа қатыспаған электрон жұбының «экваторлық» орындардың біріне орналасуы энергия жағынан ұтымды екен. Сол себепті ClF_3 молекуласының кеңістіктегі құрылымы (1-кесте) Т әріпіне ұқсайды. Бірақ та, жоғарыда айтылған тебісу күштерінің айырмашылығы әсерінен Т тәріздес пішін сәл бұрмаланған және үшкір емес найзаға көбірек ұқсайды.

А атомының валенттік қабатында бес электрон жұбы бар молекулалардың соңғы мүмкін болатын AX_2E_3 типіне – XeF_2 молекуласы жатады. Барлық байланыспаған жұптар экваториалды жағдайда орналасқандықтан XeF_2 молекуласының кеңістіктегі құрылысы сызықты (1-кесте). Бұл құрылым тәжірибе жүзінде анықталған.

AX_6 типтес молекулалардың кеңістіктегі құрылымы:

Енді А атомының валенттік қабатында 6 электрон жұбы да орналасатын жағдайды қарастырайық. Мұндай жағдай SF_6 молекуласында (молекула типі AX_5, 1-кесте) кездеседі. Гиллеспи ұстанымдарына сай алты электрон жұптарының кеңістікте ең тиімді орналасуы олардың октаэдр түзе орналасуы.

А атомының валенттік қабатында жайғасқан алты электрон жұбының біреуі байланыс түзуге қатыспауы мүмкін. Бұл жағдай, мысалы, IF_5 молекуласында (AX_5E) молекуласында жүзеге асады. Байланыспаған электронды жұп октаэдр төбелерінің біреуінде орналасса, IF_5 молекуласының құрылымы табаны квадрат тәрізді пирамидаға жақын болады (1-кесте). Пирамиданың төбесі мен квадрат табанының бұрыштарында фтор атомдары, ал табанның орталығында - йод атомы орналасқан. Бұрын айтылғандай, байланыс түзуге қатыспаған Е электрон жұбының тебу күші басқаларына қарағанда күштірек болғандықтан фтор атомдары пирамида табанының жазықтығынан сәл жоғары орналасқан.

Алғаш XeF_4 қосылысы алынғанда, кейбір ғалымдардың болжауы бойынша оның құрылымы тетраэдр болуға тиіс көрінді. Кейін оның құрылымы жалпақ квадратты болып келетіндігі анықталды. Гиллеспи ұстанымдары бойынша XeF_4 құрылымын оңай түсіндіруге болады. XeF_4 молекуласы AX_4E_2 типіне жатады. Ксенон атомы қаңқасының маңайында төрт байланысқан және екі байланыспаған электронды жұптар орналасқан. Байланыспаған электронды жұптар ксенон атомынан қарама-қарсы жақтарда, ал фтордың төрт атомы онымен бір жазықтықта қатар орналасқан (1-кесте).

Құрамында еселік байланыстар бар молекулалардың кеңістіктегі пішіні: Гиллеспи ұстанымдарын негізге ала отырып, CO_2 молекуласының кеңістіктегі пішіні неліктен сызықты болатынын оңай түсіндіруге болады. Оның құрамындағы көміртек атомы әрбір оттек атомдарымен екі электронды бұлттар арқылы байланысып, әрине,

бір сызықта орналасқан екі еселі байланыс түзеді. Ал, SO_2 молекуласында тағы да бір байланыспаған электронды жұп болады. Бұл электронды жұп пен екі еселенген байланыстар, ортасында күкірт атомы орналасқан, үшбұрыш төбесіне қарай бағытталған. Нәтижесінде, SO_2 молекуласы бұрыштық құрылымды келеді. C_2H_4 молекуласындағы көміртек атомының байланыстары үшбұрыш төбесіне қарай бағытталған. Нәтижесінде, барлық алты атомдар бір жазықтықта, ал Н – С – С бұрышы шамамен 120º түзеді. Ал C_2H_2 молекуласы Гиллеспи бойынша сызықты болуы керек – барлық төрт атом бір жазықтықта орналасқан. Бұл толықтай эксперименттік мәлеметтерге сәйкес келетіндігі мәлім.

Әрине, Гиллеспи теориясы әмбебап емес, оның шектеулері мен жетіспеушіліктері бар. Бірақ оның идеясы гибридтену теориясына қарағанда қарапайым, сондықтан оны химияны оқыту үрдісінде көптеген молекулалардың кеңістіктегі пішіндерін болжау үшін кеңінен қолданылуға болады.

Әдебиеттер:

1. *Гиллеспи Р. Геометрия молекул. – М.: Мир, 1975. – 278 с.*
2. *Гиллеспи Р., Харригтаи И. Модель отталкивания электронных пар валентной оболочки и строение молекул. – М.: Мир, 1992. – 296 с.*
3. *Бердоносов С.С. Как объясняет строение молекул модель Гиллеспи. // Химия в школе (РФ). – 2000. – №5. – С.16-21.*
4. *Дей К., Селбин Д. Теоретическая неорганическая химия. – М.: Химия, 1976.– 347 с.*
5. *Шрайвер Дж., Эткинс Дж. Неорганическая химия. В 2-х томах. – М.: Мир, 2013. – Т.1. – 679 с., Т.2. – 486 с.*
6. *Штраус С. Решебник к учебнику «Неорганическая химия» Д.Шрайвера, П.Эткинса.– М.: Мир, 2004.– 271 с.*
7. *Суворов А.В., Никольский А.Б. Общая и неорганическая химия. В 2-х томах. –М.: Юрайт, 2016. – Т.1. – 292 с., Т.2. – 315 с.*
8. *Хьюи Дж. Неорганическая химия. Строение вещества и реакционная способность. – М.: Химия, 1987. – 696 с.*
9. *Википедия: Свободная энциклопедия. – https://ru.wikipedia.org/wiki/ Теория_отталкивания_электронных_пар. Пайдаланған уақыты: 25.03.2016 ж.*

Бекишев К., Каламбаева З.С., Мадьярова А.А.

Прогнозирование пространственных структур молекул с помощью теории Гиллеспи

В статье по теории Гиллеспи обсуждались примеры подходов для прогнозирования пространственной структуры молекул. Приведенные в статье принципы и обсуждаемые вопросы могут быть широко использованы в процессе обучения химии.

Ключевые слова: *Электронная пара, геометрическое строение, связывающие электронные пары, центральный атом, тип молекулы, неподеленные электронные пара.*

Bekishev K., Kalambayeva Z.S., Madyarova A.A.

Prediction of the spatial structure of molecules using Gillespie's theory

The article on the theory of Gillespie discussed examples of approaches to predict the spatial structure of molecules. The above article principles and issues can be widely used in teaching chemistry.

Keywords*: Electron pair, geometric structure, binding electron pairs, the central atom, type of molecule, unshared electron pair.*

***

УДК 316.752

Ержанов М.Е. *– доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Нурымбетова Ж.И. *– магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *Zhamila-7@yandex.ru*

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. *Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме формирования ценностей и ценностных ориентаций у молодежи. В статье речь идет о приоритетах современной молодежи, их ценностях. Раскрыты принципы работы педагога по формированию ценностных ориентаций учащихся.*

В статье исследование системы ценностных ориентаций личности представляется особенно актуальной проблемой. Дается понятия, ценность система ценностных ориентаций индивида. В статье рассматриваются особенности процесса формирования ценностных ориентаций молодежи под влиянием семьи.

Ключевые слова: *Ценности; ценностные ориентации; образование; нравственное воспитание; духовное воспитание; старшеклассники; современная молодежь. Индивид, социализация, мировоззрение, молодежь, семья.*

Ценностные ориентации являются частью мотивационной сферы личности, регулирующей поведение. Сегодня главной задачей системы образования является воспитание ценностных ориентаций у учащихся. Большой акцент здесь делается, прежде всего на духовное и нравственное воспитание.

Духовное воспитание – это формирование ценностного отношения к жизни, обеспечивающее устойчивое и гармоническое развитие человека. Это воспитание чувства долга, справедливости, искренности и ответственности.

Нравственное воспитание – это формирование у человека ответственности, гуманности, высокой культуры поведения, понимания и стремления к сохранению общечеловеческих ценностей, выработка нравственных убеждений и привычек, патриотизм [1].

Духовность и нравственность – это основа личности. Под ценностными ориентациями мы понимаем относительно устойчивое, социально обусловленное, избирательное отношение человека к совокупности материальных и духовных благ и идеалов. Они определяют отношения личности с окружающей действительности.

На данном этапе развития общества формирование ценностных ориентаций является важнейшей задачей педагогов общеобразовательных школ. Так как ценностные ориентации – это основа личности, регулятор её поведения, то важно, чтобы педагог понимал понятия «ценность» и «ценностные ориентации». Учитель должен уметь находить всевозможные пути развития духовно-нравственного ценностного сознания личности в образовательном процессе.

В основе ценностных ориентаций лежит определенная система ценностей, сформировавшаяся в ходе воспитания. В.П. Тугаринов пишет, что ценности делятся на ценности жизни (жизнь, здоровье, радости жизни, общение с себе подобными), ценности культуры (материальные и духовные) и социально-политические ценности (общественный порядок, мир, безопасность, свобода, справедливость, человечность и равенство) [2].

Человеку свойственно ценностное восприятие мира. К любому явлению окружающего мира он относится, отталкиваясь от своего мнения. Поэтому

важно, уже с подросткового возраста формировать ценностные ориентации. Именно от них будет зависеть смысл и образ жизни человека.

Педагог должен последовательно расширять и углублять представления учащихся о ценностях и ценностных ориентациях в различных сферах жизни общества. Решению этой задачи способствует использование следующих психолого-педагогических принципов:

1. Принцип гуманизма (забота, предупредительность, стремление помочь в беде);

2. Принцип личностного подхода в группе, коллективе (принадлежность личности к группе, принятие её основных ценностей);

3. Принцип ведущей деятельности (определение деятельности, занимающей основную, ведущую роль в формировании личности);

4. Принцип системного подхода (превращение духовных и общегражданских ценностей общества в ценности личности);

5. Принцип инициативы и социальной активности (самодеятельность учащегося, самоуправление);

6. Принцип целостности и комплексного подхода (единство общегражданского, трудового и нравственного воспитания).

Использование этих принципов способствует формированию ценностного отношения к человеческой жизни, любви, саморазвитию, формированию нравственной устойчивости личности, самоопределению в системе жизненных ценностей.

В современном образовательном процессе ценностные ориентации являются объектом деятельности учителя и учащихся. Образование — это фундаментальная основа создания у учащихся реальных представлений о ценностях человека в различных жизненных сферах. Использование педагогических технологий, принципов, методов и приемов формирования духовно-нравственных ценностей способствует совершенствованию системы образования.

В развитых странах мира происходит общественный и экономический прогресс. Появляются новые подходы к образованию. На обновление технологий влияют развитие общества, человека, новый взгляд на роль человека в мире, изменение роли образования. Новая структура школьного воспитания ведет к изменениям в области нравственного воспитания учащегося.

Молодежь – это носители будущего. Поэтому очень важно изучать их ценностные ориентации, ведь им предстоит войти в социальный мир и самоопределиться. Если проследить за взглядами наших подростков, то можно заметить, что в них сочетаются консервативность и инновационный потенциал. И это конечно отражается на процессе их самоопределения.

При окончании школы молодежь начинает новую жизнь. Поэтому очень важно ещё в школе сформировать правильные ценностные ориентации.

Огромный вклад в изучение ценностных ориентаций молодежи внесли такие ученые, как П.Сорокина, Т.Парсонс, Р.К. Мертон, А.Г. Здравомыслова, В.А. Ядова, И.С. Кона [3].

Сейчас меняется образ мира, по-иному рассматривается место человека в нем, молодежь отказывается от привычных стереотипов, идет переоценка ценностей. Уровень сформированности нравственных ценностей у подрастающего поколения очень низкий. Молодежь больше стремится овладеть теми качествами, которые могли бы ей пригодиться в рыночных условиях. В старшем школьном возрасте начинается профессиональное и жизненное самоопределение, происходит осознание своего места в будущем. Старшеклассники начинают выбирать себе профессию и искать пути достижения этого. Их учебная деятельность, обусловленная профессиональной

ориентацией, нацелена на будущее. Здесь важно понимать, что для полноценного развития личности важно сочетание удовлетворенности настоящим и устремленности в будущее.

На старшеклассников при переходе к самостоятельному нравственному выбору ложится много противоречий между «можно и нельзя», «хочу и надо». Делая этот выбор, у некоторых появляется стеснительность, лень, у других – легкомыслие, цинизм. Чтобы перейти во взрослую жизнь, надо приложить много усилий.

После того, как государство перешло к рыночной экономике, стало необходимым создать условия для формирования творческого, развивающегося человека, который быстро бы адаптировался в меняющихся условиях, а также переосмыслить задачи, цели воспитательно-образовательного процесса школ. Социально-экономическая ситуация в стране за последние годы координально изменилась, изменился мир, в который входит подросток. Меняются ценности и нормы, стали иными модели поведения. В связи с этим особенно актуальным становится вопрос о социализации молодежи, о формировании их ценностных ориентаций.

Благодаря современным педагогическим и социологическим исследованиям становится ясно, что жизненные намерения подростков еще не точно определены, большинство выпускников не готово к самостоятельному выбору профессии. Они просто хотят получить высшее образование и не вполне понимают суть своей профессии. Старшеклассники не считают нужным заниматься самообразованием и самопознанием в целях личностного роста. Большинство считают целью жизни не самосовершенствование, а лучшее определение в жизни, хорошую специальность, заработок, обладание какими-либо вещами и многое другое. Никто в современном мире не хочет вырабатывать личные качества. Нельзя полностью винить в этом подростков. Ведь в школе нет практики по подготовке к социально-профессиональному самоопределению. Усилия педагогов ещё слабо ориентированы на формирование ценностей у учеников. Поэтому им сложно справляться с возникающими проблемами взрослой жизни. Главная задача старшеклассников — не только приобретать знания и осваивать профессию, но и осознать ответственность за себя и за окружающий мир.

Несмотря на то, что огромное количество ученых занимались проблемой формирования ценностных ориентаций старшеклассников, этот вопрос остается до конца не изученным.

Не все подростки ведут сейчас здоровый образ жизни. Они не имеют представление о валеологии как науке о здоровье. У молодежи нет четкого представления о нравственно-психологической основе любви и брака. В связи с чем наблюдается огромное количество разводов.

У современной молодежи сейчас превалирует эгоцентризм. Они забыли, что такое гражданственность и патриотизм. Старшеклассники считают, что не знания правят миром, а деньги. С этим трудно бороться, так как социальное влияние очень сильно. Прежние нравственные ценности отторгаются подростками, а новые представления о мире ещё не стали для них привычными. В наш век высоких технологий старшеклассникам труднее приспособиться к современным условиям. Чтобы старшеклассники быстрее и лучше осваивались, нужно, чтоб они осознали ценности личной жизни. То есть овладели такими понятиями, как «общество», «здоровье», «семья», «профессия». В старшем школьном возрасте подростки стремятся свершить свои жизненные планы (выбрать внутреннюю позицию, найти свое место в мире, самоопределиться). Все эти психофизиологические и педагогические особенности помогают придти к цели, если соответствующе к ним относиться.

В современное время главное не быть хорошим, добрым, а быть лучше кого-то, не упасть в чьих-то глазах. Разные старшеклассники по-разному представляют себе понятия «честь», «справедливость», «доброта». В свободное время вместо самообразования они слушают музыку, совершают бессмысленные покупки. Многие живут по принципу стадности: «как все, так и я», тем самым облегчая себе жизнь, переставая делать собственный выбор, подвергать себя самоанализу.

Часто подростки не умеют отличить жизненные ценности от искусственных. Тем самым у них закрепляется негативное поведение.

В наше время стираются границы между женскими и мужскими ролями. Образование ученика включает то, что он приобрел в процессе школьного обучения; знания, умения и навыки, приобретенные в результате самообразования и знания, добытые из различных источников окружающей жизни. Средства массовой информации значительно повышают возможности приобретения знаний, но вместе с тем и негативно влияют на этот процесс. С помощью их девочки становятся грубыми, агрессивными, а мальчики нерешительными, слабыми.

Юность – это пора острой любознательности, стремления исследовать мир, человеческие отношения и общественную жизнь. Новые социально-экономические и политические условия требуют добросовестных, творческих людей, их самовыражения и развития.

Ценностные ориентации – это центральное личностное новообразование, выражающее сознательное отношение к себе, к миру и обществу. Они определяют мотивацию поведения подростков. В современное время общественные ценности размыты. Ценности меняются. Важно, чтобы между учебным и воспитательным процессом было взаимодействие. Нужно, чтобы родители и педагоги осуществляли воспитательно-образовательный процесс в единстве воспитательных, образовательных и развивающих задач. Только в этом случае молодежь будет чувствовать определенную психологическую готовность к принятию социальной ответственности, сможет принимать правильные решения, делать правильный моральный выбор в сложных ситуациях. Система ценностных ориентаций, являясь психологической характеристикой зрелой личности, одним из центральных личностных образований, выражает содержательное отношение человека к социальной действительности и в этом качестве определяет мотивацию его поведения, оказывает существенное влияние на все стороны его деятельности. Как элемент структуры личности ценностные ориентации характеризуют внутреннюю готовность к совершению определенной деятельности по удовлетворению потребностей и интересов, указывают на направленность ее поведения.

Каждое общество имеет уникальную ценностно-ориентационную структуру, в которой отражается самобытность данной культуры. Поскольку набор ценностей, которые усваивает индивид в процессе социализации ему “транслирует” именно общество, исследование системы ценностных ориентаций личности представляется особенно актуальной проблемой в ситуации серьезных социальных изменений, когда отмечается некоторая “размытость” общественной ценностной структуры, многие ценности оказываются порушенными, исчезают социальные структуры норм, в постулируемых обществом идеалах и ценностях появляются противоречия. В научной литературе существует множество различных определений понятия “ценность”. Их настолько много, что по мнению Н.Решера, горячее желание разных авторов навести концептуальный порядок в области изучения ценностей явилось, похоже, единственной точкой согласия для них [4].

Если рассмотреть и сопоставить позиции различных авторов, касающихся проблемы ценностей, наиболее подробно остановившись на вопросах ценностных представлений подростков. Большинство авторов выделяют две важнейшие

характеристики ценности: 1) значимость (Тугаринов В.П., Архангельский Л.М., Фролов И.Т., Щепаньский Я., Наумова Н.Ф.) и 2) вторичный, производный от человеческого бытия характер (Фролович Л.Н., Архангельский Л.М., Здравомыслов А.Г., Ядов В.А., Рубинштейн С.Л.). Кроме того, можно выделить особенности исследование ценностей в рамках различных наук. Так для философского исследования характерны: 1) глобальность, а также 2) рассмотрение ценностей в различных контекстах: историческом, культурном; в то время как для социального и особенно социально-психологического исследования характерным можно назвать: 1) стремление строго развести понятия “ценность”, “потребность”, “цель”, “норма”, “ценностные ориентации” и т.п., 2) попытки классификации ценностей по различным основаниям (Косова Л.Б., Попова И.М., Лапин Н.И., Рокич М., Шварц Ш.), 3) выделение структуры ценностей личности.

Формирование личностной ценностной структуры индивида выступает важнейшим фактором процесса социализации, посредством которого человек становится полноправным членом общества во всей полноте социальных взаимоотношений. Система личностных ценностей складывается в процессе деятельностного распредмечивания индивидами содержания общественных ценностей, объективированных в произведениях материальной и духовной культуры. Как правило, для личностных ценностей характерна высокая осознанность, они отражаются в сознании в форме ценностных ориентаций и служат важным фактором социальной регуляции взаимоотношения людей и поведения индивида. В.А. Ядов разработал диспозиционную концепцию регуляции социального поведения индивида. Основная идея этой концепции заключается в том, что человек обладает сложной системой различных диспозиционных образований, организованных иерархически, которые регулируют его поведение и деятельность. Каждый уровень этой системы включает три компонента: потребность, классифицированную с точки зрения включенности индивида в различные сферы социальной деятельности; ситуацию, в которых действует индивид и которые “встречаются” с определенными потребностями; и диспозиционное образование, регулирующее поведение и деятельность индивида. Система ценностных ориентаций индивида формируется на высшем уровне развития личности и регулирует поведение и деятельность личности в наиболее значимых ситуациях ее социальной активности, в которых выражается отношение личности к целям жизнедеятельности и к средствам удовлетворения этих целей [5].

Многие исследователи придавали большое значение сформированности у индивида системы его ценностных ориентаций. Так, например, Колберг Л., занимаясь развитием индивида, исследовал стадии морального развития личности и связывал их со стадиями умственного развития по Пиаже. Якобсон П.М., выделяя психологические аспекты созревания личности и исследуя критерии ее социальной зрелости, отмечал важную роль динамических сдвигов в ядре личности, связанных с открытием и усвоением ценностей, норм, требований и правил общества. Наиболее интересные с точки зрения формирования системы ценностных ориентаций личности старший подростковый и переходный к юношескому возрасту. Особое значение его для формирования ценностной структуры определяется характерной для этого периода специфической ситуацией развития [6].

В подростковом возрасте начинает формироваться устойчивый круг интересов, который является психологической базой ценностных ориентаций подростков. Происходит переключение интересов с частного и конкретного на отвлеченное и общее, наблюдается рост интереса к вопросу мировоззрения, религии, морали и этики. Развивается интерес к собственным психологическим переживаниям и переживаниям других людей. Чаще всего период перехода от подросткового к юношескому возрасту приходится на старшие классы школы и поэтому переход от детства к взрослости и связанная с ним необходимость самоопределения и выбора жизненного пути после окончания школы осложняется тем, что для

старшеклассников остается актуальным проблема формирования самосознания (центрального новообразования подросткового возраста). Важнейшими детерминантами процесса формирования личности старшеклассника, регулирующими процесс включения его в социум и содержание системы его ценностных ориентаций, являются потребность в общении и потребность в обособлении. Общение в этот период приобретает ряд специфических черт: расширение круга контактных групп, в которые включается старшеклассник, и в тоже время, большая избирательность в общении, которая проявляется в частности, в четкой дифференциации групп общения на товарищеские, с достаточно широким составом членов и ограниченной интенсивностью общения внутри них, и дружеские, с которыми старшеклассник идентифицирует себя и которые он стремится использовать как стандарт для самооценки и как источник ценности. Л.И. Божович, И.С. Кон, А.В. Мудрик связывают переход от подросткового к раннему юношескому возрасту с резкой сменой внутренней позиции, заключающейся в том, что устремленность в будущее становится основной направленностью личности. Под обособлением А.В.Мудрик понимает внутреннее выделение себя личностью из общности, к которой она принадлежит в следствие достижения ею определенного уровня самосознания. Как вне процесса общения невозможно усвоение общественного опыта, так без процесса обособления невозможно личностное присвоение этого опыта. Общение способствует включению личности в социум, в группу, что дает ей ощущение собственной защищенности, сопричастности к жизни группы, чувство эмоционального благополучия и устойчивости, значение которого особенно велико для старшеклассников, так как именно в этом возрасте возрастает роль понимания, сопереживания, эмоционального контакта в общении. Обособление личности позволяет ей персонифицировать себя, осознать свою индивидуальность. И.С.Кон считает главным психологическим приобретением ранней юности открытие своего внутреннего мира, осознание своей уникальности, неповторимости и непохожести на других. Это открытие непосредственно связано с обособлением личности и переживается старшеклассниками как ценность. Таким образом, формирование системы ценностных ориентаций личности является для различных исследователей предметом пристального внимания и разнопланового изучения. Исследование подобных вопросов особое значение приобретает в подростковом возрасте, поскольку именно с этим периодом онтогенеза связан тот уровень развития ценностных ориентаций, который обеспечивает их функционирование как особой системы, оказывающей определяющее воздействие на направленность личности, ее активную социальную позицию. Среди ценностей, созданных человечеством за десятки тысяч лет, семья является одной из крупнейших, но и понятие толерантности как основы межнационального согласия не менее важно. Семья - это школа, где человек учится, как жить в обществе, поэтому воспитание человека начинается с воспитания его семьи. Но ведь и семьи бывают (а сейчас это вполне распространенное явление) межнациональные. Люди любят друг друга независимо от национальности. Самым благоприятным временем формирования семейных ценностей является юность. Именно в этот период личность наиболее открыта влияниям, а взгляды и впечатления, полученные в юности, – глубокие и сознательные. Молодежная среда, в силу ее возрастных, социально-психологических и мировоззренческих особенностей остро нуждается в социокультурной идентификации, а потому в большей степени, чем другие социальные и возрастные группы восприимчива к трансформационным процессам, связанным с усвоением систем ценностей, норм, формирующих определенные формы поведения. Процесс социального становления молодежи, выбора ею жизненного пути и стратегий развития, осуществляется через обучение и воспитание, усвоение и преобразование опыта старших поколений. Молодость представляет собой период активного

формирования устойчивой системы ценностей, становления самосознания и социального статуса личности [7].

Ценностные ориентации, социальные нормы и установки молодежи определяют тип сознания, характер деятельности, специфику проблем, потребностей, интересов, ожиданий молодежи, типичные образцы поведения. В структуре ценностных ориентаций современной семьи можно обозначить внутрисемейные ценностные ориентации, включающие ценности супружества, родительства и родства, и внесемейные ценностные ориентации, связанные с ценностями профессиональной занятости, предполагающими как возможности продвижения вверх по служебной лестнице, так и построения горизонтальной карьеры, которая подразумевает творческую и личностную самореализацию [8].

Обращаясь к проблеме межпоколенной преемственности семейных ценностей, выявляется эффективность воспитательного воздействия родительской семьи по оценкам респондентов из числа молодежи. В целом, у молодого поколения наблюдается признание значимости ценностей, насаждаемых старшим поколением в семье. Ценностные характеристики личности, воспитываемые родителями, в сопоставлении с качествами, признанными молодежью, показывают абсолютное совпадение первых пяти позиций в следующей последовательности: хорошие манеры, трудолюбие, чувство ответственности, порядочность, терпимость и уважение к другим людям. Отсюда следует, что молодое поколение по принципиальным ценностным ориентирам разделяет взгляды своих родителей. Сюда же можно отнести и взгляды родителей на межнациональные браки. Существенные расхождения между поколениями выявлены лишь в оценке правил морали и определении значимости секса как жизненной ценности. Более ценными для молодых людей в сравнении со взрослыми представляются такие личностные качества, как независимость, решительность, настойчивость. Для их родителей более значимы бережливость, экономное отношение к деньгам и вещам, послушание. В целом, изменение ценностных ориентаций семьи в современном социуме, во-первых, определяется общемировыми тенденциями, связанными с переходом от одного цивилизационного типа к другому. Во-вторых, преобразование ценностных ориентаций современной семьи связано с глубокими и качественными изменениями основных социальных институтов в нашей стране и общественной организации в целом. Однако, данный процесс происходит неравномерно, в зависимости от близости или удаленности регионов от центра, и выглядит чрезмерно протяженным во времени. Это объясняет многообразие и противоречивость ценностных ориентаций современной семьи [9]. С одной стороны, развитие научных и промышленных технологий, информатизации приводит к расширению кругозора, возможностей для общения, получения образования, повышает значимость профессионализма, т.е. происходит усиление внесемейных ценностных ориентаций. С другой стороны, современное общество характеризуется состоянием неустойчивого равновесия старого и нового, асимметрией между экономикой и нравственными ресурсами общества, ростом социальной напряженности, низкой адаптацией населения к условиям либерального рынка и другими негативными тенденциями. В этих условиях именно семья является той общностью, в которой человек получает поддержку и признание [10]. Стереотипы семьи, сформированные средствами массовой информации, влияют на тенденции и оценки семейно-брачных отношений. Подготовка молодежи к семье, к толерантности восприятия самого факта межнациональных браков - это такая же важная проблема, что и подготовка к профессиональной деятельности, адаптация к жизни в обществе. Ценности семьи необходимо формировать еще в родительской семье, а затем в школе и других образовательных учреждениях, в молодежных организациях и трудовых коллективах. Проблемам современной семьи необходимо привлечь внимание средств массовой информации (через социальную рекламу). Особенно важно формирование

общественного мнения сторону повышения статуса молодой семьи, материнства и отцовства, роли и места детей в жизни современного общества.

Литература:

1. *Богданова О.С., Черенкова С.В. Нравственное воспитание старшеклассников: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 206 с.*
2. *Тугаринов В.П. К вопросу о ценностных ориентациях личности // Личность и деятельность. –1982. – № 3. – с. 108-115.*
3. *Сорокина П.А. Современная молодежь: социальные ценности и нравственные ориентации // Педагогика. – 2000. – №10. – с. 32-38.*
4. *Решер Н.А. Ценностные ориентации личности и проблемы их формирования // Советская педагогика. – 1981. – №8. – с. 61-69.*
5. *Ядов В.А. Потребности интересы ценностных ориентаций. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.*
6. *Якобсон П.М. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту. – М., 1987. – 224 с.*
7. *Голод С.И. Стабильность семьи: Социологический и демографический аспекты. – СПб.: Наука, 2004. – 38 с.*
8. *Кузьмина В.М. Молодая семья в контексте государственной политики в конце 1990-х – начале 2000-х годов // Вестник гуманитарного научного образования. – 2012. – №10. – с. 11-17.*
9. *Журавлева Н.А. Динамика ценностных ориентации личности в Российском обществе. – М.: Институт психологии РАН, 2006. – с. 20-56.*
10. *Рогова А.М. Особенности формирования семейных ценностей у современной российской молодежи. – М.: Новая школа, 1998. – 240 с.*

Ержанов М.Е., Нұрымбетова Ж.И.

Қазіргі қоғамдағы жоғарғы сынып оқушыларының құндылық бағдары

Мақала жастарда құндылық және құндылық бағдарды қалыптастырудың маңызы бүгінгі күнгі өзекті мәселеге арналған. Оқушыларда құндылық бағдарды қалыптастырудың педагог жұмысының ұстанымдары ашып көрсетілген.

Мақалада тұлғаның құндылық бағдарын зерттеу жүйесі өзекті мәселе ретінде қарастырылған. Индивидтің тұлғалық бағдар жүйесінің ұғымы берілген. Сонымен қатар, отбасының әсерімен жастарда құндылық бағдарды қалыптастыру үдерісінің ерекшеліктері белгіленген.

Тірек сөздер: *Құндылық; құндылық бағдар; білім; адамгершілік тәрбие; қазіргі жастар; рухани тәрбие; жоғары сынып. Индивид, әлеументтену, дүниекөзқарас, жастар, отбасы.*

Ershanov M.E., Nurymbetova Sh.I.

Valuable orientations of high school students in a modern society

The article is devoted to the to date issue of the day of forming of values and valued orientations for young people. In the article the question is about priorities of modern youth, their values. Principles of work of teacher are exposed on forming of the valued orientations of students.

In the article research of the system of the valued orientations of personality appears the especially issue of the day. Given concept, value system of value orientations of the individual. The article discusses the features of the formation of value orientations of young people under the influence of the family.

Keywords: *Value; valuable orientations; education; moral education; spiritual education; high school students; modern youth. The individual, socialization, world view, youth, family.*

***

ӘОК 796/799.378

Сейсенбеков Е.К. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,*
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
E-mail: *Yerlan_fks@mail.ru*
Сарсекеев Ғ.М. *– педагогика ғылымдарының докторы, доцент,*
Алматы энергетика және байланыс университеті
E-mail: *sarsekeev_g@mail.ru*
Дауленбаев М.Т. *– доцент, ҚР еңбек сіңірген жаттықтырушысы,*
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Айтбаев Д.О. *– оқытушы, Есік медициналық колледжі*

БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ДЕНЕ ДАЯРЛЫҒЫ ҮДЕРІСІНДЕ РУХАНИ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. *Мақалада білім алушылардың дене даярлығы бойынша оқу үдерісінде заманауи талаптар шарттарында рухани-патриоттық тәрбие алуы жөнінде сипаттама берілген. Әртүрлі бұқаралық-спорттық іс-шараларды өткізуде қауіпсіздік шараларын қамтамасыз ету туралы бұқара жұртшылықтың заманауи көзқарасын оңтайлы ету үшін, осы іс-шараларды қауіпсіз өткізуге жауапты тұлғалардың назарын аударуда. Сол жағдайларды болдырмас үшін әу бастан спорт түрлерінен енді ғана айналыса бастаған балалар мен жасөспірімдер арасында тәрбиенің моральдік, рухани, әдептік, күш-ерік түрлерін сіңдіре беру қажет. Отансүйгіштік рухта өскен жеткіншектер кез келген деңгейдегі жарыстарда сабырлы да, әділ жолмен жеңіске жету жақтарын бойларында сіңдіре алу қасиеттерін жетілдіре берсе, болашақта еліміз өркениетті мемлекеттердің арасында алдыңғы қатарында көріне беруі хақ.*

Тірек сөздер. *Спорттық жарыстар, спортшылардың психологиялық дайындығы мен рухани-патриоттық тәрбиесі, қауіпсіздікті қамтамасыз ету.*

Кіріспе. Қазіргі кезеңде Олимпиадалық ойындар, Универсиадалар, кешенді спартакиадалар және осы секілді басқа да ірі спорттық іс-шараларды өткізу уақыт өткен сайын қиын да, күрделі болып бара жатыр. Әлемдегі болып жатқан әртүрлі саяси, соғыстық дүрбелеңдердің әсерінен жер-жерлерде жанкештілік актілер көбейіп кетті. Өз кезегінде, олардың көбеюі әлемдік, құрылықтық деңгейдегі әртүрлі ірі, соның ішінде, спорттық іс-шараларды өткізуші-ұйымдастырушы елдердің бас ауруы болып отыр. 1972 ж. Мюнхен Олимпиадасында болған қанды оқиғаны әлем жұртшылығы ұмыта қойған жоқ. Онда араб экстремистерінің Израиль командасының спортшыларына қарсы қанқұйлы әрекеттерінің кесірінен 2 адам көз жұмып, 9 адам қатты жараланған еді [1]. Дүние жүзінің бүкіл прогрессивті халқы араб жанкештілерінің бұл зұлымдығын батыл айыптады.

Спортпен айналысу барысында әріптестермен, команда мүшелерімен, басқа адамдармен, спортқа табынушы жанкүйерлермен араласу және өзара әрекет ету туралы нормалары мен ережелердің ерекше жүйесі пайда болады, ал спортшыда Отанға деген ерекше ықылас, өз елі үшін үлкен халықаралық жарыстарда басқа елдің спортшыларымен үнемі бәсекелесте болғандықтан патриоттық, достастық және әріптестік сезімдері, команда ішінде ұжым үшін жауапкершілік қасиеттері қалыптасады. Спорттық іс-әрекет пен жарыстардың ерекше әдемілігі мен сауықшылығы соған сәйкес көзтартымдылықпен ерекшеленеді де, сондықтан музыка құралдары мен қозғалыс өнері мүмкіндіктерін дұрыс ойластыра білген дұрыс, әрі оларды сауатты қолдануды талап етеді, соған сәйкес өзін-өзі ортада алып жүру мәнерін қалыптастырады, өзіне жарасымды тартымды спорттық талғампаздыққа мүмкіндік береді. Осы және осы тектес әсемдік мүмкіндіктерінің арқасында

Олимпиадалық ойындар, Универсиадалар, әлем, құрылық ойындары мен спорт түрлерінен чемпионаттар секілді, ірі жарыстардың ашылу-жабылу рәсімдері, әдетте, спорттық-мәдени, сұлулықты, адам денесінің жетілуі мен денсаулығын театрландырылған көрініс арқылы салтанатты түрде паш ету, адамның әсемдік пен үйлесімділік туралы көрінісін қалыптастыруы арқасында, тұлғада эмоциялық сезімнің пайда болуына және оның эстетикалық талғамының дамуына әсер етеді. Осының арқасында, спорт өскелең ұрпақтың рухани тәрбиесіне өзінің зор үлесін қосады. Спорт саясаттың құралы емес. Спорттық жарыстарда таза спорттық сайыстың, бірі-біріне деген қолдаушылықтың рухы, нәтижелердің объективті бағасы әрқашан да болып тұруы қажет. Нақ осы спорттық жарыстарда спортшының барлық қасиеттері, соның ішінде, тек дене қасиеттері емес, сонымен бірге, психологиялық, рухани, күш-ерік қасиеттері барлық қырынан көрінеді [2]. Спорттық БАҚ тарихында сайыстар барысында спортшы жарақат алып қалған өз қарсыласына көмек еткені, демегені жөнінде әлденеше рет мысалдар келтірілген.

Бұқаралық ақпарат құралдарының спорттық арналарында немесе басқа да БАҚ жаңалықтарында жарыстар кезінде спортшы өз қарсыласына көмек көрсетіп жатқан жөніндегі сюжет-мысалдар көп. Әсіресе, мұндай жағдайлар футболда көп кездеседі – қарсылас әртүрлі жағдайларға байланысты жарақат алып, орнынан тұра алмай жатқан кезде, футболшының басым көпшілігі аталмыш жағдайларда допты әдейі аутқа теуіп жібереді. Қажетті ем-домын алып болған соң, әлгі жарақат алған ойыншы «Сыйға сый, сыраға бал» дегендей, допты әдейілеп қарсылас жаққа теуіп жіберіп, ойынды ары қарай жалғастыра береді. Біраз уақыт бұрын Сиэтл қ. өткен Параолимпиадалық ойындардағы болған жағдай әлем жұртшылығының көзінен еріксіз жас ағызған-ды: жеңіл атлетикадан 100 м. жүгіру сайысының шешуші кезеңі. Мәрелік белгі берілген соң, аяғы кемтар жүгіруші алда келе жатып, оқыстан құлап қалады. Оны басып озған спортшылар да мәз емес қой, олар да мүгедек... Дегенмен, олар жүгіріп бара жатып, артта құлап қалған баланың зар жылағанын естіп, тұрып қалады. Қарамай кете беріп, қайсысының болсын, мәреге бірінші болып жетері кәміл нақ. Алайда, олар қайта қайырылып, ана құлаған баланың жанына барып, оны демеп тұрғызып, мәреге құшақтаса, бірге жүгіріп, кесіп өтеді. Сол кезде стадионда олардың адам айтып жеткізе алмас жүректілік пен адами рухына тәнті болмаған, көзіне жас алмаған бірде-бір адам болмаған шығар...

Міне, спорттық жарыстардағы осындай жағдаяттар, кейіндірек салт-дәстүрге айналған қуатты түрдегі психологиялық өзара сыйласу аурасын туғызды. Олимпиадалық қозғалыстың негізін қалаушы барон Пьер де Кубертен осы олимпиадалық жарыстың «Тезірек! Жоғарырақ! Күштірек!» қағидасын бекіте отырып, қарсыластар арасында әділ күрес жүргізуіне негізгі зейінін сала жүруі де бекер емес, өз кезегінде, уақыт өте келе, ол «Fair Play» жарыстық этикетінің пайда болуына себепкер болды.

Ғылыми мәселенің қойылымы. Қазіргі таңда спортқа байланысты зерттеулер, тәжірибелер немесе еңбектер жалғыз спорт саласының мамандарына ғана қатысты емес. Бұл үлкен ауқымды өзекті мәселе болғандықтан, өз кезегінде аталмыш салада әлеуметші, психолог, саясатшы, медицина мамандарын да толғандырып жүр. Қазіргі заманда әлеуметтік тұрғыда спортшылардың күнкөріс хал-ахуалы, олардың жарыс алдындағы немесе жарыс кезіндегі психологиялық жағдайын, дүбірлі жарыстарда Отанының, елінің мәртебесін көтеретін осы спортшыларға олардың ақыл-кеңестері мен ұсыныстарының қажет екені дүйім жұртқа белгілі. Спорт – дене шынықтыру мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Спорт материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы ретінде қоғамда адамдардың ойындық дене іс-әрекеттері үшін жүйелі, арнайы бағытталған, құрылған және пайдаланылатын ағза құрылысының түрлері қызметінің және психологиялық қарқынды дайындығының, оған қоса адамның барынша толық қабілеттерін спорт жарысы жолдарымен алдын-ала анықтайтын, қозғалыс әрекеттерінде көрсететін дене шынықтыру мәдениетінің

табиғи бөлігі болып саналады. Яғни, спорт адам мүддесіне қызмет ететін саланың бірі болып табылады. Ол өзінің қызмет аясында тәрбиелік, дайындық және қарым-қатынастық (коммуникативтік) қызметтердің шешімін табады, бірақ, адамдардың тұрақты және арнайы кәсіби мамандығы бола бермейді.

Әлемдік, халықаралық дүбірлі жарыстардағы әділ күрес рухының үнемі көрініс табуы бұқаралық спорттық жарыстарда да табиғи жалғасын тапты. Соның ішінде, спорт түрлерінен мектептік спартакиадаларды да жатқызуға болады. Аталмыш спартакиадалар жоғары білікті спортшыларды даярлайтын алғашқы қайнар көзі және олардың спорт саласындағы қызметтік өмір жолының логикалық жалғастырушысы екендігі белгілі. Барлық дерлік атақты спортшылар өзінің спорттық жолын мектеп қабырғасынан бастаған. Білім беру мекемелері олардың кәсіби даярлығының алғашқы үйрету сатысы болып табылады. Нақ осы дене шынықтыру мұғалімдері мен спорт түрлерінен балалар бапкерлері спорттық білімнің әліппесін үйретіп, үлкен спортқа өз үлестерін қосып келе жатыр. Өзіне спорт түрін таңдаған жасөспірім мен баланы таңдаған спорт түрінің техникасы мен тактикасын үйретумен қатар, аталмыш мамандар жас спортшылардың моральдік, күш-еріктік және рухани даярлығына тікелей әсер беретін психологиялық даярлығына да күш салуда.

Ресейдің білім беру мекемелерінде мектеп оқушыларының рухани және дене жетілдіруінің арасындағы алшақтықты біріктіріп, екі қасиеттің де бірдей дамуына тікелей әсер ететін, адамның әлеуметтік-педагогикалық амалдар арқылы жетілдіруін қарастыратын бүтіндей кешен – В.И. Столяровтың «СпАрт» жобасы жасақталған-ды [3]. Онда «Спартиандық ойындар» деп аталатын ойын кешені негізгі орынды алады. Ойын түрінде өтетін жарыс бағдарламасында спортпен, саяхатпен, көркем, ғылыми және техникалық шығармашылықпен байланысты іс-қызмет және іс-әрекеттің әртүрлі түрлері берілген. Ол балалармен және жасөспірімдермен жұмыс істеуге арналған және жарыс қорытындыларын шығару мен жеңімпаздарды анықтау барысында жоғары деңгейдегі руханилық пен эстетикалық тәртіпті қолдауды қарастырады. Оның бағдарламасы қарапайым спорттық пәндерден, жалпы дене даярлығына арналған тестілерден, саяхат бойынша байқаулардан, көркемөнер және зияткерлік байқаулардан тұрады.

Тәжірибенің әдіснамасы. Дене тәрбиесі мен спорттық даярлықтың ізгіліктігінің және мәдени әсерлілігінің негізі ретінде айналысушылардың спорт түрімен айналысуының таңдау еркіндігі, олардың айналысу жиілігі тәртібі, нәтижелілігін жоспарлауы, сонымен бірге, өзінің қабілеттіліктері туралы ақпараты негізінде дене шынықтыру және спорттық белсенділігі түрлерін кедергісіз өзгерту мүмкіндігі қарастырылады. Оған себеп: соңғы уақыттарда балалар мен жасөспірімдердің барлық жарыстары «Қандай да амалдар мен тәсілдерді қолдану болмасын, әйтеуір бір жеңіске жету», деген ресми емес ұран бойынша өтуде еді. Біріншілік үшін күресте өз шәкірттеріне жауапты дене шынықтыру мұғалімдері мен бапкерлердің басым көпшілігінде спорт түрлері бойынша мектептік жарыстардағы жеңістің моральдік жағы қызықтырмайды. Жас деңгейі бойынша өтіп жатқан спорт түрлерінен сондай жарыстарында қатысушылар арасында жас мөлшерін қасақана өзгерту жағдайлары көптеп орын ала бастады. Мысалы, Қазақстанда қайта жаңғырған «Былғары доп» жүлдесі үшін өткізілген балалар аулалық командалары арасында әртүрлі жастық дәрежеде жарысушы жас футболшылардың өтірік жас қосып немесе алып алу фактілері анықталған-ды. Осындай кері әсерлердің кесірінен жарысқа қатысудың моральдік-этикалық жағы қатты ақсап кетті. Ал, бұл, өз кезегінде, спорт түрлерімен айналысушы балалар арасында кәдуілгі көрініс боп бара жатқаны сонша, өз құрдастарын, ата-анасын, мұғалімін неліктен алдадың, деген сауалға: «Қазіргі кезде барлығы осылайша істейді ғой, тіптен, дене шынықтыру мұғалімдерінің (бапкерлердің) өздері осылай істейді ғой!» деп, қызармай жауап береді. Не дейсің оларға мұндай жағдайларда? Нақ тура болмаса да, осындай жағдайлар кәсіби немесе үлкен спортта да кездеседі. Мысалы, объективті емес

төрешіліктің көрініс табуы. КСРО күйрегеннен кейінгі жылдардан бастап, соңғы уақыттарда Халықаралық гимнастика федерациясы аясында біріккен гимнастиканың спорттық түрлеріндегі (спорттық, көркем, аэробика, батут) шеберлікті бағалау және нәтижелерді анықтау барысында, бригадалардағы төрешілердің пікірлері жарыс ережелері шегінен шығып кетті. Қасақана бұрыс төрешілік және «Fair Play» ережелерін бұзғаны үшін Халықаралық гимнастика федерациясы Халықаралық Олимпиадалық Комитеттен ресми ескерту алды. Атап айтқанда, көркем гимнастиканы Олимпиадалық ойындар бағдарламасынан алып тастау туралы пікірлер, ұсыныстар болды.

Бір шетінен, балалар мен жасөспірімдерге спорт түрлерінің әлеппесін үйрете, олардың дене, тактикалық-техникалық қасиеттерін дамыта отырып, педагог, екінші шетінен, жеткен жетістіктерінің моральдік, күш-еріктік, рухани жағына міндетті түрде баса назар аударуы қажет. Өйтпеген жағдайда, маман ретінде, ол өз шәкіртінің жеткен жетістіктерін мақтан тұтқанымен, педагог ретінде, ол ізгіліктіктің, кеңпейілдіктің, оқушысының адамгершілік, жақсылық қасиеттерін тәрбиелеудің орнына, дене, техникалық-тактикалық тұрғыларында жеңіске жеткен күшті спортшы, алайда, өзімшіл, пиғылы тар тұлғаны тәрбиелеуі мүмкін. Кез келген бапкер сонымен бірге, жақсы педагог та болуы керек. Өзінің ізгіліктік қасиеттерінің оң ықпалды үлгісін көрсете отырып, ол өз айналысушылары арасында қазіргі таңдағы заманауи қоғамда жетіспей тұрған адамгершілік баптарын тәрбиелейді. Дене тәрбиесі мен спорттық даярлықтың ізгіліктік тұрғыда бағытталған және әлеуметтік маңызы бар жобаларын іске асыру үшін орта, кәсіби орта және жоғары білім беру жүйесінде жаңа, әсіресе, оның ізгілендірілген және мәдениеттанушылық бағыттағы талаптарын қояды, жаңа мамандықтар мен мамандануының заманауи саласын негіздеу мақсатында дене шынықтыру мен спорттың жоғары білікті мамандарымен кең түрде қамтамасыз етіледі. Бұл бағытта білім беру мекемелеріндегі кадрларды даярлау және олармен қамтамасыз ету жұмыстары сәтті жүргізілуде.

Алынған нәтижелер және оның талқылануы. Спорт – бұл біріншілік үшін әділ де, шынпейілді күресте дене, тактикалық-техникалық, психологиялық, зияткерлік қасиеттерінің көрінісі. Спортта өзімшілдікке, дүниеқорлыққа, жат әрекетке орын болмауы керек. Спорт – бейбітшіліктің тұрағы мен елшісі. Басқа елдермен дипломатиялық қатынасы жоқ кейбір елдердің саясатында спорт түрлерінен халықаралық, әлемдік жарыстарды өткізуші мемлекетпен осы спорттық жарыстарға қатысушы команда өкілдері арқылы саяси, экономикалық, сауда-саттық, құқықтық қатынастар орнатуға күш салатыны бекер емес. Мысалы, қазір көптеген елдердің практикасында спорт түрлерінен команда өкілдерімен бірге кіші және орта бизнес өкілдері де сапар шегуі нық орныққан. Олардың олай істеуі астарында спорттық командаға қаржылай көмек (спонсорлық) жасай отырып, жарыс өткізуші елдегі бизнес өкілдерімен келіссөздер жүргізеді. Бұл барлық жаққа бірдей ыңғайлы да, пайдалы. Себебі, біріншіден, шетелге спорт түрлерінен командаға жанкүйер ретінде барса, екіншіден, спорт түрлерінен команданың қаржылай шығынын көтерсе, үшіншіден, жергілікті бизнес өкілдерімен екі жақты тиімді келіссөздер жүргізу арқылы өздерін және ел экономикасын байытса, және төртіншіден, тұрақты келіссөздер арқылы ел саясаткерлері мен дипломат елшілерге жол ашады. Бұл тұрғыда кәсіби-коммерциялық спорт бизнестің ерекше саласы болғандықтан, қаржылық пайда табу, өзінің коммерциялық қаржылық ақтауы, баю жолдарын қарастыратын заңдар бойынша қызмет атқарады. Олар үшін бұрын коммерциялық емес, әуесқой спортта өте жоғары нәтиже көрсеткен тұлғалардың осыған ауысқандары ғажап емес, әдеттегі жағдай. Әртүрлі шоу-көрсетілім түрлерін ұйымдастыруға арналған белгілі бір ойын-сауықтық белгілері бар спорт түрлерінде кәсіби-коммерциялық аспектіде қызмет ету болашағы өте жоғары (теннис, бокс, кикбоксинг, шығыс жекпе-жек түрлері, боксшылар мен каратэшілердің кездесулері мәнерлеп сырғанау және т.б.). Спорттың бұл бағытында рекордтық нәтижелерді

объективті түрде көрсету мүмкін емес, себебі, ол басқа заңдар мен жағдайларға байланысты қызмет етіп, дамиды. Сондықтан, көптеген бұрынғы экстра-класс спортшылары өзінің спорттық қызметінің соңында спорттың осы коммерциялық түрлеріне ауысып кетуде (бұл тұрғыда бокс, кикбоксинг, ережесіз жекпе-жектер және басқа да түрлерін айтуға болады.

Дене тәрбиесі мен спорттық даярлықтың міндеттерін әсерлі тиімді шешуін қамтамасыз ететін жалпы білім беру мектептерінің, қосымша білім беру мекемелерінің оқу-материалдық базасының дамуы мәдениет пен білім беру саласындағы аймақтық құрылымдарының іс-қызметінің басты бағытын дамытуға көмектеседі. Білім беру мекемелеріндегі спорт түрлерінен спорттық команданы, шәкірттерін даярлайтын бапкерлер және дене шынықтыру мұғалімдері жеңіс пен жеңілістің психологиялық жағын ескеруі қажет. Жарыс барысында қарсыласына қарағанда, дене, тактикалық немесе техникалық даярлығы төмен, алайда, психологиялық дайындығы мықты команданың, спортшының дүбірлі жарыстарда жеңіске жеткендігі туралы мысалдарды жүздеп келтіруге болады. Сондықтан, кез келген спорттық жарыстарға даярлық барысында дайындықтың осы түрін де есептен шығаруға болмайды. Спорттан аз болса да, хабары бар кез келген көрермен-жанкүйердің есінде өткен ғасырдың 70-ші жылдары АҚШ мен Канада елдерінің атышулы кәсіби спортшыларынан тұратын ҰХЛ (НХЛ) құрама командасының суперсерия барысында кеңес хоккейшілерінен естен кетпес жеңілісі; Мюнхен Олимпиадасындағы (1972 ж.) баскетболдан ақтық кездесу барысындағы ойынның аяқталуына 3 секунд (!) қалған уақытта С.Белов, А.Белов, В.Ткаченко, қазақ баскетболшысы Әлжан Жармұхамедов бастаған кеңес ойыншыларының АҚШ командасын жеңуі; әлемдік, Еуропа чемпионаттарында аттары әлемге әйгілі футбол гранттарының (Бразилия, Германия, Франция, Англия, Аргентина) чемпионат дебютанттары Камерун, Оңтүстік Корея, Греция секілді елдерден оңбай жеңілуі секілді мысалдар қалған болар. Ал, Сидней Олимпиадасындағы (2000 ж.) бокстан ақтық сайыс кезіндегі қазақ боксшысы Бекзат Саттархановтың американдық спортшыны жеңеді деп ешбір маман ойламады. Тек, автомобиль апатының қайғылы жағдай кесірінен жарқ етіп, кенеттен пайда болған жұлдызымызды өмірден жұлып әкетті... Бокс жанкүйерлері үшін Ермахан Ибрайымовтың та ерлігі есте қаларлық. 1996 ж Атланта Олимпиадасында жүлдегер бола отырып, келесі Олимпиадалық ойында күш-еріктің арқасында жеңіске жетті. Тура сондай жағдай келесі боксшы Серік Сәпиевтің де басынан өтті. 2008 ж. өткен Бейжің Олимпиадасында ¼ финалда жергілікті қытай боксшысын қанша сабаласа да, төрешілер солақайлық жасап, жеңісті бермеп еді, сонда да барлық күш-еркін жинақтап, 2012 ж. Лондон Олимпиадасында Серік чемпион атанды.

Бапкерлер мен дене шынықтыру мұғалімдері өз шәкірттеріне еліміздің, әлемнің әйгілі спортшыларының жарқын өмірін, әділ жолмен жеңіске жетудегі қажырлы еңбегін әрдайым мысал ретінде айтып отыруы қажет. Осындай рухта тәрбиеленген жас спортшылар өмірде әрдайым үлкенді сыйлап өтеді, қоғамдық көлікте қарттарға орын беріп, әлжуаздарды бұзақылардан қорғап, қиын жағдайға түсіп қалған құрбыларына қол ұшын беріп, қолдан келгенше соғыс және еңбек ардагерлеріне көмектесіп, басқа да оң ықпалды моральдік-рухани қасиеттерін үнемі көрсетіп жүрулері – оларға еліктейтін балалар мен жасөспірімдерге зор рөл атқарады. Педагогикалық үдерістің барлық амалдары, әдістері, түрлері мен бағыттары жеке тұлғаны тоқтатып басу емес, оның ізгіліктікпен байланысуына, дамуына бағытталған болуы қажет. Олимпиадалық құндылықтар мен идеалдарды тек шығармашылық тұрғыдағы еркін жеке тұлға ғана қабыл етеді. Мұнда мұғалім де, шәкірт те осылай бірдей болуы қажет. Олимпиадалық білім берудің қорытынды мақсатын іске асырушы ретінде, Олимпиадалық хартияның қағидаларына сәйкес ойлайтын және жұмыс істеуші, олимпизмді насихаттайтын адамдар арасындағы өзара қарым-

қатынастардың ізгіліктік нормаларын сақтайтын жеке тұлға ғана аталмыш міндеттерді орындай алады [4, 17-19 бб.].

Көптеген елдерде секілді, Қазақстан Республикасында да балалар мен жасөспірімдерде моральдік, әдептік, күш-ерік, рухани дайындықты, дене шынықтыру мен спортқа, Отанға деген патриоттық рухты көбірек арттыруға көмектесетін жақсы салт-дәстүрлер қалыптасқан. Бұл – мектеп оқушыларының, жас спортшылардың аты әлемге әйгілі, даңқты спортшылармен, бапкерлермен, дене шынықтыру және спорт саласының ардагерлерімен, ғалымдармен түрлі деңгейдегі кездесулері. Осындай даңқты тұлғалармен кездесу барысындағы сұхбаттар, олардың спорттық өмір жолындағы қызықты да қиын, тер төгерлік еңбектері немесе жаттығулары жайлы айтылған әңгімелері жас буын үшін есте қаларлық үлгі болып қалмақ, сонымен бірге, кез келген жеткіншек Серік Сәпиев, Илья Ильин, Ольга Рыпакова, Ермахан Ибрайымов және басқа да аты әлемге белгілі спортшыларымызға ұқсағысы кеп тұратыны мақтаныш сезімін тудырады. Оған мысал – 2012 ж. Лондон Олимпиадасындағы тамаша жеңістен кейін (7 алтын, 1 күміс, 5 қола медаль, ресми емес командалық есепте 12-ші орын) еліміздің барлық деңгейлеріндегі спорт түрлерінен спорт мектептерінде спорттық үйірмеге жазылуға құштар балалардың саны ондаған есе күрт асты. Жағымды жаңалық бүкіл республиканы дүр сілкінтті, жер-жерлерде әйгілі спортшыларымыздың атындағы спорттық кешендер ашылып, жұмыс істей бастады.

Қорытынды мен ұсыныстар. Әлем қазір өзгерді. Бірі-біріне ядролық қару қолданамыз деп, қауіп тудыратын, саяси ахуалды ширықтыратын саяси жүйелер құрдымға кетті. Соңғы 25-30 жылда адамзат психологиясы толеранттыққа, бейбітшілік ымыраға түбегейлі бет бұрды. Баяғы социалистік елдерде нарықтық экономиканың, жаңа технологияның пайда болуының, әлемнің барлық дерлік елдерінде информатика, биотехнология, медицина салаларындағы инновациялық жаңалықтардың ашылуының арқасында жоғары білікті спортшылардың даярлығына деген көзқарас та өзгере бастады. Спорт кәсібилендіріле бастады, баяғы әуесқой спорт бұрынғыдай өзін-өзі ақтай алмағандықтан, түбегейлі өзгерді, кей елдерде, тіптен, жойылып кетті.

Жоғарыда келтірілген ақпараттарды қорытындылай келе, дегенімен, заманауи спортта жоғары білікті спортшылардың моральдік, күш-ерік, рухани, әдептік дайындық түрлері олардың арнайы спорттық дайындығымен өте тығыз байланысқандығын көруге болады. Әсіресе, бұны еліміздің құрама командаларында өнер көрсететін спорт майталмандарымен жұмыс істеу барысында үнемі қолданып жүру керек. Қазақстан Республикасында мамандарды даярлаудың осы тұсы өз ісінің шеберлерінің арқасында одан әрі іске аса береді, деген сенімдеміз [5].

Әдебиеттер:

1. *Млечин Л.М. Мюнхен 1972. Кровавая Олимпиада. – М.: Эксмо. – 2005. – 320 с.*

2. *Сейсенбеков Е.К. Спорт теориясы мен әдістемесі. – Астана.: ЕҰУ баспасы, 2013. – 331 б.*

3. *Столяров В.И. Проект «СпАрт» и новая комплексная система физкультурно-спортивной работы с целью духовного и физического оздоровления населения России (основные идеи и первые итоги реализации) // Теория и практика физ.культуры. – 1993. – №4. – С.10-14.*

4. *Сейсенбеков Е.К. Научно-методическое обоснование внедрения новых организационных форм физического воспитания школьников / Дисс...канд. пед. наук. – Алматы, 2006. – 163 с.*

5. *Спортивный Казахстан: энциклопедический словарь. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2004. – 668 с.*

Сейсенбеков Е.К., Сарсекеев Г.М., Дауленбаев М.Т., Айтбаев Д.О.

Значение нравственно-патриотического воспитания в процессе физической подготовки в учреждениях образования

В статье дана характеристика морально-духовому воспитанию обучающихся в условиях современных требований по физической подготовке в учебном процессе. Современные представления общественности по обеспечению безопасности проведения различных спортивно-массовых мероприятий все больше привлекают внимание специалистов, ответственных за безопасное проведение спортивных соревнований. Чтобы предотвратить такие случаи, надо с ранних лет у начинающих заниматься спортом прививать виды морально-волевого, нравственного, духовного воспитания. Если выросшие в духе любви и патриотизма к Родине подрастающая молодежь будет достигать победы в честной и справедливой схватке в соревнованиях любого ранга и будет совершенствовать вышеперечисленные качества, то в будущем наша страна точно может оказаться в числе передовых развитых цивилизованных стран мира.

Ключевые слова: *Спортивные соревнования, психологическая подготовка и морально-духовное воспитание спортсменов, обеспечение безопасности.*

Seisenbekov Y.K., Sarsekeev G.M., Daulenbaev M.T., Aytbaev D.O.

Moral and spiritual education in the physical training in educational institutions

The paper presents the characteristics of moral and spiritual education of students in the conditions of modern requirements of physical training in the educational process. Modern public perceptions of security of various sports events are increasingly attracted the attention of specialists responsible for the safe conduct of sports competitions. To prevent such cases, it is necessary at an early age at the beginning to play sports instill kinds of moral and volitional, moral, and spiritual education. If you grew up in the spirit of patriotism and love for the motherland younger generation will achieve victory in an honest and fair fight in competitions of any rank, and will improve the quality of the above, in the future, our country can accurately be among the best developed countries in the civilized world.

Keywords: *Sports competitions, psychological training, moral and spiritual education of athletes, security.*

***

УДК 37.01

Нургалиева С.А. *– кандидат педагогических наук, доцент,*
Восточно-Казахстанский государственный
университет им. С.Аманжолова
E-mail: *sanianur@mail.ru*

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ПРОВЕРКА МЕТОДИКИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *В статье освещаются основные вопросы экспериментальной проверки разработанной методики формирования и развития творческого мышления студентов, обучающихся по программе «Серпін – 2050» в процессе обучения русскому языку, которая предполагает организацию и проведение трехэтапного эксперимента: констатирующего, обучающего и итогового.*

В ходе эксперимента с целью определения имеющегося у студентов уровня сформированности творческого мышления и дальнейшего развития проводилось: а) изучение степени развития творческого мышления студентов; б) разработка методики развития творческого мышления студентов; в) проведение развивающих занятий с экспериментальной группой с помощью разработанной методики в процессе обучения русскому языку.

Дается описание констатирующего среза и его результатов с целью формирования творческого мышления студентов в процессе обучения русскому языку.

Ключевые слова: *Творческая мысль, образование, образовательная среда, креативное мышление, учебная мотивация.*

В настоящее время внимание к проблеме развития творческих способностей обучающихся усиливается во многих странах мира. Выпускники высших учебных заведений должны не только овладевать материалом вузовских программ, но и уметь творчески применять его, находить решение любой проблемы. Это возможно только в результате педагогической деятельности, создающей условия для творческого развития студентов. Большие возможности в этом плане заложены в гуманитарном цикле предметов профессиональной подготовки студентов педагогического вуза, которые по своему содержанию и построению направлены на формирование понятийно-образно-практической структуры творческого мышления студентов.

Исследование творческого мышления - достаточно сложная проблема, предполагающая решение важнейших методологических вопросов природы творчества, источников развития творческого мышления, соотношения в этом процессе биологического и социального, объективного и субъективного, индивидуального и общественного и т.п.

В 60-х годах XX века толчком к выделению этого типа мышления послужили сведения об отсутствии связи между интеллектом и успешностью решения проблемных ситуаций. Поэтому, некоторые исследователи как Cropley A.J., Dackert I., Ekval G. относят творчество к способности человека [1; 2; 3]. Ferrari A., [4, с. 65] анализирует это как творческий процесс с его результатами. Один из самых известных исследователей этого феномена J.P. Guilford [7, с. 445] определяет кретивность как дивергентное мышление, которое является свободным, гибким, нестереотипным.

В конце десятилетия творчество была проанализировано в сложном контексте личности, общества и культуры. В целом, точка зрения исследователей на творчество охватывает многие факторы, определяющие творческую активность человека (способности, навыки, личные качества, мотивации, опыта творческой деятельности

и т.д.). Следует признать, что развитие творчества в основном зависит от типа окружения, где создает человек и по оценке этого творения.

Благоприятная среда для творческого мышления описана исследователем Krause D.E. с использованием различных концепций, творческой среды [8, с. 34] , творческого климата [9, с. 42], творческой атмосферы [10, с. 48], и т.д. В работах исследователей указывается, что при стимулировании творчества, независимо от сферы влияния человека, или от типа работы эти аналогичные указания являются типичными для доброжелательной обстановки. Авторы представляют различные варианты особенностей окружения. По мнению Russ S.W. [11, с. 659] и Simonton D.K. [12, с. 49], для творческого окружения характерно теплая атмосфера, чувство общности и принадлежности к группе, взаимного доверия и толерантности, любознательности и чувство свободы, профессиональная компетентность и интеллектуальная дружба, возможность обмениваться идеями и помогать тем, кто имеет идеи. Другие исследователи различают следующие компоненты благоприятной среды для творчества: межличностные отношения и поддержку коллег, отношения в группе, результативность деятельности, характер работы администрации, общая культура организации [13, с.1 28].

По утверждению Л.С. Выготского [14, с. 18], творчество – норма детского развития, склонность к творчеству вообще присуща любому ребенку. Однако, принимая участие в творческой деятельности, человек может действовать, руководствуясь определенным образцом (*пассивно-подражательная деятельность*), может из многих предложенных вариантов решения самостоятельно выбрать один (*активно-подражательная)*, и, наконец, он может придумать, создать качественно новое (*творческая деятельность)*. Каждый ученик на определенном этапе способен к какому-то из этих типов деятельности в большей или меньшей степени. И это должен учитывать учитель.

Исследователи Ильин Е.П. [15, с. 74], Богоявленская Д.Б. [16, с. 56], Панова Л.В. [17, с. 57] исчерпывающе описывают характеристики благоприятного психологического климата: позитивное отношение к активности, инициативы, творчества, работы; терпимость к различиям (личности, идеи, активность, направления); уважение автономии личности; свобода эксперимента (попробуйте, начнем с самого начала), возможность совершать ошибки и т.д.

По исследуемой проблеме есть также и педагогические исследования. Обоснование предложенной системы работы можно найти в трудах И.Я. Лернера [18, с. 48], А.Н. Окунева [19, с. 46] и др.

И.Я. Лернер [18, с. 48], выделил следующие элементы творческих способностей:

- видение новой проблемы в знакомой ситуации;
- перенос знаний и умений в нестандартную ситуацию;
- видение новых (скрытых) функций известных объектов;
- видение всех взаимосвязей структуры объекта;
- видение альтернативных и вариативных способов решения задачи;
- комбинирование известных способов действий и создание на этой основе нового способа;
- построение принципиально нового способа решения, отличающегося от известных.

Следовательно, обучение творчеству студентов – это вооружение их умением осознавать проблему, намеченную преподавателем, а позднее – формулировать ее самому. Это развитие способностей выдвигать гипотезы и соотносить их с условиями задачи, осуществлять поэтапную или итоговую проверку решения несколькими способами; способностей переноса знаний и действий в нестандартную ситуацию или создания нового способа действий.

Стратегическим принципом развивающего обучения русскому языку является принцип развития творческих лингвистических способностей. Он вытекает из объективной закономерности усвоения родного языка, отмеченной ещё А.А. Потебней [20, с. 67]: «…язык есть средство не выражать готовую мысль, а создавать её». На уроках русского языка необходимо развивать творческую активность учащихся в рамках этого предмета (способствовать сознательному овладению богатством родного языка и развитию речи), а также стимулировать развитие личности обучающихся и неослабевающее стремление к творчеству.

Т.И. Тамбовкина [21, с. 86], рассматривая возможности развития творческой активности на уроках русского языка, отмечает, что одним из видов психической деятельности является наблюдательность. Она не возникает сама по себе, её нужно кропотливо и систематически развивать. Целенаправленно организованное языковое наблюдение на уроках русского языка побуждает обучающихся к творческой активности.

В российской педагогической энциклопедии «Творческая деятельность» характеризуется как создание качественно нового, никогда ранее не существовавшего» [22, с. 54].

Стимулом к творческой деятельности служит проблемная ситуация, которую невозможно разрешить традиционными способами. Оригинальный продукт деятельности получается в результате формулирования нестандартной гипотезы, усмотрения нетрадиционных взаимосвязей элементов проблемной ситуации, привлечения неявно связанных элементов, установления между ними новых видов взаимозависимости.

Особенностью творческой деятельности студентов является то, что в результате этой деятельности они создают новые для себя ценности, важные для формирования личности как общественного субъекта.

По мнению исследователей, способности выступают и как предпосылки усвоения знаний, умений и навыков, и как результат, и критерий уровня обучаемости. Применительно к ситуации вузовского обучения творческие способности проявляются в решении творческих задач, но оптимальным условием, обеспечивающим интенсивное развитие творческих способностей студентов, выступает не эпизодическое решение отдельных творческих познавательных задач, а планомерное, целенаправленное предъявление их в системе, отвечающей следующим требованиям:

- познавательные задачи должны строиться преимущественно на междисциплинарной, интегративной основе и способствовать развитию психических свойств личности, лежащих в основе развития творческих способностей – памяти, внимания, мышления, воображения;

- задачи должны подбираться с учетом рациональной последовательности их предъявления: от репродуктивных, направленных на актуализацию имеющихся знаний, к частично-поисковым, ориентированным на овладение обобщенными приемами познавательной деятельности, а затем и к собственно творческим, позволяющим рассматривать изучаемые явления с разных сторон;

- система познавательных задач должна вести к формированию следующих важнейших характеристик творческих способностей: беглости мысли (количество идей, возникающих за единицу времени); гибкости ума (способность переключаться с одной мысли на другую); оригинальности (способность находить решения, отличающиеся от общепринятых; любознательности (чувствительность к проблемам в окружающем мире); умения выдвигать и разрабатывать гипотезы.

В нашем понимании творчество – это и процесс, и продукт деятельности, это и личностное качество, и среда, создающая условия для развития творческих способностей.

Таким образом, исследование творческого мышления предполагает решение важнейших методологических вопросов природы творчества, источников развития творческого мышления и т.п. Сложность проблемы заключается в том, что внутренняя сущность явления недоступна непосредственному исследованию.

На основе вышеизложенного, мы пришли к выводу, что исследователи теории творчества придерживаются основной идеи, что творчеству обучать можно и нужно, необходимо развивать творческие способности.

Для этого необходимо формировать творческий опыт, конструировать специальные педагогические ситуации, требующие и создающие условия для творческого решения. Цель данной работы: изучить возможности развития творческого мышления студентов ВКГУ имени С.Аманжолова, обучающихся по программе «Серпін – 2050» в процессе обучения русскому языку с помощью разработанной методики.

ВКГУ имени С.Аманжолова участвует в реализации государственной программы «Серпін – 2050» «Мәңгілік ел жастары - индустрияға». Цель программы – обучить и трудоустроить молодежь из южного региона страны (Алматинской, Южно-Казахстанской, Жамбылской, Кызылординской, Мангистауской областей) с избытком трудовых ресурсов на востоке, севере и западе Казахстана – в регионах, испытывающих дефицит кадров.

ВКГУ имени С.Аманжолова выделены 150 грантов на обучение по программе «Серпін – 2050» по пятнадцати гуманитарно-педагогическим специальностям для четырех факультетов вуза.

Предмет исследования: творческое мышление и особенности его развития в процессе обучения русскому языку.

В исследовании приняли участие 59 студентов. Средний возраст 20 лет. Пол: женский – 95%, мужской – 5%. Место обучения: ВКГУ имени С.Аманжолова.

При разработке методики формирования и развития творческого мышления студентов мы учитывали:

а) общий уровень развития студенческого коллектива;

б) возрастные особенности формирования креативной сферы;

в) личностные особенности студентов;

г) специфические черты и особенности учебного предмета.

Условия формирования творческих способностей:

а) положительные мотивы учения;

б) интерес студентов;

в) творческая активность;

г) положительный микроклимат в коллективе;

д) сильные эмоции;

е) предоставление свободы выбора действий, вариативность работы.

Принципы деятельности:

а) креативность обучения (реализация творческих возможностей преподавателя и обучающихся);

б) опора на субъективный опыт студентов (один из источников обучения);

в) актуализация результатов обучения (применение на практике приобретенных знаний, умений и навыков);

г) индивидуализация и дифференциация обучения (индивидуальный и дифференцированный подход к студентам);

д) системность обучения;

е) творческое взаимодействия студентов и преподавателя в процессе обучения.

Задачи преподавателя:

а) пополнение запаса знаний студентов по русскому языку;

б) развитие общеучебных умений и навыков;

в) развитие креативного мышления;

г) развитие творческой самостоятельности студентов;

д) воспитание творческой личности.

Все занятия по развитию творческого мышления выстраиваются с учетом творческой активности студентов. Планируемая педагогическая ситуация продумывается с опорой на достижения студентов, на то, что они умеют и знают, с учетом их творческих возможностей.

На первом этапе исследования нами было проведено тестирование уровня творческого мышления двух групп – экспериментальной и контрольной – методикой «Тест дивергентного (творческого) мышления» Вильямса

В результате исследования типа творческого мышления по методике Вильямса «Тест дивергентного (творческого) мышления», мы пришли к следующим выводам: 83% студентов экспериментальной и 78% контрольной групп имеют высокий уровень развития творческого мышления по фактору «беглость»; 17% экспериментальной и 22% контрольной групп – средний уровень развития. Низкий уровень развития по данному фактору ни у кого из студентов не обнаружен. Статистический анализ данных (метод $\chi 2$ критерий согласия Пирсона) показал, что не существует значимых различий между экспериментальной и контрольной группами по исследуемому фактору.

По фактору «разработанность» нами были получены следующие данные: в экспериментальной группе высокий уровень развития творческого мышления имеют 25% студентов, в контрольной – 22,2% студентов; средний уровень – в экспериментальной группе – 25% студентов, в контрольной – 33,3%; низкий уровень – в экспериментальной группе – 50% студентов, в контрольной – 44,4%.

Статистический анализ данных позволил нам сделать вывод, что существуют различия по уровню творческого мышления по исследуемому фактору в экспериментальной и контрольной группах: в экспериментальной группе данный показатель ниже, чем в контрольной.

По фактору «название» выявлены следующие показатели: высокий уровень имеют 25% студентов экспериментальной и 22,2% контрольной группы; средний – 41,7% экспериментальной и 61,1 % контрольной; низкий – 33,3% студентов экспериментальной и 16,7% контрольной групп.

Статистический анализ данных позволил нам сделать вывод о том, что не существует значимых различий по исследуемому фактору между экспериментальной и контрольной группами.

В целом, по результатам теста можно сделать вывод, что 25% студентов экспериментальной группы и 22% контрольной имеют высокий уровень развития творческого мышления; 33% экспериментальной и 55,6% контрольной – средний; 42% экспериментальной и 22,4% контрольной – низкий. Статистическая обработка данных показала, что не существует значимых различий по уровню творческого мышления между группами.

Проведение теста на выявление уровня креативности по методике В.Н. Дружинина выявило следующие результаты: по продуктивному компоненту креативности: 25% экспериментальной группы и 22,2% контрольной группы имеют высокие показатели; 33% экспериментальной и 61,1% контрольной – средние; 42% экспериментальной и 16,7% контрольной – низкие.

Статистический анализ полученных данных (метод $\chi 2$ критерий согласия Пирсона) показал, что не существует значимых различий между контрольной и экспериментальной группами по показателю продуктивности, хотя наблюдается тенденция преобладания среднего уровня креативности в контрольной группе по сравнению с экспериментальной и низкого уровня креативности в экспериментальной по сравнению с контрольной группой. Это подтверждает

результаты, полученные в ходе проведения методики Вильямса «Тест дивергентного (творческого) мышления».

По мотивационному компоненту креативности: 25% экспериментальной и 22,2% контрольной групп имеют высокие показатели; 42% экспериментальной и 50% контрольной – средние; 33% экспериментальной и 27,8% контрольной – низкие

Статистический анализ полученных данных (метод χ2 критерий согласия Пирсона) показал, что не существует значимых различий между контрольной и экспериментальной группами по мотивационному компоненту креативности.

Таким образом, констатирующий срез по методике Вильямса «Тест дивергентного (творческого) мышления» выявил, что студенты экспериментальной и контрольной групп различаются по уровню творческого мышления по таким факторам как: «название» и «оригинальность». В экспериментальной группе выявлены более низкие показатели по данным факторам, чем в контрольной. Не обнаружены различия по факторам: «разработанность», «гибкость», «беглость». Не существует различия по уровню творческого мышления между студентами, хотя можно отметить тенденцию преобладания показателей по среднему уровню у испытуемых контрольной группы и у низкого у испытуемых экспериментальной группы.

Констатирующий срез по методике В.Н. Дружинина «Тест на выявление уровня креативности» полностью подтвердили результаты предыдущего теста. Таким образом, экспериментальная и контрольная группы не различаются по уровню творческого мышления, как по продуктивному компоненту, так и по мотивационному. Следовательно, успех проведения данного исследования зависит от степени конкретизации проблемы во время следующего этапа исследования.

Таким образом, результативностью данного этапа является: заметно повысился интерес к знаниям у большинства студентов, что способствует развитию творческого мышления, лучшему усвоению знаний, формированию умений и навыков. По нашим наблюдениям развитие творческих способностей студентов способствовало повышению качества обученности не только по русскому языку, а также по другим предметам. Трудоемкость заключается в переосмыслении своего педагогического опыта с позиций развития творческого мышления студентов

Очевидно, что в настоящее время существует объективная потребность в проведении новых исследований по проблеме формирования и развития творческого мышления студентов вуза. Данная тема создаёт большое поле для дальнейшей работы, которая является частной задачей в рамках общей подготовки специалиста с ориентацией на лучший мировой опыт, но с учетом уже имеющихся понятий, подходов и методов в казахстанской системе образования.

Литература:

1.Cropley A.J. Definitions of Creativity. Encyclopedia of Creativity, 2. – California: ACADEMIC PRESS, 1999. – 524 p.

2.Dackert I. Integration and Creative Experiences after a Merger of Two Organizations within the Social Insurance Service. – Lund: Lund University, Department of Psychology, 2001. – 345 p.

3.Ekval G. Organizational Conditions and Levels of Creativity // Creativity and Innovation Management. – 1997. – №6. – P. 195-205.

4.Ferrari A., Cachia R., Punie Y. Innovation and Creativity in Education and Training in the EU Member States: Fostering Creative Learning and Supporting Innovative Teaching. Literature review on Innovation and Creativity in E&T in the EU Member States. ICEAC, 2009. – P. 224-315.

5.Guilford J.P. Creativity // American Psychologist. – 2009. – №5. –P. 444–454.

6.Krause D.E. Macht und vertrauen in innovations prozessen: Ein empirischer beitrag zu einer theorie der fuhruhg [Power and Trust in Innovative Processes: An Empirical Contribution to a Theory on Leadership]. – Wiesbaden: Gabler, 2004. –348 p.

7.Mackinonnon D.W. The Study of Creative Person: A Metchod and Some Results. Creativity and Learning. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1967. –P. 20-29.

8.Meissner W. Innovation und organization. Die initiierung von innovationsprozessen in organisationen [Innovation and Organization. The Introduction of Innovative Processes in Organizations]. – Stuttgart: Verlag fur Angewandte Psychologie, 1989. – P. 30-49.

9.Piirto J.A. Survey of Psychological Studies in Creativity. Investigating Creativity in Youth: Research and Methods. Hampton press, 1999. – P. 27-44.

10. Runco M.A. Self Actualization. Encyclopedia of Creativity. – California: ACADEMIC PRESS, 1999. – 536 p.

11. Russ S.W. Emotion Affect. Encyclopedia of Creativity. – California: ACADEMIC PRESS, 1999. – 669 p.

12. Simonton D.K. Creativity from a Historiometric Perspective. Handbook of Creativity. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. – P. 48-68.

13. Sternberg R.J., Kaufman J.C., Pretz J.E. The Creativity Conundrum: A Propulsion Model of Kinds of Creative Contributions. – New York: Psychology Press, 2002. – P. 58-74.

14. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6 т. – М.: Педагогика, 1984. – 268 с.

15. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009. – 434 с.

16. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовского университета, 1983. – 191 с.

17. Панова Л.В. Творческие способности и инновации в педагогической деятельности // Вестник ВЭГУ. – 2010. – № 1. – с. 29–30

18. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: «Педагогика», 1981. – 480 с.

19. Окунев А.А. Спасибо за урок, дети! / Книга для учителя: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1988. – с. 46.

20. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1941. – с. 67.

21. Шамардин В.Н., Тамбовкина Т.И., Суслова Н.П. Школа: от конечного результата к творческому поиску. – М., 1991. – 186 с.

22. Российская педагогическая энциклопедия. В 2-х т. – М., 1999. – 560 с.

Нургалиева С.

Орыс тілін үйрету барысында студенттердің креативтілігі мен шығармашылық ойлауын дамыту мен қалыптастырудың әдістемесін эксперименттік түрде тексеру

Мақалада «Серпін-2050» бағдарламасы бойынша білім алушыларды орыс тіліне үйрету барысында эксперименттің: белгілеу, үйрету және қорытындылау сияқты үш кезеңін ұйымдастыру мен жүргізуді талап ететін студенттердің креативтілігі мен шығармашылық ойлауын дамыту мен қалыптастыру әдістемесі бойынша әзірленген эксперименттік тексерудің негізгі сұрақтары айқындалады.

Эксперимент барысында студенттердегі бар шығармашылық ойлау мен оны одан ары қарай дамытуды қалыптастыру деңгейін анықтау мақсатында жүргізілді: а)студенттердің креативтілігі мен шығармашылық ойлауын дамыту деңгейін; б) ойлаудың әлеуметтік сипаттамасына негізделе, жоғары писхикалық қызмет ретінде студенттердің креативтілігі мен шығармашылық ойлауын дамыту әдістемесін әзірлеу; в) даярланған әдістеме көмегі арқылы орыс тіліне үйрету барысында эксперименттік топтарда дамытушы сабақтарды өткізу.

Орыс тіліне үйрету барысында студенттердің креативтілігі мен шығармашылық ойлауын қалыптастыру мақсатында нақты белгілі білім мен оның нәтижелеріне сипаттама беріледі.

Тірек сөздер: *Шығармашылық ой, білім, білімдік орта, креативті ойлау, оқу уәждемесі.*

Nyrgaliyeva S.

Experimental verification of the procedures of formation and development of creative thinking and creativity of students in the process of teaching Russian language

The article highlights the key questions of experimental verification of the developed method of formation and development of creative thinking and creativity of the students enrolled in the program "Serpin - 2050" in the process of teaching the Russian language, which involves organizing and carrying out a three-stage experiment: ascertaining, training and final.

During the experiment, in order to determine the existing level of students' creative thinking and its further development, it was conducted: a) examining the degree of the development of creative thinking and creativity of students; b) development of methods for formation of creative thinking and creativity of students, based on the social nature of thinking as the higher mental function; c) carrying out developmental activities with the experimental group using the developed technique in teaching Russian language.

The description of ascertaining phase of the experiment and its results to form creative thinking and creativity of students in learning Russian language is given.

Keywords: *Creative thought, education, learning environment, creative thinking, learning motivation.*

***

УДК 378.02:37.016

Амельченко В.И. *– кандидат географических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Касимов Е.К. *– магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *ivan_avin@mail.ru*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «ГЕОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА» КРАЕВЕДЧЕСКОГО ПРИНЦИПА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ВЛИЯНИЯ АГРОЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ

Аннотация. *Статья посвящена методическим приёмам использования в преподавании географических дисциплин краеведческого принципа с целью повышения эффективности обучения в вузе. В качестве примера рассматривается процесс обучения дисциплине «География Казахстана».*

Ключевые слова: *краеведческий принцип обучения, компетентность, эффективность обучения, индуктивный и дедуктивный методы обучения.*

Краеведческий принцип всегда является актуальным в преподавании географии, так как его можно эффективно использовать для изучения со студентами основных географических дисциплин. Одним из таких курсов является «География Казахстана», который вынесен МОН РК на экзамены ВОУДа для студентов специальности 5В060900 – География. Этот курс является синтетическим, так как интегрирует знания не только по физической, но и по экономической географии. При его изучении необходимо раскрыть причинно-следственные связи физико-географических условий и особенности экономико-географической характеристики территории. Здесь необходимо придерживаться объективности в подаче дидактического материала, чтобы не было оснований обвинить преподавателя в проявлении географического детерминизма. Лучшим условием в этом случае является использование краеведческого материала в качестве ключевого для

объяснения географических закономерностей и дальнейшей экстраполяции этих выводов на всю территорию республики.

Использование краеведческого принципа опирается на формирование у студентов ассоциативных связей между уже усвоенным ими краеведческим материалом и новой темой. В процессе такого изучения у студентов возникает связь между рассматриваемыми теоретическими определениями и их конкретизацией на определённой территории.

Знания краеведческого материала студенты получают во время непосредственного исследования своего края по программе полевых практик. Конкретным методическим приемом проявления краеведческого принципа является краеведческий подход, который заключается в усилении доказательной основы научных понятий фактами определённой окружающей реальности и претворения в жизнь требования связи обучения с практикой.

Наше предположение мы проверили в процессе преподавания курса «География Казахстана». К этому курсу, в качестве задачи, реально значимой для студентов Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, может быть использована информация о Кобдинском районе Актюбинской области. Этот краеведческий материал способствует усилению познавательного интереса у обучающихся.

Кобдинский район расположен в северо-западной части Актюбинской области Республики Казахстан. Он представлен обширной физико-географической страной, территория которой равна более 14,1 тысячи квадратных километров, что составляет около 21% территории Актюбинской области. Большая протяженность с севера на юг – 129,2 км, с запада на восток – 132,5 км сказывается на разнообразии природы, климатических условиях, изменении ландшафтных зон. Актюбинская область является единственной из всех административных областей республики, которая протянулась от северных до южных границ и включает в себя почти все природные зоны государства.

Краеведческий принцип в изучении отдельных тем курса и всей дисциплины в целом можно применять не только на практических занятиях с использованием частично-поискового и исследовательского методов обучения, но во время проведения лекций с проблемным изложением материала в сочетании с эвристической беседой.

Используя краеведческий принцип, важно показать студентам географическое положение своей местности и обусловленные этим особенности её природных условий. Этот дидактический шаг поможет в дальнейшем корректно экстраполировать полученные выводы на другие территории. Поэтому в начале изучения курса студенты определяют географическое положение района и связанные с этим физико-географические особенности.

Понятие «географическое положение» (ГП) является ключевым для всей системы географических наук. География изначально была как наукой о методах определения и фиксации местоположения объектов на земной поверхности относительно друг друга или в некой системе координат. Географическое положение является характеристикой, индивидуализирующей каждый географический объект.

Вторым шагом изучения поставленной дидактической задачи является самоорганизация студентов с целью выявления из общей физико-географической характеристики именно тех условий природной среды, которые являются факторами жизни растений и представляют собой ядро агроэкологической характеристики территории. Отдаленность от океанов, внутриконтинентальность и вытянутость территории с севера на юг влияют на климатические условия данного региона. Хотя район находится в средних широтах умеренного климатического пояса, климат обусловлен резкой континентальностью, так на севере средняя температура января составляет - -16˚, а средняя температура июля - + 22˚ [1, с. 24].

На юге средняя температура января - -15˚, июля + 23˚, сопоставляя количество осадков: на севере их выпадает 264 мм в год, на юге – 233 мм, причем влажность воздуха составляет на севере 64%, на юге – 45 %, что также немало важно для полной характеристики климата района. В зимний период наблюдаются оттепели, и в летний наоборот, холодные дни, что обуславливается проникновением холодных Арктических воздушных масс и действием Сибирского антициклона. Сибирский антициклон, проходит по территории района широкой полосой и известный в климатологии, как ось Воейкова.

Рассмотрев эту характеристику, студенты, в результате её обсуждения, приходят к выводу о том, что теплообеспеченность на рассматриваемой территории не является лимитирующим фактором жизни растений, в то же время с продвижением с севера на юг влагообеспеченность существенно осложняет агроэкологические условия.

Большое значение в формировании агроэкологических условий имеют не только поверхностные, но и подземные воды. В Кобдинском районе открыты запасы минеральных вод на территории, аула Аксай, что в 18 километрах от села Кобда. Имеются на территории районе и богатейшие запасы пресной воды, однако глубина их залегания колеблется от 25 метров до 50 метров – так называемое Кобдинское подземное море на юго-западе от села Кобда, это территория между аулами Вознесеновка, селом Калиновка почти до села Курсай [2, с. 26].

Анализируя влияние человека на природу данного района, можно отметить, что только распашка целинных и залежных земель изменила «дикий» облик до неузнаваемости, а сколько было построено ирригационных систем для воспроизводства кормовой базы, всего этого не счесть. Поэтому современный рельеф сформировался под влиянием антропогенных процессов, и продолжает свое формирование. Прежде всего, нерациональное использование земельного фонда, отсутствие сменности полей и пастбищ. Однако данный регион небогат гидроресурсами, очень слабая речная сеть, а имеющиеся реки в летний период практически пересыхают или образуют цепочку озерных котловин, которые также пересыхают. Кобдинский район располагается в зоне рискованного земледелия, поэтому земельные ресурсы требуют, более интенсивных агротехнических мероприятий. Полученную характеристику студенты экстраполируют на большую часть территории республики.

Климат района характеризуется резкими температурными контрастами. Холодная зима, зачастую с морозами и метелями, Жаркое засушливое лето, неустойчивость и дефицитность Атмосферных осадков, большая сухость воздуха, интенсивность испарения и обилие прямого солнечного освещения в течении весеннее – летнего периода, все это климатообразующие факторы, влияющие на формирование резко – континентального климата данного района.

Для понимания влияния агроклиматических условий на развитие сельской местности необходимо провести анализ времён года. Этот этап изучения вопроса лучше провести во время выполнения практической работы. При этом в данном случае можно использовать не только индуктивный, но и дедуктивный подход в исследовательском методе обучения. Индуктивный подход основан на применении эмпирического материала с последующей его экстраполяцией. В то же время использование дедуктивного подхода основано на знаниях студентами общих закономерностей движения атмосферы, которые в свою очередь должны стать аргументом в обсуждении и обобщении наблюдаемых в своей местности явлений природы. Краеведческий материал, собранный студентами в процессе наблюдений за погодой, даёт основание для следующих обобщений. Зима снежная, морозная и суровая, средняя температура января - 18˚ на севере, -22˚ на юге, минимум опускается до -35˚ мороза, в отдельные годы этот показатель может быть - 48˚ мороза.

Средняя высота снежного покрова не превышает 30 – 50 сантиметров. В течении зимнего периода наблюдаются частые ветры восточного и юго-восточного направления, с переходом на западные и северные направления.

Лето жаркое, зачастую сухое. Так как в этот период господствуют прогретые Тропические воздушные массы из пустынь Средней Азии, Ирана, а с севера нередко вторгаются Арктические холодные воздушные массы. Последние представляют собой холодные массы сухого воздуха, которые, прогреваясь под влиянием подстилающей поверхности, трансформируются в континентально–тропические и обусловливают развитие засух, суховеев и пыльных бурь. Средняя температура июля +22˚. Годовое количество осадков в целом составляет 150 – 350 мм. И все же максимум их приходится на летний период, однако они могут отсутствовать в течение длительного времени. Недостаток влаги усугубляется сильными ветрами (число таких дней колеблется от 32 до 105 в году, при этом скорость ветра 15 м/сек и более). Нетрудно подсчитать среднегодовую скорость ветра, которая колеблется от 4 до 6 метров в секунду.

Для развития у студентов специальной информационной компетентности им даются задания для перевода информации о местной погоде из вербального вида в информацию табличного и графического вида – например, при построении розы ветров – векторной диаграммы, характеризующей режим (направление и повторяемость) ветра в данном месте (рис. 1).

Снеготаяние начинается 20-25 марта, в отдельные годы этот показатель имеет отклонения от сроков в следующей цикличности – 1 раз в 10 лет. Средняя продолжительность снеготаяния составляет 14 дней, однако и здесь возможны отклонения от сроков в следующей цикличности – 1 раз в 10 лет.

Весенние процессы характеризуются интенсивным прогреванием воздуха и почв. От марта к апрелю среднемесячная температура воздуха повышается на 13˚ - 14˚, а от апреля к маю на 10˚. Ещё до конца снеготаяния, начинает оттаивать верхний слой почв, за счет этого происходит накопление влаги в почвах [2, с. 26].

Весенний период, как правило, засушливый. По средним многолетним данным, в марте выпадает 18 – 23 мм осадков, в апреле – 19 – 23 мм, в мае – 29 – 38 мм, однако это повторяется лишь 1 раз в 10 лет.

Поэтому среднее количество осадков составляет 25 мм. Относительная влажность воздуха весенний период составляет около 60 % в апреле, а в мае до 45 %. Сухих дней, где относительная влажность менее 30 %, за весну достигает 17 дней.

Лето сухое, жаркое, сказывается влияние Тропических ВМ и ВМ умеренных широт, которые трансформируются в континентальные. Средняя температура июля + 18˚. Однако, наблюдаются максимумы до + 42˚, + 43˚, которым соответствует цикличность 2 – 3 года в 10 лет. Также как зимой оттепели, летом наблюдаются дни с холодным воздухом (до + 10˚), основная причина – вторжение холодных Арктических ВМ.

Лето сухое, жаркое, сказывается влияние Тропических ВМ и ВМ умеренных широт, которые трансформируются в континентальные. Средняя температура июля + 18˚. Однако, наблюдаются максимумы до + 42˚, + 43˚, которым соответствует цикличность 2 – 3 года в 10 лет. Также как зимой оттепели, летом наблюдаются дни с холодным воздухом (до + 10˚), основная причина – вторжение холодных Арктических ВМ.

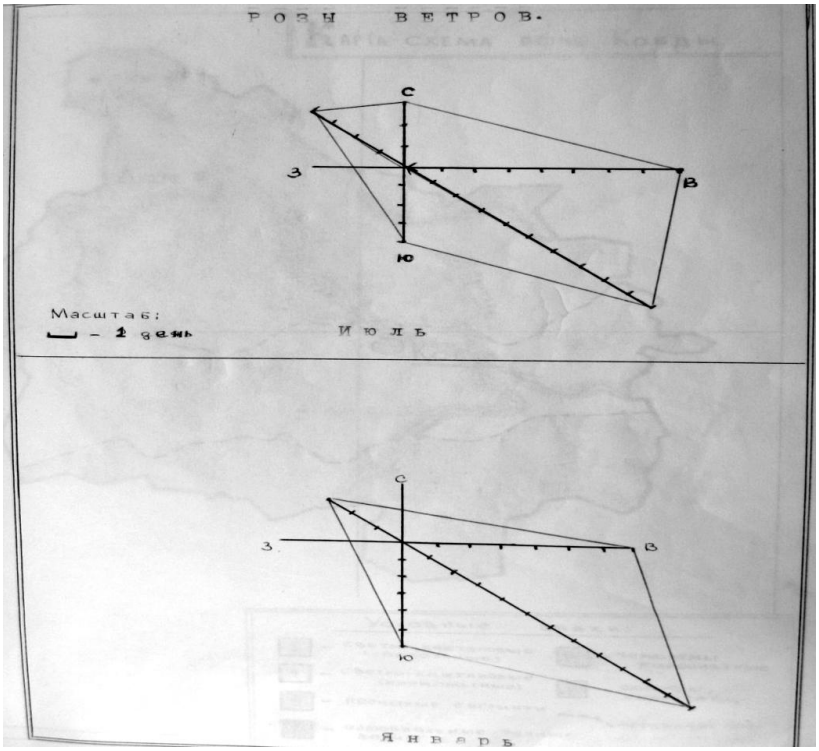

Рис. 1 *– Розы ветров для Кобдинского района.*

Одним из важных факторов жизни растений является плодородие почвы. Рассматривая этот элемент как составную часть физико-географической характеристики, студенты в процессе эвристической беседы актуализируют присвоенные ими во время полевых практик знания и приходят к обобщению, что степная зона представлена южными малогумусными черноземами и темно – каштановыми почвами с отдельными участками солонцов и солончаков. Последние формируются по надпойменными террасами рек, озерным впадинам и различным понижениям [3, с. 19].

В целом, природные условия зоны степей благоприятны для ведения земледелия. Растительный мир степей представлен: типчаково–ковыльной растительностью, с участками полынной, многолетними травами – житняк, по поймам рек и озер растут тальники, ивняк, а по оврагам - заросли чилиги и чия, шиповника.

В наиболее увлажненных местах распространена луговая растительность – пырей, костер безостый, мятлик луговой. Среди растений много лекарственных трав. По старым руслам рек ближе к границе с Россией встречаются березово–осиновые колки (рощи).

В степи водится много животных, приспособившихся к жизни на открытых пространствах. Типичными видами млекопитающих в степи являются суслики, при чем двух видов – обыкновенный степной и большой песчаный; тушканчики, полевые мыши, степные пеструшки, сони. Обитает здесь и разновидность крупных сусликов – сурки. В местах, где много тушканчиков, сусликов и полевых мышей, встречаются барсук, степной хорек, горностай, лисица, лисица-корсак. Все они, принадлежат к пушным промысловым видам [3, с. 24].

Поскольку в степях много озер, обычно они неглубокие, с плоскими берегами, поросшие зарослями камыша, осоки и другими мелкими кустарниками, то здесь

очень много водоплавающих птиц: гуси, утки – чистики, кряквы, шилохвосты, серая пеганка, огари, серая и белая цапли, вальдшнепы и другие.

Помимо всего перечисленного, озера и реки, плотины и другие водоемы богаты рыбными ресурсами. Степь преобразилась за счет вмешательства человека – а именно, посадки лесозащитных полос, состоящих в основном из карагача, осины, тополя, клена, а также кустарников смородины, акации, малины. В березово–осиновых колках очень много ягод – земляники, ежевики и конечно же грибов.

Зона сухих степей (полупустынь) занимает самую большую часть территории – 77 %. После такого обсуждения и обобщения очень полезной является работа с картой, в процессе которой студенты экстраполирую полученные выводы на другие степные территории республики. В связи с тем, что большую часть территории – 77 % занимает зона сухих степей (полупустынь), поэтому основное внимание в изучении причинно-следственных связей системы «агроэкологические условия - сельская местность» занимает зона сухих степей. По сравнению со степной зоной – эта зона характеризуется более выраженной засушливостью, меньшим снеговым покровом, интенсивным испарением влаги, более резкой континентальностью климата [1, с. 26].

Продолжительность зимы составляет 140 дней, которая сопровождается суровостью и сухостью. Средняя температура января - 15˚ – 17˚. Абсолютный минимум составляет - 43˚ – 47˚.

Самый длительный период, после зимнего – лето, его продолжительность – 132 дня. Средняя температура июля + 21˚, + 23˚. Абсолютный максимум составляет + 40˚ - + 45˚. Основная масса осадков выпадает летом. Однако эти осадки носят ливневый и грозовой характер. Период без дождя бывает длительным – более 2-х месяцев.

Относительная влажность воздуха составляет 35 – 40 %. До 13 дней господствуют суховеи, с ветрами южного и юго–восточного направлений.

Зона представлена каштановыми почвами, среди которых светло–каштановые песчаные, суглинки, аллювиальные речных долин, солонцы, солончаки и карбонатные соленые. По структуре эти почвы являются малопродуктивными, не случайно эта зона относится к статусу рискованного земледелия. Поэтому, учитывая особенности развития сельского хозяйства и климатические условия, следует классифицировать эту зону как животноводческо–зерновую.

Кобдинский район, как и большая часть территории республики. довольно беден поверхностными водами. Речная сеть распределена крайне неравномерно. Главной речной артерией района является река Большая Кобда со своими притоками – Батпакты, Саукайын, Куагаш, Кугала, Терисаккан, Ащегара, Карагандинка, Жанажол, Туманша, Ишкарган, Малая Кобда. Питание рек осуществляется в основном, за счет весеннего таяния снега, на который приходится 75 – 95 % годового стока, а также грунтовых и дождевых вод. Для режима рек характерно наличие высокого весеннего половодья и очень низкой, вплоть до пересыхания – межени. Начало весеннего половодья приходится на третью декаду марта до второй половины апреля, однако, в отдельные годы эти сроки могут быть раньше или позже на 5 – 6 дней. Максимум длится от 3 до 4 дней, затем наступает спад воды. Постоянный сток характерен для реки БольшаяКобда. Режим стока рек соответствует организации лиманного орошения лугов [3, с. 22].

Характеризуя реку Большая Кобда, можно отметить следующее: река относится к Илек–Эмбенскому бассейну.

Необходимо ввести также определенный режим использования вод реки Большая Кобда. Особый упор сделать на приведение в порядок пойменной части реки, расположенной вблизи населенных пунктов, так как ежегодно степень загрязнения бытовыми отходами увеличивается.

В основном, населением используются воды, которые залегают, на небольшой глубине. Так в северной части Кобдинского района, их глубина составляет от 6 до

12м, в центральной части от 8 до 18 м, может быть и глубже, а на юге района – от 12 до 15м. На территории райцентра села Кобда имеется подземное море, которое занимает площадь до 30 кв. км глубина залегания этих вод от 25м до 50 – 60м. Вода отличается такими свойствами как: пресностью, наличием малого количества солей и примесей.

Повсеместно население использует так называемые водозаборные колонки для поднятия воды. Значение воды в нашем регионе очень велико, так как природные условия и климат района весьма сложны в связи с возрастанием континентальности. На территории района имеется большое количество озер. Так наиболее известны: Сабындыколь в ауле Кумсай, Караколь вблизи села Караганда, здесь же Кузбак, Кабаковые, Карасу и многие другие. Все они славятся разнообразными видами рыбных запасов, уникальными растительными сообществами и животным миром. Однако, с активизацией хозяйственной деятельности человека, природе наносится значительный ущерб.

Вокруг этих озер, распаханы и заброшены земельные угодья. Они зарастают сорняками, хотя есть немало примеров проведения рекультивации земель и засевание их многолетними травами. Кроме того эти земли в большей степени подвержены ветровой эрозии. Большое количество искусственных водоемов в настоящее время не используется, за их состоянием, никто не следит. Поэтому многие пруды, плотины находятся в аварийном состоянии или же потерянны безвозвратно.

Эта проблема не новая, она появилась в начале 90-х годов, основная причина – распад колхозов и совхозов. Те земли, которые раньше использовались как посевные площади, в настоящее время являются бросовыми. Много гектаров плодородной земли, оказались никому ненужными, Не учитываются закономерности природы и в строительстве новых водоемов: залегание пластов, наличие запасов воды. Зачастую строятся водоемы очень простым способом, перегораживают, где–либо овраг плотиной, или маленькую речку и водоем готов.

Однако, через определенное время, это оборачивается катастрофой. Исчезает растительный и животный мир данной местности, теряется уникальность, нарушается круговорот и обмен веществ. Непоправимый ущерб наносится и использованием воды для полива огородных участков, в частности при выращивании картофеля, овощных культур, бахчевых.

Однако в Кобдинском районе ещё достаточно, красивых и уникальных мест, зон отдыха, растений и животных эндемиков, реликтовых рощ, оазисов.

Территория района, согласно уровня классификации экологического состояния, относится ко второй группе – как сельскохозяйственный район, в котором происходят изменения в результате неправильного использования водных и земельных ресурсов.

В промышленности, сельском хозяйстве и в быту наиболее широко используются пресные воды – речные, подземные, озерные. Они более доступны, легче поддаются регулированию, непрерывно возобновляются в процессе круговорота.

Завершая изучение вопроса использования краеведческого принципа в изучении дисциплины «География Казахстана», и в частности – определения влияния агроэкологических условий на развитие сельской местности, можно сделать следующие выводы.

Краеведений принцип в вузовском образовании используют преподаватели различных факультетов, но с учётом предметного подхода, лучше использовать понятие «краеведческий подход», который опирается на индуктивный метод обучения.

Логику движения содержания учебного материала раскрывают индуктивные и дедуктивные методы обучения. Логику изучения материала рассматриваемого вопроса, которая заключается в развитии от частного к общему или от общего к частному определяют индуктивные или дедуктивные методы обучения.

Индуктивные методы наиболее эффективны при выполнении практических заданий, в ходе которых студенты самостоятельно подходят к обобщенным выводам. Однако, индуктивные методы для обучения студентов новому материалу требуют значительно больше учебного времени, чем дедуктивные. Они опираются на конкретные краеведческие факты, поэтому в меньшей мере развивают абстрактное мышление.

Литература:

1. Метеорологический бюллетень: метеостанция пос. Кобда. – Актобе, 2013. – 28 с.

2. Метеорологический бюллетень (2006–2009 годы): метеостанции пос. Краснояр. – Актобе, 2010. – 31 с.

3. Власенко В.А. Природа Кобды. Учебно-методическое пособие по краеведению. – Актобе, 2005. – 42 с.

Амельченко В.И., Касимов Е.К.

Ауылдық мекендерді дамытуға агроэкологиялық жағдайдың әсерін зерттеу үшін «Қазақстан географиясы» пәнін оқытуда өлкетанулық принципті қолдану

Мақалада жоо-дағы оқытудың тиімділігін жоғарлату мақсатында географиялық пәнді оқытудың өлкетанулық принціпін қолданудың әдістемелік бағытын қолдануға арналған. Мысал ретінде оқыту процесінде «Қазақстан географиясы» пәнінде қарастырылады.

Тірек сөздер: *Өлкетану принціпін оқыту, құзыреттілік, тиімді оқыту, индуктивті және дедуктивті оқыту әдісі.*

Amelchenko V.I., Kasimov E.K.

Using in the teaching of the subject "Geography of Kazakhstan" the Regional Studies principle to study the effects of agro-ecological conditions for the development of rural areas

The article shows how to use the principle of regional studies in geography teaching in order to increase the efficiency of the learning process. As an example, consider the process of studying the subject "Geography of Kazakhstan."

Keywords: *Regional studies principle, competence, efficiency of training, inductive and deductive methods of teaching.*

***

ӘОЖ 37.01

Сырым Ж.С. *– педгогика ғылымдарының кандитаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Абдығалиев Ә.А. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *alikhan.92@mail.ru*

АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ДАМЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГТІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЛЫҒЫ

Аңдатпа. *Бұл мақалада жаңа ақпараттық технологиялар, оларды қолдану жолдары мен оларға қойылатын талаптар жайлы айтылған. Білім беруді ақпараттандыру мен ақпараттық мәдениетті қалыптастыруда педагогтың рөлі қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Ақпараттық құзырлық, жаңа педагогикалық технология, модель, коммуникация.*

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында: “Жоғарғы білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандар даярлау сапасын арттыру, қарқынды ғылыми-зерттеу қызметімен ықпалдастырылған инновациялық білімді дамыту, білім беру мен ақпараттық технологияларды жетілдіру болып табылады”, – деп атап көрсетілген.

Бұл мәселе жалпы білім беретін оқу орындарына байланысты айтылып тұрғандығы белгілі. Сол оқу орындарына толыққанды сапалы білім алған, оның бағдарламасын толық меңгерген ұрпағымыздан, болашақта жақсы маман, білімді азамат шығары анық [1].

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, Қазақстан әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда.

Білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулерге кеңінен жол ашуда. Осы тұрғыдан алғанда ұрпақ тәрбиесімен айналысатын әлеуметтік-педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттігі туындайды. Бұл үшін оқытушылардың инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Ал жаңа технологияны пайдалану міндетті деңгейдегі білімді қадыптастыра отырып мүмкіндік деңгейге жеткізеді. Сондықтан оқытушының біліктілігін көтеру мен шығармашылық педагогикалық әрекетін ұйымдастыруда қазіргі педагогикалық технологияларды меңгерудің маңызы зор.

Кез келген елдің экономикалық қуаты, халқының өмір сүру деңгейінің жоғарылығы, дүние жүзілік қауымдастықтағы орны мен салмағы сол елдің технологиялық даму деңгейімен анықталады. Жалпы қоғам дамуы мен жаңа технологияны енгізу сапалығы осы елдегі білім беру ісінің жолға қойылғандығы мен осы саланы ақпараттандыру деңгейіне келіп тіреледі. Ал білім беру саласындағы технологиялық идеялар бұдан 400 жыл бұрын пайда болған. Бұл күнде оқыту технологиясы үлкен өзгеріске ұшырап отыр. Оқытушылар мен студенттерге әртүрлі дидактикалық материалдармен қоса оқытудың техникалық құралдары жәрдемге келеді [2].

Білім беруді ақпараттандыру процесі пән мұғалімдеріне, әдіскерлерге жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне жан-жақты пайдалану саласына үлкен талап қояды.

Мұғалім – ақпараттанушы емес, оқушының жеке тұлғалық және интеллектуальды дамуын жобалаушы. Ал бұл мұғалімнен жоғары құзырлылықты, ұйымдастырушылық қабілеттілікті, оқушыларды қазіргі қоғамның түбегейлі өзгерістеріне лайық бейімдеу, олардың зерттеушілік дағдыларын дамыту бағыттарын талап етеді.

Білім беруді ақпараттандыру – бұл ақпараттық-коммуникациялық технологияның құралдарын білім беру саласына қолданудың методологиялық және тәжірибелік құндылықтарын зерттеп, оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық және педагогикалық мақсаттарына бағыттап қамтамасыз ету процесі. Бұл процесс мына бағыттар бойынша жетілдіріледі:

- білім беру жүйесінің басқару механизміндегі ғылыми-педагогикалық ақпараттар мен ақпараттық-әдістемелік материалдарды автоматтандыру арқылы оның қолданылу аясын жетілдіру және басқару ісіне коммуникациялық желілерді қолдану;
- ақпараттық қоғам жағдайында жеке тұлғаның даму бағыттарының міндеттерін негізге ала отырып, оқытудың мазмұнын, әдістері мен оны ұйымдастыру формаларын таңдау мен оның методологиясын жетілдіру;
- үйренушінің интеллектуальдық қабілетін дамытуға, өздігінен білім алуға, түрлі ақпараттарды өздігінен өңдеу сияқты әрекеттерге бағытталған оқытудың әдістемелік жүйесін ақпараттық-коммуникациялық технология арқылы құру;
- үйренушінің білім деңгейін бағалау мен бақылау әдістерін талдау бағытында компьютерлік тестілеуді құру мен оны қолдану.

Білім беруді ақпараттандыру процесі жағдайында жеке тұлғаның интеллектуальдық, қоғамдық, экономикалық, коммуникациялық және ақпараттық сияқты іс-әрекеттерін түрлі салаларға қолдану арқылы құзырлықтарын қалыптастыру негізгі талаптардың біріне айналады.

Жаңа технологиялар - болашақ педагогтың мүмкіндігін күшейтетін құрал, бірақ ол мұғалімді алмастыра алмайды. Компьютер мүмкіндіктері психология мен дидактика тұрғысынан талданып, керек кезінде педагогикалық талаптарға сай қолданылуы керек. Сырткы эффектіні қуып кетпей, оқыту программасының тек сыртқы емес, ішкі тиімділігіне көп көніл бөлген дұрыс. Компьютердің сызбалық мүмкіндігін молдығы дәрістік экспериментті бояулы суреттермен, сызбалармен, кестелер мен байыта түсуге жол ашады, оларды есеп шарттарына да пайдалануға болады.

Компьютерді мұғалім косымша материалдар, әртүрлі анықтамалық мәліметтерден акпараттар беру үшін көрнекі құрал ретінде пайдалана алады. Мұндай мәліметтерге физикалык формулалар, физикалық шамалардың өлшем бірліктері, графиктер, схемалар, иллюстрациялар, физикалық құбылыстардың динамикалық бейнесі, тәжірибеге арналған құрылғылардың тізімі, аспаптардың сипаттамалары және т.б. жатқызуға болады. Мұғалім араласпай-ақ, оқушылар өздері меңгеруге тиісті ақпараттар беріледі. Қажетті акпараттарды жинақтауда электрондық техникаларды енгізу уакыт үнемдейді, қарастырып отырған кезеңде акпараттың толықтығын жоғарылатады, ақпараттық-аныктамалық жүйе құрамында электрондық құрырғылармен жұмыс істеу дағдысын калыптастыруға мүмкіндік туғызады.

Жаңа ақпараттық технология құралдарын сабақтарда пайдалану, оқушының шығармашылык, интеллектуалдык қабілетінің дамуына, өз білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкеледі. Компьютерлік техниканың дидактикалық мүмкіндіктерін педагогикалық мақсаттарға қолдану, білім мазмұнын анықтауда, оқыту формалары мен әдістерін жетілдіруде жақсы әсерін тигізеді. Есептеу техникасымен жұмыс жасату оқушылардың алгоритмдік дүниетанымын қалыптастырады:

- өз әрекетін саналы түрде жоспарлайды;
- құбылыстарға модельдер құра біледі.

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесін ақпараттандырудың Мемлекеттік бағдарламаларының негізгі міндеттерінің бірі ретінде мамандардың осы сала бойынша біліктілігін көтеру және қайта даярлау қарастырылған. Аталған міндеттерді жүзеге асыру мақсатында мамандардың біліктілігін көтеру және қайта даярлау бойынша курс тақырыптарының мазмұны өзгертіліп, жаңаланды. Оның негізгі мазмұны білім беру мекемелерінің қызметкерлерінің кәсіби шеберлігін жаңа ақпараттық технологияны пайдалану бойынша жетілдіруге, басқаша айтқанда, білім беруді ақпараттандыруға сай мамандарды жан-жақты даярлауға бағытталған [3].

Тәжірибе жүзінде дәлелденгеніндей, кез келген мұғалімге өз қызметтеріне компьютерді пайдалануы олардың әлемдік ақпараттық кеңістікке енуде ақпараттық мәдениетінің қалыптасатынымен өлшенеді. Сонымен бірге, бұл жағдайда, инновациялық әдістер мен құралдарды оқу процесіне пайдалану оқушылардың мектеп пәндерін игеруде қызығушылықтарын арттыруда. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны оқу-тәрбие процесіне пайдалану оның келесі педагогикалық мүмкіндіктерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді:

- студенттің дайындық деңгейін, ынтасын және қабылдау жылдамдығын ескеру арқылы жаңа материалды меңгертуге байланысты оқытуды ұйымдастыру және оқыту процесіне жаңа ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін пайдалану;
- оқытудың жаңа әдістері мен формаларын (проблемалық, ұйымдастырушылық-іс-әрекеттік компьютерлік ойындар және т.б.);
- проблемалық, зерттеу, аналитикалық және модельдеу әдістерін қолдану арқылы классикалық әдістерді жетілдіру;
- жаңа ақпараттық технология құралдарын (жаңа типті компьютерлер, телекоммуникация, виртуальды орта және мультимедиа-технология) пайдалану арқылы оқу процесінің материалдық-техникалық базасын жетілдіру.

Мамандардың біліктілігін көтеру міндеттерін шешуде оқу процесінде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдаланудың келесі мүмкіндіктері ұсынылады:

- ақпараттық мәдениет элементтерін қалыптастыруда білім мекемелерінің мамандарының қажеттілігін қанағаттандыру: желілік технологиялар саласы бойынша жаңа білімдер алу;
- пән мұғалімдерін жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне еркін пайдалана білуге үйрету;
- қашықтықтан оқыту формаларына мұғалімдердің қызметін бағыттау;
- облыстағы білім беру мекемелерін ақпараттандырудың ғылыми-әдістемелік бағыт бойынша жетекшілік ету;
- оқу процесі мен ғылыми-әдістемелік жұмыстарға жаңа ақпараттық технологияны қолдану негізінде олардың озық тәжірибелерін тарату.

Білім беру мекемелерінің қызметкерлерінің жаңа ақпараттық технологияны меңгерту саласы бойынша біліктілігін көтерудің даярлау міндеттерін шешуде осы сала бағытында өткізілетін курстарды сабақтастыру процесі жүзеге асырылуда.

Болашақ педагог мамандарды ақпараттық-коммуникациялық технология негізінде дайындауда келесі қағидалар негізге алынған:

- вариативтілік – әрбір білім беру қызметкерлерінің жасақтаған материалдарына сәйкес біліктілікті көтеру жүйесін бағыттайды;
- болашаққа негізделген – күтілетін нәтижені анықтайтын кезеңдік бағдарламалардың бағытын орнықтырады және жеке тұлғаға бағытталған курстың жалпылама мақсатын анықтайды;
- рефлексивті-креативті – жаңа ақпараттық технологияларды меңгерту білімдерін ұйымдастыруда курстың бағыты даралық-шығармашылық негізге бағытталуы қажет;
- эргономикалық – нақтылы мәселелерді үйренуге қажетті уақыт мөлшері талап етіледі;

- ізгіліктілік – бейімделген оқыту жүйесін құруды талап етеді, біліктілікті көтеру жүйесінің құрылымы мен нақтылы нәтижесін анықтау;

- тәжірибеге бағытталған – оқыту көздерінің бірі ретінде оқытушылардың тәжірибесі қолдану идеясы жүзеге асырылады және нақытлы іс-әрекеттер бойынша тыңдаушылардың танымдық процестерінің өзара байланыстылығы мен олардың жеке тұлға ретінде қалыптасу деңгейі анықталады;

- жекелеген консультация беру - тыңдаушыларға консультация беру ұсынылады. Ол мына бағытта жүргізіледі: әрбір тыңдаушының өзіндік ерекшелігін ескере отырып қойылған нәтижелерге жетуге байланысты игерілетін мәселелердің мазмұны мен оған қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдер [4].

Жаңа ақпараттық технологиясына дайындау мынадай екі негізгі модуль бойынша құрастырылған: “Педагогтың ақпараттық құзырлығы” және “Оқытудағы ақпараттық технологиялар”.

Ақпараттық мәдениетті дамыту қазіргі педагогтың ақпараттық құзырлығына қойылатын талаптарына сай анықталады:

1. қазіргі білім беру жүйесіндегі ақпараттық кеңістік туралы біртұтас түсінікті қалыптастыру (бүкіләлемдік ақпараттық ресурстарға бағдарлау, ақпараттарды іздеу алгоритмі мен ақпараттарды аналитикалық-синтетикалық тұрғыдан өңдеу әдістерін меңгерту).

2. ақпараттық (дербес жағдайда, компьютерлік) сауаттылық: оқу-әдістемелік, озық тәжірибелерді зерттеу, ғылыми-зерттеу нәтижелерін түрлендіру мен технологияларды қолдану әдістерін меңгерту; қолданбалы программалық құралдарды меңгерту; жаңа программалық құралдарды меңгерту.

3. өз қызметтерін жаңа ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін пайдалану: жаңа ақпараттық технологияның мүмкіндіктері туралы білім; коммуникациялық қызметтерді пайдалану дағдысы; білім беру процесінің ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық программалық құралдарды қолдану және оларды өз қызметтерімізге сәйкес бейімдеп пайдалану.

Қазіргі кезеңде білім берудегі ақпараттық және коммуникациялық технологиялар мұғалімдердің біліктілігін көтеру мен қайта даярлауда ерекше роль атқарады.

Компьютерлік техниканың дидактикалық мүмкіндіктерін педагогикалық мақсаттарға пайдалану, білім мазмұнын анықтауда, оқыту әдістері мен формаларын жетілдіруде жақсы әсерін тигізеді. Оның оқыту үрдісінде даралап және топтап оқыту тәсілдерінде, өзіндік танымдық зерттеу жұмыстарын жүргізуге зор мүмкіндіктер жасайтындығы дәлелденген. Бірақ, бүгінгі таңда информатика элементтерін пәнаралық байланыс негізінде оқытудың қажеттілігі мен оны оқу үрдісінде жүргізуте тиімді оқу-әдістемелік құралдардың, оқыту бағдарламаларының жеткілікті дәрежеде болмауының арасында қайшылық бар [5].

Енді біз ақпараттық-коммуникациялық құзырлық дегеніміз не? деген сауалға жан-жақты тоқталайық. «Құзырлылық» ұғымы латын тілінен «сотреію» аударғанда «жасай алу» деген мағынаны білдіреді. ЮНЕСКО глоссарийінде мынадай анықтама берген: Құзырлылық – бұл күнделікті өмірдің нақты жағдайларында пайда болатын проблемалар мен міндеттерді тиімді түрде шешуге мүмкіндік беретін қабілеттілік. Стенфорд комиссиясының директоры Г.Вайнер құзырлылықты адамның белгілі бір әрекеттер аймағына сәйкес бағыттылығы ретінде қарастырады. Ал белгілі ғалым М.М. Чошанов құзырлылықты білім, білік, дағдының өзара байланысы деп қарап, оның төмендегідей формуласын ұсынады: білімді қолданудың жылдамдығы + әдістердің оралымдылығы + ойлаудың сынаулығы. Аталған анықтамадан кейін біз ақпараттық құзырлылық дегеніміз не? анықтамасына тоқталайық. Ақпараттық құзырлылық – бұл оқу, тұрмыс және кәсіби бағыттағы міндеттерді шешуде ақпараттық-коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті.

Әдебиеттерде «ақпараттық құзырлық», «компьютерлік құзырлық» терминдері жиі кездеседі. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның жеделдетіп дамуына байланысты «ақпараттық-коммуникациялық құзырлылық» деген терминді қолдану тиімді. Ақпараттық-коммуникациялық құзырлылық – бұл адамдардың кез келген проблема мен міндеттерді компьютермен, ақпараттық құрылғылармен және телекоммуникациямен шешу қабілеті[6].

Ақпараттық қоғам жағдайында педагог мамандардың ақпараттық-коммуникациялық құзырлығын қалыптастыру көрсеткіштері төмендегідей:

- білім беру жүйесінің әлемдік ақпараттық кеңістікке саналы түрде енуін қамтамасыз ету;
- ақпараттардың шексіз көлемі мен осы ақпараттарды аналитикалық түрде өңдеуді қамтамасыз етуге даярлау;
- ақпараттық ортада жеке тұлғаның шығармашылық сапасын дамыту мен қалыптастыру және өзіндік ақпараттық ортаны құру дағдыларын қалыптастыру;
- ақпараттық ортада коммуникативтік мәдениетті қалыптастыру;
- ақпараттық ортада өзара байланыс қызметтерін қалыптастыру;
- ақпараттық ортада ақпаратты алу, таңдау, сақтау, қабылдау, түрлендіру, жіберу және бір-бірімен сабақтастыру мәдениеттерін қалыптастыру;
- интерактивтік телекоммуникациялық технологияларды (Интернет, қашықтықтан оқыту және т.б.) қолдануға даярлау;
- ақпараттық-білімдік ортаны модельдеу мен жобалау қабілетін қалыптастыру және осы дағдыны өзіндік кәсіби қызметтеріне қолдануға даярлау.

Педагог кадрлардың білімін жетілдіру жүйесіне қойылатын талаптарға сәйкес оқу жұмыстарын ұйымдастыруға бағытталған педагог мамандардың келесі құзырлықтарын қалыптастырудың деңгейлері қарастырылады:

1. Пәндік – мамандық қызметтеріне байланысты қойылатын проблемаларды шешу қабілеттілігі.
2. Аналитикалық бақылау – пәндік іс-әрекеттерін талдау мен бақылау проблемаларын шешу қабілеттілігі.
3. Ұйымдастырушылық – оқушылардың өзіндік іс-әрекеттерін ұйымдастыруға бағытталған проблемаларды шешу қабілеттілігі.
4. Коммуникативтік – «Мұғалім-Оқушы», «Оқушы-Оқушы», «Мұғалім – Ата-ана» және т.б. жүйелердегі қарым-қатынасты проблемаларды шешу қабілеті.
5. Бейімделген – қазіргі жағдайдың өзгерістері мен талаптарына сәйкес проблемаларды шешу қабілеттілігі.
6. Ынталы психологиялық – психологиялық, жекетұлғалық, жекетұлғалар арасындағы өзара қарама-қайшылықты шешу проблемаларының қабілеттілігі.
7. Жобалық – мектепті, мұғалімді және оқушыны дамыту жобаларын шешу қабілеттілігі.
8. Ғылыми-ізденістік – мектептің, мұғалімнің және оқушының даму нәтижелерін зерттеуді ұйымдастыру және оны өткізу проблемаларын шешу қабілеттілігі (1-сурет).

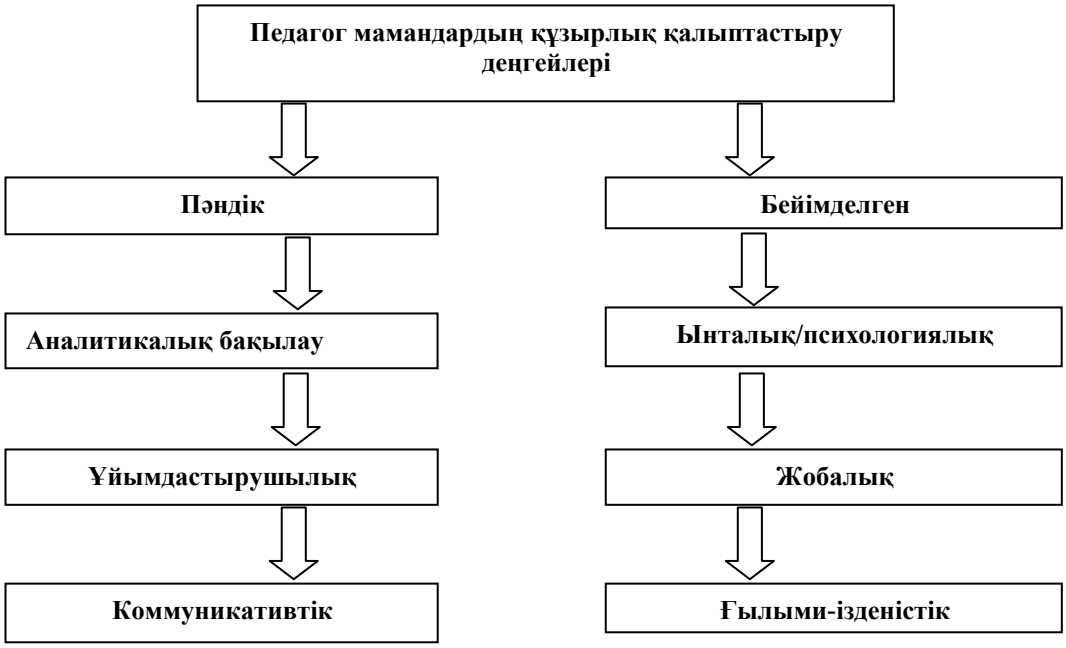

1 – сурет. Педагог мамандардың құзырлық қалыптастыру деңгейлері

Мұғалімнің білімі оқыту мен тәрбиелеудің тұлғалық-бағдарлық мәселелері, оқушы деңгейіндегі ғылыми жобаларды жасақтап, оны жүзеге асыру әдістері, оқушының жеке тұлғасын дамытуға бағытталған жаңа педагогикалық технологияларды таңдау тәсілдері, мұғалімнің кәсіби шеберлігін дамытуға бағытталған теориялық-методологиялық және әдістемелік проблемалар, психологиялық-педагогикалық мәселелер курстың негізгі бөлімдері ретінде қарастырылуы керек.

Әдебиеттер:

1. Жарқымбекова А.Т., Қадырова Ж.Б., Бейсенова А.С. Информатика.– Қарағанды: «ҚарМТУ» баспасы, 2011. – 87 б.

2. Бидайбеков Е.Ы., Нұрбекова Ж.К., Сағымбаева А.Е., Информатика пәнінен оқушылардың білімін бақылау және бағалау әдістемесі: әдістемелік құрал. – Алматы, 2003. – 90 б.

3. Балапанов Е.Қ., Бөрібаев Б., Дәулетқұлов А. Информатикадан 30 сабақ. – Алматы, 1998. – 436 б.

4. Шәріпбаев А. Информатика: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы, 1992. – 72 б.

5. Камардинов О. Информатика: жоғары және орта оқу орындарына арналған оқу құралы, – 2-ші басылымы. – Алматы: Қарасай, 2006. – 360 б.

6. Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: «Білім» баспасы, 1993. – 342 б.

Сырым Ж.С., Абдыгалиев Ә.А.

Информационная компетентность педагога при развитие информационный культуры

В данной статье сказано о новых информационных технологии, пути их использования и поставленный к ним требования. Рассматриваются роль педагога в формировании и информатизации образования и информационный культуры.

Ключевые слова: *Информационная компетентность, новая педагогическая технология, модель, коммуникация.*

Syrym Zh.S., Abdygaliyev A.A.

Information teacher competence in the development of information culture

In this article, said of the new information technologies, the way to use them and put them demands. We consider the role of the teacher in the formation and information of education and information culture.

Keywords: *Information competence, new pedagogical technology, model, communication.*

***

УДК 796.8

Анарбаев А.К. *– кандидат педагогических наук, доцент,*
Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясави
E-mail: *almas_6262@mail.ru*

ДИНАМИКА И СТРУКТУРА ДВИГАТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БОРЦОВ

Аннотация. *В статье представлены материалы, позволяющие объективно оценить динамику параметров и структуру компонентов двигательной подготовленности борцов в зависимости от их уровня квалификации с целью изучения их информативности, а также повышения эффективности методики тактической подготовленности спортсменов. Нами было произведено педагогическое тестирование, которое осуществлялось по 6 показателям. Предварительный выбор педагогических упражнений, характеризующий уровень двигательной подготовленности спортсменов, осуществлялся с учетом рекомендаций ряда специалистов и которые широко применяются в практике контроля за процессом подготовки борцов.*

Ключевые слова: *двигательная подготовленность, педагогическое тестирование, тактическая подготовленность, уровень квалификации.*

Рост результатов спортивных достижений, усиление конкуренции на международной арене требуют новых подходов при подготовке спортсменов. В видах единоборств, особенно в спортивной борьбе, резервы повышения спортивного мастерства заложены в научном подходе к решению вопросов тактической подготовки спортсменов. Ряд специалистов [1; 2 и др.] считают, что дальнейшее улучшение качества управления подготовкой спортсменов во многом зависит от разработки модельных характеристик, включающих параметры тренировочной и соревновательной деятельности. Многие специалисты отмечают, что на пути к высоким результатам в современном спорте одно из решающих значений имеет такти ческая подготовка. Тактически грамотная борьба позволяет не только реализовать положительные стороны подготовленности борца, но и компенсировать отдельные его недостатки [3; 4; 5].

Основой в понимании сущности спортивной борьбы является объединение понятий «техническая подготовка» и «тактическая подготовка» без четких определений понятий «техника» и «тактика» в более сложное понятие «технико-тактическая подготовка». В связи с этим считаем необходимым более подробно остановиться на том, что мы понимаем под «техникой» и «тактикой», и объяснить, почему в спортивной борьбе процесс обучения этим сторонам мастерства протекает параллельно.

Техническая подготовка является основой мастерства борца. Без навыков выполнения достаточного арсенала отдельных операций (перемещений, захватов, рывков, тычков, упоров, швунгов и т.п.) и их устойчивых совокупностей (приемов

атаки, защиты, контратаки, выведений из равновесия, угроз и других отвлечений соперника) нельзя стать спортсменом высокой квалификации. Под техникой спортивной борьбы мы понимаем все способы реализации отдельных операций и их совокупностей, разрешенные правилами соревнований и позволяющие активно воздействовать на соперника для достижения победы в схватке. Техника борьбы включает операции в стойке и партере, которые должны быть освоены до автоматизма, поскольку борьба быстротечна и соперник не позволяет особенно раздумывать. В то же время каждая операция и устойчивые совокупности операций могут, в зависимости от складывающейся ситуации, иметь различный смысл. Приведем несколько примеров. В одном случае элементарный толчок соперника-это операция, направленная на выяснение того, как будет реагировать соперник, каковы его намерения, т.е. проводимая с целью разведки. В другом случае толчок выполняют, чтобы вывести соперника из равновесия, т.е. для проведения атаки. В третьем – для защиты, чтобы не подпустить соперника к себе. Одним словом, каждая операция, кроме технической сути (выполнение ее доведено до автоматизма), имеет и тактическую окраску (смысл). То же самое можно сказать и об устойчивых совокупностях операций. Например, приемы атаки, защиты и т.п. могут иметь как прямой, так и отвлекающий смысл. Более того, приемы атаки (броски, переводы, сваливания, перевороты и т.п.) в поединке с достаточно опытным соперником вообще нельзя провести, если не сопроводить их способами тактической подготовкой, причем не одной, а несколькими в зависимости от особенностей соперника. Только в этом случае прием становится полноценным технико-тактическим действием. Все это неукоснительно требует от тренера при обучении учеников каждой операции не только уделять внимание ее закреплению, доведению до автоматизма, но и подробно останавливаться на тактическом смысле.

Общеизвестными являются методы формирования двигательного навыка в стандартных условиях, так как именно в таких условиях проводились исследования по изучению навыка как в физиологии, так и в теории спорта. Эти исследования опираются на теорию И.П. Павлова об условных рефлексах. Двигательный навык возникает в результате многократных повторений двигательных операций и их совокупностей. В этой связи основной задачей тренера является эффективная организация повторений с максимально возможным участием мышления спортсмена, т.е. успешная реализация одного из основополагающих дидактических принципов физического воспитания и спортивной тренировки - принципа сознательности и активности обучающихся. В соответствии с этим принципом обучение строится на сознательном отношении спортсмена к процессу освоения техники борьбы, убежденности в обязательности точного выполнения предлагаемой тренером учебно-тренировочной работы, а также предельной заинтересованности в совершенном овладении технико-тактическими действиями.

Применение борцом техники в условиях соревнований проходит на фоне постоянного конфликтного взаимодействия с соперником. Именно наличие конфликтного взаимодействия придает определенные особенности технической подготовке борца, которые заключаются, во-первых, в необходимости освоения операций и их совокупностей не в стандартных, а в вариативных условиях, во-вторых, в параллельном и одновременном с изучением технических приемов усвоении тактики их применения. По-существу, речь идет о формировании навыков проведения атак, контратак, защит и т.п. не в облегченных условиях, а в «боевых». Рассмотрим начальный этап формирования у борцов «боевого» арсенала на примере атакующих действий, поскольку эффективная атака является стержнем успешной борьбы. Начальным и весьма ответственным этапом формирования навыка конкретного атакующего действия является создание целостного представления о нем. При этом спортсмен, что чрезвычайно важно, наряду со зрительными представлениями о двигательной структуре действия, сведениями о его

пространственных, динамических и других параметрах получает и первую информацию о тактической сущности изучаемого приема, а также о возможностях его последующего применения в соревновательных условиях.

Таким образом, создаются предпосылки для сознательного и активного отношения борца к формированию прочного двигательного умения. В процессе многократного повторения атакующего действия в вариативных условиях сложившаяся программа и соответствующие механизмы организации движений получают дальнейшее качественное развитие – они усложняются, оттачиваются и автоматизируются. В свою очередь, это позволяет борцу при реализации действия акцентировать внимание преимущественно на его смысловой структуре. Тем самым при формировании двигательного навыка создаются реальные возможности для практического освоения тактических вариантов применения, допустим, броска, в моделируемых ситуациях единоборства, что обеспечивает успешное решение главной педагогической задачи технико-тактической подготовки борца – трансформацию приема в действие, а последнего - в спортивные достижения.

Как мы уже отмечали, в спортивной борьбе отчетливо видна тенденция к расширению и усложнению технического арсенала спортсменов, которая сохраняется благодаря во-первых, находкам новых эффективных операций и действий выдающимися борцами и тренерами и во-вторых, созданию все более сложных атакующих комбинаций.

Так, анализ международных соревнований по вольной борьбе показывает, что использование новых эффективных технико-тактических действий и их комбинаций ведущими борцами в схватках является неожиданностью для их соперников, а значит, говорит о том, что спортсмены и тренеры постоянно находятся в поиске новых форм и вариантов техники и тактики борьбы. Такой борец становится загадкой для соперников, которым очень трудно приспособиться к нему. Наглядным примером могут служить наши мастера ковра А.Фадзаев, С.Белоглазов, Б.Сайтиев. На протяжении многих лет они успешно выступают на чемпионатах Европы, мира и Олимпийских играх, постоянно совершенствуя технику и тактику борьбы. Это говорит об их высоком спортивном мастерстве, которое высоко оценила ФИЛА. В 1986 г. ФИЛА впервые определила лучшего борца года в мире, присудив специальный приз «Золотая борцовка» А.Фадзаеву. В 1987 г. обладателем этого приза стал С. Белоглазов. К такому успеху привели активное содружество борцов, тренеров И.С. Ярыгина, Д.Г. Миндиашвили, А.А. Белоглазова, К.М. Дедекаева, Г.И. Торопина и комплексной научной группы.

Расширение и усложнение технического арсенала борцов ставит перед тренерами и другими специалистами ряд проблем по организации и управлению технико-тактической подготовкой спортсменов. Суть этих проблем заключается в том, что необходимость освоения борцами все большего арсенала действий и операций требует конкретных ответов на вопросы:

1) как организовать и в какой последовательности проводить их изучение?

2) как управлять и контролировать их освоение?

Не является секретом, что технико-тактическое совершенствование - это процесс овладения комплексом взаимосвязанных элементов, каждый из которых должен быть доведен до высокой степени автоматизма. Чем большим числом этих элементов владеет борец, тем выше его потенциальные возможности. При этом взаимосвязь элементов во всех случаях должна быть прочной, гибкой и надежной. Только тогда спортсмен сможет с легкостью переходить от одного варианта техники к другому, своевременно реагируя на действия соперника. Однако на эту взаимосвязь на практике обращают мало внимания, и вопрос пока состоит в том, как научить борца самим техническим элементам (приемам, контрприемам и защитам), а не самостоятельному осмысливанию и целенаправленному подбору их в своем техническом арсенале.

Техника и тактика в спортивной борьбе исключительно многообразны, причем многообразие их постоянно растет. Развитие техники и тактики борьбы обусловлено, с одной стороны, неослабевающей спортивной конкуренцией на международной арене, а с другой – изменением правил соревнований. При этом, как справедливо считают ведущие специалисты по спортивной борьбе, техника в сочетании с тактикой является основой спортивного мастерства борца, тогда как остальные стороны подготовки играют вспомогательную роль по отношению к этому результирующему компоненту деятельности.

Таким образом, можно выделить непреходящую проблему, стоящую перед теорией и практикой спортивной борьбы, а именно: совершенствование технико-тактической подготовки спортсменов. Для того чтобы определить пути дальнейшего совершенствования технико-тактической подготовки борцов, выделим основные недостатки этого процесса в настоящее время. Самый большой изъян в подготовке борцов, на наш взгляд, заключается в том, что их обучают приемам борьбы, а не самому ведению борьбы с соперником. Безусловно, прием является результирующей частью действий борца в поединке, но для его эффективного выполнения борец должен уметь провести соответствующую подготовку при постоянном противоборстве соперника.

Анализ соревновательной деятельности борцов вольного стиля позволяет говорить о том, что на выполнение конкретных приемов в схватке приходится только 7-9% времени, а остальное время расходуется на подготовку выполнения приема, т.е. на борьбу за захват, на маневрирование и единоборство, на создание необходимой ситуации для начала атаки, на ложные действия, позволяющие ввести соперника в заблуждение об истинных намерениях по проведению того или иного приема, защитных действий и т.д. В этой связи большое значение приобретают способы тактической подготовки. Как показали педагогические наблюдения, на практике ей не уделяется должного внимания. В то же время, как мы уже отмечали, эффективность и надежность проведения приема находятся в прямой зависимости от тактических умений борцов.

Другим существенным недостатком технико-тактической подготовки спортсменов является неправильная последовательность изучения техники борьбы, нарушение дидактических принципов обучения: «от известного к неизвестному», «от простого к сложному». Суть недостатка заключается в следующем, обучение технике на этапе начальной подготовки (согласно действующей программе) предусматривает одновременное овладение приемом, защитой и контрприемом, т.е., осваивая прием, борец должен овладеть защитой и контрприемом от этого приема. Но такая последовательность изучения атакующих и защитных действий, как отмечает многие ведущие специалисты по спортивной борьбе, не позволяет сформировать прочные двигательные навыки. Чтобы пояснить нашу мысль, представим себе, что мы строим здание (учимся атаковать) и тут же, не достроив его, начинаем разрушать фундамент этого здания (учимся разрушать атаки). Именно поэтому у подавляющего большинства борцов нет, как говорится, «школы», т.е. не поставлено выполнение «классических» приемов борьбы.

Следующим существенным недостатком технико-тактической подготовки является бессистемность ее начального этапа. Большинство тренеров страны работают, как показывают результаты наблюдений, на основе своего опыта, произвольно определяя содержание изучаемого материала. На наш взгляд, такой подход привел к обеднению технического арсенала борцов, в частности, они мало используют в соревновательных схватках приемы с действием ног.

Бессистемность формирования технического арсенала проявляется и в том, что отдельные тренеры прибегают при обучении к копированию техники высококвалифицированных борцов, не учитывая индивидуальных особенностей своих учеников, не сопоставляя их подготовленность с уровнем подготовленности

ведущих мастеров. Некоторые тренеры стремятся (и на это нацеливает программа по борьбе) научить спортсменов выполнять основные приемы и действия из всех классификационных групп, при этом не оценивая степень их значимости. Нередко встречаются тренеры, уделяющие основное внимание тем приемам, которым они могут лучше научить и которые считают наиболее эффективными; тем самым они нарушают дидактический принцип последовательности обучения.

Известно, что построение учебного процесса в соответствии с этим принципом должно обеспечивать положительный перенос двигательных навыков при изучении технико-тактических действий. Для устранения указанных недостатков необходимо определить содержание базовой подготовки борцов.

В статье представлены материалы, позволяющие объективно оценить динамику параметров и структуру компонентов двигательной подготовленности борцов в зависимости от их уровня квалификации с целью изучения их информативности, а также повышения эффективности методики тактической подготовленности спортсменов. В этой связи в лабораторных условиях были обследованы 180 борцов, имеющих квалификацию от КМС до МС и паспортный возраст с 17 до 22 лет. Предварительный выбор педагогических упражнений, характеризующий уровень двигательной подготовленности спортсменов осуществлялся с учетом рекомендаций ряда специалистов и которые широко применяются в практике контроля за процессом подготовки борцов [6; 7; 8 и т.д.].

Последующий математико-статистический анализ применялся с целью установления степени значимости и статистической надежности фактического материала, оценки его статистических параметров, степени сопряженности и варьирования отдельных признаков.

При интерпретации полученных данных мы учитывали рекомендации ряда специалистов [9; 10; 11; 12]. Для удобства оценки динамики уровня двигательной подготовленности спортсменов до 100% были приняты "фоновые" показатели шести тестов у 30-ти борцов (табл,1), имеющих возраст 17 лет.

При анализе данных, представленных в таблицах, видно, что с ростом квалификации борцов (от 17 до 22 лет) все рассматриваемые параметры тестов имеют однонаправленную тенденцию к улучшению ($P<0,05$-$0,01$). Однако наиболее статистически значимый прирост обнаружен в тестах, которые отражают: либо уровень скоростно-силовой подготовки -подтягивание на перекладине и показатель становой силы, соответственно, 151, 6% и 166,7% или же свидетельствуют о проявлении взрывных усилий мышц верхних и нижних конечностей - прыжок в длину с места и бросок медицинбола, соответственно, 129,1 % и 122,8%. Что же касается бега на 30 м с/х, то 10,2% увеличение данного параметра, характеризующего проявление быстроты, свидетельствует о его консервативности обусловленной генетической детерминированностью [13].

Также обращает на себя внимание и то, что наиболее выраженная динамика прироста 6-ти компонентов двигательной подготовленности борцов прослеживается в возрастном диапазоне от 17 до 20 лет с последующей ее стабилизацией к 22 годам. Данный факт должен, несомненно, заинтересовать специалистов тренеров, поскольку он говорит о том, что последующий рост спортивного мастерства борцов должен быть обусловлен, в первую очередь, реорганизацией тренировочного процесса в сторону смещения акцентов на их технико-тактическую подготовку. Выявленная гетерохронностъ в динамике параметров педагогических тестов послужила базовой основой для проведения корреляционного анализа, который преследовал цель определить состав и различия в структуре двигательной подготовленности спортсменов различных возрастных групп. Результаты анализа были объективизированы в виде шести вариантов корреляционных структур.

Таблица 1 – Динамика основных сторон подготовленности (%) борцов

№ п/п	Тесты	Возраст, количество лет					
		17	18	19	20	21	22
1	Бег на 30м. со старта	100,0	101,8	105,3	106,1	107,5	110,2
2	Бег на 800 м.	100,0	112,0	112,5	114,7	116,3	119,6
3	Прыжок в длину с места	100,0	117,0	120,3	121,4	130,2	129,1
4	Бросок набивного мяча, м.	100,0	107,2	113,2	116,7	122,0	122,8
5	Подтягивание на перекладине (кол-во).	100,0	114,8	115,6	136,9	142,6	151,6
6	Становая сила, кг.	100,0	107,8	114,5	133,8	166,7	170,1

Примечание: 1) Бег на 30 м с/х. 2. Бег на 800 м. 3. Прыжок в длину с/м. 4.Бросок набивного мяча. 5. Подтягивание на перекладине. 6. Становая сила. 2) Значение коэффициента корреляции представлены в масштабе 10 в квадрате. 3) г= 0,36; р =0,05; г =0,46; р =0,01 в которые вошли только статистически значимые ее компоненты (Р<0,05-0,01), отвечающие требованиям информативности. Корреляционный анализ материалов тестирования обнаружил прежде всего высокую степень взаимосвязи (Р<0,05-0,01) по всем компонентам двигательной подготовленности борцов во всех возрастных группах. Однако конгруэнтность рассматриваемых структур имела и специфические различия. Здесь следует отметить, что для 18-20 летних спортсменов корреляционная взаимосвязь и вза имообусловленность структур подготовленности была представлена двумя автономными подблоками. В частности, для 18-летних спортсменов к рассматриваемым (выделенным) подблокам можно отнести структуры представленные результатами тестов в беге на 30 м с/х и 800 м (г=0,44, Р=0,05); для 19-летних это - тесты, характеризующие взрывную и скоростно-силовые способности мышц верхних конечностей (бросок-медицинбола и потягивание на перекладине) г = 0,%3, Р< 0,01): для 20-летних - это также бросок набивного мяча и показатель становой силы (г = 0,56, Р = 0,01), В остальных случаях компоненты двигательной подготовленности борцов были представлены более сложными структурными образованиями, состоящими из 5-6-ти взаимосвязанных пар.

Выявленная закономерность представляет практический интерес при разработке модельных характеристик на основе использования уравнений регрессии и ориентиров при управлении процессом подготовки борцов греко-римского стиля.

Литература:

1. Новиков А.А., Оленик В.Г., Каргин Н.Н. Моделирование в спортивной борьбе // Спортивная борьба: Ежегодник. – 1981. – с. 62-65.

2. Платонов В.Н. Современная спортивная тренировка. – Киев: Здоровье, 1980. – 334 с.

3. Алиханов И.И., Шахмурадов Ю.А. Тактика вольной борьбы // Спортивная борьба: Ежегодник. – 1986. – с. 30-33.

4. Велиц-Гейсман С.П. Тенденции стратегии и тактики // Спортивная борьба: Ежегодник. – 1980. – с. 20-25.

5. Мартинетти Р. Ориентация борьбы и применение новых правил, принятых на конгрессе ФИЛА в г.Барселоне 1992 г. // Материалы Международной научно-методической конференции по спортивной борьбе. – М., 1992. – с. 15-16.

6. Зациорский В.М. Спортивная метрология: учеб. для студентов физич. культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1982. – 256 с.

7. Анохин П.К. Методологическое значение кибернетических закономерностей // Философские аспекты теории функциональных систем. – 1978. – №1 – с. 262-291.

8. Ашмарин В.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании - М.: Физкультура и спорт, 1978. – 231 с.

9. Выхонд Л.К. Об исследовании многопризнаковых биологических систем // Применение математических методов в биологии. – 1964. – №3. – с. 19-22.

10. Годик М.А. Спортивная метрология: учеб. для ин-тов физ. культ. – М.: Физкультура и спорт, 1988. – 192 с.

11. Новиков А.А., Акопян А.О., Юшков О.П. Тренажёры и исследовательские стенды в подготовке борцов // Материалы международной научно-методической конференции по спортивной борьбе. – М., 1992. – с. 28-29.

12. Юшков О.Н., Шпанов В.И. Совершенствование методики тренировки, комплексный контроль за подготовленностью спортсменов в видах единоборств. – М.: МТИУ, 2001. – 40 с.

13. Малков О.Б. Основы тактики борьбы с позиции теории конфликтной деятельности // Теория и практика физической культуры. – 1999. – №2. – с. 45-50.

Анарбаев А.К.

Жоғары дәрежедегі палуандардың қозғалыс дайындығының динамикасы мен құрылымы

Бұл мақалада күресшілердің тәсілдік дайындығы әдістерінің тиімділігін арттыру мақсатында біліктілік деңгейіне байланысты, объективті динамикасының параметрлерін және дайындық компоненттерінің құрылымын бағалауға мәліметтер ұсынылған. Тестілеуді 6 көрсеткіштері бойынша жүзеге асырдық. Спортшылардың қозғалыс дайындық деңгейін сипаттайтын педагогикалық жаттығуларды алдын-ала іріктеу, мамандардың кеңестеріне сәйкес спортшыларды дайындау үдерісін қадағалау практикасы қолданылған.

Тірек сөздер: *Қозғалыс дайындығы, педагогикалық тестілеу, тактикалық дайындығы, біліктілік деңгейі.*

Anarbaev A.K.

Dynamics and structure of qualified motor readiness wrestlers

The paper presents materials allowing objectively assess the dynamics parameters and the structure of the components of motor readiness of fighters, depending on their skill level in order to study their information, as well as improve the efficiency of methods of tactical training athletes. We have made teacher testing is carried out on 6 indicators. Pre-selection of pedagogical exercise, which characterizes the level of motor readiness of athletes was carried out with the advice of a number of experts and are widely used in the practice of monitoring the process of preparation of fighters.

Keywords: *Motor readiness, teacher testing, tactical training, skill level.*

***

ӘОЖ 37.037

Испулова Р.Н. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E-mail*: Ispulova_Roza@mail.ru*
Ерназаров Т.П. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *Talgat.ernazarov.78@mail.ru*

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ БОЙЫНША СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. *Мақалада мектепте дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс жұмыстарда инновациялық әдістерді қолдану, атап айтқанда, грэпплинг элементтерін пайдалана отырып жекпе-жектен секциялық сабақтарды өткізуге көңіл бөлінеді.*

Тірек сөздер: *Сыныптан тыс жұмыс, секция, дене тәрбиесі, грэпплинг, инновация, күрес.*

Қазіргі уақытта мектеп жасындағы балалардың денсаулықтары мен дене дайындықтарының мәселесі өзекті болып отыр.

Балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы деңгейі, өсіп-өнуінің сәйкестігі мен шынайы дамуы, жұмыс жасау қабілетінің деңгейі және адамның әлеуметтік мүмкіндіктері дене тәрбиесінің басты тиімді көрсеткіштері болып табылады [1, 34 б.].

Денсаулық – адам баласының сөзсіз байлығы. Өкінішке орай, технологияның дамыған ғасырында алдыңғы қатардағы жетекші салауатты өмір салты саны күннен-күнге азайып бара жатыр [2, 3 б.]. Сондықтан бұл процесті ретке келтіруде дене тәрбиесі мұғалімінің ролі басты мәнде екенін аңғаруға болады.

Салауатты өмір салты күрделі құрылымнан тұрады. Жоғары сатыдағы салауатты өмір салтының құрылымдарына дене белсенділігі, психологиялық тәрбие, жағымсыз әдеттерден аулақ болу, жеке гигиена және шыныңу жатады [3, 87 б.].

Сыныптан тыс жұмыстарда дене тәрбиесімен бірдей міндеттер қойылады, оның ішінде денсаулығын нығайтуға жәрдемдесу, ағзаны шынықтыру, жан-жақты дене дамуын қалыптастыру, дене тәрбиесі бойынша оқу бағдарламасын табысты орындау, сондай-ақ үнемі дене шынықтыру және спортпен айналысу дағдыларын ұйымдастыруға тәрбиелеу [4, 5 б.].

Сыныптан тыс жұмыстардың негізгі мақсаты – сауықтыру нәтижелерін беретін оқушылардың бос уақыттарын тиімді ұйымдастыру. Дене тәрбиесінің сабақтан тыс түрлеріне:

- мектептің оқу күні тәртібіндегі дене шынықтыру-сауықтыру іс-шаралары (сабаққа дейінгі гимнастика, дене шынықтыру сәттері, ұйымдастырылған үзілістер);
- сыныптан тыс сабақтар (секциялар, үйірмелер, көпшілік дене шынықтыру шаралары, спорттық мерекелер, туристтік саяхаттар);
- мектептен тыс сабақтар (БЖСМ, спорттық-сауықтыру лагерлері) жатады.

Спорт секцияларындағы сабақтар сауықтыру-тәрбиелік бағытта жүреді. Сабақ барысында дене тәрбиесі құралдардары, әдістемелік принциптер мен дене тәрбиесі әдістері қолданылады.

Дене тәрбиесі әдістемелік бірлестігі мұғалімдерімен дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс жұмыстар жүйесінде оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған іс-шаралар жүйесі дайындалған. Маңызды шарты дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс сабақтардың қажеттілігіне оқушылардың қызығушылығын арттыру болып табылады.

Мектептегі дене тәрбиесі сабақтарында түрлі педагогикалық инновациялар қолданылады. Егер дене тәрбиесі мұғалімі жаңа педагогикалық технологиялар мен

әдістерді қабылдаса, оны білуге ұмтылса және пайдаланса, оның қызметін инновациялық деп есептеуге болады.

Заманауи мектептердегі маңызды міндет педагогикалық үдерістің барлық қатысушыларының әлеуметін ашу, оқушыларға шығармашылық қабілеттіліктерін көрсетуге, соның ішінде спорттық әрекеті барысында мүмкіндік беру болып табылады. Инновация жекелеген мұғалімдер мен тұтас бір ұжымның озық педагогикалық тәжірибелерінің, ғылыми ізденістерінің нәтижелері болып табылады. С.И.Ожеговтың сөздігінде жаңаға келесідей анықтамалар береді: жаңа – алғаш рет жасалған немесе құрылған, ескінің орынына жақында пайда болған немесе туындаған, өткен немесе осы шаққа жатқызылған жаңадан ашылған, жеткілікті таныс емес, онша танымал емес нәрселер [5, 47 б.].

Мектепте түрлі пән мұғалімдері, соның ішінде дене тәрбиесі мұғалімі де төмендегідей инновациялық технологияларды кеңінен қолданады:

1. Пәнді оқытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ);

2. Пәнді оқытудағы тұлғаға бағытталған технология.

Тұлғаға бағытталған технология барлық мектеп білім беру жүйесінде баланың жеке тұлғасын, оның дамуының қолайлы, дау тудырмайтын және қауіпсіз шарттарын қамтамасыз етуді, оның табиғи әлеуметін жүзеге асыруды ортаңғы орынға қояды. Баланың жеке тұлғасы бұл технологияда басымды субъект болып табылады;

3. Оқу үдерісін ақпараттық-талдауды қамтамасыз ету және оқушылардың білім сапасын басқару. Оқу сапасын басқарудың ақпараттық-талдау әдістемесі әр баланы жекелей алғанда, сыныпта, сонымен қатар жалпы мектепте объективті, екі жақты дамуын қадағалауға мүмкіндік береді.

4. Оқушылардың дене дамуын және дене дайындықтарының мониторингі.

Тестілеу және сабақ үлгерімі қозғалысы кестесін құру арқылы әрбір оқушының оқу сапасын талдау және диагностика жүргізу.

5. Заманауи оқушыны қалыптастырудың жетекші механизмі ретіндегі тәрбие технологиялары.

Оқушыларды тұлғаны дамытудың қосымша нысандарына тарту түрінде жүзеге асырылады: театр, балалар шығармашылығы орталықтары, спорттық секциялар және т.б. ұлттық дәстүрлер бойынша мәдени-көпшілік іс-шараларға қатысу.

6. Білім беру орындарында оқу үдерісін дамытудың шарты ретіндегі дидактикалық технологиялар. Мұнда танымал және өзін танытқан тәсілдер, сонымен бірге жаңа тәсілдер де іске асырылуы мүмкін. Бұл – оқу кітаптары, ойындар, жобаны рәсімдеу және қорғау, бейнеүн таспалы технологиялық құралдар арқылы оқыту, «кеңес беру» жүйесі, оқытудың топтық, жеке тәсілдері – «шағын топтар» жүйесі және басқалар арқылы жүргізілетін жеке жұмыстар.

7. Мектептің оқу-тәрбие үдерісіне инновациялық технологияларды енгізуді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу.

Оқытудың жаңа технологияларын енгізу, соның ішінде дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс жұмыстарға енгізу білім беру жүйесінің басымды міндеттерінің бірі болып табылады. Оқу және оқудан тыс нысандағы жұмыстарда пайдаланылатын инновациялық технологиялар оқу үдерісін оңтайландырады, сол арқылы оқушылардың дене тәрбиесіне және спортқа қызығушылықтарын арттырады. Заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану дене тәрбиесі мұғаліміне де, сонымен бірге жекпе-жек бойынша жаттықтырушыға да, сондай-ақ шұғылданушыларға да интернет, мультимедиялық құралдар, электронды оқулықтар секілді ақпараттың электронды көздерін пайдалануға мүмкіндік береді, бұл оқу-жаттығу үдерісін ұйымдастыру және өткізуде шығармашылық тәсілдерге және осының негізінде сабақ сапасының артуына мүмкіндік береді. Бұл ретте, осы технологияларды пайдалану ақпараттың аса ауқымды ресурстарына қол жеткізу мүмкіндігін береді, бұл оқушылардың спорт сабақтарына бейімделуіне ықпал етуі тиіс. Заманауи мектептерде дене тәрбиесі бойынша сабақ және сыныптан тыс сабақ

әдістерін жетілдіру білім берудің жаңа үлгісінің қалыптасуының бір бөлігі болып табылады.

Дене тәрбиесі мұғалімдері спорт түрлері бойынша, соның ішінде жекпе-жек күрес бойынша жаттықтырушылар қозғалту әрекетін оқытудың нәтижелілігіне қол жеткізу мақсатында белсенді және интерактивті әдістерді кеңінен қолданады. Белсенді әдістер шұғылданушының оқытушыға және онымен бірге білім алушыларға қарым-қатынасы бойынша әрекет ету ұстанымын қарастырады. Интерактивтік әдістердің арқасында білімді меңгеру, басқа балалармен ынтымақтастықта жұмыс жасай отырып қимыл әрекеті дағдылары мен біліктіліктерін игеру тиімділігі артады. Бұл әдістер оқытудың ұжымдық нысанына жатады, бұл кезде оқытылып жатқан материалмен, мысалы, дене жаттығуларын орындау техникасымен спортшылар тобы айналысады, бұл ретте олардың әрқайсысы атқарылған жұмыс үшін жауапкершілік алады.

Интерактивтік әдістер жаңа материалды сапалы меңгеруге ықпал етеді. Оларға: шығармашылық сипаттағы жаттығулар; жекелеген дене жаттығуларын орындау бойынша топтық тапсырмалар;

- іскери ойындар, қимылды білдіру;
- танымал спортшылармен, спорт түрлері бойынша жаттықтырушылар және мамандармен кездесу сабақтары;
- бейне материалдар, интернет, көрнекі құралдарды пайдалану;
-түрлі әдістемелердің көмегімен күрделі мәселелерді және проблемаларды шешу, мысалы: «миға шабуыл» әдісі жатады.

Оқытудың инновациялық әдісі мектептегі секция жұмыстарында балалардың спортқа танымдық қызығушылығын дамытуға ықпал етеді, қимыл қозғалыстарын есептеуге, спорттық әрекет техникалары мен тактикаларын жақсы меңгеруге үйретеді.

Дайындалған бағдарламаның мақсаты: Сыныптан тыс дзюдо секциясында жаңашыл грэпплинг атты жекпе-жек күрес түрін еңгізу негізінде жас палуанның тұлғасын жан-жақты дамыту. Іске асыру кезеңдері: 2013-2014 ж. – дайындық кезеңі; 2014-2015 ж. – негізгі кезең, 2015-2016 ж. – қорытынды кезең. Денсаулықты қамтамасыз етуші негізгі шарттардың бірі организмнің бейімделу және функционалдық мүмкіндіктерін арттыратын маңызды фактор болып табылатын оңтайлы қимыл белсенділігі болып табылады.

Жекпе-жек күресінің жаңашыл түрі грэпплинг сыныптан тыс дзюдо үйірмесінде қолдануға болатын дене тәрбиесінің тамаша құралы. Жаңашыл бағыттағы грэпплинг күресінің бағдарламасында айырықша күш әрбір шұғылданушымен жеке жұмыс жасауға, тұлғалық, танымдық сипатын және қимыл белсенділігін дамытуға мүмкіндік беретін әдістемелік тәсілдерді пайдалануға жұмсалады.

Спорт дамуының жаңашыл инновациялық беталыстары, әсіресе мектеп оқушылары арасында зор қызығушылыққа ие болып келе жатқан, ондағы кәсіпқойлық пен коммерциялау құбылыстарының кең таралуымен сипатталады.

Бағдарламаның міндеттерінің бірі – шұғылданушылардың жекпе-жек күресі арқылы дене тәрбиесі сабақтары мен спортқа деген қызығушылығын арттыру, олардың жан-жақты техникалық, тактикалық, жарыстық әрекеті мен психологиялық дайындығын дамытуға ықпал ететін жаңашыл бағыттағы күрестің әмбебап түрін игеру болып табылады.

Бағдарламада жалпы педагогикалық әдістерден басқа спорттық жаттығулардың: қатаң тәртіпке негізделген жаттығулар әдісі; спорттық техникаларды меңгеруге бағытталған әдістер; дене тәрбиесі сапасына бағытталған әдістер; басымды түрде дене сапасын жетілдіруге бағытталған әдістер; үздіксіз жаттығу әдістері; аралық жаттығу әдістері (соның ішінде қайталама және құрамды); ойын әдістері; жарысу әдістері секілді практикалық әдістері кеңінен қолданылды.

Жаттығу сабақтары әдістерін таңдау кезінде олардың қойылған міндеттерге сәйкестігіне ерекше көңіл бөлінді.

Грэпплинг – бұл спорттық күрестің әр түрлерінің, джиу-джитсудың, самбо күресінің және спорттық жекпе-жектің басқа түрлерінің тәсілдері мен техникаларын өзіне кірістіретін әмбебап спорттық жекпе-жек болып табылады.

Бүгінгі таңда жаңашыл бағыттағы грэпплинг күрестің техникасына қазақ балалары қатты қызығып отыр. Осы күрес түріне қатысам деп, тізімге жазылып жүргендер өте көп. Елімізде ердің ерлігі сыналатын сайысты тамашалаған талай жас осы салаға бет бұрып, аралас жекпе-жек түрі қанатын кеңінен жая түсуде.

Халықаралық аренадағы жоғары спорттық бәсекелестік, жаттығуда жүктеменің үнемі арта түсуі, жарыстағы белдесулердің динамикасының арта түсуі спорттық жаттықтыру саласында жұмыс істейтін мамандардың алдына оның тәсілдері мен әдістерін одан әрі жетілдіру міндетін қойып отыр.

Грэпплинг өзіне әр түрлі спорттық күрес түрлері, дзюдо, самбо, бразилиялық джиу - джитсу және басқа да спорттық жекпе – жек түрлері мен техникаларын қамтитын әмбебап спорттық жекпе – жек болып саналады. Грэпплинг өнері қарсыласты буындарға ауырлық ықпал техникасын, сонымен қатар, әр түрлі булықпа амалдарды қолдану көмегімен берілуге мәжбүр ету тәсілдерінен тұрады.

Спорттың жалпы философиясына сәйкес, грэпплингпен айналысатын спортшылар спорттық және адал ойынның мәнін құрметтеуі тиіс және олар жарыста қарсыласқа қасақана зиян келтірмеуі қажет.

Грэпплинг спорттық жекпе-жектің бір түрі, ал сонымен қатар өзіндік қорғаныстың кешенді жүйесі. Грэпплингтегі техникалық дайындық – жоғары спорттық нәтижелерге жету мақсатымен палуанның қозғалыс жүйесін (жан-жақты күрес техникасын) меңгеру процесі.

Грэпплингпен айналысушының тактикалық дайындығы – жарыс жағдайында спорттық тактиканың тәсілдерімен, оның түрлерімен, формаларымен және оларды жүзеге асыру құралдарымен меңгеру процесі. Бірақ та жаттықтырудың қазіргі заманғы әдістемесінің тиімділігін әрі қарай жоғарлатудың мәнді резервтерінің бірі болып жаттықтыру процесімен басқару сапасын жақсарту табылады [6, 8 б.].

Басқару проблемалардың алуан түрлілігінің ішінен ең маңыздысы болып спортшы жағдайын бағалау проблемасы табылады.

Тік тұрып күрестің техникасы. Кірістіреді: тұрыстар, ұстап қалулар (негізгі, жауапты, алдын-ала және қорғаныс), қозғалыстар және алдамшы қозғалыстар, лақтырыстар және лақтырыстар комбинациялары, лақтырыстардан және қарсы лақтырыстардан қорғаныс.

Лақтырыстар былай бөлінеді: аяқтардың қатысуымен – аяқпен қағу, қапсыру, аудару; дененің қатысуымен лақтырыстар жамбастың шұқыршығы арқылы, арқа арқылы, иін арқылы, кеуде арқылы; қолдың қатысуымен лақтырыстар немесе тепе-теңдіктен шығару, аяқтарды ұстап қалумен, аударылып түсумен лақтырыстар, аударыспақ. Тік тұруда жұмысқа қашықтықты бақылау жатады.

Грэпплинг күресі 80% шамасында жатып күресу (партерде) техникасынан тұрады. Оған мыналар жатады: құлату (тізеде немесе арқада жату қалпымен тізерлеп тұру қалпымен қарсыласын аудару), аударыспақ, ұстап қалу, қол мен аяқ буындарында ауырсыну тәсілдері, қорғаныс және қарсы тәсілдер (палуанның өзінің шабуылдаушы әрекеттерімен қарсыласының шабуылына жауап береді – лақтырыспен, ұстап қалумен және басқалары).

Спортшының «техникалық дайындығы» деп қарсы тұрудың жағдайында оларды кейінгі жүзеге асырылуымен оның техника қозғалысы мен әрекетін оқыту мен жетілдіруді айтады. Спортшының «техникалық дайындығы» жаттығу құралдары болып қызмет ететін әрекеттер мен жарыс әрекеттердің техника негіздеріне оны оқыту, ал сонымен қатар спорттық техниканың таңдалған формаларын жетілдіру процесі. Спортшының мақсатқа сай оқыту, техникалық дайындығы білімді,

шеберлікті және дағдыларды қалыптастырумен басқару процесін білдіреді (бұл жағдайда жылжымалы әрекеттердің техникасына жатады). Оған дене тәрбиесі әдістемесінің дидактикалық және дидактикалық жағдайының жалпы қағидалары таратылады [7, 86 б.].

Техникалық дайындығындағы орталық міндет – жарыс әрекеттерді орындауда сондай дағдыларын қалыптастыру, олар спортшыға жоғары тиімділікпен жарыстарда оның мүмкіндіктерін пайдалануға және спортпен көпжылдық жаттығу процесінде техникалық шеберлігін жетілдіруді қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Осы міндетті жүзеге асырудың қажетті алғы шарттары спортшының жалпы жан-жақты дайындығын, соның ішінде жалпы техникалық дайындығын қамтамасыз етеді, олар ең алдымен спорттық жекпе-жектерде техникалық дағдыларды қалыптастырудың алғы шарттары болып табылатын жылжымалы шеберліктер мен дағдылар қорларын толтыруға негізделеді. Онда кеңінен дағдыларды тиімді көшіру нәтижесі қолданылады: жалпы дайындық процесінде қалыптасатын дағдылар жатады әдетте қайта құрылған түрде – олардың ерекше дағдылардың негізінде пайда болған құрамына олардың жетілдіруіне ықпал етеді. Одан басқа, жылжымалы шеберлік пен дағдылардың қорларын кеңейту экстраполяцияның пайда болуына әрекет етеді – алдын ала дайындаусыз «беттен» қозғалысты орындау мүмкіндігі.

Спортшының жалпы техникалық дайындығы сонымен қатар дене дайындығының қосымша құралы ретінде таңдалатын жаттығу техникасына үйретуді кірістіреді (әрине, дене сапасын тәрбиелеу құралы ретінде сол немесе басқа жаттығуды пайдалануға қарағанда оны техникалық тұрғыдан дұрыс үйрену қажет). Дайындықтың бұл бөлімінің мәнді жағынан дағдыларды қалыптастырудан басқа координациялық қабілеттіліктерді тәрбиелеу қажет, олардан маңызды мағынада техникалық жетілдіру дәрежесіне байланысты [8, 211 б.].

Спорттың барлық жартылай құрылымдық түрлерінде спорттық жекпе-жек, қағида бойынша спортшының техникалық арсеналы шектелмеген: ол жаттықтырушы мен спортшының жеке ынтасы бойынша жаңартылады. Осымен байланысты кең оқу материалы кезінде тиімді тарату проблемалары мен басқа да арнайы проблемалар пайда болады. Әсіресе спорттың осы түрлерінде техника мен тактиканың тығыз өзара байланысы техникалық дағдыларды даярлау процесінде ең алдымен біріңғай құрылым формасында ұсынылды – техника тактикалық әрекеттер. Сондықтан жекпе жектерде техникалық даярлық дағдыларды жетілдіру кезеңінде ғана емес, сонымен қатар оларды қалыптастыру кезеңінде тактикалық даярлыққа тікелей көшеді.

Тактикалық даярлық өз кезегінде байланыстырушы бастамасы және басқа бөлімдерге қатынасы бойынша жаттығу мазмұны болып табылады, себебі әрбір үлкен жаттығу циклінің дайындық мерзімінің аяқтаушы кезеңінде дайындықтың барлық бөлімдерінің жалпы нәтижесі болуы мүмкін, басқалай айтқанда, біріңғай формаға – орындаудың мақсатқа сай тактикасының формасын негізгі жарыстарда. Басқа жағынан, спортшының тактикалық дайындығының міндетін жүзеге асыру оны дайындаудың барлық басқа бөлімдерінің мазмұнына бйланысты. Тактикалық дайындық спортшының тактикалық шешімдерінің барлық әр түрлілігінің интегралды көрсеткіштері болып табылады: жарыс тактикасы, жекпе-жек тактикасы және шабуылдаушы әрекеттерді дайындау тактикасы.

Осылай, спортшыны тактикалық дайындығының процесінде, сонымен бірге дайындықтың басқа да бөлімдерінде жақын және келешекті, білім беру мен тәрбиелеу, жалпы дайындық және арнайы дайындық міндеттері сәйкес келеді. Оларды шешу спортшының зияткерлік дайындығының негізгі жақтарының бірін құрайды және олармен бірге спорттық жаттығудың тәжірибелік мазмұнына кіреді. Тактикалық дайындығының тәжірибелік формасымен жоғары болып жарыс табылады [9, 96 б.].

Тактикалық дайындықтың маңызды бөлімі болып спорттық тактиканы тәжірибелік элементтерімен меңгеру табылады:

- жарыстық күрестің тиімділігін ескертетін жарыстық әрекеттердің сәйкес құралдарымен және тәсілдермен;
- жарыс процесінде күштерді тиімді тарату тәсілдерімен;
- қарсыласына психологиялық әсер ету және жеке мақсатты алдау жасау тәсілдерімен.

Спорттық жекпе-жекте спорттық күресті күшейтудің барлық мүмкін болатын нұсқаларын болжауға болмайды. Сондықтан тактикалық дайындықтың процесінде тактикалық әрекеттердің бірнеше моделін дайындау қажет, олар нақты жарыста қалыптасқан жағдайына байланысты жүзеге асырылуы мүмкін. Бір уақытта жарыс жағдайының теңбе-тең талаптарына дайындалған моделдерін жедел түзету мүмкіндігін қарастыру қажет, ол қолданылатын моделдердің құбылмалылығын, вариативтілігін және ақырында, тиімділігін ескертеді. Жекпе-жектің қиын және вариативтілігі жағдайында дұрыс шешімдерді жүзеге асыру мен табу қабілеттілігі спортшының шығармашылық мүмкіндіктерімен, оның ойлау қабілеттіліктерімен, ерекше дарынымен байланысты.

Біздің тәжірибиемізде №27 мектеп-лицейінде қолданылған дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс дзюдо секциясында жекпе-жек күресінің жаңашыл бағыты грэпплинг күресін еңгізе өткізумен ұсынылған бағдарлама айналысушылардың жеке қабілеттіліктерін және олардың спорттың жекелеген түрлері бойынша жүргізілетін сабақтарға ұмтылыстарын ескеруге мүмкіндік береді. Әдістеменің ерекшелігі жеке нормаларға сүйену және шұғылданушының денсаулығы деңгейін дамыту және бағалаудың жеке тәсілдері болып табылады. Бағдарламаны енгізгенге дейін және енгізгеннен кейін жекпе-жекпен шұғылданушылардың дене даму мониторингі жүргізілді. Барлық мәліметтер бес көрсеткіш (индекстер) бойынша өңделді. Бұл әдіс әрбір жаттығушыға жеке тәсіл қолдануға болжам жасауына мүмкіндік берді. Оқушылар тарапынан сыныптан тыс уақытта және өз беттерімен спорт сабақтарына қызығушылықтары маңызды мәнге ие болды.

Біздің тәжірибиемізде қолданған мектепте сыныптан тыс дзюдо секциясында жекпе-жек күресінің жаңашыл бағыты грэпплинг күресін қолдану негізінде ұсынылған бағдарлама бойынша келесідей тұжырымдар жасауға болады:

1. Секцияда күреспен айналысатын оқушылар жаңашыл бағыттағы бірнеше күрес түрінен біріктірілген инновациялық бағыттағы жаңа грэпплинг күресінің ұстанымдарын игереді;
2. Айналысушылардың күреске деген қызығушылықтары жоғарлаумен қатар, олардың жекпе-жек бойынша жан-жақты техникалық, тактикалық, жарыстық әрекеті мен психологиялық дайындығын дамытуға мүмкіндік алады;
3. Сыныптан тыс секцияда жекпе-жектің дамуының қазіргі жаңашыл беталысын есепке ала отырып, соның ішінде секцияда жаңашыл инновациялық бағыт ретінде грэпплинг күресін кірістіру, айналысушылардың спорттық жаттығу үрдісін оңтайландыруды қамтамасыз етуге ықпал етті;
4. Грэпплинг кешенді күрес түрлерінен құралған әмбебеп болғандықтан, дзюдо, самбо, грек-рим, еркін күрес жекпе-жек түрлерімен айналысушылардың барлық спорттық жаттығуында қолдану мүмкіндігіне септігін тигізуі.

Осыған орай, біздің тұжырымдарымыздан қазіргі таңдағы оқу-тәрбие үдерісінде сыныптан тыс күрес бойынша секцияда инновациялық тұрғыда жаңашыл бағыттағы грэпплинг жекпе-жек күресін қолдануда біздің тәжірибиеміздің барынша тиімді болғандығын байқауға болады.

Әдебиеттер:

1. Адамбеков К., Кульназаров А, Касымбекова С. Формирование основ физической культуры учащейся молодежи. – Алматы, 2004. – 128 с.

2. Бережков Л.П. Берегите здоровье смолоду. – М.: Медицина, 1979. – 30 с.

3. Салов В.Ю. Теоретико-методологические основы здорового образа жизни учащейся молодежи: монография. – СПб.: «Петрополис», 2001. – 100 с.

4. *Дяблова Т.О. Внеклассная работа по физическому воспитанию в общеобразовательной школе. – www openclass.ru./node/350409. Дата обращения: 02.03.2016 г.*

5. *Ожегова С. Словарь русского языка (с 1992 – Толковый словарь русского языка, совместно с Н.Ю. Шведовой). – http://www.ozhegov.org/. Дата обращения: 09.04.2016 г.*

6. *Geoff Thompson. Real Grappling. – Great Britain, 1998. – 96 p.*

7. *Захаров Е.Н., Карасев А.В., Сафонов А.А. Энциклопедия физической подготовки (Методические основы развития физических качеств). – М., 2004. – 308 с.*

8. *Шашурин А.В. Физическая подготовка. – М., 2005. – 317 с.*

9. *Туманян Г.С. Спортивная борьба: теория, методика. – М., 2002. – 188 с.*

Испулова Р.Н., Ерназаров Т.П.

Использование инновационных методов обучения во внеклассной работе по физической культуре

В статье уделяется внимание применению инновационных методик во внеклассной работе по физическому воспитанию в школе, а именно, при проведении секционных занятий по единоборствам с использованием элементов грэппинга.

Ключевые слова: *Внеклассная работа, секция, физическая культура, инновация, борьба.*

Ispulova R.N., Ernazarov T.P.

The use of innovative teaching methods in class work on physical training

The article focuses on the application of innovative methods in the class work on physical education in schools, namely, during the breakout sessions in martial arts with elements greppinga.

Keywords: *Class work, section, physical education, innovation, struggle.*

***

ӘОЖ 004.78:58

Бимагамбетова Г.А. *– биология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

Даржигитова А.К. – *М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*

E-mail: *Albinok_di@mail.ru*

БИОЛОГИЯДАН ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚ ЖАСАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. *Мақалада электрондық оқулықтардың қасиеттері мен элементтері сиппатталған. Сонымен бірге электрондық оқулыққа қойылатын талаптар жүйеленіп, студенттердің білімін бағалау мүмкіндіктері мен оқыту үдерісінде электрондық оқулықтарды қолданудың ерекшеліктері мен психологиялық-педагогикалық мәселелері келтірілген.*

Тірек сөздер: *Электрондық оқулық, ақпарат, интернет, анимация, технология, бағдарламалау, графиктер, бейнеүзінділер, гиперсілтеме.*

Қазіргі кездегі қарқынды жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Елбасы Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетті [1].

Елімізде ЖОО-да білім беру саласында компьютерлік бағдарламалармен қамтамасыз етуді жетілдіру және ақпараттық-телекоммуникациялық желілерді

дамытуға арналған көптеген жұмыстар атқарылуда. Сондай-ақ, келешекте материалдық-техникалық қамтамасыздандыру жұмыстары интернет желісін қолданудың сапалы жолдарын жетілдіру, пән дәрісханалары мен зертханаларды компьютерлендіру, мультимедиалық кабинеттер түрінде жабдықталған электрондық оқу залдарын құруға негіздлген.

Электрондық оқулық пен оқытудың негізгі мақсаты: «Оқыту процесін үздіксіз және толық деңгейін бақылау және ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту». Білім берудің кез келген саласында электрондық оқулықтарды пайдалану білім алаушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен жұмыс істеуге жағдай жасайды.

Электрондық оқулық, жаңа бейнедегі оқу құралы тәрізді ашық жүйе болып табылады, яғни оқулықтың құрылымы мен мазмұнына өзгеріс енгізуге мүмкіндік беретін жүйе [2].

Электронды оқулықтың құрлымы екі негізгі бөлімге бөлінеді: мазмұнды және процессті. Сонымен қатар, басқарушы және диагностикалық. Оқулықтың мазмұнды бөлімі келесі компоненттерді қосады: танымдық, демонстарциялық. Процестік бөлім келесі компонеттерден тұрады:модельдеуші, бақылаушы, бекітуші. Танымдық компонент оқушыға білім беруге бағытталған. Бұл, мәтіндік ақпарат болып табылады. Демонстрациялық компонент бұл – бақылау тапсырмалары, яғни танымдық компонентті толыққанды ашушы бөлім. Бақылау – бекітуші компонент оқушының материалдық қадам көрсетеді.Бағыттаушы бөлім электронды оқулықтың программалық қабықшасы. Диагностикалық бөлім нақты программының статистикалық ақпаратын сақтайды.

Электрондық оқулықтың кейбір *негізгі элементтерін*е тоқталсақ:

1. Электрондық оқулық өте аз мәтіндік ақпараттан тұруы тиіс, себебі экраннан ұзақ уақыт бойы мәтінді оқу тез жалығуға және білімді қабылдау мен меңгеруді төмендетуге әкеледі. Мұндай оқулықтар көп мөлшерде суретті материалды қамтуы тиіс.

2. Бейнеүзінділерді қолдану динамикалық процестер мен құбылыстарды айқын көрсетуге мүмкіндік береді. Файлдардың өлшемдерінің үлкен болатындығына қарамастан, оларды мақсатқа сай қолдану керек, себебі студенттердің қабылдауы мен қызығушылығы артады және білім сапасы жақсарады.

3. Дәстүрлі оқытуда жаңа материал ауызша түсіндірілсе, ал электрондық оқулықта аудио-видео үзінділерді қолдану ақпарат берудің үйреншікті тәсіліне жақындатуға ғана мүмкіндік бермейді, сонымен қатар жаңа материалды қабылдауды жақсартады, ол тек көзбен көру ғана емес, сонымен қатар есту орталықтарын да іске қосады. Ғылыми мәліметтерге сүйенсек, аудиоқабылдауда ақпараттың тек 12%-ы, визуалды ақпараттың шамамен 25%-ы меңгеріледі, ал аудиовизуалды ақпарат 65%-ға дейін қабылданады.

4. Электрондық оқулық, оқулық элементтері бойынша гиперсілтемелерден тұруы тиіс және басқа электрондық оқулықтар мен анықтамаларға сілтемелер болуы тиіс.

5. Ерекше дидактикалық мақсатқа сай мәтіндік, графикалық және басқа материалдар құрамына енгізуге болады. Жаңа ақпаратты қабылдау сапасы, талдау мүмкіндігі, есте сақтау жылдамдығы, белгілі бір мөлшерде оқу ақпаратын меңгеру толықтығы беттегі (компьютер экранындағы) ақпараттың орналасуынан және бірінен соң бірі жүретін беттердің сәйкестігіне байланысты. Электрондық оқулық кез-келген уақытта сілтеме жасауға мүмкіндік береді және реттілік сұрыпталып, сілтеуіштер тізімін көрсетіп қою керек.

Электрондық оқулықта пайдаланылған әдебиеттер тізімі болуы тиіс. Жоғарыда айтылғандай, электронды оқулық ЖОО-ның нақты оқу жоспарына бейімделіп жасалады және сондықтан әдебиеттер тізімінде кітаптармен қоса басқа басылымдарды да қарастыруға болады. Әдебиеттер тізімі журналдардан, ғылыми конференция жинақ-тарынан және мақалаларға сілтеме берумен ғана шектелмей,

сонымен қатар оқу электронды басылымдарды немесе Internet жүйесінен алынған материалдарды енгізуге болады.

Электрондық оқулыққа тән негізгі қасиеттер:

– жинақылық – бұл үлкен көлемдегі материалдардың аз көлемде жинақы түрде берілуі;

– жүйелілік – ақпараттың белгілі бір жүйеде берілуі;

– эстетикалық безендірілуі – мәтінмен бірге аудио-видео бейне түрінде ақпаратты қабылдауы;

– жылдамдылығы– мұнда студенттің кез-келген тақырыпты тез әрі жылдам іздеп таба алуы мен қабылдауы.

Электрондық оқулыққа қойылатын талаптар:

1. Жан-жақтылығы – электрондық оқулық арқылы толық, жан-жақты мәлімет ала алады. Онда осы құбылыстарға негізделіп жасалған анимация немесе бейнеүзінділермен жұмыс жасай алады.

2. Бейімділігі – электрондық оқулық өте аз тексттік ақпараттан тұруы тиіс, себебі экраннан ұзақ текстті оқу шаршауға және білімді қабылдау мен меңгеруді төмендетуге әкеледі. Мұндай оқулықтар көп мөлшерде суретті материалды қамтуы тиіс.

3. Тиімділігі – гипермәтіндік түсіндіруден жан-жақты ақпараттық материалдар алады; әрбір жеке тұлғаның білімін, біліктілігін әрбір тараулар бойынша тексеруге, бағалауға мүмкіндік береді;

4. Сабақты иллюстрациялық жеке-жеке материал ретінде жабдықтауда көмектеседі, сабақта және сабақтан тыс уақытта өз бетімен әртүрлі деңгейлі, шығармашылық тапсырмалар орындауға мүмкіндік береді [3].

Оқыту үдерісінде электрондық оқулықпен жұмыс жасау барысында студенттердің білімін бағалау үшін диагностикалық зерттеу жүргізуге болады:

1. Білім мониторингі – сабақта әрбір студенттің берген жауабына байланысты білімін бағалау үшін кесте құрастырады.

2. Сауалнамалар – арнайы құрастырылған сұрақтарға студент оқытушының сұрақ қоюымен жауап беру арқылы жүзеге асады.

3.Тесттік бақылаулар – мұғалім студентке өткен тақырыпқа байланысты тесттік тапсырмаларды береді.

4.Мұғалім жеке тақырыптар бойынша студенттермен әңгіме, пікір алмасу және оқыту технологияларын қолдана отырып жұмыс жасайды;

5.Оқытушының басшылығымен жүргізілетін студенттің өзіндік жұмысы – мұғалімнің қадағалауымен студенттің тақырыпқа сай орындаған жұмыстары көрсетіледі.

Электрондық оқулықты қолдану кредиттік оқыту жүйесі, қашықтан оқыту, оқыту технологиялары бойынша оқытудың мақсатын айқындауға, студенттердің іс-әрекетін ұйымдастыру әдістерін құруға, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарды жүргізу мен нәтижелерін алудың негізгі мақсатына сай іс-әрекеттер түрін жоспарлауға жағдай жасайды.

Электронды оқулықтың бір жетістігі, студент компьютермен сабақтан тыс уақытта жұмыс істей алуға және үйінде өз компьютерінде дайындала алады. Қажет болған кезде, студент өзінің жеке жоспары бойынша оқытушының бақылауымен жұмыс істеуіне мүмкіндік алады.

Электрондық оқулықты пайдалану болашақ биолог мұғалімдерінің кәсіби даярлығын және оқу үдерісін жетілдіруде міндетті компоненті болып табылады. Сондықтан да кез келген деңгейдегі білім беруде мұғалім даярлау үшін олардың болашақ кәсіби әрекетінде электрондық оқулықты қолдану қажет.

Оқыту үдерісінде электрондық оқулықтармен оқыту, оларды жетілдіруге қажетті жағдайларды құру, өңдеу және ендіру, жаңаны дәстүрлі әдіспен

қиылыстырудың жолдарын іздеу психологиялық-педагогикалық, оқу-әдістемелік мәселелерді шешуді талап етеді. Оларды әртүрлі бағыттарға ажыратуға болады:

– биологияны оқу үдерісіне электрондық оқулықты ендіру мәселесін шешу үшін бірыңғай ғылыми-әдістемелік кешенді жетілдіру;

– практикалық іс-әрекетте электрондық оқулықты жасаудың және пайдаланудың әдістемесін жасау;

– электрондық оқулықпен оқытатын болашақ биолог мұғалімдерді даярлау және оны оқу процесіне ендіру;

– жоғары оқу орындарын биология зертханаларын материалдық-техникалық жабдықтау;

– биологиядан қажетті әдістемелік қамтамасыздандыруды іздеу, өңдеу және құру.

Электрондық оқулық-біртұтас, дидактикалық, әдістемелік, интерактивті бағдарламалық жүйе және ол оқу материалынан кездесетін қиындықтарды артта қалдырады және соңғы мүмкіндіктерді қолданып, ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерін жетілдіреді.

Электрондық оқулықтар – оқыту үрдісінде автоматтандырылған оқыту формасы болып табылады. Электрондық оқулық – мультимедиалық оқулық, сондықтан электрондық оқулықтың құрылымы сапалы жаңа деңгейде болуы тиіс. Электрондық оқулық студенттің уақытын үнемдейді, оқу материалдарын іздеп отырмай, өтілген және студенттің ұмытып қалған материалдарын еске түсіруге зор ықпал етеді.

Электрондық оқулықтарды пән бойынша мына мақсаттарға пайдалану тиімді:

– электронды түрде анықтама беруде;

– оқу материалдарының көрнекілігін жақсартуда (мультимедиалық көріністер т.б.);

– бейімді оқу құралы ретінде;

– өздігінен жеке жұмыс жасауда [4, 25 б.].

Білім беру жүйесіндегі қайта құрулардың негізгі субъектісі – мұғалім. Қазіргі уақытта шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық және ақпараттық технологияларды жете меңгерген, мамандық шеберлігі қалыптасқан мұғалімдер қажет.

Білім беру саласында электрондық оқулықтарды пайдалану студенттердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Оқу материалы студентке компьютер көмегімен тез, жылдам түсіндіріледі. Соның нәтижесінде студенттердің пәнге деген қызығушылығы артып, шығармашылықпен жұмыс жасауына кең мүмкіндік ашылады.

Сондай-ақ, оқытушылар да өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде электрондық оқулықтарды пайдалану - білім берудің жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Электрондық оқулықпен оқытудың ерекшеліктері өте көп, оларға төмендегілерді жатқызуға болады:

– білім алушының талабына сай қолдану интерфейсін бейімдеу және тиімділігін арттыру мүмкіндіктері басым. Мұнда электрондық оқулықты өлшемдері өзгере алатын мәтіндік, гипермәтіндік құрылымдағы оқулық ретінде пайдаланып және студенттің қалауы бойынша қажетті анықтамалар мен суреттердің мазмұнынын кез келген уақытта қолдана алуы.

– оқу материалын тез қабылдау мен меңгеру үшін қосымша құралдардың әсерін қолдану мүмкіндігі. Анимациялық модельдердің мәтінге қосылуы, дыбыстық сүйемелдеу көмегінің тиімділігі.

– электрондық оқулықтың көмегімен баспа оқулықтарындай беттерді парақтамай, қажетті бөлімге тез ауысу мен қайтудың мүмкіндігі мол.

– электрондық оқулық арқылы керек материалды тез іздеп табу мүмкіндігі ерекше.

– студенттердің білімін деңгейін бақылаудың автоматтандырылған жүйесін қолдану мүмкіндігі оқулықтағы тиісті білім деңгейін жылдам таңдайды.

– ақпаратты есте сақтау мен қабылдауды жақсарту мақсатында меңгерілетін материал студенттің білім деңгейіне тез бейімделеді.

– электрондық оқытуда «студент-мұғалім» қарым-қатынасының «субъект-субъект» болып өзгеріп, мұғалім ұйымдастырушылық және қосалқы рөл атқарады;

– электрондық оқулықтың негізгі ерекшелігі – студент пен оқулық элементтерінің интерактивтік байланыста болу мүмкіндігін атап айту қажет [3].

Электрондық оқулықтың негізгі элементтеріне жататындар: процестердің өтуін демонстрациялық көрнекілік ретінде қолдануы, табиғат құбылыстары, зертханалық эксперименттер, техникалық құрылғылардың жұмыстары т.б.

Электрондық оқулық жасаудың негізгі талаптарына мыналарды жатқызуға болады:

– электрондық оқулық үшін қажетті барлық материалдарды алдын-ала талдап алу;

– белгілі бір пәнге байланысты дайындалған электрондық оқулықтың сол пәннің студенттерге оқытылуға тиіс бағдарламасына сәйкес болуы;

– электронды оқулықтар оқытылатын тараулар мен тақырыптарды толық қамтуы тиіс және мәтіндік видео-лекциямен үндесуі;

– электронды оқулықтың дәстүрлі оқулықтар мазмұнын қайталамауы, яғни берілетін тақырыпқа қатысты ақпараттың нақты әрі қысқа болуы;

– биология пәндеріне қатысты анимациялап көрсету үдерісінің оқулықтың көркемдік, әдістемелік деңгейін арттыруға әсері;

– электрондық оқулыққа көптерезелі интерфейс қолданылып, әр терезеде ақпараттар бір-біріне сілтемелермен байланыста болуы, жай көріністе қиынға түсетін бөлімдер бейне көріністер мен анимация арқылы толықтырылуы.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, электрондық оқулықты жасаудың технологиялық ерекшеліктері мынадай сатылырды қамтуы қажет:

1) Электрондық оқулықтың мақсаттарын анықтау және жетілдіру.

– Электрондық оқулықты жасаудың негізгі дидактикалық мақсаты мен міндеттерін ашу, ақпараттық технологияларды пайдалану жолдарын айқындау.

– Оқыту мақсатына байланысты электрондық оқулықтың мынадай түрлерін құру:

– жалпы білім циклы пәндеріне бағытталған электрондық оқулықтар;

– анықтамалық электрондық оқулықтар;

– жаттықтырушы электрондық оқулықтар;

2) Электрондық оқулықтың құрылымын жетілдіру.

Электрондық оқулықты дайындау мынадай сатылардын тұрады:

1. Пәннің құрылымына талдау жүргізу.

2. Пәннің ақпараттық мазмұнын анықтау.

3. Электрондық оқулықты компьютерлік бағдарлама тілінде жазу [5, 6-7 бб.].

Алғашқы екі кезеңді мұғалімнің өзі орындайды. Ал, үшіншісі бағдарламашының көмегімен орындалады.

Анықтамалық сөздіктерде құрылым - бұл жалпы түсінікте (structure – латын сөзі, тұрғызу, орналастыру, тәртіп дегенді білдіреді) объекттің орнықтылығын қалыптастыратын берік байланыстар жиынтығы. Осы анықтамаға сүйене отырып, электрондық оқулықты жасау барысында алдымен оның құрылымын, оқу материалының өтілу тәртібін, тарау бойынша жаңа түр өңдеп, оқулықтың негізгі орнын таңдау қажет.

Биология курсы бойынша электрондық оқулықтың әрбір бөлімі мынадай құрылымдардан тұруы тиіс:

– зерттелетін эксперименттер мен демонстрацияланатын заңдарды, құбылыстарды модельдеу;

– тараулар бойынша меңгерілетін материалдар;

– қорытынды тесттер жасау және білімді игеруді бақылау;

Оқулықтың мазмұнын бөлімдері және тақырыптары бойынша жүйелеу:

– жеке тақырыптарды компьютерлендіру (оқу материалын қабылдау қиындығын ескеру;

– күрделі оқу материалын ұсақтай білу;

– оқу курсы тақырыптарының өзара байланысын жүзеге асыру;

– әрбір тақырыпқа қатысты әртүрлі деңгейде көп нұсқалы практикалық тапсырмаларды таңдау;

– түсініктерге, тұжырымдарға, құбылыстарға қажетті иллюстрацияларды, графиктерді, демонстрацияларды, анимацияларды іріктеу.

Электронды оқулықты сабақта қолдану қатарлары:

1. Электронды оқулық жаңа материалды үйрену, оқу, қорытындылау үшін қолданылады. (20 мин. компьютер алдында жұмыс жасау). Студенттің алдымен дәстүрлік методика көмегімен. Жаңа материалды үйренуге көшерде білім алушылар топтасып компьютер алдына отырады, оны қосып құрылым мен формулаға қарай оқытушы нұсқауымен тапсырманы орындауға кіріседі.

2. Электронды оқулық моделі материалды қорытындылауда қолданылу мүмкін. Сабақта жаңа материалды қарапайым тәсілмен үйренеді, қорытындылағаннан кейін білім алушылар 5-7 мин. Оқытушымен бірге тақырыптың формуласын тағы да қарастырып, қорытындылайды.

3. Электронды оқулықтың көмегімен өткен сабақ материалдың оқып-үйренуді қайталап және жалпылайды (15-17 мин).

4. Жеке өтетін сабақтар материалды қайта қарастыруға және формуласын тақырып бойынша қорытындылайды. Бұндай жұмыс топтық құрамда (3-4 адам). Сабақ соңында (10 мин.) білім алушылар тақырыптың мазмұнына назар аударып, өзінің нұсқасы бойынша салыстырады.

5. Электронды оқулықты білім алушылар қорытынды жасау үшін қолданады. Онда электронды оқулықтаң құрамына жүйелі мониторинг кіреді. Білім алушылардың тест жұмыстарының нәтижесі әрбір пән бойынша сараланып компьютермен тексерілінеді. Берілген мониторингті білім алушылармен, оқытушымен, методика қызметкерлерімен қолданылады. Дұрыс шешілген тапсырмалар білімалушылардың жаңа материалды қалай меңгергенін байқатады.

Біздің көзқарас бойынша, жалпы білім беру үшін электрондық оқулықтарды әзірлеу стандартының негізіне қойылатын педагогикалық және техникалық талаптардың үйлесімдігін ескеретін қағидалар, тиімді ақпараттық білімдік орта дайындау мақсатымен басып озатын және кешенді стандарттау әдістер.

Электрондық оқулықтың көрінісі әртүрлі деңгейдегі және қызметтегі бағдарлама құрылымы шеңберінде оқу курсының мазмұнын ашу, мультимедиалық технологиялар компоненттерін пайдалану.

Электрондық оқулықты жасау процесі оқу кадрларының негізгі үлгісін құрудан және бағдарламалау тілін таңдаудан басталады [6].

Қорыта айтқанда, жаңа ақпараттық технологияларды білім беру жүйесінде қолданудың ең маңызды факторы, негізгі қозғаушы күші адам, сол себепті білімнің негізгі принциптері іске асырылады. Осыған байланысты адамның шығармашылық потенциалын дамыту үшін қажетті жағдай жасалу керек.

«Ешбір адамға білім алу мен жетілу жай беріле салмайды немесе тек айтумен ғана іске аспайды. Оған қол жеткізуге тырысатын әрбір жан соған өз еңбегімен, өз күшімен ұмтылуы тиіс» - деп Дистервег айтқандай қазіргі кезде білімалушылар сабақта жай ғана тыңдаушы ролінде отырғысы келмейді, оларды дайын күйіндегі оқытушының айтқандарын жазып алу қызықтырмайды. Олар жаңа сабақ материалдарымен танысу кезінде өздері жеке жұмыс істеп, ойлау қабілеттерін де көрсете алатын оқытудың жаңа түрлерін пайдаланғысы келеді.

Жоғарыда айтылған ой-пікірлерімді тұжырымдай келе, компьютерді қолдану негізінде пәндердің оқыту сапасын арттырып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асады.

Дидактикалық заңдылықтар мен технологияға негіздей отырып, электрондық оқулық жасау білім алуды автоматтандыруға, білімалушы мен оқытушы арасындағы байланысты одан әрі сапалы түрде жақсартуға ықпал етеді.

Болашақтың адамы тек қана сауатты емес, сонымен қатар «екінші» компьютерлік сауаттылығы да болуы керек, себебі БҰҰ XXI ғасырды «XXI ғасыр-ақпараттандыру ғасыры» деп атағандықтан бәріміз электрондық оқулық пен интернет желісімен жұмыс жасауымыз керек.

Әдебиеттер:

1. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2007 ж. 27 шілдедегі №20,151-құжат.

2. Нұрғалиева Г.К. Электронды оқулықтар - мұғалім мен оқушылар қызметін ізгілендіру құралы. //Компьютер әлемі. Республикалық журнал. – 2002. – №2. – Б. 20-21.

3. Халықова Г. Электронды оқулықты дайындаудың талаптары // Ғылыми бағыттардың даму болашағы мен білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді ендіру жолдары» атты Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясының еңбектері. – Шымкент. –2004. – Б.21-27.

4. Сағындықова Ш. Электрондық оқулықтармен жұмыс жасаудың тиімділігі // Информатика негіздері. –2002. – №3. – Б. 25.

5. Абуева А. Электрондық оқулық пайдалану // Информатика негіздері. – 2006. №4. – Б. 6-7.

6. Разработка Института дистантного образования Российского университета дружбы народов, 2006 / Технология создания электронных средств обучения. – URL: http://www.ido.rudn.ru/nfpk/tech/t1.html. Пайдалану уақыты: 10.12.2015 ж.

Бимагамбетова Г.А., Даржигитова А.К.

Методика создания электронного учебника по биологии

В данной статье характеризуются обязательные компоненты и свойства электронных учебников. Систематизированы требования к электронному учебнику и возможности контролирования уровня знаний студентов.

Ключевые слова: *электронный учебник, информация, интернет, анимация, технология, програмирование, графики, видеоролики, гиперссылки.*

Bimagambetova G.A., Darzhigitova A.K.

Method of creating an electronic textbook on biology

In this article are characterized obligatory components and properties of electronic text-books. The requirements for electronic text-books and possibilities for control the level of students' knowledge are systematized.

Keywords: *electronic textbook, information, the Internet, animation, technology, programming, graphics, videos, hyperlinks.*

***

УДК 378.02:37.016

Медешова А.Б. *– кандидат педагогических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Иксебаева Ж.С. *– магистр технических наук, преподаватель, ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *iksebaeva@mail.ru*
Тлеккабылова Д. Ж. *– магистр технических наук, преподаватель, ЗКГУ им. М.Утемисова,*
E-mail: *dinar_06@list.ru*

ПРОЕКТНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Аннотация. *Статья раскрывает проблему исследования роли проектной деятельности в развитии профессиональных и личностных качеств студентов вуза. В работе рассматриваются проектные приемы обучения, условия развития рефлексивных умений, подготовка студентов к проектной деятельности.*

Ключевые слова: *личностные результаты, образовательный результат, метод проектов, проектное обучение, проектная технология, проектная деятельность, компетенции.*

Предметные компетенции преподавателя информатики – это набор знаний и умений по информатике, необходимый для успешной реализации профессиональной деятельности учителя информатики. Предметная компетенции в основном вырабатываются в ходе изучения в вузе таких дисциплин как: программирование, проектирование компьютерных программ, методика преподавания информатики, базы данных и т.д.

При формировании предметной компетенции учителя информатики Абдугалимов Г.Л. приводит наиболее полный набор предметных компетенций «идеального» учителя информатики. При сравнении моделей «идеального» и «реального» учителя информатики выяснилось, что они в одном субъекте не могут быть совмещены и получили многоуровневую предметно-компетентностную модель современного учителя информатики (рис. 1), основанной, главным образом, на вариативности структуры и содержания информатики [1, с. 106-107].

Действительно, невозможно овладеть всей той базой научных предметных знаний, с которыми, так или иначе может столкнуться учитель информатики в своей профессиональной деятельности. Как подтвердили наши исследования, это связано со следующими аспектами:

– во-первых, имеются расхождения между требованиями к современному учителю информатики со стороны общества и школы, реально действующей системы профессиональной подготовки будущих учителей информатики;

– во-вторых, нехватка квалифицированных кадров преподавательско-профессорского состава педвуза, для профессиональной организации учебного процесса по конкретному разделу информатики;

– в-третьих, ограниченность учебного времени в частности для изучения дисциплин предметного блока или чрезмерно большие объемы информации;

– в-четвертых, будущий или действующий учитель информатики физически не в состоянии изучить все то, что ему хотелось бы знать, и главная причина этому то, что современная информатика развивается темпами намного опережающими процессы в образовательной деятельности вуза и школы.

Рисунок 1. – Многоуровневая предметно-компетентностная модель современного учителя информатики

Таким образом, актуализируется проблемы определения уровня предметных компетенций современного учителя информатики и создания соответствующих условий и его профессионального становления в вузе. Предметные компетенции современного учителя информатики можно разбить по уровням их практического использования в школе (пропедевтический, базовый, профильный), колледже и вузе.

Вместе с тем, что у студентов формируется система предметных знаний соответствующего профильному уровню студентам нужно дать широкие возможности специализации по нескольким направлениям информатики.

В выбранном направлении специализации студенты проводят учебно- и научно-исследовательскую работу выполняют проектную работу (курсовые, дипломные). Это способствует формированию профессиональной компетентности будущего преподавателя информатики или IT-дисциплин.

В настоящее время в практике обучения студентов различным дисциплинам широко используется метод проектов, который предполагает опору на творчество обучающихся, приобщение их к исследовательской деятельности, организацию обучения в сотрудничестве. Групповая работа над проектами позволяет учиться навыкам совместного труда в коллективе, аргументировать свой выбор, то есть проявить свое «я», оценить себя как личность и проанализировать свои действия глазами других [2, с. 10–12]. Следовательно, одной из основных задач проектной деятельности является развитие у студентов рефлексивных умений. В общем понимании рефлексия — это самонаблюдение, самопознание. Проектную деятельность определяют как поисковую и исследовательскую деятельность, которая предусматривает не просто достижение того или иного результата, оформленного в

виде конкретного практического выхода, но и организацию процесса достижения этого результата [3, с. 272].

Проектная деятельность формирует набор предметных компетенций студентов. Компетентность определяется как качество личности, проявляющееся в способности и готовности ее к деятельности, основанный на знаниях и опыте или владение соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности.

На проектную деятельность в образовании стали возлагать огромные надежды, связанные с его возможностями организовывать обучение в процессе деятельности, развивать способность применять знания, умения и навыки для решения практических, жизненно важных задач. В этом смысле проектирование стало рассматриваться как средство для развития компетенций. При этом список компетенций, формируемых в процессе проектирования, как правило, уточняется, изменяется в разных образовательных практиках.

Специфика проектной деятельности состоит в том, что она содержит в себе принцип саморазвития: решение одних задач и проблем приводит к постановке новых задач и проблем, стимулирующих развитие новых форм проектирования. К общим чертам такой деятельности можно отнести процессы проблематизации, целеполагания, рефлексивного позиционного анализа, группового творчества [4, с. 16-19]. Такие формы деятельности на занятиях на занятиях характеризуются высокой к влюченностью учащихся и способствуют становлению мировоззренческих качеств личности – личности самостоятельной, инициативной, творческой, саморазвивающейся. Использование различных форм работы, обучение в сотрудничестве способствуют реализации воспитательных целей обучения: студент учится выбирать формы общения, воспринимать, осмысливать и оценивать точку зрения другого человека, регулировать свое поведение согласно условиям общения; развивается его активность и взаимовыручка, формируется личность творческая.

В процессе проектной работы особый акцент делается на самообучение, но творческий подход студента к применению знаний, умений к саморазвитию творческих способностей личности в различных видах деятельности.

Коммуникативная компетенция является важным условием развития творческих способностей учащихся. Созидательная деятельность студента – это целенаправленный сознательный процесс раскрытия им своей творческой ориентации в углубленной учебной деятельности, характеризующийся удовлетворенностью результатами исследовательского поиска, осознанием личностной значимости творческих достижений.

Немаловажным фактором, свидетельствующим в пользу метода проектов, является повышение личностной самооценки студентов в процессе проектной деятельности.

Овладение технологией проектной деятельности приводит к изменению мотивации студента: теперь он познает, чтобы решить конкретную социальную проблему. При этом важен и процесс познания и результат, позволяющий решить конкретную проблему и раскрывающий творческий потенциал студента. По мнению самих студентов, участие в проектной деятельности научило их:

– самостоятельно находить необходимую информацию;

– работать в команде, демонстрировать готовность к социальному взаимодействию;

– выдвигать гипотезы, делать аргументированные выводы;

– определять, как полученные знания могут быть применены в окружающей действительности [5, с. 1-4].

В ходе выполнения проектных работ у студентов формируются личностные компетенции. Проектные работы могут быть в виде создания сайтов, автоматизированного рабочего места (АРМ), электронных учебных пособий,

обучающих программ, анимационных фильмов, 3D-моделей. То есть формируется метапредметная деятельность та, которая относится к универсальным общеучебным деятельностям: целеполаганию, планированию, поиску информации, сравнению, анализу, синтезу, контролю, оценке и т.п.

В образовательном процессе кафедры информатики по дисциплине «Компьютерная графика» в Западно-Казахстанском государственном университете им. М.Утемисова осуществляется обучение на основе метода проектов. Нами проводится эксперимент по эффективному применению проектного обучения как условия развития социальной ответственности студентов-информатиков. Рассмотрим особенности применения проектного обучения студентов-информатиков в вузе на конкретных примерах образовательного процесса. Так, в течение 6 семестра студентам 3 курса необходимо выполнить четыре проектных задания по изучению и практическому освоению компьютерной графики и творческое задание – проект по выбору каждого студента индивидуально. Главная цель на данном этапе обучения по дисциплине «Компьютерная графика» – научить освоению студентами методов растровой и векторной графики. Ставятся задачи: приобретение навыков работы с графическими библиотеками и в современных графических пакетах и системах; усвоение полученных знаний студентами, а также формирование у них мотивации к самообразованию за счет активизации самостоятельной познавательной деятельности.

Кроме того, для нас важно проследить возможность формирования компетенций, обозначенных в начале статьи. Это – умение критически оценивать свои достоинства и недостатки, намечать пути и выбирать средства самосовершенствования; осознание социальной значимости своей будущей профессии, обладание высоким уровнем мотивации к выполнению профессиональной деятельности. С целью повышения мотивации у студентов нами была проведена вводная беседа о значении компьютерной графики в наше время, о том, почему для современного информатика важно умение владеть видами компьютерной графики. Были про демонстрированы лучшие студенческие работы прошлых лет. Для самостоятельной работы студентам было предложено собрать материал, выполненную индивидуальную работу и выступить с небольшим докладом на одном из практических занятий. Для развития умения критически оценивать свои профессиональные достоинства и недостатки нами совместно со студентами проводились минипросмотры с обсуждением работ, выполненных в конце каждого практического занятия. Во время таких просмотров студентам задавались наводящие вопросы, предлагалось отметить лучшие работы и объяснить свой выбор, посоветовать друг другу – что можно улучшить в работах, над чем необходимо поработать дополнительно. Для развития творческих способностей и осуществления индивидуального подхода студентам предлагается выполнить последнее итоговое проектное задание по компьютерной графике, выбрав самостоятельно содержание этого проекта. На выбор объекта графического дизайна для данного проекта могут повлиять подготовленные ранее сообщения. Так, в текущем учебном году студентами 3 курса были подготовлены доклады на темы: «Осенний лист», «Ауылым», «Көл үстіндегі аққу», «Аспан әлемі», «Барлық аналарға гүл». Таким образом, особенностями проектного обучения студентов-информатиков в рассмотренном нами периоде являются: наличие не одного, а нескольких проектных заданий за семестр, большое количество предварительных упражнений, проведение коротких просмотров работ в конце занятий, наличие задания для самостоятельной работы – подготовка выступления по теме, показ лучших студенческих работ прошлых лет и выполнение индивидуального творческого проекта каждым студентом. Эти особенности формируются (задаются) преподавателем и являются важными условиями формирования профессиональных компетенций будущих информатиков. Важна рефлексия преподавателя и студентов – анализ ситуации. Мы

провели такой анализ в ходе открытого итогового просмотра проектных работ, выполненных за семестр.

В беседе со студентами было выяснено, что они полны решимости продолжить самостоятельное изучение компьютерной графики, хотят применять свои знания в жизни – будут выполнять различные проекты, включающие графику; понимают значимость полученных знаний и видят перспективу дальнейшего роста в этой области.

При оценивании студенческих проектных работ в основном обсуждаются компетенции, образующиеся у студентов в процессе проектного обучения.

Однако большее внимание уделяется оценке результатов выполнения проектной работы, оценке качества продукта. К критериям оценки И.Д. Чечель [6, с.3-10] относит следующие.

Критерии оформления и выполнения проекта:

1. Актуальность темы и предполагаемых решений, реальность, практическая направленность и значимость работы.
2. Объем и полнота разработок, самостоятельность, законченность, подготовленность предлагаемых решений.
3. Уровень творчества, оригинальность раскрытия темы, подходов, предлагаемых решений.
4. Аргументированность предлагаемых решений, подходов, выводов, полнота библиографии, цитируемость.
5. Качество записи: оформление, соответствие стандартным требованиям, рубрицирование и структура текста, качество эскизов, схем, рисунков; качество и полнота рецензий.

Критерии оценки защиты проекта:

1. Качество доклада: композиция, полнота представления работы, подходов, результатов; аргументированность, объем тезауруса, убедительность и убежденность.
2. Объем и глубина знаний по теме (или предмету), эрудиция, межпредметные связи.
3. Педагогическая ориентация: культура речи, манера, использование наглядных средств, чувство времени, импровизационное начало, удержание внимания аудитории.
4. Ответы на вопросы: полнота, аргументированность, убедительность и убежденность, дружелюбность, стремление использовать ответы для успешного раскрытия темы и сильных сторон работы.
5. Деловые и волевые качества докладчика: ответственное решение, стремление к достижению высоких результатов, готовность к дискуссии, способность работать с перегрузкой, доброжелательность, контактность.

В работах Е.С. Полат [3, с. 272] результаты проектирования связаны с анализом содержания и последовательности действий, которые должен выполнить студент: определение проблемы и вытекающих из нее задач исследования; выдвижение гипотез и их решение; обсуждение методов исследования; сбор, систематизация и анализ данных; подведение итогов, оформление результатов, их презентация; оформление выводов, выдвижение новых проблем исследования.

Этот же исследователь подтверждает, что проектное обучение развивает:

– исследовательские умения (умения анализировать проблемную ситуацию, выявлять проблемы, осуществлять отбор необходимой информации из литературы, проводить наблюдение практических ситуаций, фиксировать и анализировать их результаты, строить гипотезы, осуществлять, обобщать, делать выводы);

– умения работать в команде (происходит осознание значимости коллективной работы для получения результата, роли сотрудничества, совместной деятельности);

– коммуникативные умения (умение не только высказывать свою точку зрения, но и выслушать, понять другую, в случае несогласия уметь конструктивно

критиковать альтернативный подход для того, чтобы в итоге найти решение, синтезирующее, удерживающее позитивы каждого предложения).

Е.С. Полат в рассматриваемых работах сделана попытка связать умения, формируемые у студента в процессе выполнения проекта, и содержание деятельности, которое это обеспечивает, но не заявлены способы проявления и анализа качества данных умений. Для нас важно то, что речь идет не только о содержании (перечне) умений, но и показаны условия их формирования. Анализ содержания последних позволяет предположить, что содержание педагогической деятельности при этом качественно не меняется, остаются традиционные методы исполнения заданий.

В целом, анализируя содержание и результаты работы студентов в проекте и пытаясь соединить их с компетентностным подходом, можно сделать вывод о том, что компетентностный подход в рамках знаниевой парадигмы обуславливает набор компетенций как совокупность знаний, умений, навыков, способов деятельности по отношению к определенному кругу предметов и процессов, необходимых, чтобы качественно и продуктивно действовать по отношению к ним.

Выполненные студентами проекты является их образовательным результатом. Образовательный результат – это индивидульная способность, знание, умение, навык. В традиционном понимании образовательный результат – это знание, освоенное учащимся на конкретном уровне, который определяется в зависимости от сложности умственных операций, совершаемых обучающимся с этим знанием [7, с. 143].

В книге «Школа для XXI века. Приоритеты реформирования образования» американский педагог Филлип С.Шлехти, ссылаясь на опрос многих бизнесменов, работодателей, школьных функционеров, подчеркивает, что на вопрос «Что вы хотите от школы?» получал, как правило, один и тот же ответ: «Нам нужны люди, которые умеют учиться самостоятельно» [8, с. 136].

Таким образом, мы рассмотрели возможности проектного обучения как образовательной технологии, особенности применения данной технологии в обучении студентов в вузе. Проектная деятельность должна стать частью учебного процесса, так как она тесно связана с профессиональной деятельностью информатика. У студентов идет накопление знаний, умений, они еще не видят возможности практического применения своих знаний в реальной дизайнерской практике, однако лучшие работы этих студентов уже могут участвовать в конкурсах, что будет для них дополнительным стимулом профессионального обучения. Необходимо нацеливать студентов на самостоятельную работу, изучение дополнительного материала, а также предоставить им возможность почувствовать практическую значимость приобретаемых знаний и увидеть перспективу их применения. Студенты способны находить тему проекта, «брать задания из жизни», они проявляют повышенный интерес к практическим, значимым проектам. Выполняя такие проекты, студенты получают опыт профессиональной деятельности, видят реальный результат, осознают значимость своей будущей профессии. Большое значение в проектном обучении информатиков мы придаем выполнению курсовых и дипломных проектов.

Литература:

1. Абдугалимов Г.Л. Формирование предметной компетентности современного преподавателя информатики // Новые информационные технологии в образовании: Материалы международной научно-практической конференции, Российский государственный профессионально-педагогический университет, 2008. – с. 106-107.

2. Абашеева Л.Н. Проектная деятельность как средство творческого саморазвития личности учащихся // Фундаментальные и прикладные исследования в

системе образования: Материалы 3-й Международной НПК. Ч. 4. – Тамбов: Першина, 2005. – с. 10–12.

3. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Высшее образование. – Академия, 2002. – 272 с.

4. Бедерханова В. Аукцион педагогических проблем, или средство творческого саморазвития детей // Директор школы. – 2001. – №6 – с. 16-19.

5. Сгонник Л.В. Проектная деятельность в развитии личностных и профессиональных качеств студентов педагогического вуза // Молодой ученый. – 2016. – №5.1. – с. 1-4.

6. Чечель И.Д. Метод проектов: субъективная и объективная оценка результатов или попытка избавить учителя от обязанностей всезнающего оракула // Директор школы. – 1998. – № 4. – с. 3–10.

7. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М. Просвещение, 1995. – 143 с.

8. Phillip C. Slechty. Schools for the 21st Century. – San Francisco: Jossey - Bass, 1990. – 136 p.

Медешова А.Б., Иксебаева Ж.С., Тлеккабылова Д.Ж.

Жоо студенттерін оқу үдерісінде жеке нәтижелерін қалыптастыруда білім беру технологиясы ретінде жобаға негізделген оқыту

Мақалада университет студенттерінің кәсіби және жеке қасиеттерін дамытуға жобалау әдісінің рөлі туралы зерттеулер мәселері туралы айтылады. Сонымен қатар, студенттерді жобалау әдісін қолдануға дайындау, жобалау әдістерін оқыту, рефлексивті дағдыларын дамыту шарттары қарастырылады.

Тірек сөздер: *Жеке нәтижелері; білім беру нәтижелері; жоба әдісі; жобалық оқыту; жобалық технология; жоба қызметі; құзыреттілік.*

Medeshova A.B., Ixebaeva Z.S., Tlekkabylova D.Z.

Project-based learning as an educational technology in shaping the personality of the results in the learning process of high school students

The article reveals the role of project activities in the development of professional and personal qualities of high school students. The paper deals with the design of learning methods, the conditions of development of reflective skills, preparing students for the project activities.

Keywords: *Personal results, educational outcomes, project-based method, project-based learning, design technology, design activity, competence.*

***

ӘОЖ 81’243

Кисметова Г.Н. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Тургалиева Э.М. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *e.turgalieva@mail.ru*

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. *Бұл мақалада шет тілі сабақтарында студенттердің мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Мәдениетаралық құзыреттілік ұғымы, құрылымы мен мазмұны қарастырылған. Оқытушы сабақ барысында мәдени материалды, интерактивті технологияларды, сондай-ақ, студенттердің өзіндік жұмысын пайдаланғанда студенттердің мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру мүмкін екендігі көрсетілген.*

Тірек сөздер: *Мәдениетаралық қарым-қатынас, құзыреттілік, мәдениет, оқытудың интерактивті әдістері, шет тілі.*

Жаһандануға түбегейлі бет бұрған бүгінгі қоғамда әлемдік аренадағы өзара экономикалық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік қатынастармен қатар ұлтаралық, мәдениетаралық қатынастар да аясын кеңейтіп, нығаюда. Осы бір әлемдік үдерістен кеш қалғысы келмегендер бүгінде ел игілігіне еңбек ету мақсатында шекара асып білім алып, тіл меңгеруде. Қоғамда өз орнын тауып, өзге ұлтты тереңірек білу үшін тек оның тілін біліп, сол тілде сөйлей білу жеткіліксіз екендігін өмір өзі дәлелдеді. Мұның өзі лингвистикадағы антропоцентристік парадигма аясында қарастырылатын жаңа лингвомәдениеттану және мәдениетаралық коммуникация бағыттарының қалыптасуына алып келді.

Мәдениетаралық қарым-қатынас екі құрамдастастан – тіл мен мәдениеттен тұрады. Қазіргі коммуникативтік кеңістік күрделі жүйеден тұрады, онда негізгі орындардың бірі қарым-қатынастың әр түрлеріне тиесілі. Себебі адам өзін әр түрлі жағдайларда түрліше ұстайды, сөйтіп әрбір жеке жағдайда басқа адамдармен ерекше қатынас орнатады. Сонымен қатар қарым-қатынастың сипаты мен ерекшеліктері ақпарат беру құралдарымен, тәсілдерімен, коммуникация субъектілерімен, мақсаттарымен және басқа көптеген себептермен анықталады. Қарым-қатынастың төмендегі түрлерін атап көрсетуге болады: этника аралық, іскерлік, әлеуметтік, халықаралық, тұлғааралық, бұқаралық, мәдениетаралық және басқалары.

Мәдениетаралық қарым-қатынас теориясының негізгі зерттеу объектісі-әр түрлі ұлт, халықтардың мәдениет ерекшеліктеріндегі айырмашылықтар болып табылады. Мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңызды айырмашылықтардың қатарына тіл, вербальды емес кодтар, дүниетаным, рольдік өзара қатынастар, ойлау моделі секілді параметрлер кіреді. Мәдениетаралық қарым-қатынас өзара түсінушілік пен қарым-қатынастың, кейбір сөйлеу амалдарының (жөнсіз, орынсыз, кешірілмейтін) қиындықтарының себептері мен факторларын, аудармашылардың тіл ерекшеліктерін, сондай-ақ қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарына дейінгі меселелерді де қамтиды.

Мәдениет деген ұғымның түп тамыры адамның мінез-құлқы мен адам мен қоршаған ортаның (әлеуметтік, географиялық, мәдени, өндірістік және т.б.) арасындағы өзара байланысты зерттейтін социология, психология, антропология сияқты ғылымдармен ұштасады. Мәдениет әмбебап және белгілі бір ұлт үшін бағдарламаның айырықша үрдісі ретінде қарастырылады.

«Мәдениет» ұғымының қалыптасуы көп сипатталған. Латын текті cultio және culteci сөздер ежелгі Рим құжаттарындағы сөздер өңдеуді білдіретін және ауыл

шаруашылығында қолданылатыны белгілі. Этимологиялық жағынан латын тілде ежелгі colere- етістігінің бастапқы мәні «жер өңдеу» болған, ал кейін – «сыйлау», «қадыр тұту» деген ұғымға ие болды. Римдік мемлекеттік қайраткерлерде мәдениет жаңа мағыналармен ауқаттана кеңи түсті. Келесі ғасырларда топырақтың өңдеуі туралы ғана емес, ақылдың дамытуы, білім және сенімнің артуы туралы енді сөз бола бастады. Пұтқа табынушылық ұлы діндеріндегі адамның мүмкіндігін жанды және қабілеттілікті құдайға махаббат тәрбиесіне ауыстыру деген ойымен сипатталды. Философия және теология мәдениетке кіреді, оны жұтады, онымен жұтылады. Мәдениет ұғымына кейін civils –азаматтық, мемлекеттік латын терминінен шыққан өркениет (цивилизация) ұғымы қосылады [1, 15 б.].

“Мәдениет” терминінің жаңа түсіндермесіне XVII ғасырда неміс заңгері Самуель Пуфендорфтің ролі ерекше, ол “О праве естественном” еңбегінде цицерондық қолданыстан алшақтап, тұңғыш рет мәдениетті адамды мерейлендіретін жаңа мінездерінің жиынтығы, сыртқы және ішкі табиғатын байытатын адамның өз қызметінің нәтижесі ретінде сипаттады. Мәдениет ұғымы барлық еуропа, соның ішінде қазақ тілінде осы мәнінде қолданылады.

Ғылым қазіргі мәдениеттер терминнің көп анықтауларының негізгілерін атап өтуге мүмкіндік береді. Мәдениет бұл – адамның қоршаған ортаны өзгерту қабілетімен байланысып, осы өзгертулер барысында пайда болатын заттардың жасанды әлемі, символдар, адам арасындағы қарым-қатынас адамның тағдыр характеристикасы болып табылады. Адам арқылы жасалынған және оған байланысты болатын барлық заттар мәдениет болып табылады.

Ал әлемдегі халықтар мен мәдениеттердің өзара қарым-қатынас орнатып түсінісуі мәдениетаралық коммуникация теориясының пайда болуына негіз болды. Бұл туралы ғалым Н.Н. Алиева мынадай дерек келтіреді: «Әр түрлі халықтар мен мәдениеттер байланысы мен өзара түсінісу мәселелерін зерттеудің айқын қажеттілігі жаңа бір ғылыми бағыттың - мәдениетаралық қарым-қатынас теориясының (алғашқы атауы cross-cultural communication – ағылш.) пайда болуына әкеп соқты. Мәдениетаралық қарым-қатынас теориясының негізін қалаушы, мәдениет және коммуникация арасындағы байланысты алғашқылардың бірі болып «коммуникация – бұл мәдениет, мәдениет – бұл коммуникация» (Hall 1959, 1981, 1982) деп дәлелдеген Э.Холлды атауға болады [2, 23 б.].

Мәдениетаралық қатысым теориясы өз бастауын 1954 жылы, Э.Холл мен Д.Трагердің «Мәдениет және коммуникация. Талдау моделі» («Culture as Communication») атты еңбегі жарық көрген кезеңнен алды деген ұғым қалыптасқан. Бұл еңбектің авторлары «мәдениетаралық қатысым» терминін адамдар арасындағы қарым-қатынастың ерекше нүктесін білдіру үшін қолдануды ұсынған екен. Э.Холл бірнеше жылдар бойы, 1946 жылы АҚШ-та құрылған, мемлекеттік қызметкерлерді шет елдердегі қызметке даярлау Институтын басқарған. Институттың басты мақсаты әртүрлі мәдениет өкілдері арасындағы қарым-қатынас проблемаларын қарастыру, мәдени ерекшеліктерінен туындауы мүмкін конфликтерді болдырмауға қатысты тәжірибелік ұсыныстар жиынтығын жасап шығару болған.

Кейіннен, 1959 жылы басып шығарылған «Мылқау тіл» («The Silent Language») атты еңбегінде Э.Холл мәдениетаралық қатысымды жеке пән ретінде қарастыруды ұсынған екен.

Е.Н. Нұрахметов “Тіл – мәдениеттің тарихын, салт-дәстүрін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беру арқылы белгілі бір ұлтты құрайтын ең негізгі және ең күшті қару” деген ойымен тілдің мәдениеттегі орнын анықтап берсе, Құнанбаева С.С. тілді жалпы адамзат мәдениетінің трансляторы ретінде қарастырады. Яғни тілді оқытуда тілдің мәденитанымдық және когнитивтік- коммуникативтік қызметтеріне баса назар аудару қажет [3, 30 б.].

М.Қ. Тулекова «Мәдениетаралық қарым – қатынастағы тіл мен мәдениет ұғымы» мақаласында тіл мен мәдениеттің байланысын төмендегідей сипаттайды:

Тіл-мәдениеттің айнасы, онда адамның маңайындағы нақты әлем ғана емес, халықтың менталитеті, ұлттық мінезі, әдет – ғұрпы, салт – дәстүрі, моралі, нормалар мен құндылықтар жүйесі, әлем суреті көрінеді;

Тіл-мәдениеттің қамбасы, себебі белгілі халықтың жинақтаған барлық білімі, шеберлігі, материалдық және мәдени құндылықтары оның тілдік жүйесінде – фольклорінде, кітаптарында, ауызша және жазбаша сөздерінде сақталған;

Тіл-мәдениетті жеткізуші, себебі ол ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы беріледі. Балалар инкультурация үрдісінде ана тілін үйренумен қатар алдыңғы ұрпақтың жинақтаған тәжірибесін де меңгереді;

Мәдениет-әлемді қабылдау құралы, сондай – ақ сол әлемнің құрылымы. Онда әр халықтың тарихының өзгешелігін танытатын бірегей, айрықша сипат бар [4].

Тілдік қатынас (коммуникация) әр түрлі қоғамдық қатынастардың нәтижесінде адамдарға тән ойлау арқылы жарыққа шыққан сөйлесімнің тіл арқылы жүзеге асуы, яғни адамдардың аса маңызды қатынас құралы болу – тілдің негізгі және елеулі функциясы. Ал мәдениетаралық коммуникация жай қатынас құралы емес, түрлі мәдениет иелерінің арасындығы қатынас құралы ретінде қарастырылады, бұл - коммуникация үрдісіне культурологиялық көзқарас тұрғысынан қарауды қажет етеді. Ол түрлі тілдік қауымдастықтар өкілдерінің арасында өзара түсіністікті қамтамасыз ететін болғандықтан олардың тілдік және мәдени деңгейлерінің өзара тең дәрежеде болмаса да шамалас болғаны абзал. Түрлі мәдениет өкілдері арасындағы мәдениетаралық коммуникацияның тиісті деңгейде өтуі көбіне жағдаяттық контекске байланысты болады. Ұлттық мәдениет, ұлттық мінез-құлықтыңкөріністері коммуникацияның арқасында өрнектеледі. Коммуникацияның ауызша және ауызша емес символдары белгілі бір халықты, оның сипаттарын, мәдениетін, салт-дәстүрін айқын сипаттап береді. Мәдениетаралық коммуникацияда мәдени шекараның болуы негізді. Мәдениетаралық қарым-қатынасқа түскен әрбір коммуникант өзін және әңгімелесушісін «өзінікі» және «бөгде» деп қарастырады. Мәдениетаралық коммуникацияда коммуникант өзін еркін сезіну үшін өзімен тілдік қарым-қатынасқа түскен өзге ұлт өкілінің тек тілін ғана емес, сол ұлттың (елдің) мәдениетін, салт-дәстүрін, ұлттық мінез-құлқын білуге тиіс.

Қазіргі коммуникативтік кеңістік күрделі жүйеден тұрады, онда негізгі орындардың бірі коммуникацияның әр түрлеріне тиесілі. Себебі адам өзін әр түрлі жағдайларда түрліше ұстайды, сөйтіп әрбір жеке жағдайда басқа адамдармен ерекше қатынас орнатады. Сонымен қатар коммуникацияның сипаты мен ерекшеліктері ақпарат беру құралдарымен, тәсілдерімен, коммуникация субъектілерімен, мақсаттарымен және басқа көптеген себептермен анықталады. Мұның өзі коммуникацияның мынадай түрлерін ажыратуға мүмкіндік береді: этникааралық, іскерлік, әлеуметтік, халықаралық, тұлғааралық, бұқаралық, мәдениетаралық және басқалары. Аталған түрлердің ішінен бұл мақалада мәдениетаралық коммуникация қарастырылады.

Мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттілігін мамандардың кәсіби әрекеті тұрғысынан қарастырсақ, «мәдениетаралық қарым-қатынас» ұғымы өзге мәдениет өкілдерінің көзқарастары мен пікірлерін түсіне алу біліктілігі, өзінің іс-әрекетін түзету, қарым-қатынас барысында дау-дамайды болдырмау не шешу, түрлі құндылықтар мен нормалардың өмір сүруге құқы бар екенін мойындау [5, 17 б.]. Осының бәрі заманауи маман алдында тұрған талаптар. Ол кәсіби мобильдіктің, өмірдегі түрлі өзгерістерге дайындықтың негізі болады, маман иесін дүниежүзілік жетістіктердің стандарттарына ұмтылуды қамтамасыз етеді, коммуникативтік пен толеранттылықтың негізінде кәсіби өзін-өзі белсендіруге, дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен, мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік – қалыптасқан, толыққанды әлеуметтік, кәсіби, жағдаяттық тұрғыдан шетел тілінде мәдениетаралық қатысымға өзге мәдениет өкілімен түсе алу біліктілігі.

Мәдениетаралық құзыреттілікке Бирам келесідей анықтама береді: "... the ability to interact effectively with people of cultures other than one's own". Ғалым М.Бирам әзірлеген мәдениетаралық құзыреттілік моделі әртүрлі қасиеттері, қабілеттері мен жеке дағдылары енген ең толық құрылым болып табылады. Осы модельге сәйкес мәдениетаралық құзыреті келесі бес элементтен тұрады: қарым-қатынас жасай алу (savoir apprendre/ faire), білімі болуы (savoirs), түсіндіре және салыстыра алу (savoir comprendre), ашық-жарқын және өзара әрекетке дайын болу (savoir etre), мәдениетке сыни көзқарасы немесе саяси білімі болуы (savoir s'engager) [6, 11 б.].

1. Ұстанымы (қызығушылығы және ашықтық, өзге және өз мәдениеті туралы теріс түсінік қалыптастырмау).

2. Білімі (әлеуметтік топтар, олардың сипаттамалары және өз елі мен әңгімелесуші еліндегі қызметі, әлеуметтік және жеке өзара іс-қимыл жалпы процестері туралы түсінік).

3. Талдау жасау және өзара байланыстыру түсінігі (басқа мәдениетте құжатты немесе құбылысты түсіну және түсіндіре алу немесе өз мәдениетімен байланыстыру қабілеті).

4. Өзара әрекеттесу және мағлұмат алу дағдылары (мәдениет және олардың практикада қолданылуы туралы жаңа білімді сіңіру үшін, сондай-ақ нақты жағдайларда өз білімін, ұстанымы мен дағдыларын қолдана білу).

5. Мәдени және саяси жағдайлардан хабардар болу (өз және басқа мәдениетте іс-шаралар мен нәтижелерін белгілі бір өлшемдерге негіздеп сыни тұрғысыдан бағалау қабілеті).

Ресей ғалымы Г.Д.Томахин тілді және мәдениетті оқу барысында мынадай лексиканы меңгеру аса маңызды деп біледі:

1) реалиялар, белгілі бір мәдениетке тән тілдік бірліктер, бұл бірліктерде ұлттық мәдениет ерекшелігі айқын көрініс тапқан, мұндай тілдік бірліктер басқа тілдерде болмайды:

- топонимдер /географиялық атаулар/;
- антропонимдер /адамдар есімдері/;
- ең алдымен тарихи және мемлекеттік қайраткерлер аты-жөндері;
- этнографиялық реалиялар: азық-түлік, киім-кешек атаулары, мейрамдар, көлік түрлері, ақша т.б.;
- қоғамдық-саяси реалиялар;
- білім беру жүйесінің реалиялары;
- мәдениетке, яғни театрға, киноға, әдебиетке, музыкаға, сурет өнеріне байланысты реалиялар.

2) коннотативті лексика, яғни мағынасы бойынша сәйкес келетін, бірақ мәдени ассоциациялар жағынан өзгеше лексика;

3) түпкі лексика, салыстырылып отырған тілде аналогы бар, бірақ ұлттық ерекшеліктері бар ұғымдар [7].

Мәдениетарлық қарым-қатынас білктілігінің талаптары заман ерекшелігіне байланысты келесі практикалық мақсатпен анықталады.

1. Мәдениетаралық қарым-қатынасқа үйрету барысында материалдар шынайы өмір талаптарына сәйкестендіріліп, тақырыптар өмір тәжірибесіне сай іріктелуі тиіс.

2. Мәдениетаралық қарым-қатынасқа үйрету жасанды орта жағдайында жүргізіледі. Сондықтан нақты білім дағдыларды қалыптастыру мақсатында бөтен ел бейнесі шынайы сомдалу үшін жаңа түрлі әдіс-тәсілдер қолданылуы талап етіледі.

3. Өз мәдениетінің құбылыстарын жетік түсіне білу керек. Сонда өзге мәдениетті өз мәдениетімен салыстырмалы түрде түсінуге тырысу, ұқсастықтарын табу, саралау.

4. Білім беру стандарттары өз кезегінде тілдік материалдардың аутенттілігін талап етеді. Аутентті материал негізінде тілді мәдениет элементтерін қанық меңгере аламыз.

Педагогикалық құбылыс ретінде «мәдениетаралық қарым-қатынас» ұғымының ерекшелігі білім беру мазмұнының өзгеруін, оқыту үрдісін ұйымдастыруда проблемалық, мәдени бағытталған формаларды қолдануды талап ететін білім берудің мәдениетаралық бағытымен байланысты және студенттердің жеке және кәсіби қабілеттерін дамытуға көмектесетін субьектілердің педагогикалық қарым-қатынасының оқытылатын тіл нормаларына сәйкес диалогтылық деңгейін дамытады.

Тілді мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде студенттердің оны түрлі жағдайяттарда дұрыс қолдана білу біліктілігін қалыптастыру маңызды болып табылады.

Ең алдымен мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін дамытудың тиімділігі оқыту үрдісінде түрлі әдістемелік амал-тәсілдерді ұтымды пайдалану білу өзегінде жатыр.

Бүгінгі ағылшын тілі пәнінің басты міндеті студенттердің мәдениетаралық коммуникативтік біліктілігін дамыту. Мәдениетаралық қатысым теориясы шет тілінен білім берудің қазіргі парадигмасын жүзеге асырушы концептуалды практикалық тұғырнама ретінде когнитивтік-лингвомәдени әдіснамаға негізделеді, түрлі кәсіби шынайы жағдаяттарда мәдениетаралық қатысымды қамтамасыз ете алатын «мәдениетаралық қатысым субъектісін» қалыптастырып әдіснамалық теория сипатына ие болады. Осы орайда студенттерді жан-жақты терең білімді, интеллектуалдық деңгейін жоғары етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – оларға білімді терең игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру [8, 48 б.].

Мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыра оқытуда интерактивтік тәсілдер, ойындар, пікірталастар, ақпараттық, инновациялық технологиялар, интернет, компьютердің көмегі орасан. Оқытудың ақпараттық технологиясы ақпаратпен жұмыс жасау тәсілдері, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио, видеоқұралдар, компьютер, телекоммуникация желілері).

Шеттілдік білім бере отырып студенттің мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыру мына параметрлер бойынша іске асуы тиіс:

1) басқа мәдениет өкілімен қарым-қатынас барысындағы тілдік қарым-қатынас ерекшеліктерін білу;

2) эквиваленттік және эквиваленттік емес лексиканы меңгеру;

3) мәдениеттанымдық мағлұматтарды білу;

4) шет тілінде ана тілінің реалияларын түсіндіре алу.

Мәдениетаралық қатысым жағдайларында мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында қолданылатын жаттығуларды неміс зерттеушілері Хойсерман мен Пипо (1996) мынадай топтарға бөледі:

а) қабылдау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жаттығулар

ә) тілдік рефлексия қалыптастыруға бағытталған жаттығулар

б) мәдениеттерді салыстыруға бағытталған жаттығулар және

в) мәдениетаралық қатысым жағдайларында мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған жаттығулар.

Мәдениетаралық құзыреттерін дамытуға мүмкіндік беретін коммуникативтік мен ғылыми-зерттеу сипатындағы жаттығулар болуы тиіс. Бұл жаттығулар төмендегідей сипатқа ие:

Нақты ел мәдениетіне мүмкіндігінше жақын диалогтық жағдайларда тілдік бірліктерді және грамматикалық құрылымдарды пайдалану (мысалы, әуежайда, мейрамханада, дүкенде);

Қажетті техникалық құралдар бар болғанда шетелдік мәдениет өкілдерімен байланысу (электронды пошта арқылы, чатта, форумда хат жазысу, Skype арқылы сөйлесу және т.б.);

Зерттеу тақырыбына байланысты ғылыми және шығармашылық жобалар, осы ақпаратты іздеу және ұсыну, соның ішінде ақпаратты лингвомәдени талдау;

Аутентті материалдарды – баспа материалдарынан бастап фильмдер мен оқытылатын тіл елдерінің ұлттық арналардада берілетін жаңалықтарға дейін лингвистикалық және лингвоелтанулық талдау.

Ағылшын тіліне оқытуда мәдениетарлық құзыреттілікті қалыптастыру үшін интернеттің алатын орнына тоқталсақ, студенттер электронды пошта арқылы хат алысып, виртуалды қатынас клубтары, конференцияларға қатыса алады. Интернет шетел тілін үйренушіге аутентті мәтіндерді қолдану, сол тіл өкілін тыңдау, олармен қарым-қатынас жасауда табиғи тілдік ортаны қалыптастырады.

Студенттер бойында мәдениетарлық қарым-қатынас біліктілігін дамытудың тиімді әдістеріне ойын технологиясын, проблеммалық оқытуды жатқызуға да болады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ, қазіргі заманауи техникалық құралдардың мүмкіндіктері мен инновациялық мүмкіндіктерін ұштастырып оқыту мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін үйретуді ұйымдастырудың ұтымды тәсілі болмақ.

Әдебиеттер:

1. Алиева Б. Мәдениетаралық қатысым жағдайында студенттердің айтылым дағдысын қалыптастыруда ақпараттық технологияны қолданудың жолдары / Маг. дис. – Алматы, 2010. – 85 б.

2. Амиржанова Г.Е. Мәдениетаралық қатысымның жанама формасы ретінде тыңдап түсінуге Интернет ресурстарын пайдалану / Маг. дис. – Алматы, 2010. – 78 б.

3. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. –Алматы: ҚазХҚжӘТУ, 2010. – 324 б.

4. Тулекова М.Қ. Мәдениетаралық қарым – қатынастағы тіл мен мәдениет ұғымы. – file:///C:/Users/Admin/Downloads/m-denietaraly-arym-atynasta-y-til-men-m-deniet-ymy.pdf Пайдаланған уақыты: 18.01.2016 ж.

5. Жанұзақова З.О. Студенттердің мәдениетаралық коммуникативтік біліктілігін қалыптастыруда интернетті қолдану / Маг. дис. – Алматы, 2011. – 91 б.

6. Byram M. Assessing intercultural competence in language teaching // Sprogforum. – 2000. – №18(6). – P. 8-13.

7. Молдабаева К.Е. Мәдениетаралық қатысымдық құзіреттілікті қалыптастыру жолдары. – file:///C:/Users/Admin/Desktop/12.pdf. Пайдаланған уақыты: 18.01.2016 ж.

8. Свиридон Р.А. Формирование межкультурной компетенции будущего специалиста в области мировой экономики средствами делового английского языка // Сборник научных трудов II Международной летней школы для молодых исследователей «Инновационные образовательные технологии в преподавании иностранных языков». – Томск, Изд–во ТГПУ, 2005. – с. 72– 84.

Кисметова Г.Н., Тургалиева Э.М.

Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иностранному языку

Данная статья посвящена проблеме формирования межкультурной компетенции студентов на занятиях по иностранному языку. Рассмотрены понятие, структура и содержание межкультурной компетенции. Показано, что формирование межкультурной компетенции студентов при обучении иностранному языку возможно при условии готовности преподавателя к использованию на уроках культурологического материала, интерактивных технологий, а также самостоятельной работы обучаемых.

Ключевые слова: *Межкультурная коммуникация, компетенция, культура, интерактивные формы работы, иностранный язык.*

Kismetova G.N., Turgaliyeva E.M.

Forming intercultural competence of students in the process of teaching a foreign language

This article is devoted to the formation of students' intercultural competence at foreign language classes. It considers the notion, the structure and the content of the intercultural competence. The author shows that the intercultural competence forming is possible if a university teacher is ready to use cultural material, interactional technologies as well the independent students' work in foreign language teaching.

Keywords: *Intercultural communication, competence, culture, interactive forms of work, foreign language.*

***

ӘОЖ 372.851

Нұрғалиев К.А. *– психология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Нурмуканбетова В.Е. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail*: ven-nur@mail.ru*

I-IV СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ «ОЙША ӘРЕКЕТ ЕТУ» ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. *Мақалада бастауыш сынып оқушыларында «ойша әрекет ету» қабілетінің қалыптасуы және «ойша әрекет ету» қабілетінің даму деңгейі қарастырылған. Оқушыларда «ойша әрекет ету» қабілетін анықтауға арналған әдістемелерді қолдану жолдары көрсетілген.*

Тірек сөздер: *«ойша әрекет ету», қабілет, ақыл-ой дамуы, ойлау, жедел міндеттерді шешу.*

Мектептегі білім беру мен оқушылардың ақыл-ой дамуының сипатын мазмұнды талдау қазіргі педагогиканың басты мәселелерінің бірі. В.В.Давыдовтың пікірінше, ол мақсатқа лайық және арнайы ұйымдастырылған оқу-тәрбие процесінің психологиялық аспектілерін зерттеуге бағытталған, осының арқасында адамның жан-жақты дамуы жүзеге асырылады [1, 89 б.].

Әлемдік психологиялық ғылымда осы мәселені шешудің екі қарама-қарсы жолдары баршылық. Ж. Пиажеге сәйкес, білім берудегі табыстар баланың ақыл-ой дамуының деңгейімен анықталады, ол оқыту мазмұнын «қазіргі таңда өзінде орын алған интеллектуалдық құрылымға сәйкес» ассимиляциялайды [2, 213 б.]. Л.С.Выготский бойынша керісінше, «даму процестері жақын даму аумағын құратын оқу процестерінің артынан жүреді» [3, 452 б.].

Л.С.Выготскийдің аталған пікірі мамұндық қорытындылау теориясының негізінде құрылған сараптамалық бағдарламалар бойынша төменгі сынып оқушыларының білім алуын ұйымдастыру үшін негіз болды. Осындай білім берудің дамытушылық әсерін анықтау біздің зерттеуіміздің мақсаттарының бірі болып отыр. Ақыл-ой дамуының көрсеткіші ретінде біз ойлаудың дамуын алдық, ойлау негізі мына жағдайда көрінеді: балалар мектепте оқу шегіне қарай міндеттерді ақыл-ой жоспарында шешуді игерген, яғни оларда «ойша әрекет ету» қабілеті қалыптасқан. Біздің жұмысымыздың басты мақсаты, осылайша бастауыш сынып оқушыларында осы қабілеттің қалыптасушылық деңгейін анықтау болып табылады.

Ақыл-ой дамуының көрсеткіші ретінде «ойша әрекет ету» қабілеттерін таңдау кездейсоқ емес – бұл адамның интеллектісінің іргетастық ерекше құрамдасы. Ол

заттармен жанамалана әрекет ету мүмкіндігін қамтамасыз етеді, яғни заттардың өздерін өзгертпестен, олардың бейнелерімен (көрнекі және сұлбалық), сондай-ақ белгілік-символдық бейнелерімен әрекет етуге мүмкіндік береді. Бұл шарт кез келген қызметті табысты жүзеге асыру үшін қажет, өйткені мақсат түзу және мақсатты тұжырымдау, ниетке сәйкес әрекет ету нысанын қайта түрлендіру және оқиғаларды болжау; мақсатқа қол жеткізудің мақсатты және мақсатқа лайықты тәсілдерін жасау және оларды оңтайландыру мен қорытындылау сынды, оның құрамдастарының негізінде жатыр.

Оқушылардың ойлауының дамуын зерттеулер қатарында баланың «ойша әрекет етуінің» қатыстық дамыған қабілетіне ие бола отырып, тапсырмаға дұрыс бағдарлана алатындығы және бастапқы деректер қатынастарын бөліп көрсете және белгілей отырып, оның шарттарын талдай алатындығы, өз әрекеттерінің ықтимал аралық нәтижелерін ойында тежей және осы нәтижелерді түпкі мақсатпен біріктіре отырып, оның шешімін дәлірек жоспарлай алатындығы, шешу тәсілдерінің әр түрлі нұсқаларын оңтайлылығы мен қорытындылануы бойынша бағалай отырып, шешу тәсілдерін анығырақ сезіне алатындығы көрсетілген. Осы зерттеулердің нәтижелерінің негізінде «ойша әрекет етудің» дамыған қабілеті үш негізгі компоненттен тұратынын анықтадық: есептің шарттарын ойша талдау, шешуді жоспарлау және әрекет ету тәсілдерін ұғыну.

Сонымен қатар Я.А.Пономарев «ойша әрекет ету» және іштей жоспарлау қабілеті дамуын терең зерттеген болатын. Ол іштей жоспарлау әрекеті сызбасын құрастырды. Ең алдымен бала оңай нәрселерді үйреніп, кейін оған осы әрекеттер құрылымын құрастыру талап етіледі.

Я.А. Пономарев кіші мектеп жасындағы (I-IV сынып) балаларда нақты берілген тапсырма негізінде іштей жоспарлау әрекетін зерттеп, 5 кезеңін анықтаған болатын. Бірінші кезең (фон кезеңі) бала ойша фигуралардың орналасуын елестете алғанмен, олардың орыны біріншісінен екіншісіне ауыстыра алмайды. Бұл кезеңде балалар мысалы, ағаштың түбірін жоғары көрсетіп, ал үйдің төбесін төмен көрсетіп суреттеп салуы мүмкін, алайда оны дұрыс бағытта салуға мүмкіндігі жетпейді. Я.А.Пономарев көрсеткендей нақты осы кезеңде балалар «әрекетті іштей жоспарлауға» қабілетсіз болып келеді [4, 158 б.].

Екінші кезеңде балалар заттардың орынын ауыстыра біледі, елестетеді. Бірақ бұл тек қана бала оған дейін заттардың орнынын ауыстыруды көздерімен көрген жағдайда ғана мүмкін болады. Сондықтан, бала әрекетті іштей жоспарлау дамуының екінші кезеңінде істеп көрмеген әрекеттің нәтижесін ойша болжауға қабілетсіз болып келеді.

Үшінші кезеңде балалар жаңа іс-әрекеттің нәтижесін болжауға, заттардың орнын ойша ауыстыруға қабілетті келеді. Бірақ бұл әрекетте тапсырма шешімі қысқаша болып беріледі, себебі бала тапсырманың бастапқы бөлігін ұмытып қалуы мүмкін. Сонымен қатар бұл кезең баланың іштей жоспарлау негізінде құрылған жаңа әрекеттер бірден дұрыс, қатесіз құрылмауы мүмкін.

Әрекетті іштей жоспарлаудың төртінші кезеңінде тапсырманың шешімін табудың күрделі тұстарында әрекеттер тізбегі қатесіз құрылуымен сәйкес келеді. Балаларда әліде ұзақ есептеуді қажет ететін әрекеттер тізбегін қатесіз орындауға қабілеттері жетіспейтіні байқалады.

Әрекетті іштей жоспарлаудың жоғары кезеңі - бесінші кезең балалардың өз іс-әрекеттерін толықтай басқара білуімен, әрекеттердің орындалу жоспарын нақты құруымен анықталады [4, 161 б.].

Сондай-ақ, Я.А. Пономарев өз еңбектерінде бастауыш мектептің оқу кезеңдеріне сай әрекетті іштей жоспарлау қабілетінің даму деңгейлерін көрсетті. I сыныпта қыркүйек айында оқушылардың 42%-ы бірінші кезеңде, 32%-ы екінші кезеңде, 21%-ы үшінші кезеңде, 4%-ы төртінші кезеңде, 1%-ы бесінші кезеңде болатындығы анықталған. Екінші және үшінші оқу жылынан кейін оқушыларды

кезеңдер бойынша бөлуде келесідей өзгерістер болады: бірінші кезеңде оқушылар жоқ, екінші кезеңде – 14-10%, үшінші кезеңде – 56-44%, төртінші кезеңде – 22-34%, бесінші кезеңде – 8-12% .

Осылайша әрекетті іштей жоспарлау бастауыш сынып кезеңінде оқушылардың жартысында үшінші, ал қалған жартысында төртінші, бесінші кезеңге сай келеді. Яғни оқушылардың жартысы берілген тапсырманы өздіктерімен шеше бастаса, ал қалған бөлігі күрделі жаттығуларды орындауға қабілетті болып келеді. Бастауыш сынып оқушыларының әрекетті іштей жоспарлау қабілетін анықтауды Я.А. Пономарев ұсынған тапсырмаларды қолдануға болады. Олар оқушымен 20-30 мин. уақыт аралығында жеке жұмыстануға бағытталған [4, 203 б.].

Сонымен қатар жұмысымыздың мазмұныны Я.А. Пономарев [4, 87 б.], В.Н. Пушкин [5, 114 б.], В.Х.Магкаев [6, 98 б.] зерттеулерімен тығыз байланысты. Осы зерттеулерде негізінен ойша жоспарлау зерттелді. Осылайша, «Ат және пешка» әдісі бойынша міндеттерді шешу барысында адамға «әрекет ету жүйелерін жаңадан құру» талап етілген. «5-тік ойыны» әдістемесі бойынша – «түрлендірулердің жаңа бірізділігін» қалыптастыру талап етілген.

Тақырыпты әрі қарастыру үшін көрсетілген әдістемелердің көмегімен ойша жоспарлауды зерттеу мүмкіндігі, олардың міндеттері біздің пікірімізше, бір типті эксперименталдық жағдаяттың әр түрлі модификациялары болып табылатынды, яғни «жедел проблемаға» негізделеді.

Көрсетілген зерттеулердегі эксперименталдық жайдың осы типін жүзеге асыру ерекшеліктерін талдау, оның көмегімен «ойша әрекет ету» қабілеттілігінің негізгі ерекшеліктерін бақылау жалпы қамтамасыз етіледі: ауыстырылатын элементтердің әр түрлі дәрежелері бар міндеттерді пайдалану талдаудың қалыптасушылық деңгейлерін (элементтер қатынастарын бөліп көрсету бойынша әрекеттер) талдау, ойша жоспарлауды, оның тәсілдерін ұғыну (бір немесе бірнеше шешу нұсқаларымен) деңгейлерін бақылауға мүмкіндік береді. Алайда, жедел проблеманың екі орналасуында да (негізгі және тиісті) бір элементтер пайдаланылатындығына қарағанда, бұл зерттеулерде өзге формада қатынастарды жаңғырту үшін осы элементтердің өзге элементтермен ойша орнын басу кезінде орын алатын қатынастарды адамның белгілеп қоюы сынды ойша талдаудың осындай маңызды компоненті бізге әдістемелік бақыланбаған болып көрінеді, бұл оларды өздерінше қарастыруға және салыстыруға мүмкіндік береді.

Әрине, зерттеу жұмыстарында көрсетілгендей, ойлаудың осы кезеңі жедел міндеттерді шешудің нақты процесінде орын алған. Атап айтқанда, бұл эквивалентті міндеттерді шешу барысында олардың құрылымын элементтер қатынастары арқылы транспозициялау арқылы шешілді. Алайда ойша талдаудың осы жағының қалыптасушылық дәрежесі объективті құралдармен ескерілмеген және біздің ойымызша, «жедел проблеманың» жоғарыда көрсетілген ерекшелігіне байланысты ескеріле алмаған.

Белгіленген аспектідегі жедел проблеманы жетілдіру үшін біз оны элементтердің тиісті орналасуын, алынған элементтердің жылжуына ғана (олардың кеңістіктік-функционалдық қатынастарын өзгертуге емес) бағдарлана отырып, түрлендіру жолымен жаңғыртылмайтындай етіп өзгертуді мақсатқа лайықты деп таптық. Бұл әбден мүмкін, өйткені қатынастарды есепке алу тек ең аз жүрістер санында есепті шешу барысында ғана қажет. Басқаша айтқанда, біздің әдістемелік ойымыз «элементтердің орналасуын тікелей жаңғыртуға» (яғни кейінгілерін есепке алусыз) жол беретін жедел проблеманы шешу барысындағы қатынастарды есепке алу (яғни «элементтердің жанамаланған орналасуын жаңғырту») міндетті болатындай етіп түрлендіру қажет.

Осы мақсатта біз келесідей әдістемелік амалды қолдандық (оны біз жасаған жедел проблема нұсқасында көрсетейік): «белгілермен өзара алмасу» әдістемесінің міндеттерінде белгілердің бір орналасуын (мысалы, Р, Т, Н әріптерінің орналасуын)

кез келген екі әріпті бір мезгілде екі жүріспен басқасына (Н, Р, Т) түрлендіру талап етілді. Осыған сәйкес аталған тапсырма кек келген екі әріпті бір мезгілде ауыстыру жолымен шешіледі: 1) Т және Н, 2) Р және Т әріптерінің орындары ауыстырылады.

«Қайталау ойыны» материалында I, III сынып оқушыларымен жеке эксперименттер жүргізілді. Осы эксперименттердің негізінде және «ойша» әрекет ету (ойша талдау - элементтердің қатынастарын бөліп көрсету және белгілеу, жоспарлау және ұғыну) қабілетінің негізгі компоненттерін дамыту дәрежесін ескере отырып, оның қалыптасушылық деңгейлері анықталған болатын, сондай-ақ біздің зерттеуіміздің мақсаттарына сай топтық эксперименттерге арналған әдістеме жасалды.

Біздің «Қайталау ойыны» әдістемемеіз бір стандарт параққа орналасқан (210Х297 мм) 20 міндеттен тұрды, оларды әр оқушыға берілді.

Аталған әдістеменің міндеттеріне қатысты біз көрсеткен «ойша» әрекет ету қабілетінің қалыптасушылық деңгейлері келесі түрде сипатталды: егер бала бөлінген уақыт ішінде бір де бір есепті шығара алмаса, себебі нұсқаулықты түсінбесе, немесе 1 және 2 типті есептерді ғана шеше алмаса, (үлгілері нұсқаулықта көрсетілген), онда оның бұл қабілеттілігі мүлдем қалыптаспаған және ұсынылған міндеттерге сәйкес «нөлдік» деңгейге ие деуге болады. Бұл жағдайда оқушы белгілерді ойша басқара алмаған және элементтердің кеңістіктік-функционалдық қатынастарын олардың алғашқы және түпкі орналасуында арақатынасын белгілей алмаған.

Бала 3 және 4 типті кез келген бір жүрісті есепті табысты шешкен кезде, алайда екі жүріспен есептерді шеше алмаған болса, онда оның осы қабілетінің қалыптасушылық деңгейі «бастапқы» болып есептеледі. Бұл жағдайда әдетте, сыналушы нұсқаулықты жақсы түсінген, элементтердің әр түрлі жағдайларда орналасуын ойша салыстыра алады, «орнында тұрмағандардың» арақатынасын тура белгілей алады және олармен әрекет ете алды. Алайда, егер бұл балаларға барынша жеңіл екі жүрісті тапсырмалар (5-6 типті) ұсынғанда, олар жаңылыса бастады, бірінші жүрістің нәтижесін жоғалтты, екінші жүрісті дұрыс орындаған жоқ немесе орындары алмастырылуы тиіс емес элементтердің (фигурлардың) орындарын ауыстырды, өйткені олар бұрыннан бірдей сандардың орындарын алып тұрды немесе бірдей фигураларды қайтадан орындарын ауыстырып қойды, ал бұлай етудің аталған есепте еш маңызы жоқ. Көбіне екінші жүріс жай ғана формалды түрде орындалды: тиісті фигуралар ауыстырылып қойылды, алайда олардың бірдейлері бірдей сандардың орындарын алып тұруы үшін емес, тек жүрістерді ереже бойынша орындау үшін ғана ауыстырылды.

«Қайталау ойынының» (5-8 типті) екі жүрісті есептерін және тіпті үш жүрісті тапсырмаларын (11 және 12 типті) біздің квалификациямыз бойынша осы қабілеттіліктің ішінара деңгейі қалыптасқан балалар шеше алды. Алдыңғы топтың балаларына қарағанда, бұл сыналушылар «Қайталау ойынының» тапсырмаларын бірнеше жүрісте шеше алды, яғни алдыңғы әрекеттердің нәтижелерін ескерумен кейіннен «ойша» элементтердің орындарын ауыстыруды жоспарлай алды. Алайда, күрделілігі әр түрлі тапсырмаларды орындау барысында анықталғандай, бұл тек оны шешу барысында, тапсырмалардың құрылымы бірдей элементтердің алғашқы орналасуының тиісті орналасуындағы бірдей элементтердің белгіленуінің әр түрлі нұсқаларын пайдалануға болатындай жағдайда ғана мүмкін. Мысалы, 7 тапсырмада бестіктер не шаршылармен, не кресттермен, тоғыздықтар – не үш бұрыштармен, не шеңберлермен белгілене алады. Белгіленген типтің осындай ерекшелігі (5-8, 11, 12 тапсырмалар) жалпы іс-қимыл жоспарын құрмай-ақ, тек алдыңғы әрекеттің нәтижесін пайдалана отырып, әр жүрісті жекелей даярлай отырып, оларды шешуге мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, мұндай тапсырмаларды шешу жалпылай емес, бөлшектеп жоспарлана алады, яғни бұл жағдайда бірінші жүрісті орындап болмастан екінші жүрісті жоспарлауға болады.

Біздің квалификациямыз бойынша, осы қабілеттіліктің неғұрлым жоғары «біртұтас» деңгейі 9, 10, 13-20 типті тапсырмаларды шешуге қабілетті балаларда

байқалды. Мұндай тапсырмалардың барлығы алдыңғыларынан оларды шешу үшін барлық жүрістерді бірінші жүрісті орындағанша жоспарлау қажеттігімен ерекшеленеді. Бұл бірдей элементтердің тиісті орналасуының бастапқы орналасудың бірдей элементтерімен белгіленуінің тек бір нұсқасының ғана болуымен байланысты. Мысалы, 9 тапсырмада сегіздіктерді тек үшбұрыштармен, ал бестіктерді – шаршылармен белгілеуге болады. Егер бұл жағдайды ескермесе, онда талап етілетін жүріс сандарында осындай тапсырмаларды шешу мүмкін болмайды. Бұл зерттеліп отырған қабілеттіліктің қалыптасушылығының ішінара деңгейі бар балаларда байқалады. Олар тапсырмаларды ойша талдайды.

Үшінші сыныптарға жүргізілген жаппай эксперименттер негізінде (аталған типтің эксперименталдық білім беруінің дамытушы тиімділігін анықтау үшін) бастауыш мектепте оқыту барысында «абстрактіліктен нақтыға дейін» диалектикалық сұлбасы бойынша өрістетіледі, оқу бағдарламаларының мазмұнын игеру көбіне балаларда осы жаста бастауыш мектептің қалыпты оқу бағдарламасының мазмұнын меңгеруге қарағанда, оларда «ойша» әрекет ету қабілеттіліктерінің жоғары деңгейінің қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Теориялық түрде бұл болжам эксперименталдық оқу бағдарламалары бойынша оқыту кіші мектеп оқушыларында теориялық оқу негіздерінің дамуына мақсатталғандығынан шығып отыр. Оған қатысты аталған қабілеттілік, В.В.Давыдовтың тұжырымдамасына сәйкес, негізгі компоненттердің бірі болып табылады (талдаумен және рефлексиямен қатар), өйткені теориялық ойлау «жүйенің генетикалық бастапқы (жалпыға ортақ) негізін ашатын және содан кейін оның жеке көріністерінің қалыптасуын қадағалайтын нысандар жүйесінің ойша түрлену процесінде қызмет етеді [7, 118 б.]. Практикалық жоспарда белгіленген болжам көрсетілген типтің эксперименталдық бағдарламалары бойынша білім алатын кіші сынып оқушыларының ақыл-ойының дамуын зерттеулердің мол санының деректеріне сүйенген.

Бүкіл сыныптың оқыушыларымен суреттелген әдістеме бойынша эксперимент шарасы келесі түрде болды. Сабақтың басында балаларға таза парақтар берілді, онда атын, фамилиясын және есептің шешуін жазу керек болды. Экспериментатор сынып тақтасында 2 типті бір жүрісті тапсырманың шешілу үлгісін көрсетті. Ол екі ойын төрт торкөзді шаршы алаңын сызды, сол жигіне жанынан сандар, ал төменде әріптер жазды. Ойын алаңының торкөздерінің атауын (нотация) сыныпқа түсіндіре отырып, экспериментатор сәйкес сұрақтардың көмегімен балалардың бұны меңгергеніне көзін жеткізді, содан кейін ол екі жиектің де торкөздерін символармен белігіледі: бастапқы орналасуында (сол жақта) бірдей әріптердің екі жұбын орналастырды (әр жұпты тігінен), соңғысында – бірдей сандардың екі жұбын (әр жұпты көлденеңінен) орналастырды. Одан әрі ол түсіндірді: «Бұл тапсырмада бірдей әріптер бірдей сандардың тұрған торларында түсетіндей етіп әріптердің бір рет орындарын ауыстыру керек. Бұл үшін қандай да бір екі әріпті бір мезгілде орындарын ауыстыру қажет». Балалар ұсынған орнын ауыстыру нұсқаларын таңдай және бағалай отырып, экспериментатор тақтаға бір жүрісті есептердің шығарылу үлгісін жазды, мысалы: «А1-Б2» немесе «А2-Б1».

Осыдан кейін ол 5 тапсырма мысалында екі жүрісті шешуді көрсетті: аталған бір жүрісті есептің шартымен қатар тақтаға екі жүрісті есептің шарты орналастырылды, онда бірдей фигуралардың орындарында бірдей әріптердің үш жұбы болды (мұнда сандардың үш жұбының тігінен орналасуы соңғы орналасуда өзгеріссіз көшіріліп жазылды). Бұл есепте бір жүрістідегідей, бірдей әріптерді бірдей сандар сияқты орналастыру қажет етілетіндігін, алайда бұл үшін бір емес, екі әрекетті орындау қажеттігін айта отырып және балалар ұсынған бірінші және екінші әрекеттерді талқылай отырып, экспериментатор екі жүрісті есептерді шешу үлгісін берді, мысалы: 1) А1-В1, 2) Б1-А2.

Одан кейін балаларға 20 есептің тапсырмалары жазылған парақтар берілді және олардың назарлары әр түрлі әрекеттері бар есептер парағының жиегіне аударылды. Мұнда оларға есептің шарттарын көшіріп алудың қажеті жоқ екендігі және барлық есептерде бірдей фигураларды бірдей сандар сияқты белгілі бір әрекеттер саны үшін орналастыру керектігі түсіндіріледі. Сондай-ақ әрекеттердің «ойша» ойлап табу қажеттігі, ал фамилия жазылған параққа тақтада берілген тапсырмалардың шешілу жазбасына сүйене отырып, орындары ауыстырылған фигуралардың торкөздерінің атауы ғана жазу керек. Балаларға есеп тапсырмалары жазылған парақтарға қандай да бір белгілер жазбалар түсіруге қатаң тыйым салынды.

Осындай нұсқаулықты барлық сыныптың балаларына берілгендігін айта кету керек (2 типті бір жүрісті есепке дейін тағы да 1 типті есептің шешілуі көрсетілген I сыныптан басқасы). Әдетте жұмыстың осы бөлігіне 10-12 мин. кетеді.

«Қайталау ойыны» есебінің шешілу нәтижелерін өңдеу нәтижесінде сыныптармен жүргізілген эксперименттерде кестеде ұсынылған деректер алынды.

Осы мәліметтерді талдау негізінде – «ойша» әрекет ету қабілеттерінің дамуының бірінші кезеңі II сыныпта аяқталады (біз ойлағандай, бастауыш мектептің аяғында емес) – ол балалардың жартысында қалыптасқан болып шықты; екінші кезең – аталған қабілеттіліктің тұтастай деңгейінің балалардың көпшілігінде қалыптасуы – үш оқу жылына созылады (III-V сыныптар); үшінші кезең – оның біртұтас деңгейінің барлық барынша жоғары деңгейлерінің қалыптасуы – орта мектепте аяқталмайды. Бұл жағдай, сондай-ақ біздің әдістемеміздің көмегімен В.С.Гончаров алған деректер бұл әдістемені ересектермен жұмыс істеу барысында диагностикалық мақсаттарда пайдалануға болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Үшінші сыныпта жүргізілген эксперименттерде алынған осы әдістеменің міндеттерін шешу нәтижелерін салыстыру, болжағанымыздай, бастауыш сыныптың әдеттегі оқыту бағдарламасына қарағанда, аталған типтің эксперименталдық оқу бағдарламалары бойынша оқыту оларда «ойша» әрекет ету қабілеттерінің тиімді қалыптасуын қамтамасыз етеді: бірінші жағдайда үшінші сыныптықтар арасында балалардың 33 % бар, оларда бұл қабілет біртұтас деңгейде дамыған, ал екіншісінде мұндай балалар тек 19 % болды.

Сонымен, біздің зерттеуіміз I-ден IV сыныпқа дейінгі оқушылардың мектептік білім беру кезіндегі «ойша» әрекет ету қабілеттерінің даму сипатын зерттеуге арналды. Нәтижесінде аталған қабілеттіліктің мектепте білім алу барысында үш кезеңде өтетіні белгілі болды: біріншісі II сыныпта аяқталады, екіншісі III - V сыныптарды қамтиды, үшіншісі VI сыныпта басталып әрі қарай дамиды. Мектепте білім беру мен ақыл-ой дамуының байланыс ерекшеліктер туралы мәселені одан әрі жасау біздің пікірімізше, әр түрлі бағыттардағы психологиялық зерттеулердің дамуын болжайды. Осылайша, білім берудің ақыл-ой дамуына әсерін нақтырақ елестету үшін біздің әдістеменің көмегімен әр түрлі жастағы балаларды зерттеу қажет. Ол үшін соның ішінде «қайталау ойыны» әдістемесін пайдалануға болады. Екінші жағынан П.П. Блонскийдің [8, 197 б.], З.И. Калмыкованың [9, 217 б.], Я.А. Пономаревтің [10, 118 б.], М.Н. Шардаковтың [11, 168 б.], сондай-ақ біздің зерттеулеріміздің алынған кіші мектеп жасындағы ойлаудың дамуы туралы деректердің арақатынасын белгілеу қажет. Осындай арақатынасты белгілеу балалардың мектепте оқу кезеңіндегі ақыл-ойларының дамуының қарама-қайшы емес теориясын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, жүргізілген зерттеулер деректері қазіргі таңда оқушылардың ақыл-ой дамуының нормаларын жасау үшін пайдаланыла алады. Оның табысты шешілуі – орта мектепте білім берудің мазмұнын, әдістерін және ұйымдастырылуын жетілдірудің қажетті шарты болып табылады.

Я.А.Пономарев және оның жақтаушылары жүргізген зерттеулері көрсеткендей болжау, жалпылау, қойылған мақсатқа бағытталған нақты жету жолдарын құрастыру және тағы басқалары «ойша әрекет ету» қабілетінің негізі болып, яғни ол тек қана адамның ақыл-ой дамуының маңызды көрсеткіші ғана емес сонымен қатар мінез-

құлықтың психологиялық механизімінің орталығы болып табылады. Бұл жағдай балада байқалып отыратын әр түрлі белсенділіктердің және «ойша әрекет ету» қабілетінің даму деңгейімен тығыз байланысты.

Әдебиеттер:

1. Давыдов В.В. Оқытудағы қорытындылау түрлері. – М., 1972. – 422 б.

2. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М., 1969. – 659 с.

3. Выготский Л.С. Таңдамалы психологиялық зерттеулер. – М., 1956. – 518 б.

4. Пономарев Я.А. Знания, мышление и умственное развитие. – М., 1967. – 264 с.

5. Пушкин В.Н. Эвристика наука о творческом мышлении. – М., 1967. – 213 с.

6. Магкаев В.Х. Экспериментальное изучение планирующей функции мышления в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии. – 1974. – № 5. – С. 98–106.

7. Давыдов В.В. Оқу қызметі және модельдеу. – Ереван, 1981. – 220 б.

8. Блонский П.П. Оқушының ойлауының дамуы: Таңдамалы психологиялық шығармалар. – М., 1964. – 286 б.

9. Проблемы диагностики умственного развития учащихся / Под ред. З.И. Калмыковой. – М., 1975. – 208 с.

10. Пономарев Я.А. Знания, мышление и умственное развитие. – М., 1967. – 266 с.

11. Шардаков М.Н. Мышление школьника. – М., 1963. – 225 с.

Нургалиев К.А,, Нурмуканбетова В.Е.

Развитие способности «Действовать в уме» у школьников I-IV классов

В данной статье рассматриваются уровни сформированности способности действовать «в уме» у школьников I-IV классов. А также приводятся примеры использования методик определяюших способности действовать «в уме» школьников.

Ключевые слова: *действовать «в уме», способность, умственное развитие, мышление, оперативное решение проблемы.*

Nourgaliyev K.A., Nurmukanbetova V.Ye.

Deveioment of bility to operate in a mind for the schoolchildren of I–IV classes

The primary objective of our article was determination of level ability to operate "in the mind" of initial classes of students of school. Also in the article of examined development of ability to operate in a mind for the schoolchildren of I - IV of classes.

Keywords: *to operate "in a mind", ability, mental development, thinking, the decisions of problem are operative.*

***

ӘОЖ 539.19

Сырым Ж.С. *– педагогика ғылымдарының кандидаты,*
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Құмарова А.Н. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *Kumarova-kz@mail.ru*

МОЛЕКУЛАЛЫҚ ФИЗИКА БОЙЫНША ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. *Мақалада физикалық есептер шығару біліктілігін дамыту мәселелері және молекулалық физика бойынша есептерді шығару әдістемелері қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Педагогика, физика, есеп шығару, әдістеме, үдеріс, молекулалық физика, идеал газ, термодинамика, жылусыйымдылық, жылу мөлшері.*

Қоғамның жоғары педагогикалық білімді мамандарға қоятын талаптары, қазіргі таңда күрделене түсуде. Жаңа қоғам мұғалімі – ол рухани адамгершілігі жоғары, азаматтық жауапкершілігі мол, белсенді, жасампаз, жан-жақты білімді,

кәсіби құзыретті, теориялық білімін практикада жаңа педагогикалық технологиялармен жүзеге асыра алатын шебер болуы қажет.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев ««Қазақстан - 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», – деп атап көрсетті.

Осыған орай физика курсын оқытудың маңызды міндеттерінің бірі – білімді кеңейту және есеп шығару біліктілігін дамыту, эксперименттік жұмыстар жүргізу және бақылаулар мен эксперименттер нәтижелерін талдау. Осы міндеттер өзара бір бірімен байланысты. Есеп шығару қабілеттілігі, эксперименттік жұмыстар жүргізу және бақылаулар мен эксперименттер нәтижелерін талдау алған білімнің нәтижесі болып табылады.

Физика есептерін шығару үшін теорияны терең түсініп, іс жүзінде практикада пайдалана білуі керек, шығармашылық еңбек ете білуі және терең ойланып күрделі мәселелерді, құбылыстарды талдап, зерттеп шеше алатындай болуы керек. Есептерді шығару кезінде білім алушылар көптеген құбылыстардың заңдарын анықтайды, теорияның мағынасын терең түсініп, өмірдегі ролін көреді, техниканың жаңалықтарымен танысады, олардың физикалық негіздерін анықтайды, жалпы білімдерін көтереді, политехникалық тәрбие береді.

Физикадан есептерді шығарудың басты мақсаты – физикалық құбылыстарға оқу кезінде логикалық ойлау қабілетінің дамуына және физикалық білімнің қалыптасуына бағыну. Мұндай мақсатқа жету үшін тек қана есепті шешу фактісі емес, сонымен бірге оларды шешудің тәсілдерін таңдау маңызды роль атқарады. Есепті шешу тәсілімен оны талдау жолы оқылған құбылыстың мәнін ашуға қабілетті болу керек. Кейде тәжірибеден байқағанымыздай оқушы құбылыстың мәнін түсінбей, механикалық түрде шығарады. Есеп шығару барысында түсіну, талқылау, ой- тұжырымын жасау және дәлелдеуге тура келеді. Салыстыру, талдау, жинақтау, жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға ауысып ойлау арқылы оқушылардың ақыл- ойы дамиды, интелектуальды біліктері мен дағдылары қалыптасады [1, 19 б].

Білім беретін орындардың аса маңызды міндеті - жеткіншек ұрпаққа ғылыми негіздерінен терең де тиянақты білім беру, оларды практикада қолданудың дағдыларын қалыптастыру, білім беру мазмұнының политехникалық бағытын күшейту. Физика заңдарын меңгеру және оларды дұрыс түсініп қолдана білу білім алушылардың ой - өрісінің дамуын, табиғатқа ғылыми көзқарасты қалыптастыруын қамтамасыз етеді.

Жалпы физика курсының молекулалық физика бөлімі бойынша есептер шығару әдістемесін қарастыралық. Есептердің шартына қарай осы бөлімге қатысты барлық есептерді екі топқа бөлуге болады:

1. Бір параметрі бойынша қалған параметрлерін табу керек болатын есептер. Бұл кезде идеал газдың кез келген массасы үшін күй теңдеуі пайдаланылады (Менделеев- Клапейрон теңдеуі).
2. Изопроцестердің әсерінен газдың бір күйден екінші күйге өтетін есептері. Бұл жағдайларда жетіспей отырған параметрлерді табу үшін газ заңдары пайдаланылады.

Білім алушыларға мыналарды түсіндіру керек:

- егер есепте екі күй көрсетілмеген болса, онда бір күй орнына қалыпты жағдайдағы күйді алуға болады;
- егер газ массасы тұрақты болып қалса, онда есепті газ заңдарын пайдалана отырып шешу керек;
- егер есепте газдың массасы немесе тығыздығы келтірілген болса, онда есепті шешкен кезде Менделеев – Клапейрон теңдеуін пайдаланған дұрыс болады.

Газ заңдарына арнап онша күрделі емес изопроцестердің графиктерін тұрғызып және оларды оқи білуді қажет ететін графиктік есептерді шешу керек, осы кезде бірқатар сұрақтарға жауап беруге болады:

- Графикте қандай шамалардың тәуелділігі өрнектелген?
- Бұл тәуелділіктің сипаты қандай?
- Берілген тәуелділік қандай процесті сипаттайды?
- Газ күйінің өзгеріс процестерінің айырмашылықтары қандай?

Графиктік есептерді шығартып, талдату арқылы газ заңдарын білім алушылардың қаншалықты саналы түрде меңгергендігін анықтап, олардың логикалық ойлау қабілеттерін, шығармашылық қабілеттерін дамытуға болады.

Идеал газ күйінің теңдеуіне және газ заңдарына есеп шығарған кезде шешудің жалпы алгоритмін пайдаланады. Әрбір кезеңде газдың қандай параметрлері өзгеретінін, қандай параметрлері тұрақты болып қалатынын анықтайды. Осылай өтіп жатқан үдерістің сипаты тағайындалады.

Идеал газдың күйінің өзгерісіне берілген есептерде, оның әр өтуі қандай үдеріске жататынын, әр күйіне сәйкес параметрлерін анықтап білмейінше есепті шығару үшін қандай заңдылықты қолдану керек екендігін білмейді. Сондықтан есепті талдауда газдың әр күйін сипаттайтын параметрлерді жазып көрсету қажет. Сонда білімгер газдың күйі өзгергенде қандай шама тұрақты қалғанын көріп, қандай заңдылықты қолдану керек екенін біледі.

Осы жоғарыдағы айтылғандар бойынша термодинамиканың бірінші бастамасы және оны идеал газға қолдану тақырыбындағы есептерді қарастыралық. Бұл тақырыптың негізгі типтері және оларды шешу жолдары мынадай болып бөлінеді:

1) p=const және V=const үдерістеріндегі газ массасы, молекулалық массасы және еркіндік дәрежесінің саны берілген жағдайда идеал газдың жылусыйымдылығын анықтау. Кері есебі: Берілген газ үшін C_p және C_V жылусыйымдылықтарының қатынасы берілгені бойынша газдың кейбір сипаттамаларын анықтау. Бұндай есептерді шешу үшін мыналар қолданылады:

а) еркіндік дәрежесі арқылы C_p және C_v мольдік жылусыйымдылықтарын анықтау үшін формулалар;

ә) газдың «меншікті» жылусыйымдылығын анықтау;

б) газдың «мольдік» және «меншікті» жылусыйымдылықтары арасындағы байланыс;

в) Майер теңдеуі;

г) «жылу мөлшерін» анықтау.

2) Тасымалдау үдерісінің теңдеуінің берілуі бойынша идеал газдың жылусыйымдылығын анықтау.

Кері есебі: жылусыйымдылықтың берілген мәні бойынша үдеріс сипаттамасын анықтау. Бұндай есептерді шешу үшін мыналар қолданылады:

а) идеал газ күйінің теңдеуі (Менделеев - Клапейрон теңдеуі);

ә) берілген үдеріс теңдеуі;

б) термодинамиканың I бастамасы;

в) газ жылусыйымдылығын анықтау.

3) Әртүрлі айнымалылармен аналитикалық берілген үдерістердің графикалық бейнеленуі (газдың өтуі). Бұндай есептерді шешу үшін мыналар қолданылады:

а) берілген квазистатистикалық үдерістің тасымалдануының аналитикалық теңдеуі;

ә) Менделеев - Клапейрон теңдеуі.

4) Ішкі энергиясының өзгерісін анықтау. Бұндай есептерді шешу үшін мыналар қолданылады:

а) идеал газдың C_V жылусыйымдылығын анықтау;

ә) идеал газдың ішкі энергиясының температурадан U=f(T) тәуелділігі;

б) Менделеев - Клапейрон теңдеуі (температура өзгерісін анықтау үшін).

5) Бір үдерістен екінші үдеріске өтуі бойынша газдың ұлғаю (сығылу) жұмыстарын анықтау. Шешу үшін:

а) газ ұлғаюының элементар «жұмысының» түсінігі;

ә) газдың «1» күйден «2» күйге өту үдерісінің теңдеуі;

б) идеал газ күйінің теңдеуі қолданылады.

6) Бір үдерістен екінші үдеріске өтуі бойынша газдың алған (немесе берген) жылу мөлшерін анықтау. Бұл үшін

а) өту үдерістерінің теңдеуі;

ә) 4-ші және 5-ші түрдегі есептерді шығару үшін қолданылатын барлық заңдылықтар қолданылады.

4-ші, 5-ші және 6-шы түрдегі есептер термодинамиканың I бастамасымен өзара байланысты газ шамаларын анықтайды. Біріншіден, бұл шамаларды анықтау үшін параметрлердің әртүрлі мәндерін беру қажет, екіншіден, көбінесе осы шамалардың біреуін анықтауға тура келеді, барлық сипаттамаларды біруақытта анықтау мүмкін емес, үшіншіден, газ жұмысы графикалық түрде анықталатындықтан, осы есептерді үш түрге бөлдік.

7) Жоғарыда айтылғандардың барлығын біріктіретін есептер [2, 28 б.].

Бұндай есептерді шешу үшін жоғарыда айтылған есеп түрлерінің барлығын қолдануға болады.

Термодинамиканың бірінші бастамасы және оны идеал газға қолдануға арналған есептерді жеті түрге бөліп көрсеттік. Енді осы айтылғандарға бірнеше мысалдар келтірелік.

1-мысал. Массасы m_1=4 кг неоннан және массасы m_2=1 кг сутегіден тұратын қоспа берілген. Газды идеал деп есептеу керек. p=const және V=const үдерістеріндегі газ қоспасының меншікті жылусыйымдылығын анықтау қажет [3, 47 б.].

Шешуі. 1) p=const және V=const үдерістеріндегі идеал газдың меншікті жылусыйымдылығы мынадай формулалармен анықталады:

$$c_{менш} = C_{мол} / M, \quad (1)$$

$$c_V = \frac{i}{2}\frac{R}{M}, \quad (2)$$

$$c_p = \frac{i+2}{2}\frac{R}{M}, \quad (3)$$

мұндағы i - газ молекуласының еркіндік дәрежесінің саны, M – газдың мольдік массасы.

V=const үдерісінде газ қоспасының меншікті жылусыйымдылығы осы қоспаға кіретін барлық газдардың меншікті жылусыйымдылығының қосындысынан тұрады. Қоспаның c_v меншікті жылусыйымдылығын табалық. Анықтама бойынша газға берілген dQ жылу мөлшері мынаған тең:

$$dQ = c_V m dT, \quad (4)$$

мұндағы c_v - қарастырылатын идеал газ қоспасының меншікті жылусыйымдылығы.

Екінші жағынан dQ жылу мөлшерін мына түрде де жазуға болады:

$$dQ = (c_{V1}m_1 + c_{V2}m_2)dT, \quad (5)$$

мұндағы c_{v1}, c_{v2}, m_1 және m_2 - сәйкесінше неон мен сутегінің меншікті жылусыйымдылықтары және массалары. (4) және (5) салыстырып, мынаны аламыз:

$$c_V(m_1 + m_2) = c_{V1}m_1 + c_{V2}m_2. \quad (6)$$

Бұдан

$$c_V = \frac{c_{V1}m_1 + c_{V2}m_2}{m_1 + m_2}, \qquad (7)$$

p=const үдерісіндегі газ қоспасының меншікті жылусыйымдылығы үшін мынадай аналитикалық өрнекті аламыз:

$$c_p = \frac{c_{p1}m_1 + c_{p2}m_2}{m_1 + m_2}. \qquad (8)$$

Берілген сан мәндерін қойып, (7) және (8) формулалар бойынша p=const және V=const үдерістеріндегі идеал газдың меншікті жылусыйымдылығын есептеуге болады.

2-мысал. Идеал газ күйінің өзгеруі pV^n=const политропы бойынша болады. C_p меншікті жылусыйымдылығы берілген.

Политроптық үдерісте γ адиабата көрсеткіші және n политроптық көрсеткіші арқылы өрнектелген меншікті жылусыйымдылықтың өрнегін анықтау керек.

Мына жағдайларды а) n=0; ә) n=±∞; б) n=1; в) n=γ қарастырып, идеал газ жылусыйымдылығының политроп көрсеткішінен тәуелділік графигін тұрғызу қажет.

Шешуі: 1) Политроптық үдеріс теңдеуі

$$pV^n = \text{const}. \qquad (1)$$

Политроп көрсеткішінің C жылусыйымдылықпен байланыс формуласы былай анықталады:

$$n = \frac{C - C_P}{C - C_V}, \qquad (2)$$

(2) теңдеу (1) формуладан және Менделеев - Клапейрон, C_P және C_V байланыстары арқылы оңай шығады. Адиабата көрсеткіші мынаған тең:

$$\gamma = \frac{C_P}{C_V}. \qquad (3)$$

(2) және (3) формулалардан n және γ арқылы меншікті жылусыйымдылықты былай анықтауға болады:

$$C = C_V \frac{n - \gamma}{n - 1}. \qquad (4)$$

2) Жеке жағдайларды қарастыралық:

а) n=0 болса, онда $C=C_p$ изобаралық үдерісті аламыз.

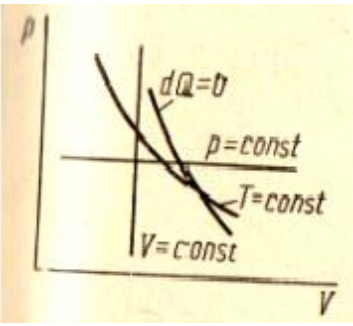

1-сурет. Газ қысымының көлемнен тәуелділігі

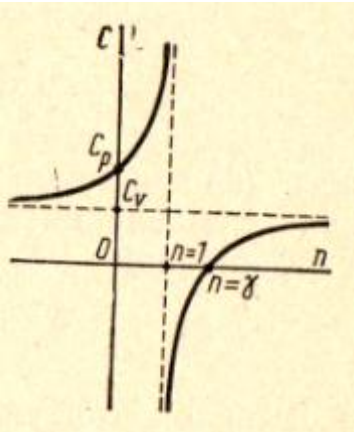

2-сурет. Жылусыйымдылықтың политроптық көрсеткіштен тәуелділігі

ә) $n=\pm\infty$, $C=C_V$ – изохоралық үдеріс.

б) $n=1$, $C=\pm\infty$ - изотермиялық үдеріс.

в) $n=\gamma$, $C=0$ – адиабаталық үдеріс.

3) Алынған жеке жағдайлар үшін $C=C(n)$ тәуелділік графигін тұрғызамыз (1, 2-суреттер).

3-мысал. Екі моль идеал газ p_1 қысым және T температура кезінде p_2 қысымға дейін изотермиялық сығылады. Газдың сығылу үдерісі кезіндегі жұмысын анықтаңдар: а) аналитикалық және ә) графикалық әдістермен [2, 48 б.].

Шешуі: Бұл жағдайда жұмысты анықтау кезінде p және V арасындағы байланыс изотерма теңдеуінен анықталады:

$$pV = \frac{m}{M} RT ,$$

изотермиялық үдеріс үшін газ жұмысы былай анықталады:

$$A = \int_{V_1}^{V_2} pV = \int_{V_1}^{V_2} \frac{m}{M} RT \frac{dV}{V} = \frac{m}{M} RT \ln \frac{V_2}{V_1} = \frac{m}{M} RT \ln \frac{p_1}{p_2}, \quad (1)$$

изотерма кезінде $\frac{V_2}{V_1} = \frac{p_1}{p_2}$ қатынасы орындалады.

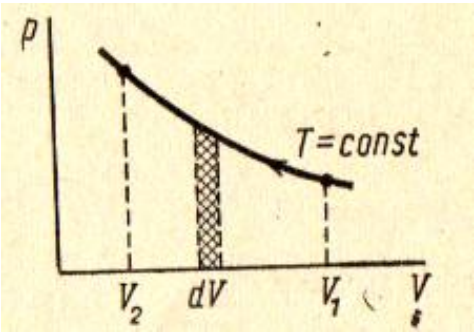

3-сурет. Изотерма графигі

(1) теңдеуден көріп отырғанымыздай, $p_2>p_1$ шарты кезінде жұмыс теріс шама болады. Бұл кезде газдың сығылуы сыртқы күштердің әсерінен болады. (1) формула жұмыстың геометриялық интерпретациясына мүмкіндік береді, газ күйі өзгеруінің кез келген квазистатистикалық үдерісін графикалық бейнелеуге болады. Біздің жағдайда газ

көлемінің V_1-ден V_2-ге дейін изотермиялық сығылуы pV координатасында бейнеленген (3-сурет). Үдерістің бағыты сызықта стрелкамен көрсетілген. Сыртқы күштердің сығуы кезіндегі элементар жұмыс қисықтың астындағы штрихталған шексіз жіңішке ауданмен анықталады:

$$dA = pdV \quad (2)$$

және жұмыс dV<0 болғандықтан теріс болады. Сәйкесінше газ көлемінің V_1-ден V_2-ге дейін изотермиялық сығылуы кезінде толық жұмыс V_1-V_2 интервалындағы dA элементар жұмыстардың қосындысынан тұрады. Яғни жұмыс p=f(V) қисығының ауданына тең:

$$A = \int_{V_1}^{V_2} pdV \ .$$

Физиканы оқытуда ерекше маңызға ие болған есеп шығару жолдары білім алушыларда ғылым негізін бекітудің бірден бір құралы болып табылады. Бұл ғылым негізінде білім алушылар физиканы оқытуда формальды емес, берік білім алып, бұларды болашақта өз әрекеттерінде қолдана алады.

Қорытындылай келе, есеп шығарудың жолдары, әдіс-тәсілдерін зерттеп, есеп шығаруға байланысты ескертулер жасап, «Термодинамика» бөлімі бойынша есептерді шығарудың алгоритмін жасауға, осы бөлімнің есептерінің ерекшеліктерін анықтап, бөлімге байланысты түрлі есептерді шығарудың тәсілдерін көрсеттік.

Әдебиеттер:

1. Бушок Г.В., Венгер Е.Ф. Методика преподавания общей физики в высшей школе. – Киев: Освита Укрины, 2009. – 415 с.

2. Кассандрова О.Н., Матвеев А.Н., Попов В.В. Методика решения задач по молекулярной физике. – М.: Издательство Московского университета, 1982. – 190 с.

3. Анисимов В.М., Лаушкина Л.А., Третьякова О.Н. Физика в задачах. – М., 2007. –237 с.

Сырым Ж.С., Кумарова А.Н.

Методика решения задач по молекулярной физике

При обучении физике значительное количество учебного времени всегда отводится на решение задач. Без решения задач курс физики учащимися не может быть полноценно усвоен. При решении задач учащимся сообщаются знания о конкретных физических объектах и явлениях, создаются и разрешаются проблемные ситуации, формируются практические и интеллектуальные умения, формируются такие качества личности, как целеустремленность, настойчивость, аккуратность, внимательность, творческие способности.

Ключевые слова: *Педагогика, физика, решение задач, методика, процесс, молекулярная физика, идеальный газ, термодинамика, теплоемкость, количество теплоты.*

Syrym Zh., Kumarova A.

Methods for solving molecular physics

When teaching physics considerable amount of study time is always assigned to the tasks. Without solving physics course students may not be fully understood. In solving problems students reported knowledge of specific physical objects and phenomena created and resolved the problem situations, formed the practical and intellectual skills are formed such personality traits as dedication, perseverance, accuracy, attention, creative abilities.

Keywords: *Pedagogy, physics, problem solving, technique, process, molecular physics, ideal gas, thermodynamics, heat capacity, the amount of heat.*

***

УДК 37.3:51

Кульжумиева А.А. *– кандидат физико-математических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail*: aiman-80@mail.ru*
Даупаев Н.М. *– магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail*: daupayew@gmail.com*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация. *В статье рассмотрены задачи информатизации и процесс внедрения в педагогическую среду информационных технологий.*

Ключевые слова: *Мобильные приложения, государственный стандарт, цели образования, высшее образование, информационные технологии.*

Одной из важнейших задач информатизации современного общества является использование информационных технологий в образовании. Процесс информатизации всех сфер деятельности человека создаёт предпосылки для широкого внедрения в педагогическую практику информационных технологий.

Мобильная программа значительно расширяет возможности передачи учебной информации, позволяет усилить мотивацию учения и активно вовлечь учащихся в учебный процесс [1, с. 3].

С мобильным обучением связывают перспективы повышения эффективности учебного процесса, уменьшение разрыва между требованиями, которые общество предъявляет к подрастающему поколению, и практической школьной подготовкой.

Современная наука пронизана математикой, ее методами и идеями, которые играют огромную роль в повседневной жизни миллионов людей. Сказанное находит отражение в учебном предмете «математика», который становится все более насыщенным. Поэтому в процессе преподавания математики возникает ряд противоречий.

Противоречие между необходимостью создания оптимальных условий самообучения учащихся и отсутствием информационных средств. Основной целью, которой является повышение качества образования на основе создания современной информационной образовательной среды, широкого использования информационно-коммуникационных технологий в образовательной практике [2, с. 5].

Можно выделить причины, препятствующие эффективному использованию компьютерных технологий в преподавании предмета «математика» в школе. Во-первых, отсутствие в школе и в личном пользовании учеников и учителей необходимого количества компьютерной техники т.к. учителя математики не имеют постоянной возможности проводить занятия в компьютерных классах.

В соответствии с намеченной целью были определены следующие задачи исследования [3, с. 6].

1. Проанализировать теорию и практику обучения школьников математике с использованием информационных технологий; выявить методические подходы, которые могут быть положены в основу применения информационных технологий на уроках математики.
2. Разработать мобильное программное приложение для учащихся математики.
3. Экспериментально проверить эффективность методики применения информационных технологий на уроках математики.

У преподавателя появляется больше возможностей для индивидуальной работы с учащимися [4, с. 3].

В таблице 1 представлено, как трансформируются и дополняются традиционные методы обучения за счет использования программных мобильных средств.

Таблица 1. – Сравнение традиционных и программных средств обучения

Методы обучения	**Традиционные средства и их дидактические возможности**	**Совершенствование за счет применения программных и технических средств ИТ**
Словесные: рассказ, беседа, объяснение, инструктаж	Печатное слово (учебники и учебные пособия, книги), Ведущее средство – живое слово, которое легко сочетается с другими средствами обучения. Позволяет в сжатые сроки обогатить память учащихся обобщенными научными знаниями	Подача текстовой информации с экрана. Возможность многократного повторения точно того же содержания. Гиперссылки позволяют найти быстро нужную информацию
Наглядные: макет, демонстрация приема или операции, экранная демонстрация	Натуральные объекты, модели, макеты, таблицы, схемы, иллюстрации, видеофильмы. Статичная демонстрация с экрана. Наблюдение за неподвижными объектами	Мультимедийный показ приемов и операций; виртуальное преобразование предметов в пространстве и на плоскости; визуализация процессов, невозможных для рассмотрения в реальных условиях
Практические: упражнения, практические и лабораторные работы	Учебные задания для практической работы. Учебная практика при выполнении упражнений, практических и лабораторных работ	Виртуальное практическое действие, плоскостное и пространственное моделирование объектов, автоматизация отдельных операций
Методы контроля: устный и письменный опрос, контрольная работа, самоконтроль и самооценка	Тестовое или контрольное задание, вопросы и проблемные ситуации. Проверка результатов усвоения материала отсрочена на некоторое время	Машинный инструктаж и контроль. Быстрая и объективная оценка результатов. Оперативная оценка с указанием ошибки и одновременной коррекции результатов

Можно выделить следующие выгодные особенности работы с мобильной программой «TechModulMath» на уроке:

— учащийся становится субъектом обучения, т.к. приложение требует от него активного управления;

— легко достигается уровневая дифференциация обучения;

— достигается оптимальный темп работы ученика, так как каждый ученик выполняет индивидуальное задание, работая в своем темпе;

— сокращается время при выработке технических навыков учащихся;

— отрабатывается недостаточно усвоенный материал;

— работа ученика оценивается сразу;

— обучение можно обеспечить материалами из удалённых баз данных, пользуясь средствами телекоммуникаций;

Всю совокупность педагогических программных средств можно разделить на виды:

— наборы данных (текстовых, графических, звуковых, видео) и средств для просмотра или прослушивания этих данных, объединенных смысловыми связями;

— программы, моделирующие процесс или явление;

— контролирующие программы;

— программы-тренажеры, обычно контролирующие правильность ответа и время, затраченное учеником;

Виртуальное пространство настолько велико, что охватить его целиком невозможно, но можно выделить ряд сайтов и ссылок, которые будут полезны как учителям, так и ученикам [5, с. 20].

1. Республиканские образовательные порталы.
2. Методические разработки.
3. Электронные библиотеки.

Уроки математики обладают рядом отличительных особенностей, которые необходимо учитывать при конструировании современного урока математики с использованием мобильного приложения:

— содержание обучения опирается на ранее изученное и подготавливает базу для усвоения новых знаний;

— большое внимание уделяется развитию у учащихся логического мышления, умения рассуждать и доказывать;

— математика служит опорным предметом для изучения некоторых других дисциплин;

— теоретический материал осознается и усваивается в процессе решения задач.

В ходе написания работы была разработана мобильное приложение TechModulMath.

TechModulMath – это мобильная информационная программа, позволяющая объединить математические формулы, методы решения, видеоизображение, графическое изображение и анимацию [6, с. 11].

Приложение TechModulMath на уроке математики может применяться в демонстрационном режиме, в индивидуальном режиме, в дистанционном и индивидуальном режиме.

Использование приложения в демонстрационном режиме:

— при объяснении нового материала, когда учителем демонстрируется через мультимедиа-проектор новый материал;

— при проверке домашнего задания;

— при работе над ошибками.

Использование приложения в дистанционном и индивидуальном режиме:

— в исследовательской деятельности;

— в проектной деятельности учащихся;

— при проверке домашней работы.

Использование мобильного приложения позволяет демонстрировать анимационные элементы, видео и аудиоматериалы и осуществлять моделирование, что естественным образом улучшает восприятие и запоминание материала учащимися. Соответсвенно учителя могут применять на уроках различной тематики: урок – лекция, урок повторения нового материала либо урок закрепления и обобщения пройденного материала. При проведении уроков по темам, связанным с построением графиков (например по теме «функции и графики», «решение уравнений графическим методом»), ученик не тратит время на выполнение задания, что оставляет больше времени на закрепление материала, подведение итогов [6, с. 18].

Анализ опыта использования мобильных учебных программ показывает, что они позволяют видоизменять содержание занятий, задействовать творческий потенциал учителя, который имеет возможность корректировать созданные им экранные формы представления содержания учебного материала и осуществлять самоанализ планируемого занятия. Преимущества учебных занятий с использованием мобильных устройств заключаются также в том, что демонстрационные возможности помогают сохранять устойчивую мотивацию у учащихся и обеспечивают развитие пространственного воображения.

Современные инновационные мобильные технологии обладают различными возможностями их использования в учебном процессе. С другой стороны в этой сфере существует немало проблем. Во-первых, мобильные технологии развиваются и совершенствуются настолько стремительно, что педагогические исследования и методические разработки по их использованию в образовательном процессе становятся неактуальным. Во-вторых, по своим возможностям использования в профессиональной деятельности педагога технические средства настолько разнообразны и многоплановы, что возникают новые способы их применения в учебном процессе, а перед педагогами появляются новые задачи, проблемы, связанные с полным использованием информационных мобильных технологий в образовательном процессе [7, с. 11]. Обучение с помощью мобильных средств – это решение математических задач при котором, учащиеся целесообразно использует все инструменты для осуществления результата. Необходимо выделить, что применение электронных устройств обучения в образовательном процессе положительно имеет влияние на формы и методы представления учебного материала, характер взаимодействия между обучаемым и педагогом, и, соответственно, на методику проведения занятий в целом. Использование мобильных технологий не заменяет традиционные подходы к обучению, а существенно увеличивает их эффективность. Применение мобильных технологий на уроке математики может стать продуктивным средством повышения уровня и качества знаний учащихся средней школы, в случае если в основу обучения будут положены определенные теоретические и методические положения, отражающие основную специфику их применения в практике [8; 9]. Существует оптимальная информационная емкость восприятия, превышение которой приведет к снижению качества усвоения учебного материала, и вследствие этого большая часть информации остается неусвоенной.

Мобильное программное обеспечение TechModulMath позволяет работать с текстами и объектами, аудио- и видеоматериалами, Интернет-ресурсами и сохранять информацию. Возможности применения в ходе урока позволяет выделить следующие направления ее использования в учебном процессе [11, с. 13].

В мобильном приложении можно легко изменять информацию или передвигать объекты, создавая новые связи. Учитель может рассуждать вслух, комментируя свои действия, постепенно вовлекая учащихся и побуждая их записывать идеи на мобильном приложении, что обеспечивает взаимодействие учащихся с новым материалом [12, с.16].

Обучение с помощью программы TechModulMath имеет ряд преимуществ:

— обеспечение более ясной, эффективной и динамичной подачи материала за счет возможности рисовать и делать записи поверх любых приложений, сохранять и распечатывать изображения на мобильном приложений, включая любые записи, сделанные во время занятия, не затрачивая при этом много времени;

— развитие мотивации учащихся благодаря разнообразному увлекательному и динамичному использованию ресурсов;

— предоставление больших возможностей для участия в коллективной работе, развития личных и социальных навыков;

— использование различных стилей обучения (учитель может обращаться к всевозможным ресурсам, приспосабливаясь к определенным потребностям);

— обеспечение хорошего темпа урока [13, с. 8].

Например, можно вывести урок для 11 класса, по теме: «Призма и параллелепипед» (рисунок 1). Главной отличительной особенностью является то, что при формулировке условия задачи и иллюстрации в приложений, решение не записано. В ходе урока решение этих задач учащиеся должны записывать прямо мобильном устройстве.

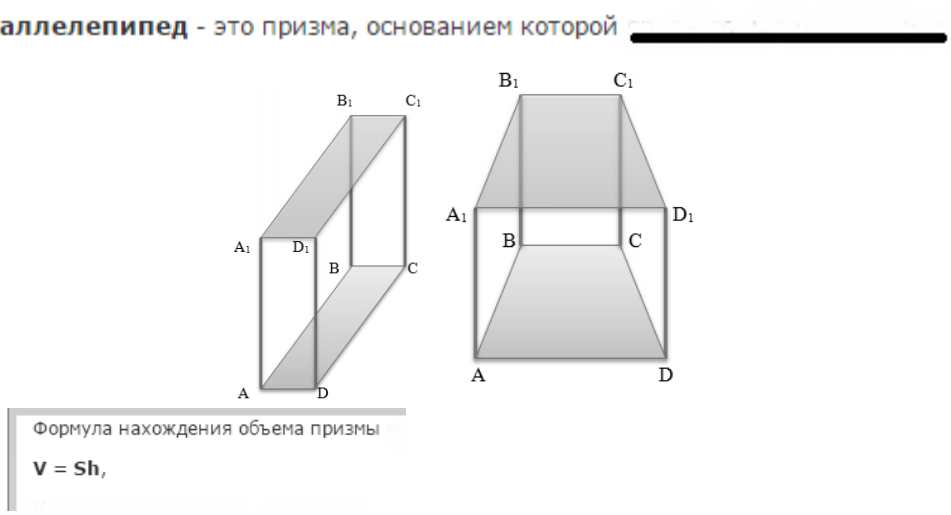

Рисунок 1. – Призма и параллелепипед

В качестве примера эффективного использования технических возможностей электронных средств обучения учащихся математике можно привести примеры презентаций, выполненных для демонстрационных или учебных целей, игру–викторину, интерактивную лекцию с поддержкой мультимедиа для старших классов [14, с. 24].

Мобильная лекция сочетает в себе преимущества традиционного способа обучения под руководством педагога и индивидуального компьютерного обучения.

Применение мобильного приложения имеет ряд общих требований к их применению, в качестве которых нами рассматривается следующее:

— научность содержания и обеспечение возможности построения учебно-познавательной деятельности учащихся на научно-обоснованных принципах;

— учет высокой мотивации учащихся к обучению с использованием компьютеров;

— обеспечение эффективности в выполнении контрольно-оценочной и корректирующей функций;

— обеспечение индивидуализации обучения;

— наличие комфортного дизайнерского оформления программы.

Таким образом, использование информационных технологий на уроке математики способствует активизации деятельности учащихся, повышению качества знаний, расширяет горизонты школьной математики. Разработанное мобильное приложение своевременно готовит учащихся к жизни в современных условиях, к анализу большого потока информации и к поиску быстрых решений [15, с. 59].

Разработчик мобильных приложений совместно с учителем по математики должен концентрировать огромное внимание на логику подачи учебного материала.

Инструкция по установке и использованию приложений.

Установить программу на смартфон можно двумя способами:

1. Напрямую с Play Маркета.
2. Через сторонние источники.

Далее, после входа в приложение вы увидите главную страницу

Затем, вы увидите темы 7-9 классов по математике. Для начала работы нажмите кнопку "Начать работу".

Для открытия уроков в мобильном приложений нужно нажать на любую интересующую тему из списка уроков. Список тем представлена в форме отдельной страницы (рисунок 2).

Рисунок 2. – Вид экрана при работе с электронным учебным материалом

Для работы с формулами нужно нажать «Формула» и выбрать вам нужную формулу. Каждое правило, в свою очередь, состоит из одного или нескольких селекторов, разделенных запятыми и блока определений. Блок определений же обрамляется фигурными скобками, и состоит из набора свойств и их значений.

Литература:

1. *Апатова Н.В. Влияние информационных технологий и методы обучения в средней школе. // Методика преподавания в школе. – 2012. – №5 – с. 69-74.*
2. *Калганов А.А. Процесс учебной мотивации // Высшее образование. – 2010. – №6. – с. 18-23.*
3. *Куперцов А.Б. Махеев К.А. Мобидьный приложений // Инновация в образование. – 2009. – № 2. – с. 3-55.*
4. *Лапкин В.Г, Григорьева О. Возможности мобильных приложений // Высшее образование в Казахстане. – 2009. – №2. – с.3-70.*
5. *Лоцкеевич П.Ф., Кольская А.Л. Разработка и применение программных средств в учебном процессе – М.: Институт проблем информатики МГУ. 2011. – 450 с.*
6. *Грэйк И.В., Фолман И.В. Современные информационные технологии в образовании. – М.: Школа-Пресс, 2004. – 560 с.*
7. *Нищенко В.Б. Новое средство компьютерного обучения – учебное мобильное приложение // Мобильные устройства в учебном процессе. – 2010. – №5. – с. 3-80.*
8. *Сергеев Г.П. Компьютеризация процесса обучения в вузе: проблемы, тенденции, перспективы. – М.: ВПА. 2008. – 48 с.*
9. *Андреев Г.П. Некоторые проблемы компьютеризации учебного процесса в вузах // Сфера компьютеризаций. – 1995. – № 9. – с. 63-69.*

1 *Лошкеевич П.Ф., Кольская А.Л. Среднее образование в Казахстане. – М.: ВПА, 2008. – 48 с.*

2 *Баранова Р.О., Переветова Е.А., Тюрина Е.А., Камин А.А. Методика использования электронных учебников в образовательном процессе // Информатика и образование. – 2005. – № 8. – с. 8-25*

3 *Горлев А.В. Проблемы и перспективы развития среднего образования. Учебник по педагогики. – Ставрополь: ВГТУ, 2002. – 330 с.*

4 Егоров В.В. Информационные технологии в подготовке инженера-педагога. – Алматы: Ғылым, 1994. – 36 с.

5 Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Изд-во «Институт практической психологии». – Воронеж: НПО «МОДЭК», 2006. – 768 с.

6 Афанасьев В.Г. Социальная информация. – М., 1975. – 408 с.

Кульжумиева А.А., Даупаев Н.М.

Ұтқырлы бағдарламалы оқулықты математика сабағында қолдану

Мақалада ақпараттандыру және ақпараттық технологияларды енгізу процесі педагогикалық ортаға бапта маңызды міндеттер қаралды.

Тірек сөздер: *Мемлекеттік стандарт, мобильдік қосымшалар ақпараттық технологиялар, білім беру мақсаты, жоғары білімі.*

Kulzhumiyeva A.A., Daupayev N.M.

Mathematical teaching method with using mobile book application

The article considered the important problems of informatization and process of introduction on pedagogical sphere of information technologies.

Keywords: *mobile applications, state standard, education purposes, the higher education, information technologies.*

***

UDK 37.018

Zhantureeva A.A. *– teacher–master,*
WKSU after M.Utemissov
Karasheva Zh.B. *– teacher– master,*
WKSU after M.Utemissov
E-mail: *aigulps.82@mail.ru*

INFLUENCE OF PATERNAL FAMILY ON THE FAMILY SYSTEM OF YOUNG FAMILY

Annotation. *In this article the authors on the basis of attracting a number of fundamental works of psychologists analyzed the structure of the parental family and the definition of family features parental influence on conjugal family of the next generation.*

Keywords: *Marriage, civil marriage, parental family structure, parental divorce, incomplete family, kids conflict.*

It is already become habitual to call the leaving 20th century as a century of revolutions: social, scientific and technical, cosmic. Rightfully it is possible to call it also a century of revolution of the family and marriage relations. Since the beginning of our century large social changes which have changed also marriage and a family have begun. It became "fashionable" to live in modern society among youth together, without registering the relations, in so-called "civil" marriage. And every year popularity of such relations grows. It is necessary to explain that in domestic legal practice the civil marriage is understood as the unregistered relations between the man and the woman, living together in one territory and conducting joint economy within 1 month. In psychological science this important phenomenon and the related relations remain absolutely unexplored while in the West there was already a number of works of the psychologists devoted to this phenomenon of social life of society, including sources, the reasons of emergence of this phenomenon, relationship between the man and the woman, parents and children in such union, to the society relation to such living together unions.

Family problems always were the focus of attention of social psychologists. In psychology the wide experience on research of a family and marriage is saved up: social and psychological aspect of communication in a family and his role in the course of formation of the personality (B.P. Parygin, A.G. Harchev, V.M. Rodionov); the emotional relation in a family (Z.I. Faynburg); their influence on stabilization of the intra family relations, stability conditions of a family (Yu.G. Yurkevich). However, in literature questions of influence of a parental family on spouses are practically not taken up. And those data which are available, limited generally to discussion of theoretical problems at the same time questions of the organization and feature of application of practical methods remain unaddressed [1, p. 23].

In recent years, as many sociologists and demographers note, in development of institute of a family in our country a number of the negative phenomena is observed - the number of lonely grows, the number of stains, etc. increases. The solution of such problems is impossible without studying of mechanisms of the intra family relations. All this, and also a number of disagreements concerning criteria of success - not success of marriage, allows us to draw a conclusion that the modern picture of the processes happening in a family, influencing satisfaction of spouses with marriage needs more fixed consideration. Therefore any research (including, and ours) concerning modern institute of a family and marriage is actual, just as the gained knowledge can enrich both fundamental theoretical representations of the scientist, and methodological tools of the practicing expert dealing with issues of optimization of the interpersonal relations in a family.

It is educed in numerous researches of psychologists and sociologists, that ideas of youths and girls about future domestic life formed in paternal family spontaneously - or as aspiring to the reiteration, or as a desire to do everything otherwise etc. Thus in many cases these presentations fill in what was not enough in a paternal house, i. e carry original compensatory character.

The model of intrafamily relations is mortgaged in family, skills of intermingling are acquired with different people - on age, to interests, personality features. Socially-adaptive skills and abilities of different level and orientation are formed.

Mostly in literature influence of parents (more often than mother) is examined on psychical development of child. F. Engels marked: "Mother that does not have time to care of the child and give the most usual maternal caress in the first years of life is a mother it is rarely succeeded to see the child that, can not be a mother, she inevitably behaves to him indifferently, loveless, without every solicitude, as to the quite stranger child. And children, growing in such terms, later appear quite lost for family, will never feel at home in that family afterwards oneself will be provided that, because too got used to live alone, and it is inevitable yet more assists destruction of family" [3].

The special place in the process of forming of positive marriage-domestic options occupies the period of childhood, that is related to paternal family. At this time an idea is formed about family, the lines of personality of future family man are mortgaged. The social orientation of children in social-historical experience is begun with understanding of character of family (A.B. Zaporozhes, A.H. Leont’ev, B.A. Peter, H.H. Podd’yakova).

Family is the many-sided system, there are not only cooperation and interrelation in a dyad "parent-child" but also interpenetration of the world of adult in the world children in that can assist forming for the children of "character of family" objectively.

The family atmosphere contributes to the development of the child a rich emotional life (empathy, compassion, and rejoices sympathy), which is important for the formation of a positive image of the family.

I.B. Grebennikov said that during the life of the young people take over from the older generation, "a lot of knowledge about the relationship to a person of the opposite sex, marriage, family, learns the rules of conduct in family life.

N.Pezeshkian, founder of Positive Psychotherapy, convinced of the importance of psychological "heritage" from one generation to another is transmitted not only material

goods, how many processing strategies of conflict and symptom formation, structure, ideology and structure of relationships that pass from parents to children. Concepts originated in critical experiences of one of the family members in religious and philosophical ideas take root, children learn and then transmitted to the next generation of children. Examples of family concepts: "What will people say", or "Accuracy - half life", "Nothing comes easy," "Loyalty to death", "Achievements, honesty, thrift," etc. In part, they understood and formulated carrier in compressed form as favorite sayings, children mandates, comments the situation: "Be faithful and honest, but show what you're capable of," or "We all should be, as in the best houses." The greater part of them are unconscious, they do not act openly [4, p. 55].

Swiss psychologist L. Sondhi (psychology of destiny. – Ekaterinburg, 1994) speaks of "the ancestral unconscious" as a form of mental heredity. The man in your life has a tendency to realize aspirations of his ancestors - parents, grandparents, great-grandparents. Especially brightly this effect is found, according to the author, in the important moments of life, with a fateful character: when a person makes a choice or a professional looking for a place of work, a life partner. Thus, the person solving the most important issues of self-determination is not completely "free", it is not a "clean sheet", because his face is kind, their ancestors, delegated to it "orders". However, this does not mean that the fate of a man rigidly programmed, and can only follow certain instinctual impulses. A person can overcome the imposed tendencies to rely on their own internal resources and build their destiny consciously.

The family is the primary and essential condition for the formation of emotionally stable, creative-oriented personality, as the basic structure of the human psychology forms mainly at an early stage, when the child is under the influence of parents and family atmosphere. Thus, the family is the social environment in where the development of the child takes place [2, p. 42]

Almost in every nation at a certain level of social and economic development forms coupled family, characterized by complementarity of the social roles of men and women; children learn and reproduce the model of role behavior of parents due to the property of the human psycho - imitation actively manifested in the process of emotionally effective contact of parents with children.

Moral formation of the child are closely linked to his relationship with adults and the birth of his of moral ideas and feelings on this basis which are named by L.S. Vygotsky as an internal ethical institutions. D.V. El'konin connects the emergence of ethical bodies with the emotional attitude of the child to an adult. The adult is a constant center of attraction around where builds the child's life. This creates the need for children to participate in adult life, to act according to their model. At the same time they want to play, not only individual actions of an adult, but to imitate all the complicated forms of his activities, his actions, relationships with other people - in a word, the whole way of life of adults.

L.S. Vygotsky emphasized that the ratio to the medium varies with age and consequently changing role in the development environment. He emphasized that the environment must be considered absolutely and relatively, as the influence of the environment is determined by the child's experiences. L.S. Vygotsky introduced the national psychology the concept of key experiences. As later pointed L.Bozhovich, "the concept of experience has provided and marked the most important psychological reality with which we must begin to study the analysis of the role of the environment in the development of the child; the experience is like a node, which tied the diverse influence of various external and internal circumstances".

The parental home for the child – first, the main and irreplaceable school of life. This family has a decisive influence on the development of personality, lays the foundation for the most important human qualities. And that this foundation was strong, the family must do all the necessary functions, ie meet the specific needs of all its members. Family functionality depends on its structure, which is determined by the composition of its

members, as well as a set of relationships. In our country, the most common structure in which the family consists of adults (husband, wife, and in some cases, grandparents) and children (usually in the family can be one or two children) living together [2, p. 43].

In psychology, modern psychology of family relations stands the concept of duplication of parental properties, which suggests that a person learns to perform the role of men and women to a considerable extent from their parents unconsciously uses in its model family relations parents.

Preparation for family life takes place in the early stages of life. Marital and parental socialization, as noted by the D.N. Issaev, V.E. Kagan begins on the 2nd year of life, when a child in family communication takes the first samples of masculinity and femininity. Conjugal and parental behavior of the mother and father is still in the shadows, the child is not recognized, but they are in the role of conductor of sex roles. In 2-3 years when the child knows his floor and begins to relate "the" I "with the views of the people and their other sex, role play, he carries masculine and feminine behavior as primarily spousal and parental (social game" dad-mom "," Mothers and Daughters ", etc.). In these games affects the formation of the first, the simplest level of family units that correspond to the common stereotype of the family. Even in these games the boys perform roles associated with going beyond the family and return to She (hunting, war, work, etc.), and the girls - related to the role of the home, the boys in the manifestations of style of play more eccentric and instrumental in these games, and girls - more concentric and emotional. These game reincarnation - one of the strongest ways of formation of marital and parental roles. The basic mechanism of this formation - identification and imitation. The child identifies with the parent of their gender and mimics its behavior in cases where a parent is cold, rude, unjust and cruel.

Many adults in their families reproduce the "handwriting" of the parental family. These deep unconscious or psychologically perceived conflict-identification installation, according to D.N. Isaev and V.E. Kagan, with all the difficulties of their compensation have yet to be controlled by adults, not to be reproduced again in children. To some extent, gains in this age of the installation depend on the structure of a child's character [1, p. 134].

At the same age - 3-5 years - the young children ask parents or sibling, are touchingly affectionate and caring with younger. The emergence of another child in the family is usually not accompanied by children's jealousy. Not every family at this time, a second child. But significant importance is the reaction of parents to the children's requests - judgmental, repulsive, forbidding or gently explains. Sometimes parents try to bypass, substitution by furnishing pets. This is the age of intensive laying [1, p. 135].

Junior high school student is already trying to understand the family situation, understand and evaluate the position of the parents, to produce its own. When conflicts with the parent may already be aware of the desire to appear "to be different." Adolescence confronts educators complicates the task. Emancipatory tendencies, high criticality teenager make it a strict judge relations in parent family. The reality is often perceived through the prism of their own, prone to naïve idealization of romantic love. Many call it nonsense, but, in fact, is the most important problems that make it difficult for the teenager and adults [1, p. 136].

For adults – because they see in the relationship teenager what internal fear. Parents often tend to identify teenage love and love leads to marriage. As a result, it develops a controversial system of relations, requiring the efforts of parents, often - considerable, to take a position reduces stress.

General standards of family life and individual settings is not easy to reconcile, and adult. It is important that the teenager could behave and speak their minds without fear of condemning the reactions of educators. D.N. Issaev and V.E. Kagan indicate that the task is to form such skills of individual refraction of universal and lasting values that do not conflict with whatever these values, nor the individual needs and characteristics. Family education has a great potential in boys men of honor, respect for the girl, and the girls pride,

modesty, self-esteem; formation of youth self-control, self-discipline, endurance and a sense of responsibility.

Opens in a new time before the adult world of childhood, super-value only child, communication plans for the future not to the skills of practical life, and the search for ways to develop real or imaginary endowments - all this leads to the fact that many children live is a life of the family, are not familiar with them. When yesterday's "Child" appears in his own family, it affects their helplessness in elementary situations.

The young couple often expect from each other taking on the role of parent, but to do so neither one nor the other can not. It may seems, that they're exaggerate, but they are only just reproduce the background of the collapse of many families.

Preparation for family life and puts the task of formation of motivation of marriage, and the expectations for it. Offered younger generation stereotypes, the leitmotif of which is exhausted in two words - "love" and "happiness" are superficial, even in comparison with the real attitudes of young people [1, p. 137-138].

A special section of training the family man - education in feelings of love to the child. In the works of V.V. Boyko shown that it is an indicator of reproductive behavior strategy and is determined largely unconscious attitudes that are at variance with the declared views may lead to a divergence of the desired and actual number of children. Of particular importance for girls education gets adequate maternity units [1, p. 139].

However not all parents are prepared for training of the children. As a rule, the parental family, doesn't set for itself a purposeful task of education at the children of representations, functional and role expectations and skills of creation of a full-fledged family. And at youthful age there comes the moment of the analysis of the got social experience and forming the basis of its own vision of the future of the family. Thus, to prevent psychological problems in the family union, should apply not to the identified problems, and prevention, which will help to prevent them. To do this, you must know the mechanisms of formation of family performances. Knowledge of the composition of psychological mechanisms and prevention programs can provide answers to many questions of society associated with dysfunctional families.

There is strong evidence that people whose parents are divorced, divorcing more frequently those who grew up in a strong family. In other words, the propensity to divorce is passed from generation to generation. Many researchers have tried to understand the causes of this phenomenon.

Divorce – a serious violation of the structure in which the family of one of the parents disappear. Even if the parents agree on joint education and child keeps each of them a good relationship, it is still at the stage of divorce, the family becomes dysfunctional, ie, doesn't have the possibility to fully perform all their functions, primarily psychotherapy, emotional, educational and upbringing, which leads to the emergence of a variety of disorders and complications in all family members. Over time, the problem of adult family members are reduced, the pain of separation subsides, but for the children the divorce of parents has long-term negative consequences that can occur once, and after some time.

In contrast, a solid marriage divorce engenders a sense of security. The child does not have to fear that the foundation on which rests its existence (marriage of parents) suddenly appears shaky and will crumble [2, p. 43].

Strong relation between father and mother is bearing fruit long after the child leaves the parental roof. Parents living in a happy marriage, create the appropriate model for their children. All boys and girls are born bachelors and unmarried his first impression of the status obtained from the relations within the union of his father and mother. They watch them and draw their own conclusions. They first decide whether it is necessary to marry, and after the wedding, the experience gained in the monitoring of the parents helps them to perceive the actions, words, thoughts and feelings of the husband or wife. This experience will help them to remain steadfast in the difficult times that will inevitably occur in every family. Parents form in children or loyalty to the institution of marriage, or apathy toward

him. Walk the beaten path is always easier than to pave the way. The power of inertia, the tendency of children to repeat their parents, to imitate them, often unconsciously, in good and in bad - that's one of the reasons repetitive divorces. Divorce is already perceived as a normal, natural way out of the crisis. Unfortunately, the divorce can become familiar way to resolve family problems, passing from generation to generation, from the first marriage for the second, etc. There is nothing surprising in the fact that children of divorced parents do not have the skills out of family conflicts, less other cherished family cohesion, it is relatively easy to allow the termination of his own marriage and see no obstacles to build online relationships with partners was already married, provoking divorce originally favored families, but probably at the stage of the crisis - or all family or age of the crisis of a family member.

In case of divorce, in most cases, the child remains with his mother, no matter for what reason, and who initiated the divorce occurred. And it is such a family where there are no men, "the head", in Russian called incomplete. Abroad have long used the term "maternal family", emphasizing its singularity, but at the same time recognizing the social and psychological equality. We have also adopted the term "part-time", which is something (or someone) is not enough to perfect or even normal. Without entering into a discussion on the terms, we can not agree that the absence of one parent, usually the father, does limit the possibilities of family, it leads to serious personal problems in children and to a lack of experience of interaction.

What are the needs of the child provides the presence of two parents in the family, than having a permanent presence of the father?

1. The need for protection. Nowhere to the outside world - a source of neuroses of modern children. With his father, the child feels safe, it is not pugnacious, but can stand up for themselves, it is not touchy or whiny, but has a sense of honor and dignity. The presence of the father raises the status of the child in the eyes of their peers, and often adults, often automatically considered incomplete notoriously dysfunctional family.

2. The need for authority. Contrary to popular belief, children do not aspire to absolute freedom, which has not yet been able to dispose of, they need, taking on the responsibility for a child to this freedom restricted sensible, caring, dear loved one.

3. The need for the development of intellectual sphere, mathematical, spatial, analytical abilities of the child. The presence of men in the family improves the mental development of children, it forms a natural interest in learning, education.

4. The need for a marital relationship, the samples "courageous" and "feminine" behavior and communication with the opposite sex. If a family has a son, then just looking at his father, he realizes how wonderful to be strong and generous, it is important to be responsible and represent the consequences of their actions, it is important to take care of all the most difficult - this is the foundation of masculinity. At the same time he observes that the woman physically weaker, but more patient compliance, it can not compete with his father in the distribution of power and the wisdom to engage in dialogue, to create a family atmosphere of goodwill and respect. If the family is growing girl, she learns to be feminine, looking at her mother. What conditions allow to be so beautiful, beautiful, patient? What makes a dad his wife to be in a good mood and has the strength to care about the whole family? Dad - this is the first important man in the girl's life. That, as it relates to the mother of his children, to his daughters, largely determines the representation of girls to men in general. In the family, there are samples of male and female thinking, actions, behaviors, interests. Future husbands who are brought up without a father, women often learn the type of behavior, or whether they formed a distorted view of the men's behavior as an aggressive, sharp, cruel. And future wives, his father grew up troubles, no idea about the features of male behavior in their family life is much more difficult to understand her husband and sons [2, p. 44].

5. The process of sexual identification of boys and girls. For proper gender identity is necessary that the child is not only keenly aware that it is the same as his father (mother),

but also experienced the tender feelings as a parent of the same sex and to the parent of the opposite sex, which under normal upbringing conditions occur warm and friendly relations. The absence of such relationship may be one of the causes of homosexual. This view is held by some scientists studying the problems of psychosexual development of the individual. (R.Evans, M.Hoffman, M.Schofield, J.Kohn et al.)

6. The ability to observe the effect of different feelings and manage them. It is in terms of family education children receive the first experience of managed behavior, emotional response to various situations and experiences and expression of feelings. Watching the parents something to discuss, debate, and sometimes quarrel, the child sees these events as real, valid, but also are overcome and see in what ways parents reach agreement. Children learn to manage their anger, irritation, resentment, desire, noting how these are formed and overcome the emotions of adults.

7. The full family is possible two-way, a more comprehensive and objective view of the child's actions. Parents can discuss their points of view, to recall their childhood experiences that will help to better understand the behavior of children.

8. The family must consist of at least three people. The child should always be a choice, which of the adults ask a question, especially in the case of conflict with one of the parents.

What happens if the family breaks up, and the child is living with a parent? Studies of foreign and domestic allow psychologists to imagine possible scenarios.

Consider how children of different age groups (0 to 2 years from 2 to 10-12 years, after 10-12 years) responding to parents' divorce and what are the consequences of this possible.

1.The first problem of the baby are more likely to relate to the question of why other children have two parents, and he - only mother.

2. In a consequence when the child is aware of the fact of the divorce of parents, a feeling of reluctance accident of birth. The image of the absent parent, as a rule, is not positive, but at some point it might be attractive to a child, especially if life with the remaining parent at some point it may seem difficult, unsuccessful. If fast enough will create a new family in which the child will feel complete and full, quite possibly favorable developments, but if a family does not work, the front does not exclude significant problems.

3. After 2 years the child already knows their parents attached to them. Care of the family of a parent can cause a young child's fear of the future, fear of the unknown. After experiencing the loss of a parent, the child may be afraid of how not to lose the second. Divorce affects fear of being out casted. Because if Mom and Dad can leave each other, and leave him too. The child will have a feeling of self-blame for what has happened, he is more inclined to look for the cause of family problems in itself, rather than parents, which significantly lowers his self-esteem [2, p. 45].

4. Divorce is attributable to the period, bear the consequences of distorted representations about the importance of the role of man and woman, husband and wife, father and mother. If the child is not yet aware of what is happening on a subconscious level, it reflects the way the behavior of each family member and can not see in front of the positive model, then it does not form an image of a harmonious family, and imprinted "family splinters," those negative patterns that he will diligently try avoid in their future life, but that will be hard again and again to play.

5. Particularly difficult are experiencing the transition to life in an incomplete family adolescents. When the soul is born teenager yearning for romantic love, he suddenly faces with its volatility. Divorce of parents, who came to this period gives rise to anxiety. At the same time there are hurt and anger at the parents who solve problems, do not take into the accordance the feelings of the child and put him in a difficult situation. Formation of self checking authorities "strength" until their complete denial and searching social emancipation from the family - the leading trends in this age. As a result, divorce

attributable to this period, exacerbated negativity, resistance, traction is enhanced to the early experiments, growing concern relationships with friends, the desire for freedom. Perceiving the parents' divorce as a manifestation of selfishness, the child, in turn, is increasingly beginning to delve into their own interests, leaving the family under the influence. If the parents can do what they want, without regard for the opinion of a teenager, why he can not live by the rules, but should listen to someone?

6. Ruined marriage brings teen parents great disappointment in life. If parents stop loving each other, then love does not last forever? If losing love is so hurtful, it may be better not to let it in your soul and thus avoid injury? Fearing this sense of the fragility of young people may avoid intimacy and commitment, their communication with people are superficial, they are afraid to take risks, preferring large companies intimacy. There's also the other extreme, in which the burning desire of love creates happiness installation "I have everything will be different, I will have a wonderful family." Most often this mood arises in girls, and they start looking for the attention of representatives of the male, drawing pictures in his fantasies of a happy future, bad imagining how the future will be built. Thus, it was assumed that the history of the construction of conjugal families of men and women, was raised in total parent families, and families through a divorce, to a large extent it will be different according to the parameters, which are caused by parental divorce and lack of experience of observation of marital interaction. The ongoing study examined the facts that established differing views on family life, family values, ways of settling family conflicts among men and women who have grown up complete and incomplete parental families [2, p. 46].

Nowadays there are two plausible explanations. One of them is the fact that children of divorced parents, marrying, have already established ideas about the possibility of divorce and low sense of responsibility with respect to marital responsibilities, so their union could collapse more likely than those who grew up in a strong family . The second explanation is based on the fact that children of divorced parents marry before the child of strong families. The reason for this could be an internal need to break out of an unfavorable home environment. But studies have shown that early marriages are significantly more likely to end in divorce. Such personality traits as altruism and self-sacrifice, the need for love to the future marriage partner, the installation of a lifelong marriage, mutual help and mutual support of kindred spirits, other noble impulses of the best vaccinated child in the parental home, the father's house. Sociologists reliably established that the strength of wedlock be tailored to all of the above in the parental home, increased by more than a quarter. That is why it is so important to constantly take care of strengthening and developing the institution of the family, who has spearheaded the spirituality of the person.

The consequences of family conflict on children. Threads family conflicts stretch very far. The consequences affect not only the state of the child's soul, but the entire future life, for children from conflict families go deep intrapersonal conflicts. Emotional instability of family, marital and parental relations, the lack of consensus and solidarity of parents in their pedagogical influence on a child - all this often leads to the formation of the child's sense of fear, insecurity, lack of faith in their own strength and ability, and lonely isolation.

It can also affect their own families and their own children, because the family in which the child grew up, gives a sample of the family, which he defines as an adult. Psychologists say that the child first meets, learns the role of father and mother, husband and wife, a man and a woman in the course of daily contacts, communication with parents, loved ones. Through communication with parents is its entry into the world of human relations.

It is natural that young people have adopted the negative features of the behavior of their parents, experiencing life in a much larger problem: their family life begins with the fact that they have to re-learn, that is, to re-learn the art of living in the family. Retraining

requires additional forces - both the man and of the world around him, especially people close to him.

Thus, according to papers dealing with this perspective, we can safely say that the idea of the family itself affect the family in the future. The formation of values and moral orientations on their future family, occurs primarily on the image of the parent family, but characterized by a pronounced orientation toward their own welfare and comfort.

Children who survived the quarrel between the parents, get dysfunctional start in life. Negative memories of childhood are very harmful, they determine the appropriate way of thinking, feelings and behavior in adulthood. Therefore, parents who can not find common ground with each other, should always remember that even a failed marriage in the family conflicts should not get involved children. On the problems of the child to think, at least as much on their own.

References:

1. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. – М., 2008 – 731 с.

2. Докучаева С.О. Влияние родительской семьи на построение супружеской семьи в следующем поколении // Психологическая наука и образование. – 2004. – № 3. – с. 41-55.

3. Realstrannik.ru. – http://realstrannik.ru/mudrye-mysli/114-fridrih-engels.html. Дата обращения: 05.04.2016 г.

4. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. – М.: Медицина, 1996. – 464 с.

5. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: учебник для студ. сред. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр "Академия", 2000. – 232 с.

6. Артамонова Е.И., Екжанова Е.В., Зырянова Е.В. и др. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр "Академия", 2006. –192 с.

7. Фененко Ю.В. Социология. – М, 2008. – 48 с.

8. Сысенко В.В. Молодежь вступает в брак. – М., 1986 – 254 с.

9. Целикова Н.В.Поколение"икс":ценности и семья // Социальная политика и социология. – 2004. – №2 – С. 222-236.

Жантуреева А.А., Карашева Ж.Б.

Влияние родительский семьи на построение семейной системы следующего поколения

В данной статье авторы на основе привлечения ряда фундаментальных трудов психологов проанализировали структуры родительской семьи и определение особенностей влияния родительской семьи на супружескую семью следующего поколения.

Ключевые слова: *брак, гражданский брак, структура родительской семьи, развод родителей, неполная семья, дети, конфликт.*

Жантуреева А.А., Карашева Ж.Б.

Болашақ ұрпақтың жанұялық жүйесінің құрылуына ата –ананың ықпалы

Мақалада авторлар психологтардың отбасы туралы фундаментальды еңбектерінің негізіне сүйене отырып, жанұялық жүйенің құрылымын талдады және болашақ отбасы болып құрылуына жанұя ерекшеліктерінің ықпалын айқындады.

Тірек сөздер: *Неке, азаматтық неке, ата–ана отбасының құрлымы, ата–ананың ажырасуы, толық емес отбасы, балалар, кикілжің.*

***

УДК 371.3:81* 243

Нурушева Т.И. *– старший преподаватель, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Кадыргалиева С.И. *– старший преподаватель, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Кадыргалиева Е.М. *– учитель, СОШ №28*
E-mail: *Saule0312@mail.ru*

К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМНЫХ МЕТОДАХ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ НА СТАРШИХ КУРСАХ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Аннотация. *Статья посвящена особенностям использования проблемных методов обучения иностранным языкам на старших курсах в вузе.*

Ключевые слова: *Проблемные ситуации, проблемные задания, информационный тип обучения, познавательные коммуникативные потребности, проблемные умения.*

Современная педагогика как наука находится в процессе постоянного развития: по мере изменения роли человека в культуре, экономике и всех сферах общественных отношений, изменяются и цели, которые ставит перед собой образование, совершенствуются педагогические методы, появляются новые идеи, оживляются старые, ставшие вдруг актуальными. Вместе с тем, фактическая система образования обладает достаточной инертностью к нововведениям, что, с одной стороны, является определенным сдерживающим фактором для развития теории педагогики, а с другой стороны, имеет и положительный эффект, поскольку такая инертность носит и системосохраняющий характер. В современных условиях относительной либерализации системы образования получили возможность своего развития и воплощения на практике различные педагогические технологии, концепции и методы обучения.

В данной статье рассматриваются особенности концепции проблемного обучения, его сущность, основные методы и функции, методика организации проблемного обучения и требования, основные методы и функции, которые к ней предъявляет современная теория педагогики, с тем, чтобы определить, какую роль могут и должны играть проблемные методы обучения в современной системе образования и, в частности, на старших курсах обучения в вузе.

В 20-м веке развитие концепции проблемного обучения связано, в первую очередь, с американским психологом и педагогом Дж. Дьюи (1859-1952).

Так, Дж. Дьюи декларировал важность применения в педагогическом процессе игровых и проблемных методов, разработал принципы и методику формирования критического мышления, способствующего активному и сознательному усвоению учебного материала, а также разработал основные правила нового специфического метода обучения, названного исследовательским, в котором обучение воспроизводит ход реальных событий, имевших место в науке и технике. В нашей стране исследования в области проблемного обучения в полной мере начались в 60-х годах 20-го века в качестве альтернативы массовому нормативному обучению.

Разработкой тех или иных аспектов проблемного обучения и проблемного обучения как концепции в целом занимались с того времени и занимаются сегодня многие ученые и практики: М.Н. Скаткин, И.Я. Лернер, В. Оконь, Н.А. Менчинская, М.А. Данилов, Ю.К. Бабанский, М.И. Махмутов, А.М. Матюшкин, А.В. Хуторской и др.

Проблемное обучение направлено на самостоятельный поиск обучаемым новых знаний и способов действия, а также предполагает последовательное и целенаправленное выдвижение перед учащимися познавагельных проблем. Следовательно, оно обеспечивает особый тип мышления, глубину убеждений, прочность усвоения знаний и творческое их применение в практической

деятельности. Кроме того, оно способствует формированию мотивации достижения успеха, развивает мыслительные способности обучающихся [1, с. 119].

Большинство авторов считают, что проблемное обучение – это тип обучения (И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, М.Н. Скаткин), есть ученые, которые полагают, что проблемное обучение – это метод обучения (М.Г. Гаругюв), система обучения (Т.В. Кудрявцев), или подход к обучению (Т.А. Ильина).

Основными понятиями проблемного обучения являются такие как «проблема»,«проблемная задача», «проблемная ситуация».

Итак, определяя понятия «проблема», «задача», «задание», одни авторы подчеркивают объективный, другие – субъективный характер этих понятий. В какой-то мере преодолеть подобные разночтения и определить

направления данных работ.

Особую ценность проблемных ситуаций авторы видят по- разному и используют их с целью активизации речемыслительной деятельности и развития интеллекта учащихся (И.А. Зимняя, С.В. Юткина), повышения мотивации учения и иноязычного общения (Л.Л. Машарина, И.П. Герасимов), улучшения качества обучения, адекватного владения иностранным языком (И.А. Зимняя, Г.А. Овсянникова), управление процессом обучения и самообучения (А.Л. Ружинский, И.Л. Андреева). Существенно, что многие авторы рассматривают учебную ценность проблемных ситуаций не в системе, а изолированно, выделяя стимулирующую, обучающую или организующую функции, оставляя без внимания воспитывающую и контролирующую функцию обратной связи.

Изучение вышеназванных работ позволило выявить как их достоинства, определяемыми достаточно внимательным анализом вычлененного объекта или направления исследования (этапа обучения, языкового аспекта, вида речевой деятельности, конкретного языка), так и основной недостаток, связанный с рассмотрением единичных элементов динамичной системы проблемного подхода в целом. При рассмотрении каждой проблемы в определенный период возникает необходимость вычленения направлений исследований для более внимательного их изучения, но с накоплением научного опыта происходит качественный скачок, интегрирующий элементы в систему, отдельные направления - в научный подход. Так, необходимость нормализации проблемного подхода к обучению иностранным языкам обусловлена, с одной стороны, духовной потребностью общества, с другой стороны, возможностью образования.

Большинство ученых внимательно исследуют основные положения и понятия проблемного обучения, но не рассматривают проблемное обучение в соотношении с непроблемным или информационным типом обучения, и проблемные сигуации в обучении иностранному языку в сравнении с непроблемными ситуациями, что не позволяет им выявить истинную учебную ценность проблемного обучения, поскольку «все познается в сравнении».

Подавляющее большинство ученых рассматривают проблемную ситуацию на первом уровне проблемности (по степени активности учащегося в решении проблемы), когда преподаватель создает проблемную ситуацию, а учащийся решает проблему. К сожалению, они оставляют без внимания второй уровень проблемности, на котором преподаватель частично вместе с учеником создает проблемную ситуацию и учашийся решает проблему, и третий уровень, где учащийся самостоятельно создает проблемную ситуацию и сам или вместе с группой участвует в решении проблемы [2, с. 247]. Именно уровневый подход к проблемной ситуации сможет обеспечить переход от закрытой общественной системы к открытой, от статичного развития образоватсльной системы к динамичному, от плоскостных структур учебных ситуаций к пространственно-временным структурам, от развивающихся моделей проблемных ситуаций к саморазвивающимся «цепям» проблемных ситуаций, от обучения,

воспитания и развития к самообучению, самовоспитанию и саморазвитию субъектов образовательного и общественного пространства.

Так, например, по аналогии с уровнями активности ученика в решении проблемы можно выделить 3 аналогичных уровня для учителя: на первом уровне учитель работает с проблемными ситуациями, взятыми из учебника, на втором уровне он частично создает сам проблемные ситуации во время подготовки к уроку и на уроке, на третьем уровне он становится автором собственного сценария и режиссером своего спектакля (урока), и далее создателем театра (научного направления). Этим мы постарались показать многогранность уровневой идеи проблемности, способной развиваться в разных пространствах и временных режимах.

Существенно, что уровни проблемности зависят не только от уровня сложности самой проблемы, уровня активности учащегося в ее решении, но и от его интеллектуальных, творческих способностей. Уровневый подход позволяет увидеть проблемную ситуацию не точкой на ограниченной плоскости, а динамичной моделью в безграничном пространстве.

Изучение исследований по применению проблемного подхода в обучении иностранному языку и анализ причин недостаточного использования этого подхода в практике преподавания позволяет нам наметить перспективные направления в разработке концепции проблемного подхода в преподавании иностранного языка:

1. Определить цель проблемного подхода в методике преподавания иностранных языков, его место и роль в системе информационного обучения, в зависимости от возможностей учебного материала, времени обучения, возрастных и индивидуальных иноязычных потребностей и возможностей группы учащихся и каждого ученика в отдельности.

2. Выявить учебную ценность проблемных ситуаций на основе исследования таких функций, как стимулирующая, контролирующая, воспитывающая.

3. Проверить экспериментальным путем модель обучения иностранному языку в совокупности всех видов речевой деятельности, построенную на принципе разумного сочетания непроблемных и проблемных ситуаций, а также «цепей» проблемных ситуаций разного уровня проблемности.

В большинстве работ по методике преподавания иностранных языков принцип проблемности реализуется эпизодически. С изменением цели обучения именно проблемное обучение может способствовать формированию человека 21-века. В сзязи с этим встает вопрос о развитии концепции проблемного подхода в обучении иностранным языкам в школе и вузе, в общей системе образования. Проблемный подход должен стать точкой приложения силы на плоскости личностно-деятельностного подхода, связующим звеном в процессе интеграции различных подходов в обучении иностранному языку, поскольку принцип проблемности эксплицитно или имплицитно заложен во всех развивающих подходах.

Для создания учебной ситуации необходимо знать компоненты, входящие в ее смысловое содержание. К компонентам смыслового содержания ситуации относятся следующие: цель, участники, место и время общения.

При создании непроблемной ситуации должны указываться все компоненты смыелового содержания: участники, место, время, цель общения, не осложненная препятствиям. Пример непроблемной ситуации: «Вы хотите купить вашему другу подарок – книгу, о которой он вас просил. Вы ее покупаете в книжном магазиге. (Разговор с продавцом)». В данном случае все компоненты смыслового содержанил указаны: участники общения - покупатель и продавец, цель общения – покупка известной книги, место и время общения - книжный магазин , рабочее время.

Проблемные ситуации могут создаваться на основе включения проблемы на пути достижения цели и варьирования количества неизвестных компонентов , что и определяет степень проблемности . Например, «Вы хотите купить подарок вашему другу, но не знаете, что именно купить...». В данном случае известна только цель

общения, осложненная препятствием, - покупка подарка, остальные же компоненты смыслового содержания ситуации, такие как место, время, участники общения, являются неизвестными. Соответственно, учащийся сам выбирает место и время, а также участников общения.

Рассмотрим конкретные примеры двух типов ситуаций и способы их создания. Прежде всего покажем , как непроблемную ситуацию можно перевести в разряд проблемных. Пример непроблемной ситуации: «Вам необходимо сообщить брату о вашем приезде ,который живет в другом городе. Вы звоните ему на работу. Из разговора с ним вы понимаете, что он будет рад вашему приезду». В этой непроблемной ситуации указаны все компоненты: цель обшения, не осложненная препятствием, место, время, участники общения.

Для того, чтобы эту ситуацию сделать проблемной, достаточно включить в ее смысловое содержание проблему, преграду на пути достижения цели. Пример проблемной сигуации: «Вам необходимо сообщить о своем приезде брату, который живет в другом городе. Вы звоните ему на работу, но его коллега говорит, что он в командировке». В данном случае, хотя и известны все факультативные компоненты, ситуация является проблемной, поскольку появилась проблема на пути достижения цели.

Усложним проблемную ситуацию путем «изъятия» из ее смыслового содержания факультативных компонентов. Пример: «Вам необходимо сообщить о вашем приезде брату, который живет в другом городе. Вы звоните ему на работу, но вам говорят, что он в командировке.» Теперь в проблемной ситуации время и место известны, тогда как участники неизвестны.

Исключая компоненты и усложняя тем самым проблемную ситуацию, можно увеличить число решений. Пример: «Вам необходимо сообщить о вашем приезде брату, который живет в другом городе, но в данный момент он в командировке. Как с ним связаться?» Подобные проблемные ситуации, где все факультативные компоненты неизвестны, могут оказаться слишком сложными для решения. Существенно, что при формулировке проблемной ситуации необходимо указать цель общения, желательно указать место общения, время общения не должно быть жестко лимитировано, участники общения могут не указываться, что увеличивает число возможных решений. Такой подход позволяет строить проблемные ситуации различного уровня сложности с ориентацией на познавательно-коммуникативные потребности и возможности иноязычной деятельности учащихся.

Для того, чтобы учебная ситуация отвечала потребностям учащихся разрешать ее на родном и иностранном языках, она должна соответствовать следующим общим для двух типов ситуаций требованиям.

Основываясь на положениях М.И. Махмутова, считаем, что проблемные ситуации для обучения иноязычной речи должны соответствовать следующим требованиям:

1. Содержать элементы новизны в плане содержания;

2. Включать преграду на пути достижения цели, а также неизвестные компоненты в структуре смыслового содержания в соответствии с потребностями и возможностями школьников;

3. Содержать проблемы, которые в ступенчатых проблемных ситуациях должны предъявляться в логической последовательности.

Перейдем к рассмотрению возможностей учащихся разрешать учебные ситуации на родном и иностранных языках. Для того, чтобы познавательно-коммуникативные потребности учащихся не приходили в конфликт с их возможностями. учебная ситуация должна моделировать такую естественную ситуацию, которую учащийся мог бы реализовывать в повседневной жизни прежде всего на родном языке.

Выявление способностей к разрешению проблемных ситуаций на иностранном языке позволяет дифференцированно выбирать проблемные ситуации различного

уровня сложности, определяемой количеством неизвестных компонентов в ее смысловом содержании, с ориентацией на такие способности.

К языковым иноязычным способностям можно отнести – использование более сложной структуры высказывания (количество обособленных оборотов, использование фраз большей длины, сложносочиненных и сложноподчиненных предложений); к речевым – более оформленный механизм отбора слов (меньшее количество повторов лексического и синтаксического характера, пауз); к смысловым - более широкий охват предмета обсуждения (количество денотатов и их предметных признаков, глубина понимания речевого сообщения).

К языковым трудностям оформления иноязычного высказывания в учебных ситуациях можно отнести:

1. Дефицит грамматических структур;
2. Дефицит слов в рамках темы, подтемы;
3. Неумение употреблять языковые средства адекватно ситуации общения;
4. Дефицит формул контактно-устанавливающего характера;
5. Дефицит формул логико-смысловой организации высказывания.

К умениям, необходимым учащимся для работы с проблемными и непроблемными ситуациями можно отнести:

1. Умение сообщить информацию о лицах , предметах, явлениях и действиях;
2. Умение запросить информацию о лицах, предметах, действиях;
3. Умение побудпть собеседника к совершению или не совершению действия;
4. Умение выразить и аргументировать свое высказывание;
5. Умение установить, продолжить. прервать контакт.

Для работы с проблемными ситуациями ученики должны помимо этих умений овладеть рядом специальных умений , соотносимых с этапами решения проблемы:

1. Умение видеть, находить проблемы и ставить их самостоятельно;
2. Умение создавать гипотезу решения, оценивать ее, переходя к новой в случае несостоятельности первоначальной;
3. Умение направлять ход решения проблемной ситуащ.и в соответствии со своими интересами;
4. Умение решить проблему в проблемной ситуации;
5. Умение оценить правильность своего решения и решения собеседников.

По классификации А.С.Карпова можно выделить умения преподавателей руководить процессом разрешения проблемных и непроблемных ситуаций:

1.Умения, связанные с подготовкой ситуации:

1) определять познавательно-коммуникативные потребности и возможности учеников разрешать ситуации;

2) разрабатывать ситуации с учетом этих потребностей и возможностей.

Используя положение о рациональном соотношении непроблемного и проблемного типов обучения в преподавании иностранного языка, следует добавить, что удельный вес непроблемного и проблемного в обучении зависит как от возможностей учебного материала, времени обучения, так и от возрастных и индивидуальных иноязычных потребностей и возможностей конкретной группы учащихся и каждого ученика в отдельности.

Если говорить о проблемных ситуациях, то можно ожидать, что процесс присвоения проблемных ситуаций учащимися в большей мере зависит от того, насколько преподаватель иностранного языка понимает, принимает проблемный подход, а также владеет необходимыми «проблемными» умениями.

Проблемные упражнения, на наш взгляд, имеют свои достоинства и недостатки. Достоинства:

1) самостоятельное добывание знаний путем собственной творческой деятельности;

2) интерес к учебному труду;

3) развитие продуктивного мышления;

4) прочные и действенные результаты обучения.

Недостатки:

1) недостаточный уровень языковой подготовки учащихся

2) нехватка времени на изучение той или иной темы

3) трудность вовлечения учащихся со слабой языковой подготовкой

4) непривычность подобной формы работы

5) слабая управляемость познавательной деятельностью учащихся

6) большие затраты времени на достижение поставленных целей.

Типы проблемных ситуаций, наиболее часто возникающих в учебном процессе:

1. Проблемная ситуация создается тогда, когда обнаруживается несоответствие между имеющимися уже системами знаний у учащихся и новыми требованиями (между старыми знаниями и новыми фактами, между знаниями более низкого и более высокого уровня, между житейскими и научными знаниями).

2. Проблемные ситуации возникают при необходимости многообразного выбора из систем имеющихся знаний единственно необходимой системы, использование которой тслько и может обеспечить правильное решение предложенной проблемной задачи.

3. Проблемные ситуации возникают перед учащимися тогда, когда они сталкиваются с новыми практическими условиями использования уже имеющихся знаний, когда имеет место поиск путей применения знаний на практике.

4. Проблемная ситуация возникает в том случае, если имеется противоречие между теоретически возможным путем решения задачи и практической неосуществимостью или нецелесообразностью избранного способа, а также между практически достигнутым результатом выполнения задания и отсутствием теоретического обоснования.

Для создания проблемной ситуации необходимо следующее:

1. Перед учащимся должно быть поставлено такое практическое или теоретическое задание, при выполнении которого он должен открыть подлежащие усвоению новые знания или действия. При этом следует соблюдать такие условия:

- задание основывается на тех знаниях и умениях, которыми владеет учащийся;

- неизвестное, которое нужно открыть, составляет подлежащую усвоению общую закономерность, общий способ действия или некоторые общие условия выполнения действия;

- выполнение проблемного задания должно вызвать у учащегося потребность в усваиваемом знании.

2. Предлагаемое ученику проблемное задание должно соответствовать его интеллектуальным возможностям.

3.Проблемное задание должно предшествовать объяснению подлежащего усвоенню учебного материала.

4. В качестве проблемных заданий могуг служить: а) учебные задачи; б) вопросы: в) практические задания и т.п.

Однако нельзя смешивать проблемное задание и проблемную ситуацию. Проблемное задание само по себе не является проблемной ситуацией, оно может вызвать проблемную ситуацию лишь при определенных условиях.

5. Одна и та же проблемная ситуация может быть вызвана различными типами заданий.

6. Возникшую проблемную ситуацию должен формулировать учитель путем указания ученику на причины невыполнения им поставленного практического учебного задания или невозможности объяснить его.

Примеры проблемных упражнеий, подготовленных ‘Inside Out’ Upper–Intermediate издательства Макмиллан по теме ‘Высшее образование’ [3, с. 110-111].

Упражнение 1

Read and answer the questions about the following people who probed their teachers wrong.

1. Romy Adams runs a catering company. She started off in her own kitchen and now runs three catering teams from premises in the north of London and caters mainly for conferences.

2. Ann Waterman is a jury and has been an active member of parliament for the last ten years.

3. Henry Woods is an actor. He is at present filming a series to be shown on television in the autumn.

Проблемные вопросы:

Text I

1. Why did the maths teacher see very little point in entering Rosemary for maths YC1E?

2. How do you understand the statement ‘A bit of motibation goes a long way’?

Text II

1. How did Ann Waterman disapprove her tearcher’s statement?

Text III

1. Why did Henry Woods get interested in history lessons so much?

2. Are the teachers and parents always right?

Упражнение 2

Завершите эти предсказания об образования в Великобритании. Как вы считаете этого рода события могут происходить в Казахстане?

Complete these predictions about education in Britain. Do you think these things will happen in Kazakhstan ? When ?

a) Classrooms are expected get less crowded as the birth – rate continues to decrease.

b) It is highly unliked that classroom teachers will be replaced by computers.

c) Standards of spelling and grammar are likely get worse because of new technologies.

d) As more families go online, students are bound to rely more on the internet to help them with their homework.

Упражнение 3.

Ответьте на следующие вопросы согласно вашему жизненному опыту.

1. At what age do you think you should stop listening to parents and teachers and do what you feel is right?

a) after finishing school

b) after graduating from the university

c) when you get married

d) your own choice

2. At what age do you think you should be financially independent?

a) when you start to earn money

b) when you get married

c) when you graduate from the university

3. At what age do you think you should leave the family home?

a) after graduating from the university

b) when you get married

c) never

Упражнение 4.

Work in groups and discuss the following guest ions. Работайте в группах и обсудите следующие вопросы.

1. Is it common for students to go backpacking in their summer holidays?

2. What do you think are the advantages and disadvantages of backpacking ?

2. If you could go backpacring any where in the world, where would you go and what would you do?

Упражнение 5. Ответьте на вопрос.

What song did Robbie Williams sing?

a) thoughtful
b) unhappy
c) broken-hearted
d) depressed
e) philosophical

Упражнение 6.

Look at the pictures and discuss there guestions. Посмотрите на картинки и обсудите эти вопросы.

1. What kind of people do you think these rooms belong to?
2. What kind of house do you think each person lives in?

Упражнение 7.

What is the most unusual breakfast you've ever had? Tell your partner.

Итак, актуальность проблемного подхода к обучению иностранному языку определяется новыми целевыми установками современного образования, направленного как на овладение новыми знаниями аспектов языка , умениями в различных видах речевой деятельности, так и на формирование творческих способностей учащихся.

Исследования основных психолого-педагогических положений и понятий проблемного обучения в контексте личностно-деятельностного подхода послужили базой для разработки теории и практики использования проблемного подхода в методике преподавания иностранных языков, на основе учета его места и роли в общей системе традиционного обучения.

Таким образом, на современном этапе развития методическэй науки можно говорить не о целостном типе обучения, а лишь о реализации принципа проблемности или проблемного подхода, который является основой для ингеграции различных подходов в преподавании иностранных языков.

Литература:

1. Ковалевская Е.В. Проблемность в преподавании иностранных языков. – М.: «МНПИ», 1999. – 118 с.

2. Ковалевская Е.В. Проблемное обучение: подход, метод, тип, система. – М.: «МНПИ», 2000. – 247 с.

3. Sue Kay, Vaughan Jones. Inside Out. Upper-Intermediate. Macmillan. 2013. –96 p.

Нурушева Т.И., Кадыргалиева С.И., Кадыргалиева Е.М.

Жоо-ның жоғарғы курстарында шет тілін оқытудың мәселелік әдістерінің ерекшеліктері

Мақала жоо-ның жоғарғы курстарында шет тілін оқытуда мәселелік әдістерін қолдану ерекшеліктеріне арналған.

Тірек сөздер: *қарқынды оқыту, комуникативтік, әлеуметтік-мәдениеттік әдістер.*

Nurusheva T.I., Kadyrgalieva S.I., Kadyrgalieva E.M.

On the question of problematic methods of teaching a foreign language at the senior stage of learning at the university

The scientific article is devoted to one of the most interesting and actual problems of modern teaching of methods: the usage of problem methods in teaching a foreign language at the senior stage of learning at the university.

Keywords: *Problem situations, problem tasks, information type of teaching, cognitive and communicative demands, problem skills and habits.*

***

УДК 811.112.2

Шунайбекова К.М. *– старший преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *galya2030@mail.ru*

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ЯВЛЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГРАММАТИКИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *Статья посвящена проблемам изучения грамматики, а именно некоторым специфическим грамматическим явлениям в обучении немецкого языка. В данной статье дан глубокий анализ немецкой грамматической системы и ряд специфических особенностей, которые затрудняют изучение и овладение немецким языком. Знания определенной специфики и правильного грамматического оформления высказывания повышают также мотивацию изучения данного языка, что необходимо при подготовке высококвалифицированных грамотных специалистов.*

Ключевые слова: *Грамматический механизм, специфика, грамматические явления, компоненты, рамочная конструкция, вербальность, интерференция, рецепция, супплетивные формы, аппроксимации.*

Положение о грамматическом умении имеет не только теоретический и терминологический, а главным образом практический характер. Оно предусматривает необходимость: 1) обильной речевой практики на этапе воссоздания образа грамматического явления. 2) создания контрольно-измерительных материалов для этапа становления грамматических умений.

Обучать грамматике иностранного языка – это значит формировать специфичные для немецкого языка грамматические механизмы, причём так, чтобы у обучаемых одновременно складывались определённые грамматические знания и умения [1, с. 29].

Действительно, грамматическая компетенция формируется в деятельности на всех этапах своего становления, и, следовательно, речевые грамматические навыки и умения срабатываются одновременно при выполнении коммуникативных речемыслительных заданий. Чтобы избежать излишнего теоретизирования и вместе с тем не опуститься до уровня практицизма, необходимо следующее:

1) рассматривать обучение грамматике не как самоцель, а как средство для овладения способами словоизменения, словообразования, словорасположения, т. е. как средство для овладения способами структурного оформления речи, несущей то или иное предметное содержание;

2) отобрать необходимый и достаточный грамматический минимум, усвоение которого обеспечит, с одной стороны, относительно правильное грамматическое оформление продуктивных видов речевого действия, главным образом говорения, с другой – обеспечит рецепцию, т. е. понимание при чтении и аудировании; следовательно, речь идет об отборе активного грамматического минимума и так называемого пассивного минимума;

3) обеспечить прочное и автоматизированное владение грамматическим минимумом для активного использования в речи, что требует в условиях школы особых усилий.

Общие требования к владению грамматической стороной речи. А именно:

а) учащиеся должны быть в состоянии грамматически правильно оформлять свои устно-речевые высказывания, концентрируя при этом основное внимание на его содержании;

б) они должны уметь распознавать грамматические явления при чтении и аудировании, направляя свое основное внимание на извлечение содержательной информации.

На начальной ступени весь грамматический минимум должен быть усвоен до уровня активного его использования в диалогической и монологической речи.

В соответствии с принципом поэтапности организации усвоения работа над грамматическим оформлением речи охватывает несколько этапов, выделение которых основано на учете фаз формирования любой человеческой деятельности, а именно: фазы ориентировки, исполнения, контроля (самоконтроля). Это значит, что каждая доза грамматического материала, вернее, каждое грамматическое действие должно осваиваться последовательно: 1) от ознакомления с ним и осознания его значения и (в разной степени) формы и употребления. 2) тренировке в его практическом использовании по опорам в микроконтексте и далее. 3) применению на репродуктивном уровне по опорам, на основе механизма аналогии. 4) применению на продуктивном уровне.

Что касается контроля, то он может быть следящим или тоже выделяется в отдельный этап, так же как и осмысление (размышление) Следует отметить, что выделенные этапы могут быть соотнесены со следующими этапами, предложенными С.Ф. Шатиловым применительно к формированию иноязычных речевых навыков, а именно:

Ориентировочно-подготовительный этап. На этом этапе учащиеся знакомятся с новым языковым явлением и выполняют первичные речевые или языковые (т. е. осуществляемые вне коммуникации, как правило, аналитические) действия.

Стереотипизирующе-ситуативный этап. Здесь начинается автоматизация речевого действия путем его многократного использования в единообразных ситуациях без существенного варьирования, что позволяет с помощью коррекции добиться относительной правильности и стабильности его исполнения (соответствует тренировке).

Варьирующе-ситуативный этап. Он должен обеспечивать дальнейшую автоматизацию речевого действия, но при варьировании условий его осуществления, что должно способствовать предупреждению чрезмерной «жесткости», фиксированности навыка и развивать такие его свойства, как «гибкость», «подвижность».

На первом этапе ознакомление может осуществляться учителем или учеником самостоятельно. Все внимание учащихся направлено на подлежащее усвоению грамматическое явление и соответственно подлежащее выполнению действие.

На втором этапе – этапе тренировки – внимание ученика раздваивается: оно направлено как на подлежащее выражению содержание, так и на средства, которые необходимо для этого использовать. Особое значение имеет здесь непосредственная опора на даваемый учителем образец выполнения действия.

На третьем этапе – применении (это уже речевой этап) – имеет место формирование умений диалогической или монологической речи на репродуктивном уровне. Внимание ученика направлено главным образом на подлежащее выражению содержание, хотя зрительно или мысленно он и опирается на известный ему образец высказывания (действует по образцу, аналогии).

Четвертый этап уже полностью сосредоточен на формировании собственно речевых умений. Имеет место речевая практика – критерий сформированности грамматической стороны речи.

На начальной ступени в связи с зафиксированным в программе принципом устной основы обучения этапы 1-4 осуществляются в форме устных упражнений и подключение зрительных вербальных опор имеет, к сожалению, ограниченное место (главным образом в виде их символов – геометрических фигур).

Далее учитель сразу после предъявления указанных выше речевых образцов как бы вовлекает учащихся в диалогическое общение. Он переспрашивает, показывая на картину: Ist das Hans? – и сам отвечает, давая образец подтверждения: Ja, das ist Hans (утвердительный кивок головой). Затем снова переспрашивая, он привлекает к ответу учащихся, которые хором вместе с ним дают положительный ответ. Так ведется работа по всем картинкам. Затем используется предметная наглядность (куклы, сами учащиеся) и выполняются аналогичные действия в иных условиях. Следующий шаг – научить учащихся выражать сомнение, удивление, неуверенность с

помощью переспроса. Для этого учитель использует побудительные реплики:$У_2$, ob das... ist! У1 : $У_2$, ist das ...? При этом сначала отрабатывается только вопрос сомнения и лишь затем на этот вопрос ученики должны дать положительный ответ по образцу, данному учителем.

После этого создается ситуация для отрицательного ответа (учитель, переспрашивая, умышленно путает имена персонажей) и т. д.

Овладев практически тем или иным типом предложения на основе образца, учащийся побуждается к порождению множества фраз по аналогии с ним уже без непосредственной опоры на образец. Затем цепочка действий по аналогии как бы прерывается (цикл завершается) и учащийся побуждается к наблюдениям, размышлению, обобщениям и выводам, позволяющим осознать основные структурные признаки данного типа предложения (количество обязательных членов, характер глагола: связка это или полнозначный глагол и т.п.). Это осуществляется на специальных уроках обобщающего повторения. Таким образом, овладение грамматикой на первом году обучения имеет форму небольших циклов в 3–5 уроков, происходит индуктивно (на основе формирования речевого опыта). Грамматические сведения (правила), завершающие цикл, являются обобщением этого опыта и имеют характер комментария, который дает учитель или сами учащиеся на основе сделанных наблюдений и выводов. Последнему придается особое значение как средству развития мышления, познавательной активности, сознательности учащихся.

Особенностью второго года обучения является предусмотренная на протяжении всего первого полугодия работа по повторению и тренировке в употреблении речевых образцов первого года обучения. Значительно большим стало число тренировочных упражнений на подстановку, (окончаний глаголов, целых словоформ), выполняемых со зрительной опорой. В целом упражнения более разнообразны, поскольку на помощь пришел шрифт, условные обозначения и т. п.

На четвертом году обучения, завершающем среднюю ступень, большое внимание уделяется систематизации всего грамматического материала на основе речевых образцов, в частности, выработке дифференцировки, столь важной для формирования грамматической стороны чтения. Для этого в учебник 7-го класса помещен грамматический справочник, содержащий схемы, пояснения к ним и упражнения, которые ученики должны выполнять самостоятельно дома.

Представляется, что на начальной и средней ступени обучения следовало бы больше внимания уделить работе над словообразованием, так как это одновременно и работа над лексико-грамматической стороной чтения: выработка формальных ориентиров, расширение потенциального словаря и т. д. В целом же использование на начальной и средней ступени приемов обучения грамматической стороне речи и соответственно упражнений основано на следующих принципах:

- необходимость обеспечить деятельностный характер овладения немецкой грамматикой и в целом коммуникативная направленность обучения ей. Для формирования грамматической стороны говорения принят путь от содержания к форме, для формирования грамматической стороны чтения – от узнавания, дифференцировки и обобщения формы к содержанию.

- учет первичности слухо-моторных связей. Практически это выражается в устном опережении разной длительности с постепенным его сокращением на втором году обучения. Однако выбор данной тактики, предписываемой действующей программой, не является оптимальным для обучения грамматическому строю именно немецкого языка, который в силу своей объективной сложности требует большого использования зрительных опор.

- опора на образец, на действия по аналогии на основе осознавания наиболее существенных ориентиров речевого действия (например, количества компонентов, их места в предложении).

- опора на сознательность, учет важности сочетания сознательности с бессознательным (неосознаваемым, интуитивным). По сути дела речь идет о признании наличия разных уровней осознавания.

- диапазон и глубина осознавания на начальной ступени обучения могут иметь некоторые ограничения, но они увеличиваются от класса к классу. Особую роль играет в этом плане циклично организуемая систематизация знаний.

- стимулирование речемыслительной активности и самостоятельности учащихся, в частности самостоятельного поиска и выделения существенных признаков единиц материала и действий с ними.

- опора на принципы наглядности, доступности, прочности, систематичности.

- учет принципа аппроксимации.

В отличие от звуков и слов, которые составляют исходную материальную субстанцию языка, грамматические формы и явления представляют собой определенное обобщение способов реализации языка в речи. Именно благодаря этому и возможны действия по аналогии. При этом одни грамматические явления распространяются на большое количество слов внутри той или иной грамматической категории (например, наличие артикля в немецком языке как показатель рода имен существительных, или окончание – *e* как показатель первого лица большинства глаголов). Здесь широко может быть использована аналогия. Другие грамматические явления охватывают меньшее количество слов (например, часть сильных глаголов меняет корневые гласные). Здесь действия по аналогии имеют большие ограничения. И, наконец, есть грамматические явления, носящие единичный характер (например, наличие супплетивных форм глагола sein, степеней сравнения наречий: viel, gernи др.), которые не могут быть усвоены по аналогии и требуют запоминания. Таким образом, в содержание обучения грамматической стороне речи входят материальные формы языка: суффиксы, префиксы, целостные словоформы (например: schrieb, hatgeschrieben), знания о них, зафиксированные в грамматических категориях: роде, числе, падеже и т. п., в правилах образования и употребления этих форм, а также конкретные действия по грамматическому оформлению речи: морфологическому, синтаксическому, которые должны превратиться в операции [2, с. 31].

Наиболее общей трудностью можно считать необходимость в каждом акте общения осуществлять одновременно множество грамматических действий, как правило сообразного характера, так и основанных на запоминании отдельных исходных форм). Так, наличие строго фиксированного порядка слов и так называемой рамочной конструкции ставит студента перед необходимостью осуществлять «внутренне речевое утверждение и удержание» второго места сказуемого, а часто также последнего или первого. Кроме того, используя тот или иной глагол в функции сказуемого, надо быстро определить, сильный он или слабый, меняет корневую гласную или нет, отделяется ли приставка и т.п.

1) Грамматические явления любого языка воспринимаются легче, но если они уникальны, то усваиваются сложнее. Например, часто род существительных в немецком и в русском языках не совпадает, например: das Buch (ср.р.) в немецком языке, книга (ж.р) в русском языке. Уникальность рода существительных влияет на употребление в речи явлений, входящих в субстантивную группу: указательных, притяжательных, неопределённых местоимений, отрицания kein,прилагательных, употребляемых в функции определений к существительным. Уникально также управление немецких глаголов, что также имеет много несовпадений с русским языком например: danken (Dativ) – благодарить кого-то (вин.п.), anrufen (Akk) – звонить кому-то (дат.п.).

2) Следующим специфичным явлением является постоянное сочетание морфологического и синтаксического. В немецком предложении от формы подлежащего зависит форма глагола (Du hast Recht), управление глаголов-сказуемого влияет на форму дополнения (Störe mich nicht). Следует соотносить формы

дополнения с управлением глагола-сказуемого (например: Ich begegne ihn oft. Das Buch liegt auf dem Tisch), формы глагола-сказуемого с формой подлежащего (например: Das Kind spielt, die Kinder spielen). При построении любого предложения необходимо включать в предложение целые словосочетания в их грамматических связях.

3)Весомые грамматические явления, вмещающие морфологические и синтаксические компоненты также создают затруднение в усвоении немецкого языка. Это глаголы с отделяемыми приставками, присущие только немецкому языку (например: Stehst du jeden Tag Morgen früh auf?) и возвратные глаголы (например: Wo befindet sich deine Schule?). Такие явления считаются коммуникативно-ценным грамматическим материалом, широко употребительным в разговорной речи, от этих слов зависит большое количество лексических единиц.

Глаголы с отделяемой приставкой и возвратные глаголы всегда должны быть в центре внимания обучающихся. При включении этих глаголов в речевую деятельность следует датъ возможность студентам использовать их в сочетании с другими грамматическими явлениями в одном предложении.

На начальном этапе формирования у студентов навыка владения грамматическим явлением следует избегать употребления в конструкциях возвратных глаголов (например: Ich habe mich schon gekämmt) [3, с. 66-72].

4) Следующей спецификой немецкой грамматической системы следует назвать частое употребление в предложениях глагольной рамочной конструкции. Такая конструкция встречается в сложноподчинённых и в простых предложениях с обратным и прямым порядками слов. Часто с модальным и основным глаголами (например: *Kannst du eigentlich Klavier spielen?);с* частями составного именного сказуемого, а именно между глаголом и именной частью. Например: *Es ist heute sehr warm:* с глаголом и его отделяемой приставкой (например: *Du stehst immer zu spaet auf!: В* предложениях с инфинитивом между основным глаголом и глаголом в инфинитиве (*Jetzt gehen wir schnell einkaufen*); В инфинитивных оборотах: um...zu + Inf., statt...zu +Inf., ohne...zu + Inf.) (например: *Er spielt Computer, statt ein Buch zu lesen).*В сложно подчинённых предложениях, а именно в придаточных предложениях между самим союзным словом и спрягаемой частью глагола-сказуемого (например: *Ich möchte sagen, dass diese Aufgabe sehr schwer ist).*

Наибольшую трудность рамочная конструкция представляет из-за необходимости сочетания глагола-сказуемого с разными грамматическим явлениями. Поэтому часто при употреблении в предложении глагольной инструкции обучающимся приходится иметь дело с уникально-нормативными грамматическими явлениями, содержащимися как на границах рамки. Глагольные конструкции должны восприниматься как единое целое и соответствующим образом разрабатываться в упражнениях. Нецелесообразно, например, добиваться от обучающихся построения предложений с аналитическими формами глагола-сказуемого без рамки (например: *Die Kinder haben gespielt. Ich bin gekommen).* Необходимы более содержательные и естественные с точки зрения функционирования языка обучающихся, например: *Die Kinderhaben den ganzen Morgen im Kindergarten gespielt. Ich bin zum Unterricht zu spät gekommen.*Необходимо изначально отрабатывать эту глагольную рамку и грамматические явления, её наполняющие.

5) Следующей специфической особенностью немецкой грамматической системы является *распространение аналитических форм грамматических явлений*.

Специфическими в немецком языке являются некоторые глагольные времена Aktiv: Perfekt, Imperfect, Futurum, все формы Passiv, например: *Wann hat dein Bruder die Schule* besucht. (Aktiv); *Diese Kirche wurde im 17. Jahrhundert gebaut* (Imperfekt Passiv) и т.д.

Следующие формы имеют также составные именные сказуемые: *Du hast Recht:* сказуемые Perfekt, в состав которых входят модальные глаголы: *Du kannst wirklich gut schreiben* [4, с. 60].

Возвратные глаголы: *Du verspätest dich sehr oft.* Аналитическими являются также

сочетание существительных с артиклями: *Er wohnt in einem großen Haus: Die Kinder spielen Ball.* Превосходная степень сравнения прилагательных в немецком языке также имеет рамочную форму: *Diese Aufgabe ist am schwersten.* Данная особенность немецкой конструкции является фактором, значительно осложняющим процесс обучения студентов немецкому языку, так как при грамматическом оформлении своих высказываний студенты должны помнить об образовании форм и размещении в предложении минимум двух слов для составления предложения [5, с. 59-67].

6) Для немецкого предложения с его устойчивым порядком слов характерна *непременная двусоставность при обязательной вербальности сказуемого и номинальности подлежащего.* Эта особенность немецких предложений приводит к постоянной взаимоинтерференции в высказываниях блока субъекта и блока предиката. Проявляется эта интерференция, прежде всего, в обязательном употреблении подлежащего и сказуемого в предложении и опасности смещения их с мест, отведённых для каждого из них. Особенно сильно взаимоинтерференция проявляется в безличных предложениях и предложениях *с* неопределённо-личным местоимением *"man",* так как в этом случае на неё наслаивается интерференция русского языка, в котором, указанные конструкции являются односоставными: Es ist kalt- Холодно. Man soll schnell gehen – *НУЖНО* идти быстрее [6, с. 73].

В русском языке могут употребляться как двусоставные, так и односоставные предложения с одним главным членом - подлежащим или сказуемым. Довольно трудно для русскоязычных учащихся строить предложения на немецком языке с глаголом-связкой “sein”,так как в русском языке в настоящем времени глагол-связка «быть» не употребляется: *Er ist ein guter Junge – Он хороший парень* (но: *когда деревья* были *большими* ... - в прошедшем времени употребляется).

7) Следующей специфической особенностью немецкой грамматики можно назвать *частое употребление инвертивных конструкций.* Инверсии (обратный порядок слов) в немецком языке имеют место в следующих случаях:

а) в простых повествовательных предложениях (например: *Morgen fahren wir nach Moskau);* б)в вопросительных предложениях (например: *Hast du dieses Buch schon gelesen? Wann fährst du nach Moskau?)* в) в сложносочинённых предложениях после некоторых союзов (например: *Zuerst spielten die Kinder im Hof Ball, dann gingen sie in den Park);* г) в сложносочинённых предложениях, а именно – вглавном предложении, если оно стоит после придаточного (например: *Da ich von meiner Reise viel erzählt habe, sage ich kurz ...)* [7, с. 283]. Вполне обоснованным считается учитывать рассмотренные выше специфические особенности немецкой грамматики.

Литература:

1.*Бим И.Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. М.: Просвещение, 1988. – 150 с.*

2.*Шульц Х. Немецкая грамматика с упражнениями. – М.: 2010. – 324 с.*

3.*Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку. – М.: 1986, 108 с.*

4.*Гильченок Н.Л. Практикум по переводу с немецкого на русский. – СПб.: Каро, 2006. – 180 с.*

5.*Попов А.А., Иванова Н.Д., Обносов Н.С. Практический курс немецкого языка. – М., 2009. – 490 с.*

6.*Носова Е.Г., Филиппова Н.А., Щеглова Т.Я. Немецкая грамматика в таблицах с упражнениями. – М.: Айрис Пресс, 2004. – 120 с.*

7.*Какзанова Е.М., Миляева Р.П. Deutsch fuer Geschaeftsleute. – М.: МЦФЭР, 2003. – 350 с.*

Шунайбекова К.М.

Неміс тілі грамматикасын оқып-үйренудің өзіне тән ерекшеліктері мен құбылыстары

«Неміс тілі грамматикасын оқып-үйренудің өзіне тән ерекшеліктері мен құбылыстары» атты бұл мақала грамматиканы үйрену мәселесіне, дәлірек айтқанда, неміс тілін үйренудің өзіне тән кейбір грамматикалық құбылыстарына арналған. Мақалада неміс тілінің грамматикалық жүйесіне талдау және неміс тілін оқу мен меңгеруде қиындық тудыратын өзіне тән бірнеше ерекшеліктер мен құбылыстар қарастырылады.Мақала өзекті, өйткені оның мазмұны неміс тілін үйренуге деген ынтаны арттырады, бұл өз кезегінде жоғары білікті, әрі сауатты мамандар дайындауда аса қажет.

Тірек сөздер: *грамматикалық механизм, ерекшелік (өзгешелік), грамматикалық құбылыс, құрамдас бөлігі, жиектемелік конструкция, вербальды (ауызша сөйлеу), интерференция, рецепция, супплетивті формалар, аппроксимациялық.*

Shunaibekova K.M.

Specific features and phenomenon at studying German Grammar

The given article «Specific features and phenomenon at studying German grammar» is devoted to the problems of studying grammar, specialty to same specific grammar phenomena studying German. The analysis of German grammar system and a number of specific features and phenomena, which make difficulties at studying and mastering German is considered in this article.

It is actual as its content motivates studying of German and necessary in training highly qualified specialists.

Keywords: *grammar mechanism, specificity, grammar aspects, components, frame construction, verbality, interference, reception, suppletive forms, approximation.*

***

ӘОЖ 371.3:91

Доскалиева Р.Б. *– аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E- mail: *ROZA-bd0101@ mail.ru*
Хаируллина А.К. *– оқытушы, магистр, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E- mail: *xairullina_84@mai*l.ru

СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТІҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ

Аңдатпа. *Бұл мақалада кредиттік оқыту жүйесінде оқытудың педагогикалық технологияларының бірі сыни тұрғыдан ойлау маңыздылығына тоқталадық. Білім алушы оқу материалдарын шынайы тұрғыдан талдауда, өзінше шешім қабылдауда сыни талдаудың қажеттілігі қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Ойлау, сыни тұрғыда ойлау, интербелсенді, технология, рефлексия, инновация, жеке тұлға, РАФТ, педагогикалық технология.*

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуде. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болғандықтан, білім беру парадигмасы /үлгісі/ өзгерді, білім берудің жаңа мазмұны пайда болды.

Елбасы жолдауында Қазақстанның саяси әлеуметтік-экономикалық дамуына өз үлесін қоса алатын, жан-жақты дамыған, бәсекеге қабілетті тұлғаны дайындап, тәрбиелеу үшін ізденімпаз, жаңашыл, үнемі өз білімін жетілдіріп, сапалы білім

берудің жолдарын іздестіріп, «оқыту үшін оқу», - деген мақсатты алған оқытушылар қажет. «Білім сапасы бірінші кезекте сапалы даярланған педагогтармен айқындалады, олар бұл білімдерін әртүрлі әдістер арқылы білім алушыларға береді» - делінген.

Қазіргі білім саласындағы оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес. Оқу-тәрбие үрдісіне жаңа педагогикалық технологияларды ендірудің алғашқы шарты, мұғалімнің инновациялық іс-әрекетін қалыптастыру және оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыра, қазіргі жаңа педагогикалық технологияларды меңгеру.

Біздің қоғамда сыни ойлауды (critical thinking) дамыту адамзат баласына баға жетпес мүмкіндіктер болып табылады.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясының негізін қалаушылар американдық ғалымдар Чарлз Темпл, Джон Дьюи, Мередит және Ж.Пиаже, Л.С. Выготский теорияларының негізінде басшылыққа алынды. Бұл технология Кеңес өкметі кезінде 1973 жылдан, Қазақстан қоры жанынан 1998 ж. қазан айынан бастап жүргізіліп келеді. Оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлау, яғни, RWCT жобасы 29 мемлекетте қолданылады [1, 290 б.].

В.Беспальконың тілімен айтқанда: «педагогикалық технология» дегеніміз тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданатын әдіс-тәсілдер – оның құрамды бөлігі.

Оқытудың озық технологияларын сабақта қолдану қазіргі күннің талабы. Сондықтан да, сабаққа қойылатын талаптар оқытушыдан үлкен шеберлікті талап етеді, студенттердің білім сапасын арттыруға, өздігінен ізденуіне, ой санасының дамуына мүмкіндік береді. Жалпы пәндерді оқытуда сыни тұрғыда оқыту технологиясы кеңінен қолданылуда. Сыни тұрғыда оқыту бойынша студентке оқу мақсаттарын қоюда, шешуде дайын үлгі берілмейді, оқытушы-сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы болса, студентке өз ойын білдіріп, пікір айтуға мүмкіндік беріледі, жасаған жұмысының нәтижесін дәлелдеуге талпыныс жасайды, жеке тәжірибесін қорытындылауға үйренеді. «Технология» латынның-өнер, шеберлік деген сөзі, яғни, шеберлік амал-тәсілдер жиынтығы деген мағынаны береді [2, 18-19 бб.].

Сыни тұрғыда ойлау шығармашылық ізденістерін, өз ойларын дәлелдей білу, топпен жұмыс істеу, өз ойын ашық айту, дербес жұмыс істеу дағдыларын дамытады. Бұл технологияны қолдануда - қай салада болмасын іс - әрекеттің жаңа тәсілдерін студенттің өз бетімен, шығармашылығын, меңгеру қабілеті мен дайындығын және нақты көзқарастарын қалыптастыру. Студенттерді қызықтыру, ойландыру, барлық жауапты тыңдау, талдау жасау кезеңдері сақталады.

Сыни ойлау мен шығармашылық – бір мағына емес. Шығармашылық ойлау – өнер, білім өнімін жасау. Сыни ойлау – жаңа, бұрындары таныс болмаған идеяның генерациясы. Шығармашылық ойлау көркем бейнелерді үлгілейді және оларды қандай да бір бейнеде жүзеге асырады. Жасампаз ой – өнертапқыштыққа және ғылыми ашылымдарға, жаңа бейнелерді жасауға деген икемділік.Ойлаудың бұл екі түрі оқуда, тәжірибеде және кез-келген қызметте жоғарғы нәтижеге қол жеткізеді. Сонымен, сыни ойлау мен шығармашылық ойлаудың паралель дамуы мүмкін болатын үрдіс.

Қазіргі заманда нені оқыту емес, қалай оқыту маңыздырақ болып есептеледі. Солардың бірі сыни тұрғыда ойлау технологиясы. Сыни тұрғыда ойлау - бұл нақты мағынаны іздеу: өзінің көзқарасының қандай болуымен, басқалардың да пікірін ескеріп, қандай да обьективті ойлау және қисыны бар өзіндік қате сенімінен бас тарта білу. Сыни тұрғыдан ойлау жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді көруге қабілетті, мәселелерді шешу кезінде маңызы зор.

Сыни ойлау – өзіндік ойлау. Сыни ойлау- сұрақ қоюдан және шешімін талап ететін проблемаларды айқындаудан басталады. Студент өзі сұрақ қойып, шешімін өзі айқындайды.

Бұл бағдарламаның ішкі құрылымнда ерекшелік бар. Бұл құрылым 3 деңгейден тұратын оқыту мен үйретудің моделі. Білімнің болашақта жүзеге асуы, қажетке жарауын қалыптастырады. Көп ақпаратты талдай, жинақтай отырып, ішінен негізгісін және қажеттісін алуға үйретеді.

«СТО-ды дамыту» технологиясы немен қызықтырады?

- Кез келген ұстазға сапалы сабақ беруге мүмкіндік беретіндігімен.
- Оқыту мен ұйымдастырудың тиімді әдістерінің көптігімен.
- Оқу мотивацияларын өзгертуге пайдалы екендігімен.

Білуі қажет: алдын-ала сенімділік туғызу; білімдерін бір-біріне жеткізу; бұл мәселені шешуге білімдерінің әсер етуі [1, 292 б].

Сыни тұрғыдан ойлай білетін адам сұрақтар қоя біледі:

- Мен не білемін?
- Мен жаңа нені білдім?
- Менің білімім қалай өзгеруде?
- Мен осы біліммен не жасай аламын?

Сыни тұрғысынан ойлау стратегиясын зерттеушілер анықтамасы бойынша адам сыни тұрғысынан ойлау қабілеті дамыған сайын, оларда төрт параметрдің көрсеткіші болады. Жекеден-жалпыға, дифференциалдан-сенімділікке, интуициядан-логикалыққа, перспективадан-перспективаға. Бұл көрсеткіштерді дамыту үшін:

1) өз бетінше тұжырым, қорытындыға келу қабілеті
2) ұқсас құбылыстар арасынан тиімділерін таңдай білу
3) проблеманы шеше білу
4) пікірталасты жүргізе білу қабілеттерін қалыптастыру қажет

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту күрделі ойлау процесі болып келеді.

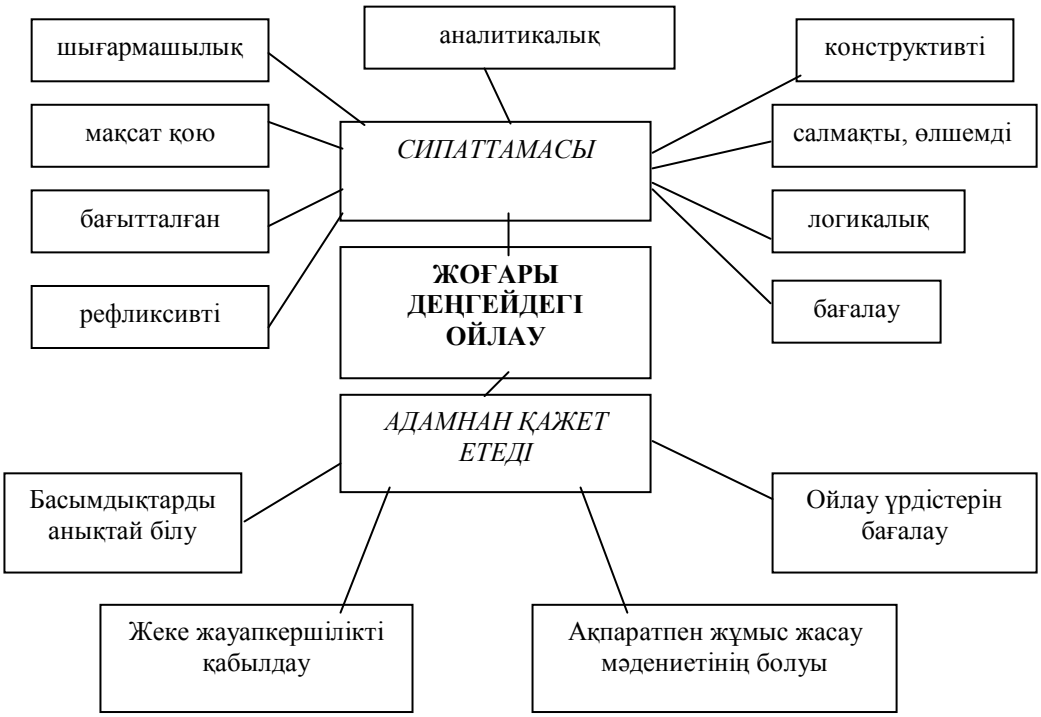

1-сурет. *Сыни ойлаудың дамыту технологиясы*

Сыни ойлау ақпарат алудан басталып, қаралатын мәселеге байланысты шешім қабылдаумен аяқталады. Сыни ойлау күрделі үрдіс болғандықтан, студентке сыни ойлау ортасын жасау қажет**.** Ол ортада сыни тұрғысынан ойлау қалыптасқан ортада студент:

- нақты мақсат қоюға дағдыланады;
- өзіне деген сенімділік артады;
- оқу процесіне белсенді қатысады;
- жолдастарының пікірін сыйлайды;
- өзін толғандыратын проблемалық сұрақтар қоя біледі;
- айтылған жауаптарының құндылығы жоғары болады және алуан түрлі жауап бере алады;
- сараптауға, бағалауға дағдыланады;
- пәнге деген қызығушылығы артады;
- ой операцияларын меңгеруге;
- өз ара пікірлерімен алмаса білуге үйренеді;
- әр студент сыни тұрғыдан ойлауға қабілетті екендігіне сенеді және еркін жұмыс істеуге бейімделеді [3, 12 б.].

Студенттердің сыни ойлауы, ақпаратты сауатты интерпритациялау іскерлігі, проблемалық жағдайды әртүрлі тәсілдермен шешу, интернет желісіндегі ақпараттық ресурстармен жұмыс жасау үдерісіне шығармашылық көзқараспен қарау дамиды.

Студенттердің интернет желісіндегі ақпараттық ресурстарға адекватты қарым-қатынасын қалыптасу қажеттілігін ескере отырып, денсаулығын сақтаудағы шараларды белгілеуге болады:

- ақапаратты алу және өңдеу іскерлігі;
- ақпарататтың адрестік бағытталуы;
- ақпараттық сыни тұрғыдан түсіну дағдысын қалыптастыру;
- альтернативтік тұрғыдан негіздеу дағдысы;
- ақпаратты интерпретациялау дағдысын қалыптастыру;
- телекатынастық желі арқылы алынған ақпаратты оқытуда және күнделікті өмірде қолдану және сақтау.

Сыни ойлау- өзіндік ойлау, әлеуметтік ойлау, бірлесе оқыту идеясы. Сыни ойлау – сұрақ қоюдан және шешімін талап ететін проблемаларды айқындаудан басталады. Студент өзі сұрақ қойып, шешімін өзі айқындайды. Сыни тұрғыдан ойлау сабағының құрылымдық 3 кезеңнен тұрады:

I - қызығушылығын ояту («көпір жасау», ой қозғау)

II - мағынаны таныту (мағынаны ажырату)

III - ой-толғаныс (рефлексия, жаңа білім қарастырылады)

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдануымен жүргізілген сабақтың жоғары деңгейде өтуінің алғы шарты оның қағидаларында, яғни, стратегияларында. Стратегия дегеніміз - философия, әдістемелік ұстаным. Мұғалім мен студент кез келген стратегияның әдіс-тәсілін, түсіне білуі қажет. Стратегиялар студенттерді шығармашылықпен әрекет етуге, ізденімпаздыққа баулиды, еркін, терең, жан-жақты ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады, стратегияның бірнеше түрі бар. Жұмыстың ыңғайына қарай стратегияларды өзгертуге болады. Мысалы:

Рафт - бұл стратегияны «кейіпкерге хат» деп алса да болады. Формасын түрлендіруге болады: хат, хабарландыру, жеделхат, өтініш, бұйрық, жарнама. Рафт студенттердің ойын, тілін дамытады, қиялын өрбітеді, өз білімдерін немесе жауаптарын қағаз бетіне түсіру арқылы өз бетімен жұмыстануға үйренеді, ресми іс қағаздар жөнінде түсінік қалыптасады [1, 221 б.].

Қосжазба күнделігі: тақырыпта берілген оқиғаларға өзінің пікірін жазады, және оның шығару жолын көрсетеді, кейіпкердің жан дүниесін түсінуге тырысады, сөздік қоры молаяды.

Жазбаша стратегиялар: еркін жазу, 5 минуттық эссе сияқты стратегиялар арқылы оқушы берілген тақырып бойынша өзінің пікірін, ойын, аргументтерін немесе тақырыпқа байланысты анықтама, дәлелдемелер көрсете алады. Қажет кезінде тақырып бойынша ұсыныстар жасап, болжау жасауға мүмкіндік береді. Басқа пікірлерді сынға алады. Осы стратегиялар арқылы өздерінің танымдық құзырлығын дамытады.

Пікірталасқа арналған стратегиялар: кубизм, бұрыш, болжау таблицасы, семантикалық карта, жұппен ой бөлісу стратегиялары арқылы оқушылар өзара пікірталас, диспут жүргізу арқылы өз ойларын айту, оны дәлелдеуге үйренеді, басқалардың пікірін тындай біледі.Топпен, жұппен, жеке жұмыстар жүргізу барысында өзара қарым – қатынаста болады. Оқушылардың шығармашылық құзыреттілігі артады [1, 232 б.].

Венн диаграммасы. Бір-бірімен байланысты екі шеңбердің екі жағына салыстыруға берілетін объектілердің сипаттамалары жазылады. Ал айқасқан жерге екеуіне ортақ сипаттар тізіледі. Салыстыруға арналған тапсырмаларды осы диаграммаға салып, студенттер қызыға толтырады, яғни салыстыру сияқты күрделі ойлау операциясын меңгереді. Оқытудың осындай жаңа педагогикалық технологияларын сабаққа ендіру бүгінгі таңда әрбір ұстаздың басты мақсаты болуы керек.

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту сабақтарының негізінде студенттер арасында:

- бір-бірінің пікірін тыңдау, сыйластық пен ынтымақты қарым-қатынастың негізі қаланады;
- өзін жеке дара тұлға ретінде тануға жол ашады;
- бір-біріне құраметпен қарайды;
- өз ойын ашық және еркін айтады, пікір алмасады;
- өзін-өзі және бірін-бірі бағалайды;
- мұғаліммен еркін сөйлесіп, пікір алмаса алады;
- бір-бірінің ойын тыңдап, проблеманы шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге көмектеседі.
- белсенді шығармашылықты ойлауға негіз қаланады.

Біздің оқыту пәндерімізге байланысты сыни тұрғыдан ойлау мен дамыта оқытудың негізін қалыптастыруда «ТМД-ның физикалық география» курсы бойынша тәжірибеде мынадай тапсырмалар беру арқылы студенттердің білім деңгейлерін арттыру мақсатында жұмыс атқарылады. Елдің географиялық орнына сипаттама беру жоспарын еске түсіру:

- материктегі орны;
- шеткі нүктелері;
- шекаралары;
- ұласып жатқан теңіздер;
- жылулық белдеулеріндегі орны.

а) осы жоспарға сәйкес ТМД–ның Евразия материгіндегі орнын айқындау;

б) шеткі нүктелерінің координаттарын анықтап кескін картаға түсіру;

в) ТМД–ның батыс шекаралары өтетін жерлердің физикалық–географиялық сипаттамасын беру;

г) ТМД–ның шекарасын жүргізіп, шектесіп жатқан елдерді кескін картаға түсіру. Сонымен қатар, қашықтықты градус және шақырыммен анықтау, жергілікті және белдеулік уақыт түсінігін еске түсіру арқылы студенттердің ойлауы және талдауына араналған тапсырмалар беріледі. Бұл арқылы жалпы топтағы студенттердің игергентеориялық білімдерін практикалық тапсырмалар арқылы өз пікірлерін білдіріп, жұмыс жасауға дағдыланады. «ТМД-ның физикалық география» курсы бойынша сабақтардағы тапсырма - жаттығулар және СОӨЖ, СӨЖ орындау барысында сыни тұрғыдан ойлау арқылы студенттерде төмендегідей білім, білік, дағдылар қалыптасады [4, 123 б.].

1. Студенттер кескін картаны толтырып, курвиметрмен жұмыс жасауға үйренеді және пәнге деген қызығушылығы артады.

2. Географиялық сипатта шеткі нүктелермен белдеулік уақыт туралы статистикалық мәліметтерді біледі.

3. Белдеулік уақыт кестесін жасап, координаталарды анықтайды.

4. Жаңа тақырып бойынша өз жобалары мен болжамдарын талқылайды. Өзіндік қортындылары, оның қаншалықты дұрыс екенін саралайды.

5. Білімді өз бетімен алуға шығармашылық, танымдық белсенділіктерін арттырады.

6. Бір-бірімен пікір алмасуға дағдыланады.

7. Студенттер географиялық ұғымдар анықтамаларын талдауға үйренеді.

Тапсырманы орындау арқылы студенттер сыни тұрғысынан ойлау бағдарламасын қолдану нәтижесінде Тәуелсіз мемлекеттер достастығына кіретін елдер құрамын, олардың табиғат жағдайларының жалпы ерекшеліктері мен негізгі табиғат ресурстарын және географиялық орнын, ауданын, шекаралары туралы мәліметтермен толықтай танысып, біледі.

Сабақта қарастырылғалы тұрған тақырып туралы студент не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғау, талдау, ми шабуылы арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңде "Топтау", "Түртіп алу", "Ойлану", "Топта талқылау", "Болжау", "Салыстыру", "Жүйелеу" т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды. Бұл қолданылған әдіс-тәсілдер студенттің қызығушылығын дамыту мақсатында – сабақта белсенділігі артады.

Сыни ойлауды дамыту үшін төмендегі кеңестерді айтуға болады.

- жаңа идеяларды ұсынуға және өзгерістерді енгізуге дағдылану;
- адамдар алдында сөйлей білуге және өз ойын ашық айтуға үйрену;
- терең, жан-жақты ойланып, шектеулерге алаңдамау;
- алғашқыда қолыңыздан келмесе, басқа жолдарын қарастырып, жаңа идея табу;
- пікірталасқа әруақытта қатысып, өз болжамдарыңызды жеткізе білу;
- түсініксіз нәрселердің себептерін іздеп, дәлелдей білу;
- идеяны бағалау кезінде, оларға объективті тұрғыда қарау.

XX ғасырда білім берудің мақсаттары мен міндеттері өзгереді, өйткені келешекте мәліметтердің жинақталуы жүктеменің студенттердің шамасынан тыс болуына әкеледі және студенттің міндеті білімді көбейту емес, осы білімдерін өз бетімен алуға мүмкіндік беретіндей құралмен қамтамасыз ету.

Сыни тұрғыдан ойлау - бұл саналы мағынаны іздеу: өзінің көзқарасының қандайлық болуымен, басқалардың да пікірін ескеріп, қандай да обьективті ойлау және қисыны бар өзіндік қате сенімінен бас тарта білу. Сыни тұрғыдан ойлаудың жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді көруге қабілетті, мәселелерді шешу кезінде маңызы зор.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту күрделі ойлау процессі болып келеді. Сыни ойлау ақпарат алудан басталып, қаралатын мәселеге байланысты шешім қабылдаудан аяқталады. Сыни ойлау кез келген жас аралықтарына тән. Сыни ойлау күрделі үрдіс болғандықтан, студентке сыни ойлау ортасын жасау қажет. Ол ортада студент:

Ойлауға үйренуге.

Өз ара пікірлерімен санаса біледі.

Әр студентке сын тұрғысынан ойлауды қабілеті бар екендігіне сенеді.

Еркін жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Сын тұрғысынан ойлау қалыптасқан ортада студент:

Нақты мақсат қоюға дағдыланады.

Өзіне деген сенімді артады.

Оқу процесіне белсенді қатысады.

Жолдастарының пікірін сыйлайды.

Өзін толғандыратын, проблемалық сұрақтар қоя біледі.

Айтылған жауаптарының құндылығы жоғары болады және алуан түрлі жауап бере алады.

Сараптауға, бағалауға дағдыланады.

Пәнге деген қызығушылығы артады.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдануымен жүргізілген сабақтың жоғары деңгейде өтуінің алғы шарты оның қағидаларында, яғни, стратегияларында. Стратегия дегеніміз - философия, әдістемелік ұстаным. Оқытушы мен студент кез келген стратегияның әдіс-тәсілін, қыр-сырын жетік түсіне білуі қажет. Сонда ғана жұмыс нәтижелі болмақ. Стратегиялар студенттерді шығармашылықпен әрекет етуге, ізденімпаздыққа баулиды, еркін, терең, жан-жақты ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады, стратегияның 80-нен аса түрі бар. Жұмыстың ыңғайына қарай стратегияларды өзгертіп те жіберуге болады. СТО технологиясын пайдалана отырып, сабақ құрылымын жоспарлауға шығармашылықпен қарау, әдістемелік лабораторияны жинақтау секілді мүмкіндіктерге қол жеткізуге болады.

Қорыта айтқанда, сыни тұрғыдан ойлау бағдарламасы бойынша жүргізілген сабақтарда студенттер теория мен практика бірлігін игереді, жеке және топпен бірлесіп, мәселе түйінін шешіп жолдарын табуға жаттығады, өз бетімен ізденеді, өзара пікір алмасып, одан қорытынды жасай білуге дағдыланады.

Оқытудың осындай жаңа педагогикалық технологияларын ендіру бүгінгі таңда әрбір оқытушының басты мақсаты болуы керек. Себебі, елімізге заман талабына сай қалыптан тыс ойлай алатын, шұғыл шешімдер қабылдай білетін, белсенді, шығармашыл азаматтар қажет.

Әдебиеттер:

1. Бөрібекова Ф.Б, Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. – Алматы, 2014 – 360 б.

2. Левина М.М. Технологии профессионального педагогического образования. – М.: Академия, 2001. – 272 б.

3. Машкова Г.В., Подоплелов Н.Я. Практикум по Физической географии СССР. – М. Высшая школа, 1966. – 195 с.

4. Давыдова М.И., Раковская Э.М., Тушинский Г.К. Физическая география СССР. – М.: Просвещение, 1989. – 240 с.

Доскалиева Р.Б, Хаируллина А.К.

Критическое мышление как технология развития мыслительной деятельности студентов

В статье уделено внимание важности критического мышления в кредитной системе образования. Рассмотрена необходимость критического мышления при реальном обсуждении обучающимся учебного материала и принятии личного решения.

Ключевые слова: *Логика, критическое мышления, интерактивный, технология, рефлексия, инновация, индивид, РАФТ, педагогическое технология.*

Doskaliyeva R.B, Hairullina A.K.

Critical thinking as technology of development of cogitative activity of students

The article is paid to attention to importance of critical thinking in the credit system of education. The necessity of critical thinking in a real discussion of educational material for students and making a personal decision is considered.

Keywords: *logic, critical thinking, technology, the interactive, innovation, reflection, individual, RAFT, pedagogical technology.*

***

ӘОЖ 373.1.02.:372:8

Өмірзақова Л.Қ.- *М.Өтемісов атындағы БҚМУ аға оқытушысы*
E-mail: *Lyazzat.umirzakova@mail.ru*

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІНДЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА МУЗЫКАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. *Мақалада ұлттық өнердің негізінде оқушылардың ішкі дүниесін қалыптастыратын адамгершілік тәрбиенің негізгі құралдарының бірі ретінде музыкалық тәрбие берудің рөлі қарастырылған.*

Тірек сөздер: *Халықтық педагогика, ұлттық музыка,тәрбие, жеке тұлға, музыка.*

Ғылым мен мәдениеттің заманауи жаһандандыру үдерісі кезінде әр ел өз мемлекетінің рухани, мәдени құндылықтарын сақтай отырып, әлемдік өркениетке кірігуі заңды құбылыс. Елбасы Н.Ә.Назарбаев Ұлттық кеңестің мәжілісінде жасаған баяндамасында «Мәдени мұраларды жүйелеп, оларды қалпына келтіру, сақтау, одан әрі дамыту ісіне кең көлемде білек түре кірісетін кез келді. Ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманат ету – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуы тиіс» - деп, болашақ жас ұрпақты тәрбиелеудегі ұлттық мәдени мұраның мүмкіндігі мен мақсатын айқындап берген болатын [1, 1 б.].

Өркениетті елдің жарқын болашағы толығымен жас ұрпақты тәрбиелеу ісіне тәуелді. Осыған орай, тәрбиенің негізгі мақсаттары: а) жастардың өмірге ғылыми-материалистік көзқарасын қалыптастыру; ә) тұлғаның рухани және дене қабілеттерін жан-жақты дамытып, талғам мен сезімдерін қоғамның талаптырына сай тәрбиелеу [2, 45 б.].

Қазіргі таңда жас ұрпаққа тәрбие беру саласында оң өзгерістер мен жаңалықтар болып жатырғаны белгілі. Бүгінгі күнде негізгі мақсат - жан-жақты дамыған білімді тұлғаны тәрбиелеу. Тәрбиелеудің бір құралы, ауқымды сан қырлы ұғымды қамтитын – музыкалық өнер. Халықтың ұлттық тағылымы ертеден жинақталып, қалыптасқан педагогикалық тәжірибеде, ұлттық тәлім-тәрбиеде жетерлік. Музыка адамзаттың рухани азығы, жан серігі, ұшқыр қиялы, нәзік сезімі. Қазақ халқы құлақтан кіріп бойды алар әсем ән мен тәтті күйді ұнатқан. Өскелең жасұрпақтың бойында талғампаздық, эмоциялық, сезімпаздық қасиеттерді қалыптастыруында, оның мәдениетті болып өсуінде, музыка әлемін түсінуде мектептегі музыка тәрбиесінің алатын орны ерекше. Музыка сабағында оқушы әр түрлі жанрлы музыкалық шығармалардың тарихы, мазмұны, орындалу сипаты мен танысып шығармашылық дүниетанымын, өзіндік көзқарасын қалыптастыра отырып, өнерге, өмірге деген батыл құлшынысын дамытады. Сабақта, толықтырылған кеңейтілген бағдарлама негізінде оқу-тәрбие үрдісін тиімді пайдалана оқушылардың әр түрлі жанрлы музыкалық шығармаларды тану, музыкадағы түрлі кезеңдер мен көркемдік бейненің сипатын көре алатын ойын, шығармашылық қабілетін қалыптастырады. Сондықтан, музыкалық шығармашылық қабілеттің басты саласының бірі ол музыка арқылы тәрбие . Музыкалық тәрбиенің негзгі міндеттерінің бірі, адамның табиғат пен өмірдегі әсемдікті қабылдап түсінуге және бағалауға тәрбиелеп оқыту. Оқушының музыкалық икемділігін дамытып музыкалық білім арқылы оның музыкаға қызығушылығын, шығармашылық белсенділігін арттыру.

Музыка арқылы жас ұрпққа тәрбие беруде халқымыздың рухани қазынасы - ән мен күй бүгінгі таңда тамаша тәрбие көзі болумен қатар, кәсіби музыканың негізгі арқауы екенін естен шығармаған жөн. Міне, халықтың музыка өнеріндегі өте бай рухани қазынасымен оқушыларды таныстырып, олардың озық үлгілерін үйрету музыка мұғалімінің алға қойған негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

мектептегі музыка сабағы оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастыруды мақсат ететін негізгі пән болып саналады.

Қазақтың сан ғасырлық ұлттық мәдениетін көтеріп, жаңғыртып жария ететін өнердің бір саласы, көркем ойды әуенмен әсерлеп, көрік беретін - музыка. Әрбір ұлттың өзінше өмір сүру қалпы, тұрмыс-тұрқы, әдет-ғұрыптық өзгешелігі, психикалық-мінездік ерекшеліктері, түсінік-пайымдары оның өнер өрісіне үлкен әсер ететіні белгілі. Музыка өнеріндегі бұл құбылыс халықтың сол құпиясын әр алуан салада, әр түрлі бояуда әшекелейді. Халық музыкасы, оқушылардың бойындағы өз халқының жетістіктері мен табыстарына ұлттық мақтаныш, өз халқына, оның музыкалық мәдениетіне сүйіспеншілігін қалыптастыруға ықпал жасайды. Ұлттық мәдениетті көтеру дегеніміз, ұлттық мәдениетімізде де жалпы азиялықтарға тән биязылық, өткенге салауаттық жасау, үлкенді сыйлау, жасқа қамқорлық, қысылғанға қол ұшын беру, ағайынның ауызбірлігін сақтау - бәрі-бәрі де бар. Ендеше сол ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау. Тұтастай алғанда бізге өзіміздің мәдени мұрамызды дүние жүзінің көруіне және көрсетуімізге мүмкіндік беретін жүйелі көзқарас қажет. Бәріміз де бала кезімізде халық ауыз әдебиетінің баға жеткісіз бай мұрасымен сусындап өстік. Бізде адамзат меншігіне айналатын рухани алтын қазыналар бар. Сондай әлемдік туындының қатарына Құрманғазы бабамыздың күйлері де жатады. Оларды тек өз елімізде ғана емес, шетелер арасында да насихаттамай әлемдік өркениеттің көшіне ілесу тағы қиын. Өйткені әлемдік классиканың ұлттық мәдениеттің дамуына қосар үлесі аз емес.

Қай халық болсын өзінің ұлттық өнері мен дәстүрін аса бір ыждағаттылықпен дамытуға тырысады, оны жаңа дәуір, жаңа заман әкелген жаңалықтармен сабақтастыра отырып байытады. Қазақ музыка творчествосының байырғы негізгі түрлері халық әндері, эпостық шығарма, аспаптық музыка болды. Ән-күйді қазақтың халық творчествосының шыңы деуге болады, имандылық, ізгілік, білімділік, парасаттылық сыйлайтын ерекше күш тек қана ұлттық музыкада бар. Оның тамаша үлгілері, көрнекті халық композиторларының асқақ туындылары ұлттық классикалық музыканың негізін қалады.

Бүгінгі білім беру, жас ұрпақты тәрбиелеудегі басты мақсат- жеткіншек ұрпаққа мәдени, еңбек, адамгершілік және эстетикалық тәрбие бере отырып, олардың әсемдік сезімін дамыту, көркемдік талғамын тәрбиелеу, өнер шығармаларын сүйіп, туған табиғатын, оның байлығын қастерлеп,бағалай білуге қабілеттерін қалыптастыру.

Музыка - адамзаттың рухани азығы, жан серігі және өзінің көркемдігі,нәзіктігімен адам жанын баурап,олардың жақсы мінез-құлықтарының қалыптасуына септігін тигізеді. Жас өспірімдерді музыка әлемін түсініп қабылдауға, талғампаздығын тәрбиелеуге, эмоциялық сезімталдығына қалыптастыруда білімді, мәдениетті болып өсуіне әсер етуде музыка сабағының алатын орны ерекше. Жас жеткіншекті тәрбиелеуде болашақ музыка мұғалімінің кәсіби деңгейінің жоғары, шығармашылық мүмкіндіктерінің кемелді болуы уақыт талабы.

Адамның жан дүниесін түсінуге, жаксы мен жаманды айыруға, жамандықтан жиренуге, нәзік үндерді қабылдап, бойына сіңіруге икемдеп, адамгершілік қасиетін жоғары ұстауға жетелейді. Музыка сабағында қосымша пайдаланылатын үнтаспа, видео жазылымдары арқылы оқушының мәдениеттін, жан дүниесі бай, ой-парасаты жоғары жеке тұлға тәрбиелей аламыз. Музыка өнері жеке тұлғаның ішкі дүниесін қалыптастырып, рухани дамуына ықпалы мол адамгершілік тәрбиенің универсалды құралы. Тәуелсіз мемлекетіміздің өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі, әл-ахуалының артуын жүзеге асырудың аса маңызды құралы – ұлттық тәрбие, қоғамның барлық саласын, соның ішінде өнер саласында мәдениет пен білімді дамытуда аса маңызды рөл атқарды.

Халықтың бай тарихын, мәдени құбылыстарының сан қилы ерекшеліктерін білмей, бүгінгі тәрбие жүйесін қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан білім беру мекемелерінің оқу-тәрбие үрдісіне қазақ халқының бай мәдени мұраларының

негіздерін енгізу барынша қажет болып отыр. Жастардың рухани дүниесіне белсенді ықпал етіп, тұлғалық және сапалық қасиеттерінің қалыптасып дамуына игі әсер етеді.

Музыка жөнінде ертеде өткен ұлы адамдар оның үнінде адамның әрекеті мен сезіміне әсер ететін құдіреті керемет күш жатқанын айтқан. Музыканың мұндай қасиетін қазақ халқы да жоғары бағалаған. Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан қанатты сөздерінде бұл пікір жиі ұшырасады. Мысалы, «Тіл жеткізбегенді – үн жеткізеді», «Жақсы ән – жан азығы» т. б. Шынында да, музыка тілімен жеткізе алмайтын адамның тереңде жатқан нәзік сезімінің қылын шертеді. Атамыз Абай: «Құлақтан кіріп бойды алар, әсем ән мен тәтті күй»,- десе, Л.Н.Толстой: «Жақсы музыка көңіл-күйдің, жан сезімінің шежіресі», - деген. Музыка өнері – өмірдің айнасы іспетті қоғам дамуының барлық сатысында өмірлік мәні зор тәрбиелік қызмет атқарып, бүгінгі күнге жеткен сарқылмас рухани қазынасына айналды.

Ұлттық музыканың рөлі өскелең ұрпаққа музыкалық тәрбие беруде адамгершілік тәрбиенің түп -тамыры, негізгі рухани күші. Мектептегі саз сабақтарында ұлттық музыкалық шығармаларды тыңдау, ойнап үйрену, орындау барысында оқушылардың өмір тәжірибесі байытылады, болмысты байыптау өрісі кеңейеді, ойлау дәрежесі жеделдетіледі.

Ұлтты ұлт ретінде сақтап қалатын ең басты құндылықтардың бірі – музыка. Музыка – тіл, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, барлығын өз бойына жинаған ұлттың жаны. Ұлттық музыка болашақ ұрпақтың болмысын, санасын қалыптастыратын құрал [3, 236 б.].

Бүгінгі таңда музыка мамандарының алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі – ата-бабаларымыздай музыканың құдіретін терең түсініп, оны өзінің рухани азығы етіп адам өмірін нұрландыруға ат салысатын музыкалық білімді азамат тәрбиелеу. Музыка тәрбиесі келешек ұрпаққа тек қана музыкамен шектеліп қана қоймайды, оның өскелең болашағына ұлттық болмыс, мазмұнды сипат береді. Адамның тұлға болып қалыптасуы жолында халық музыкасының әсері ұлан-ғайыр. Әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық музыкасы бар. Оның дамуы ұлттық мәдениетінің деңгейіне байланысты. Қазақ халқының да ғасырлар бойы қалыптасқан өзінің тәжірибесі, білімі, көркемдік пен сұлулыққа деген көзқарасы, рухани өмір байлығы болып табылатын бай тарихи өмір жолымен тығыз байланысты. Соның ішінде ауыз әдебиеті шығармаларында қазақ халқының экономикалық және қоғамдық құрылысы, тұрмыс-салты, эстетикалық өз көзқарасы бейнеленген.

Жас ұрпақтың музыкалық-эстетикалық тәрбиесінде бірден-бір негізгі құрал бола отырып, халық музыкасының педагогика ғылымында да жан-жақты зерттеуді қажет етуі заңды.

Қоғамның қайта өрлеу кезеңінде мектеп оқушыларын ата-бабаның асыл мұрасымен, ұлттық мәдениетімен, әдебиетімен, салт-дәстүрлерімен терең де мазмұнды түрде таныстыру қажеттігі туындайды. Халық музыкасын жанрларға бөліп қарастыра отырып, оларды музыкалық-эстетикалық тәрбие беруде топтастыру ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін тиімді қолдана білу, бағытында А.Райымбергенов, С. Райымбергеновалар және Ұ.Байбосынова «Мұрагер» музыка сабағының бағдарламасын жасады. Бағдарлама мақсаты мен ерекшелігі – балаға өзінің тілін, дінін,дәстүрін, өнерін, әдет ғұрыптарын біліп, қазақ халқының ауырагері сезінетін, өз елін туған жерін, ата мекенін сүйетін Елінің азаматын тәрбиелеу. Бұл бағдарламаның ерекшелігі басты темірқазығы балаларға домбыра үйрету арқылы олардыңжалпы халық өнерне деген ынтасын көтеру. М.Х.Балтабаев, Д.А.Бергенова, У.Ж.Серікболовалардың бастауыш мектепке арналған келесі бір бағдарлама да оқушылардың бойына музыка мұраларының түрлері айтыс, жыр, мақал мәтелдер, ою өрнектер, халық билері туралы түсініктерін, тереңдетіп, рухани мәдениетіміздің маңызды ажырамас бөлігі музыкалық мәдениетті қалыптастыруды мақсат еткен «Елім-ай» бағдарламасы жасалынды.

Бағдарлама «Сарыарқа», «Тұлпар», «Аққу», «Елім-ай» тақырыптары аясында өрбиді. Әр тақырып дәстүрлі көркем мәдениетіміз арқылы бала бойында ұлттық

болмысымызды қалыптастыруға негізделген. Бұл бағдарламаның ерекшелігі – музыкалық фольклормен шектелмей, халқымыздың көркем өнерін комплексті игеру көзделеді. Бастауыш мектепке арнап жазған Ш.Құлманова, М.Оразалиева, Б.Сүлейменовалардың музыка сабағының бағдарламасындағы музыкалық материалдар музыкалық фольклорымызды пайдалана отырып, балаға ұлттық тәрбие беру негізінде құрылған. Негізгі мақсаты – қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, өнерін қадірлейтін эстетикалық, музыкалық талғамы мен танымы дамыған, адамгершілік қасиеті мол, шығармашылықпен жұмыс жасай алатын тұлға тәрбиелеп шығаруға бағытталған. Ұлттық фольклорымызда ұлттық тәлім-тәрбиенің тарихи көзі жатқаны белгілі. Тек мұны оқу-тәрбие барысында шығармашылықпен қолдана білу қажет. Фольлор яғни, асыл мұраны танып, біліп санасына сіңіріп нәр алып өскен бала – еліміздің елдігіне, егемендікке еңбек етіп, өркендеуіне үлес қосар азамат болып қалыптасады. М.Х.Балтабаев қазақ музыка педагогикасының көкейтесті мәселелерін зерттеп өз еңбегінде фольклор теориясына сүйене отырып, қазақ халқының аспаптық музыкасына жеке тоқталады Б.Ғизатов еңбегінде халық аспаптық музыкасының классификациясын ұсынады.

Қазақ халқы ұрпақ тәрбиесінде шешендік, өнерпаздық тәрбиеге баса назар аударды. Қытайда ата-ана мен мектеп баланы төзімділікке, іскерлікке, ептілікке тәрбиелесе, қазақтарда балаларын төзімді, епті, сезімталдыққа баулыған. Баланың тұлға болып қалыптасуы жолында халық музыкасының ықпалы зор. Әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық музыкасы, оның дамуы ұлттық мәдениетінің деңгейіне байланысты. Қазақ халқының да ғасырлар бойы қалыптасқан өзінің тәжірибесі, білімі, көркемдік пен сұлулыққа деген көзқарасы, рухани өмір байлығы болып табылатын бай тарихи өмір жолымен тығыз байланысты. Мұсаның, Мұхит әншінің, Жамбылдың, Кененнің, Исаның, Әсеттің, Мәдидің тағы басқа қазақ халқының ақын-композиторларының, өнер мектебінен өткен ұлы адамдар шығармаларының халық ішіне кеңінен таралуынан көреміз.

Өнер десе ішкен асын жерге қоятын халқымыз өздерінің сүйікті құралы – домбыраға үлкен мән берген. Атақты композиторлар Құрманғазы, Дәулеткерей, Қазанғап ел аралап, өз күйлерін домбырамен орындағанда, жиылған жұрт рухани азық алған. Домбыраны қастерлеп, сол арқылы өзінің шеберлігін жан-жақты көрсете білуге, ұлттық өнерімізді дамытуға қазір де мол мүмкіндік жасалған. Өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін меңгерген мәдениетті, адами қасиеті мол, шығармашыл тұлға жаңашыл қоғамымыздың алтын қазығы іспетті. Қытайда ата-ана мен мектеп баланы төзімділікке, іскерлікке, ептілікке тәрбиелесе, ал қазақтарда балаларын төзімді, епті, сезімталдыққа баулыған. Сөз өнері мен саз өнерін ерекше құрал ретінде пайдаланған. Музыканың адам тәрбиесіндегі орнына ежелден мән беріп келген. Ғұлама Әл – Фараби «Музыкалық әуендер жақсы мінез-құлық машықтарын, адамның қоғамдық мұраттарын қалыптастыруда елеулі рөл атқарады. Музыка мен ән адамды эстетикалық сезімдер туғызу арқылы кісінің өзін-өзі тәрбиеленуіне, бойдағы нашар қасиеттерден арылуына ықпал етеді деген мәлім». Ата-бабалардан қалған жақсы өнегенің барлығы өнермен байланысты болған. Бір адам бірнеше өнерді меңгеру арқылы оның күш-қуаты мен ақыл-ойының күші артты. Әр өнердің бөлек-бөлек энергиясы адамға құятын нұр секілді. Сол себепті кез келген қазақ музыкалық аспаптарда орындауға, меңгеруге тырысты. Өнерлі ұрпақ тәрбиеге икемді келеді, өнерсіз ұрпақты тәрбиелеу асау ат секілді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы жас ұрпаққа жан- жақты білім мен тәрбие берудің мемлекеттік саясатының негізгі ұстанымдарын айқындап берді: Қазақстанның барлық азаматтарының білім алуға тең құқылы, әрбір азаматтың интеллектуалдық дамуына, психо-физиологиялық ерекшеліктеріне қарай, білімнің барлық деңгейіне кең жол ашылды. Әрбір азаматтың білім алуға құқылығын негізге ала отырып, оқушы бойына ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып,

құрметтеуге тәрбиелеуде дидактикалық шарттар, яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды.

Замана жетістіктері негізінде жас ұрпаққа сапалы білім беруді мақсат еткен көпшілік қауым, халық педагогикасының асыл мұралары негізінде саналы тәрбие беруді әрқашан жадынан тыс қалдырған емес.

Арғы ата-бабаларымыз жас өренді елін, жерін сүюге үндеп, ұлттық салт-дәстүрмен сусындатуды мұрат тұтқан. Сол рухани үндеу бүгінгі күнге жеткізді. Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

- оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру;
- жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;
- ана тілі мен дінін , оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;
- мұғалімдерге оқушының жеке тұлғалық қасиетін дамытуда күй шығармаларының қандай рөл атқаратындығын дұрыс бағдарлауға бағыт береді;
- өз халқының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрімен мазмұнды таныстырып, оны үйретеді;
- жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Өскелең ұрпақты тәрбиелеуде ұлттық тәрбиені негізге ала отырып жүргізілуі, қазір елімізде орын алып отырған көптеген мәселелерді: ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар, тастанды жетім балалар, «қиын» балалар, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталар, нашақорлыққа салынған жастар, тағы басқаларды бірте-бірте жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы. Жеке тұлғаның қалыптасуы білімді, ақылды, ұлтжанды, еңбекқор, сыпайы, кішіпейіл болып өсуіде ұлттық тәрбиенің құндылығы. Сондықтан да ұлттық тәрбие – ел болашағы.

Ұлттық тәрбие мақсаты – ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық болып табылатын құндылықтардың үйлесімді дамып, көркейіп, жалпыадамзаттың бүгіні мен келешегіне қызмет етуі. Тәуелсіз еліміздің дамуы үшін мәдени - рухани мұраның жетістіктерін келешек ұрпаққа қалдырудың үлесі зор. Халықтың даналық мұрасын сақтаудың негізі халықтық тәрбиеде. Күнделікті өмір мен табиғаттағы әдемілікті түсіну, бақылау, пайдалану үшін балалардың сезім-түйсігі ұшқыр, ақыл-ойы алғыр, терең білімді азамат болуы керек. Осындай ұрпақтың өмірге деген эстетикалық көзқарасы оның қызметінің барлық саласында көрініп тұрады.

Ата-бабаларымыздың рухани мәдени асыл мұралары тарихи ескерткіштермен ғана емес, қазақтың қол өнері, әуез аспаптары, тіпті қырыққа тарта жанрлары мен қосалқылары бар өте бай ауыз әдебиеті белгілі бір мазмұнға құрылатын күйлері, ақындық шешендік өнері, халық әуендері мен билері, ұлттық әдет-ғұрып, ізгілік, имандылық дәстүрлері қазақ ұлтының ақжанын сезілтіп оятатын құбылыстар.

Музыка пәні арқылы тәрбие беру тек қана жекеленген нысандарды елестете ұғыну ғана емес, ол мәдениетті сезіну мен түсінудің негізі.Баланың адами қасиеттерін ерте бастан байқап, жақсы нышандарға қарай баулу ең алдымен, ата-ана мен тәрбиешілердің сезімталдығы мен ізденімпаздығына көп байланысты.

Бірінші мақсат, музыкалық шығарманың сипатын сезіну, естігеніне бірге куану не күйіну, музыкалық бейнені түсіне білу. Музыка баланы толғандырады, қабылдаушылық қабілетін оятады.

Екіншіден, оқушының тыңдау кабілетін арттыру, неғұрлым жарқын және түсінікті музыкалық құбылыстарды салыстыруға, баға беруге баулу. Мұның өзі ең қарапайым музыкалық дыбысты тыңдап, ести білу мәдениетін, кейбір бейнелеу құралдарына ден қойып, еркін тыңдау қабілетін ояту. Мысалы, балалар музыкалық дыбыстың ең қарапайым қасиеттерін (скрипка мен домбыраның дыбысын ажырата білу), музыканың ең қарапайым құрылымын (әннің бастамасын, қайырмасын, қарама-қарсы сипаттағы әннің бастамасының биязы жұмсақ орындалатынын,

қайырманың жігерлі тез) орындалу айырмашылығын байқайды. Бара-бара оқушылардың өздері бар ынтасымен тыңдайтын және орындайтын сүйікті шығармаларының коры жинақталады, музыкалық талғамдарының алғашкы негіздері қаланады.

Үшіншіден, оқушы музыканы тыңдай отырып әнді, ойынды, көркем кейіпкерлерді, биді көз алдына елестете отырып өзінше қабылдайды. Мысалы, оқушы салтанатты адымдап келе жатқан сарбаздарға, маң-маң басқан аюға, үркек қоянға т.б. тән бейнелі қимылды іздейді, өзі орындайды. Музыканы қабылдау ақыл-ой үрдісімен де тығыз байланысты, яғни оқушылардың дыбыс үніне зейінді байқағыштықты, тапқырлықты талап етеді. Оқушылар дыбыс үніне құлақ салғанда, ұқсас және өзгеше дыбыстарды салыстырып, олардың бейнелік мәнімен танысады, көркем бейненің мағыналық ерекшеліктерін байқайды, шығарманың құрылымын түсіне білуді үйренеді. Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін меңгерген мәдениетті, адами қасиеті мол, шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу – өмір талабы, қоғам қажеттілігі.

Ұлттық өнер оқушының әлемді тануына, саналылыққа, халықтың мәдени мұрасы байлығынан рухани сусындауына, батылдық сезімдеріне, азаматтық, адамгершілік касиеттерге бір сөзбен айтқанда жан-жақты адам болып қалыптасуына тәрбиелейді. Оқушыны тәрбиелеу, оның жеке тұлғалық қасиетін қалыптастыру күнделікті өмірде жүзеге асырылады. Сондықтан оқушынын, күнделікті өмірі мен ісінің әртүрлі, мазмұнды болуы, жоғары адамгершілік қатынасқа құрылуы өте маңызды. Жолдастарымен қарым-қатынас жасау, жаңа достар табу, ұжымдық жұмыстар мен ойындар, бірге қайғыру, еңбек» және қоғамдық пайдалы еңбекке араласу басқа еш нәрсемен салыстыруға келмейтін қуаныш сыйлайды.

Өнер оқушының әлемді тануына, саналылыққа, халықтың мәдени мұрасы байлығынан рухани сусындауына, батылдық сезімдеріне, азаматтық, адамгершілік қасиеттерге бір сөзбен айтқанда жан-жақты адам болып қалыптасуына тәрбиелейді.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан. – 2004. – № 520 (қазан).*
2. *Апраксина О.А. Мектептегі музыкалық тәрбие әдістемесі. – М., 1983. – 180 б.*
3. *Өмірзақова Л.Қ. Музыка пәні - музыкалық талғамның дамуының негізгі формасы ретінде // Қазақстан мектебі. – 2014. – №5. – Б. 236-240.*

Умирзакова Л.К

Роль музыки в формировании личности на основе национального воспитания

В статье рассматривается роль народной музыки, в основе которой заложено воспитание в национальном духе подрастающего поколения.

Ключевые слова: *Музыка, национальная музыка, народная педагогика, воспитание, личность.*

Umirzakova L.K.

Music role in formation of personality on the basis of national education

The article is considered the music role in formation of personality on the basis of national education.

Keywords: *Music, national music, national pedagogics, education, personality*

***

УДК 797.561-055.2

Байтлесова Н.К. *– кандидат педагогических наук Российской Федерации,*
старший преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: *nursulukz@yandex.ru*

ТЕНДЕНЦИИ ПОТРЕБНОСТИ ЖЕНЩИН СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА К ФИЗКУЛЬТУРНЫМ ЗАНЯТИЯМ

Аннотация*. Статья посвящена решению проблемы исследования потребностей женщин среднего возраста. Потребности человека многообразны и являются предметом изучения многих специалистов. Исследование потребностей и мотивов женщин среднего возраста к физкультурным занятиям однозначно указывает на необходимость осознания женщинами механизмов её влияния на организм.*

Ключевые слова: *двигательная активность, женщины среднего возраста, гипокинезия, гиподинамия, здоровый образ жизни, кинезофилия, здоровье, самостоятельная физическая тренировка, оздоровительные технологии, работоспособность.*

Одним из направлений национальной стратегии Республики Казахстан является здоровье нации. В развитии современного общества, его духовного и физического здоровья значительную роль играют физическая культура и спорт специалистов [1, с. 3].

Потребности человека многообразны и являются предметом изучения многих специалистов. Удовлетворение потребностей людей осуществляется во всех сферах жизнедеятельности общества. В этом смысле особой сферой удовлетворения личных потребностей является физическая культура, представляющая собой постоянное, устойчивое состояние социальной системы, вытекающее из внутренних ее законов и требующее непрерывного физического совершенствования всех членов общества с целью развития личности каждого из них. Движущими силами физкультурной деятельности, по словам Ю.П. Кобякова [2, с. 153], являются: отношения, интересы, оценки, ценностная ориентация, выбор, мотивация. При этом потребность в физической культуре тесно связано с потребностью личности в самореализации, т.к. физическая подготовка человека дает возможность включения в различные сферы деятельности.

Формирование потребности в занятиях физической культурой происходит с помощью средств воздействия на сознание людей, создания моды на физкультурную деятельность, что важно иметь в виду в условиях коммерческого производства физкультурных услуг населению. Вместе с тем, мотивы физкультурной деятельности меняются на протяжении всей жизни человека. И здесь, по словам Н.А. Пономарева [18, с. 83], свою роль играет четкая причинно-следственная связь – потребность, доминанта потребности, установка, реализация установки (поведение), удовлетворение потребности. Любая потребность вызывает поисковую активность, направленную на выявление способа её удовлетворения.

При анализе системы социальных факторов, определяющих отношение людей к физкультурно-спортивной деятельности и здоровому образу жизни как элементам физической культуры, А.К. Кульназаровым [3, с. 63-67] установлено, что важная роль отводится ряду субъективных факторов:

- место, отводимое человеком здоровью;
- физическая подготовленность и телосложение в общей системе ценностей, на которые человек ориентирован;
- субъективная оценка состояния своего здоровья, физической подготовленности и телосложения;

 ожидаемый эффект от включения в физкультурную деятельность и, как следствие, значимость и привлекательность для человека той деятельности по сравнению с другими видами деятельности, которые он включает в свой образ жизни;

 способность человека в течение длительного времени в меняющихся условиях современной жизни строго придерживаться выбранной им программы поведения;

 наличие у человека такой системы знаний, умений и навыков, которые обеспечат эффективное использование различных средств воздействия на свое физическое состояние.

От рождения до глубокой старости развитие человека проходит при постоянном формообразующем участии двигательной активности, которая генетически предопределена потребностью в мышечных нагрузках. По словам Я.Л. Мархоцкого [4, с. 189], кинезофилия (врождённая потребность в движении) является мощным источником энергии, реализуемой в поведенческой активности. На основе кинезофилии и способности к подражанию формируются различные формы игровой активности, впоследствии перерастающие в трудовую и спортивную деятельность.

С момента своего возникновения человек использовал двигательную деятельность и физические упражнения в интересах укрепления здоровья, развития физических качеств, формирования двигательных навыков в бытовой, трудовой, военной, спортивной деятельности. При этом, как правило, выбор одного из видов двигательной деятельности в начале жизни происходит спонтанно, но по мере взросления человек приобретает черты осознанности, целесообразности, систематичности. Появляются потребности в деятельности, активности, движении, самоутверждении, общении и др.

Физическая (двигательная) активность играет огромную роль в гармоническом становлении личности. Задачи изучения особенностей и возможностей человека, условий целенаправленного воздействия на развитие его творческой активности, воспитание гармоничной личности находятся в центре научного анализа многих отраслей знаний. Вместе с тем, по-прежнему одной из главных задач остается осознание человеком потребности в физическом совершенствовании, обеспечении необходимого уровня физической подготовленности для увеличения, укрепления и использования резервов организма.

Регулярные занятия физическими упражнениями способствуют сохранению и укреплению здоровья. Проводя сравнительную характеристику заболеваемости у спортсменов и у лиц, не занимающихся спортом, а именно у женщин среднего возраста было установлено, что спортсмены значительно реже болеют, что объясняется повышенной сопротивляемостью организма к неблагоприятным факторам внешней среды.

В основе всех движений, как известно, лежит мышечное сокращение. С развитием цивилизации и научно-технического прогресса усиливается творческая созидательная работа в направлении освобождения человека от тяжелой и длительной физической работы, снижается необходимость интенсивной мышечной деятельности, возрастает роль и доля умственного труда, существенно нарастает эмоциональное напряжение.

Физические нагрузки, представляющие собой источник мощных стимулирующих и регулирующих влияний на обмен веществ и деятельность важнейших функциональных систем, являются средством целенаправленного воздействия на организм. Регулярные и правильно дозированные физические упражнения расширяют функциональные и адаптационные возможности сердечно-сосудистой, дыхательной и других систем, приводят к повышению уровня

окислительно-восстановительных процессов, способствуют увеличению общей приспособляемости организма к неблагоприятным условиям среды.

Организм человека является сложной биологической саморегулирующейся системой с большим числом обратных связей для обеспечения необходимого равновесия со средой и испытывает постоянную потребность в определенном объеме двигательной активности.В общебиологическом плане потребность в движении является основой жизни и здоровья. Все органы и системы организма человека по структуре и функциям рассчитаны на максимальную активность, а не на покой, и лишь в условиях активной деятельности могут достичь полного своего развития.

Оптимизация двигательной активности сопряжена с определением целесообразной структуры и рационального содержания мышечной деятельности, направленной на развитие, совершенствование, поддержание и коррекцию состояния здоровья, двигательных качеств и функционального состояния организма в соответствии с периодами и этапами жизни человека.

Снижение двигательной активности оказывает неблагоприятное влияние на ряд систем организма и, прежде всего, на сердечно-сосудистую. В настоящее время уже не вызывает сомнений, что развитие таких серьезных расстройств, как ишемическая болезнь сердца, гипертоническая и язвенная болезни, в значительной степени связано с дефицитом мышечных сокращений и отрицательными стрессовыми эмоциями. Дефицит физической нагрузки приводит к заболеваниям опорно-двигательного аппарата, дисгармонии фигуры, увеличению веса тела, снижению перистальтики кишечника. Гипокинезия приводит к снижению общей реактивности организма, мышечное «голодание» весьма опасно для здоровья человека.

Регулярные физические упражнения играют решающую роль в замедлении процессов старения, поддержании здоровья пожилых людей и в социальной адаптации к новым условиям их жизни.

У лиц с малым уровнем двигательной активности снижается сократительная функция сердца и скорость его расслабления, ухудшается питание миокарда, нарушается регуляция ритма сердца. Исследования показали, что длительное пребывание человека в условиях ограниченной мышечной активности приводит к увеличению ЧСС в покое. У лиц, ведущих малоподвижный образ жизни, адаптация сердца к мышечным нагрузкам происходит преимущественно за счет учащения ритма сердца при сравнительно малом увеличении систолического объема крови, что расценивается как неэкономичная реакция организма, приводящая к быстрому истощению функционального резерва сердца. По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) и ряда отечественных авторов, частота артериальной гипертонии у населения после достижения 40-летнего возраста существенно увеличивается, частота ишемической болезни сердца также резко возрастает и достигает в 60 лет 20-23%.

Гипокинезия, статические напряжения и локальный характер нагрузки на отдельные мышечные группы являются причиной нарушений процессов гемодинамики, что может выражаться в снижении артериального давления и урежении частоты сердечных сокращений, ухудшении кровообращении в нижних конечностях [5, с. 188].

Малоподвижный образ жизни оказывает влияние на сопротивляемость и устойчивость организма к заболеваниям. Установлено, что рабочие и служащие, активно занимающиеся физической культурой и спортом, болеют значительно реже, чем лица того же возраста, пола и социального статуса, не занимающиеся физической культурой и спортом. Исследования последних лет показали, что даже у рабочих на современном автоматизированном производстве средняя ЧСС обычно не превышает в процессе работы величины 95-100 уд/мин, что ниже пороговой величины, обеспечивающей тренировочный эффект. Таким образом, отсутствие гипокинезии (недостатка количества движения) еще не спасает от пагубных

последствий гиподинамии (недостатка активных мышечных напряжений). Только специальные физические упражнения достаточной интенсивности, выполненные во внерабочее время, способны выступать в роли эффективного антифактора риска сердечно-сосудистых заболеваний. Согласно опубликованным научным данным, среди наблюдаемых лиц пожилого возраста с умеренной физической активностью смертность была в два раза ниже, чем среди людей, ведущих сидячий образ жизни, а в группе с большей физической активностью смертность от инфаркта вообще отсутствовала.

Приведенные сведения указывают на необходимость систематических занятий физическими упражнениями в нерабочее время для женщин зрелого возраста, особенно занятых малоподвижным трудом. При этом минимальный объем двигательной активности в повседневном режиме людей среднего возраста должен составлять не менее одного часа ежедневно (6 часов в неделю) – это такие формы занятий, как утренняя гимнастика, прогулки пешие, бег трусцой. В практике работы в группах здоровья и секций ОФП занятия проводят 2-3 раза в неделю по 1-1,5 часа.

В настоящее время все более утверждается теоретическая концепция, исходящая из наличия иерархии ценностей досуга: отдых и движение, развлечение, просвещение, творчество, праздник. Физическая культура, в силу своей полифункциональности, охватывает все уровни досуга, является неотъемлемым компонентом свободного времени, играет большую роль в восстановлении, поддержании, развитии, совершенствовании физических и духовных качеств человека. Оздоровительная направленность физической культуры выражается в сохранении и укреплении здоровья, осуществлении постоянного и углубленного врачебно-педагогического контроля за физическим и психическим состоянием занимающихся.Особенно важна роль оздоровительной направленности в профилактике заболеваний и предупреждении преждевременного старения.

Как отмечают Ю.М. Николаев, Т.А. Еолчиянц [6, с. 18], активность в сфере физической культуры обусловлена, с одной стороны, интересами и потребностями, с другой – реальными обстоятельствами для их удовлетворения. При этом, по мнению авторов, физкультурные потребности и интересы не имеют пока общепризнанного определения. Нередко их характеризуют как необходимость всестороннего, гармоничного физического развития и совершенствования. В связи с этим авторы предлагает ограничиться следующим определением: физкультурная потребность – это испытываемая субъектом необходимость занятий физическими упражнениями для сохранения и укрепления здоровья, повышения уровня общефизической подготовленности и удовлетворения иных потребностей (выявление которых целесообразно осуществлять на основании данных социологического исследования).

Однако представленные в специальной литературе сведения в основном свидетельствуют о том, что у подавляющего большинства взрослого населения, в том числе у женщин второго периода зрелого возраста, нет осознанной потребности в занятиях физической культурой. Так, женщины, по словам Н.А. Анашкиной [7, с. 12], в большинстве своём признают решающее воздействие физической культуры на все стороны жизнедеятельности, но, зачастую, уклоняются от активной досуговой деятельности. При этом нередко их ожидания от оздоровительных занятий столь велики, что, не получив ожидаемого эффекта в кратчайшие сроки, они либо снижают регулярность занятий, либо вовсе отказываются от них. Интересно, что наиболее последовательны и активны в своих устремлениях женщины 25-30 лет, сотрудницы коммерческих фирм, интеллигенция, представители так называемого «среднего класса».

В.И. Столяров [8, с. 63], рассматривая причины негативного отношения людей к занятиям физической культурой, отмечает что 73% опрошенных не заботятся о своем здоровье, пока не почувствуют себя больными. Забота о здоровье становится мотивом деятельности, когда человек не только испытывает потребность в нем в процессе жизнедеятельности, но и осознает её в свете определенных установок и ценностных ориентаций, задающих конкретную форму удовлетворения этих

потребностей. При этом автор отмечает, что пассивное отношение взрослого населения к физической культуре обусловлено ошибочным мнением значительной части населения (26%) о том, что хотя физкультура и оказывает положительное влияние на здоровье, на этом её положительное влияние исчерпывается.

Среди других факторов, «оправдывающих» низкую активность населения, А.В. Лотоненко с соавт. [9, с. 203] выделяют различные субъективные и объективные причины: отсутствие свободного времени, заполнение досуга другими занятиями, комфортность. К группе преимущественно объективных причин авторы относят: дефицит знаний в этой области, профессиональную загруженность, недостаток условий для занятий, отдаленность мест занятий и др. Кроме того, отмечается также роль общественного мнения, адекватная постановка педагогической, организационной и агитационной работы, влияние политики на развитие физической культуры и спорта (от общегосударственной до уровня конкретного трудового коллектива).

Второй период зрелого возраста (36-55 лет) характеризуется активизацией инволюционных процессов в организме женщины и наступлением выраженных возрастных изменений. Особенностями периода второго зрелого возраста являются: снижение обмена потребления кислорода на 1 кг веса и теплопродукции на 1 см поверхности тела; снижение гормональной функции; ухудшение эластичности тканей; атрофия мышц и снижение содержания в них энергетических веществ; снижение сократительной способности миокарда; замедление кровотока, уменьшения объема циркулирующей крови; изменение эластичности сосудов; снижение возбудимости дыхательного центра; нарушение жирового и углеводного обменов; затруднение образования белковых соединений. Кроме того, для этого возрастного периода характерны изменения в опорно-двигательном аппарате (в том числе – ограничение подвижности суставов и грудной клетки) и в деятельности нервной системы (в том числе – снижение подвижности нервных процессов, затруднение образования новых рефлекторных связей, удлинение реакции, ухудшение ориентировки, нарушение регуляции, изменение психики). Всё перечисленное свидетельствует о возрастающем значении профилактической и оздоровительной роли физических упражнений для женщин указанной возрастной группы, и особенно для тех, кто впервые начал занятия физической культурой или возобновил их.В настоящее время установленным является тот факт, что систематические физкультурные занятия людей старше 35 лет обеспечивают не только задержку процессов старения, но в ряде случаев приводят к восстановлению нарушенных функций до уровня лиц в возрасте 25-30 лет, не занимающихся физической культурой.

Согласно данным О.Н. Фёдоровой [9, с. 15], женщины зрелого возраста составляют самую многочисленную группу (84,3%) из числа занимающихся в фитнес-клубах. При этом многие из них имеют высшее образование (70,1%) и заняты умственным трудом (75,8%), что обуславливает свойственную им низкую двигательную активность. Проведённое автором анкетирование занимающихся и специалистов фитнес-клубов выявило, что мотивы женщин второго периода зрелого возраста к физкультурно-оздоровительным занятиям различны и не сводятся лишь к коррекции телосложения и желанию похудеть. Условно разделив мотивы на пять групп («здоровье», «внешний вид», «социальный», «психологический», «познавательный»), О.Н. Фёдорова [10, с. 17] получила следующие результаты:

 основным побудительным мотивом к физкультурным занятиям женщины второго периода зрелого возраста определили «здоровье» (в том числе: улучшение деятельности сердечно-сосудистой и дыхательной систем, состояния опорно-двигательного аппарата и пр.);

 на второе место респонденты поставили «внешний вид» (в том числе: общее снижение веса тела, коррекция фигуры и пр.);

 на третье место был поставлен «психологический» фактор занятий (в том числе: снятие эмоционального напряжения, расслабление и пр.);

 наименее значимыми оказались «социальный» фактор (общение, приобретение друзей и пр.) и «познавательный» фактор (приобретение знаний о физической подготовленности, способах её повышения и пр.).

Вместе с тем, специалистами, занимавшимися вопросами привлечения женщин к физкультурным занятиям, отмечается, что данный процесс напрямую связан с проблемой совмещения активного досуга с профессиональной деятельностью, воспитанием детей, домашним хозяйством и т.п., что в совокупности заметно сокращает время, уделяемое физическим упражнениям, и способствует прогрессированию *гиподинамии* (снижение силы мышечных сокращений и тонуса мускулатуры) и *гипокинезии* (длительного уменьшения объёма движений).

По данным Я.Л. Мархоцкого [4, с. 45], у лиц зрелого возраста гиподинамия вызывает: атрофию мышц и костей; снижение активности синтеза белков на фоне усиления их распада; декальцинацию костей, нарушение обмена электролитов, снижение сопротивляемости организма.

В таблице представлено сопоставление последствий комплексного влияния гиподинамии и гипокинезии (по Я.Л. Мархоцкому [4, с. 78]) и роли физической нагрузки для организма людей зрелого возраста (по Г.Л. Билич, Л.В. Назаровой [11, с. 32]).

Таблица 1. – Сопоставление последствий комплексного влияния гиподинамии и гипокинезии и роли физической нагрузки для организма людей зрелого возраста

Комплексное влияние гиподинамии и гипокинезии на организм (по Я.Л. Мархоцкому, 2010)	**Влияние адекватной физической нагрузки на организм (по Г.Л. Билич, Л.В. Назаровой, 1998)**

увеличение содержания атерогенных липопротеидов (рост холестерина и триглицеридов в липопротеидах низкой и очень низкой плотности);
  снижение толерантности к углеводам, рост концентрации мочевой кислоты в плазме крови, ожирение, усиление выхода кальция из костей;
  нарастание темпа атеросклеротических изменений сосудов (в наибольшей степени в коронарных мозговых артериях), что увеличивает вероятность развития ишемической болезни сердца и мозга;
  увеличение степени развития возрастного остеопороза, приводящего к риску развития патологических переломов, прогрессированию полиостеоартроза, а также остеохондроза позвоночника;
  нарушение моторики желудка, кишечника, желчного и мочевого пузыря в сочетании с изменением электролитного и липидного метаболизма, что увеличивает вероятность развития холе- и уролитиаза со вторичной симптоматикой желче- и мочекаменной болезни.
	физическое, психическое, сексуальное здоровье;
	  сохранение мышечного тонуса, усиление мышц;
	  подвижность суставов, прочность и эластичность связочного аппарата;
	  оптимальная физическая и умственная работоспособность;
	  координация движений и постоянство массы тела;
	  оптимальное функционирование сердечно-сосудистой, дыхательной, выделительной, эндокринной, половой и других систем;
	  устойчивость к стрессам и ровное, хорошее настроение.

Таким образом, исследование потребностей и мотивов женщин среднего возраста к физкультурным занятиям однозначно указывает на приоритет оздоровительной составляющей регулярной двигательной активности, а также на необходимость осознания женщинами механизмов её влияния на организм.

Литература:

1. *Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие» от 30 ноября 2015 г. – http://astana.gov.kz/ru/modules/material/9609. Дата обращения: 25.03.2016 г.*
2. *Кобяков Ю.П. Физическая культура. Основы здорового образа жизни: Учеб.пособие – Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. – 252 с.*
3. *Кульназаров А.К., Иванов Г.Д., Кошаев М.Н., Байтлеу Р. Профессионально-прикладная физическая культура: составные части, термины, понятия // Термины и понятия в сфере физической культуры: доклад I междунар. конгресса 20-22 декабря, 2006 г. / Фед. агентство РФ по ФКиС. – СПб.: СПбГУФК им. П.Ф. Лесгафта, 2007. – с. 63-67.*
4. *Мархоцкий Я.Л. Валеология: учеб. пособие – 2-е изд. – Минск: Высшая школа, 2010. – 286 с.*
5. *Пономарев Н.И. Социальные функции физической культуры и спорта. – М.: Физкультура и спорт, 1974. – 310 с.*
6. *Николаев Ю.М., Еолчиянц Т.А. Физическая культура и всестороннее развитие личности: методологический аспект // Проблемы физкультурного образования учащейся молодежи на рубеже XXI века. – СПб., 1999. – с. 54.*
7. *Анашкина Н.А. Социокультурные факторы и социально-педагогические механизмы формирования рекреативно-оздоровительной деятельности женщин / Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1996. – 24 с.*
8. *Столяров В.И. Философско-культурологический анализ физической культуры. Вопросы философии. – 1988. – №4. – с. 42-78.*
9. *Лотоненко А.В., Гостева С.Р., Григорьев О.А. Физическая культура и здоровье: монография. – М.: Еврошкола, 2008. – 450 с.*
10. *Фёдорова О.Н. Комплексное применение средств Пилатеса и аквааэробики на занятиях с женщинами второго периода зрелого возраста / Автореф. дис. ... канд. пед. наук – СПб., 2012. – 26 с.*
11. *Билич Г.Л., Назарова Л.В. Основы валеологии. – СПб: Водолей, 1998. – 560 с.*

Байтлесова Н.К.

Орта жастағы әйелдердің дене жаттығу қажеттіліктерінің тенденциялары

Мақала орта жастағы әйелдердің қажеттіліктерін зерттеу мәселелерін шешуге арналған. Адам қажеттіліктері әр түрлі, ол көптеген мамандардың зерттейтін мәселесі болып табылады. Орта жастағы әйелдердің дене жаттығуға қажеттіліктерін зерттеу, сондай-ақ әйелдер ағзасына қажеттілігін көрсетеді

Тірек сөздер: *Қимыл белсенділігі; орта жастағы әйелдер; гипокинезия; гиподинамия; салауатты өмір салты; кинезофилия; денсаулық; өз бетімен дене жаттықтыру; сауқтыру технологиялары; жұмыс жасау қабілеттілігі.*

Baitlessova N.K.

Tendency of middle-aged women's needs in physical activities

Article is devoted to solution of the problem in surveying of middle-aged women's needs. Human's needs are diverse and they appear to be the subject of studying of many specialists. Studying of middle-aged women's needs and motives to physical activities unambiguously indicates on necessity of women's awareness of their influence on organism.

Keywords: *Physical activity, middle-aged women, hypokinesia, hypodinamia, healthy lifestyle kinezofiliya, health, independent physical training, health-improving technology, operability.*

***

ӘОЖ 378.1:004.4

Мухамбетова Ғ.Г. *− аға оқытушы,*
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: *Gainesh_65@mail.ru*

ГРАФИКАНЫ БАҒДАРЛАМАЛАУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ

Аңдатпа. *Мақалада заманауи компьютерлік технологияның мүмкіндіктерін және жаңа әдіс-тәсілдерді қолданып, графиканы бағдарламалау арқылы студенттердің шығармашылық қабілетін дамыту мәселелері қарастырылған. Болашақ құзіретті маманның шығармашылық жұмыстарының заманауи нысанды-бағдарлы бағдарламалау тілінде жазылған жоба интерфейсі мен бағдарлама кодтары келтірілген.*

Тірек сөздер: *Студенттердің шығармашылық қабілетін дамыту, графиканы бағдарламалау, нысанды-бағдарлы бағдарламалау тілдері, жоба интерфейсі және бағдарлама коды.*

Жоғары білім берудің басты міндетінің бірі – өз бетімен білім алуға, өзін өзі дамытуға, шығармашылық және инновациялық қызметке қабілетті тұлғаны қалыптастыру. Студентті білімді енжар тұтынушыдан, қойылған мәселені шешу жолдарын өз бетімен тауып, орындай алатын, алынған нәтижені талдай, негіздей және дәлелдей алатын белсенді шығармашылықты тұлғаға айналдыру керек. Оқу қызметтеріне қарағанда, шығармашылық әрекеттер қандай да бір білімдерді меңгеруге емес, болашақ құзіретті маманның жаңаны жасау үшін өз бетімен әрекет етуіне, өз идеясын іске асыруына бағытталған.

Осы орайда, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін келесі міндеттер қойылады:

- студенттердің өз беттерімен ойлану, білімді өз бетімен тауып оны игеру және қолдана білу қабілеттерін қалыптастыру;
- пайда болған кез келген мәселелердің шешімдерін өз бетінше табуға үйрету;
- танымдық, зерттеушілік әрекеттерін дамыту;
- өз бетімен сыни ойлау, пайда болар мәселелерді көре білу, мәселені шешудің жаңа идеяларын ойлап тауып, оны тиімді ұсына білуге үйрету;
- алынған нәтижені талдай отырып, қажетті жалпылаулар мен қорытындыны өз бетімен жасай білу икемділігін қалыптастыру т.с.с. [1].

Білім беруде жаңа ақпараттық технология мен оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану студенттердің пәнге деген қызығушылығын тудырып, олардың шығармашылықпен жұмыстануына зор әсерін тигізетіндігі баршаға айқын. Студенттердің шығармашылық өзіндік жұмысы- өзіндік жұмыстың ең жоғарғы деңгейі. Мұнда олардың жинақтаған білімін әдеттегі қарапайым және күрделі жағдайларға қолдана білуі, өз білімінің сан қырлы жағын жан- жақты аша отырып, сапалы білімді меңгеруі жүзеге асады [2].

Компьютерлік графика ақпараттық коммуникациялық технологияны қолданудың маңызды саласы болып табылады. Онда графиктік ақпарат сызба, сурет, эскиз, презентация, анимациялық ролик т.б. түрінде көрнекі бейнеленеді. Компьютерлік графика мен анимация – кино, жарнама, өнер, архитектуралық презентация саласында, сонымен қатар компьютерлік ойындар мен оқыту бағдарламаларын құруда қолданылатын маңызды құрал болып табылады. Соңғы жылдары компьютерлік графиканы қолданатын жаңа мамандықтар көптеп пайда болуда. Сәйкесінше, еңбек нарығы сұранысының талабына сай бұл саланы жетік меңгерген, бәсекеге қабілетті маман дайындаудың педагогикалық және әдістемелік әдіс – тәсілдері жетілдірілу үстінде. Компьютерлік графиканы бағдарламалау

студенттің өз түйсігі бойынша елестету, кескінді жоспарлай білу, образды елестету қабілетін арттырады. Студент сурет салу үшін компьютер экранын қолдануды жоспарлау, шығатын суреттің орнын анықтау үшін математикалық есептеу жасауды орындайды. Алға қойылған мақсатқа жету жолында кездескен қиындықтарды жеңу жолдарын іздеп, ол үшін мәндерді есептеуді жаңарта отырып, бірнеше рет қайталап орындауына тура келеді. Бұл әрекет студенттің шыдамдылық пен табандылық, қайсарлық пен ұқыптылық сияқты қабілеттерін дамытады. Берілгені бойынша бір суретті салудың бағдарламасын құру үшін студент өз бетінше жоғарыда айтылған әрекеттерді орындап, шығармашылықпен еңбектенеді. Экранға шыққан суретке қарап, жұмыс нәтижесінің дұрыстығын студент өзі анықтайды. Қате болған жағдайда, оны түзетудің жолын іздеуге көшеді. Осылайша, шығармашылықпен жұмыс жасай отырып, ізделінді нәтижеге жетеді.

Заманауи бағдарламалау тілдері графиканы бағдарламалаудың мол мүмкіндіктерін ұсынады. Бұл білім «Информатика», «Ақпараттық жүйе», «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету» мамандықтары бойынша білім алатын студенттерге Pascal, C/C++ және оның нысанды- бағдарлы кеңейтілуі Delphi, C++ Builder, C# бағдарламалау тілдерін (НББ тілі) оқыту арқылы беріледі.

Windows операциялық жүйесінде графиканы бағдарламалаудың стандарт концепциясы *GDI* (*Graphics Device Interface*– графиктік құрылғылар интерфейсі) деп аталады. *GDI* - тегі сурет салу әдеттегі сурет салуға ұқсас. Графика холстта (*Graphics* класы), қалам (*Pen* класы), қылқалам (*Brush* класы) және қаріп (*Font* класы) көмегімен шығарылады [3]. Сурет салудың негізгі класы – *Graphics* класы. Сурет салынатын кенеп класы нақты бір терезеге, яғни негізгі формаға немесе форманың қандай да бір басқару элементіне тиісті болуы керек. *Graphics* класында бұл беттердің кез келгенінде сурет салуға мүмкіндік беретін функциялар қарастырылған. Бұл класс сонымен қатар, доға, қисық, Безье (Bezier) қисығын, эллипс, түзу, тіктөртбұрыш сызуға және мәтін шығаруға мүмкіндік береді.

Түрлі бағдарламалау тілінде берілген есептің бағдарламасын құрудың өзі студенттің шығармашылық еңбегі болып табылады. Графиканы бағдарламалауда студент алдымен берілген тапсырма бойынша графикалық бейнені сызу командасының әр бағдарламалау тілінде жазылуы синтаксисін білуі керек. Олар әр тілде әртүрлі болып жазылады. Мысалы, шеңбер сызу үшін Pascal, C/C++ тілдерінде *Circle(x,y,R);* Delphi, C++ Builder НББ тілінде *Form1. Canvas.Ellipse(x1,y1,x2,y2);* ал, C# тілінде *Graphics g = e.Graphics; g.DrawEllipse(Pens.Black,* x1,y1,x2,y2*20, 100, 80, 70);* командалары жазылатынан хабардар болуы тиіс. Бағдарлама жазу үшін студент бейненің әрбір элементінің экрандағы орнын елестете және жоспарлай отырып, олардың координатын есептеп табады. Бұл жерде бейнелеу өнері және математика пәнімен байланыс жүзеге асады.

Графиканы бағдарламалаудың шағын тапсырмалары зертханалық және өзіндік жұмыстарда, ал күрделі тапсырмалар бірнеше аптаға берілген рейтингілік жоба жұмыстарын орындау арқылы жүзеге асады.

Төменде айтылған мамандық студенттерінің зертханалық жұмыстарда орындағын тапсырмаларынан мысалдар келтірілген.

Мысал 1. C++ Builder бағдарламалау тілінде қарапайым “Графиктік редактор” жобасын құрастыру.

Тапсырма студенттерге топтық жұмыс ретінде беріледі. Әр топ жобаның экрандық интерфейсін құрастыру үшін (1- сурет) формаға қай жиынтықтан, қандай құрамдас бөліктер орналастырып, олардың қасиеттерінің қандай мәндері орнатылатын жоспарлайды және талқылайды. Бұл жерде студенттердің жан-жақты ізденуі, еркін ойлауы, шығармашылық жұмыс жасауы, тіл байлығының дамуы, бірін-бірі тыңдау, сөйлеу мәдениетінің қалыптасуы жүзеге асады. Сонымен қатар, топтағы студенттер арасында ынтымақтастық атмосферасының қалыптасуына,

көшбасшылыққа жетуіне, таным мен дамудың, білік пен дағдының қалыптасуына бағдар беруге мүмкіндік туады.

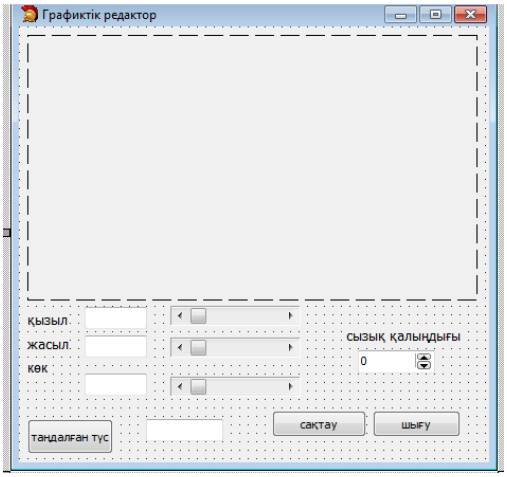

1– сурет. «Графиктік редактор» жобасының интерфейсі

Сонан соң, олар қалам мен қылқалам түсін таңдау, сурет салу, салынған сурет ішін бояу, суретті сақтау, жабадан шығу әрекеттерін жүзеге асыру үшін бағдарлама кодтарын жазуға кіріседі.

Мысалы, жылжытқыштар арқылы сурет салатын қалам түсін және өлшемін таңдау үшін сәйкес құрамдас бөлікке келесі кодтарды жазады:

```
void __fastcall Tform1::ScrollBar1Change(TObject *Sender)
{
  c=RGB(ScrollBar1->Position,ScrollBar2->Position,ScrollBar3->Position);
  Edit1->Text=IntToStr(ScrollBar1->Position);
}
void __fastcall Tform1::CSpinEdit1Change(TObject *Sender)
{
Image1->Canvas->Pen->Width=CSpinEdit1->Value;
}
```

Бұл кодтарды жазу студенттен ұялы телефон және монитор экранында қолданылатын түстердің RGB (Red- Green- Blue) моделіне сәйкесті RGB(x,y,z) стандарт функциясын қолдана алу біліктілігін талап етеді.

Тінтуірдің сол жақ батырмасын баса отырып жылжытқанда сурет салу және оң жақ батырмасын басқанда салынған суреттің іші таңдалған түске боялу үшін *Image1MouseMove(), Image1MouseDown()* оқиға өңдеушілерінің төмендегі кодтарын жазады [4].

```
void __fastcall Tform1::Image1MouseMove(TObject *Sender, TShiftState Shift, int X, int Y)
{Image1->Canvas->Pen->Color=c;  Image1->Canvas->Brush->Color=c;
 if (Shift.Contains(ssLeft))  Image1->Canvas->LineTo(X,Y);
}
void __fastcall Tform1::Image1MouseDown(TObject *Sender, TMouseButton Button, TShiftState Shift, int X, int Y)
{
  if (Button==mbLeft) Image1->Canvas->MoveTo(X,Y);
  if (Button==mbRight) Image1->Canvas->FloodFill(X,Y,c,fsBorder);
}
```

Бағдарлама кодын жазу студенттен теорияны практикамен ұштастыруды, бағдарламалау тілінің командалары бойынша біліктілігі мен дағдысының қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Нәтижеде әр топтың құрастырған жобасы арқылы салынған суреттерін демонстрациялап, бағалау жүзеге асады. Топтың дайындаған жобасының дұрыс жұмыс жасалуын оқытушының келесі суретті салу арқылы тексеруіне болады (2-сурет).

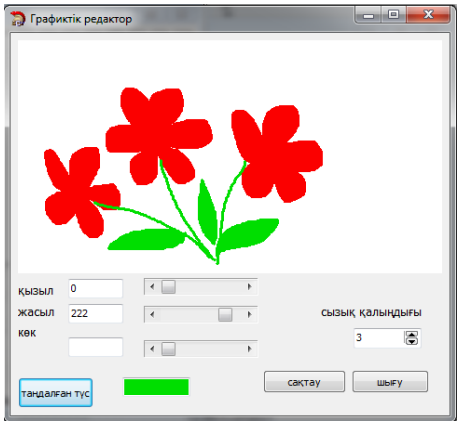

2- сурет. «Графиктік редактор» жобасының орындалуы

Мысал 2. Delphi бағдарламалау тілінде нұсқағышы қозғалатын сағаттың көрінісін шығаратын жоба құрастыру.

Бұл тапсырманы орындауда студенттер формаға құрамдас бөліктер орналастырудан гөрі бағдарламалауға көңіл бөледі. Бағдарлама коды батырмаға (*BitBtn)* немесе *Timer()* құрамдас бөлігінің *OnTimer()* оқиға өңдеушісіне жазылады. Топтағы студенттер берілген тапсырманы орындау үшін келесі әрекеттер тізбегін жоспарлайды:

- сағат шеңберін салу командасының жазылуы
- қалам атрибуттарының таңдалуы
- қаріп параметрлерін орнату және сағат ішіне цифрларды жазу
- сағаттық және минуттық нұсқағыштарды салу командасының жазылуы
- нұсқағыштарды қозғалтуды ұйымдастыру.

Бұл әрекеттерді топта жасақтап, әр топ көшбасшысы ортада талқылағаннан кейін, Delphi тілінің графиктік режимінде төмендегіше бағдарлама құрылады.

```
procedure TForm1.BitBtn2Click(Sender: TObject);
   Var a,b,c,d,i,f:real;  k:integer;
begin
 With canvas do begin
pen.Color:=clGreen;  pen.Width:=2;
Ellipse(10,30,290,310);
font.Color:=clblue;
font.Size:=12; font.Style:=[fsBold];
textOut(147,32, '12');  textOut(147,288, '6');
textOut(13,168, ' 9');  textOut(276,168, '3');
```

Сағаттық және минуттық нұсқағыштарды салуда математикадағы синус және косинус функциялары қолданатынына студенттер назарын аудару қажет.

Сағат нұсқағышын қозғалту көрінісін жасауды студенттермен “миға шабуыл” әдісін қолданып жүзеге асыруға болады. Ол үшін топқа “Компьютер экранында кез

келген нысан қозғалысының көрінісін қалай бағдарламалауға болады?” сұрағы қойылады. Студенттер ойлау және көзге елестету арқылы жауаптарын дайындайды.

Алынатын жауап шамамен төмендегіше болады:

1. алдымен белгілі бір координатта, белгілі бір түспен нысан сурет шығады
2. ол бірнеше уақыт экранда кідіреді
3. сурет жоғалып кеткен тәрізді болады, яғни нысан фон түсімен боялып шығады
4. сонан соң, сурет келесі координатта шығады [4].

Бұл әдіс жауабы ауызша талқыланған соң, нұсқағыш қозғалысын жүзеге асыратын жоғарыдағы бағдарлама жалғасы жазылады.

```
c:=0;d:=0;  k:=0;
while k<100 do begin  inc(k);
pen.Color:=clRed;
c:=c+0.06; d:=d+0.01;
a:=cos(c)*120+150;   b:=sin(c)*120+170;
i:=cos(d)*110+150;    f:=sin(d)*110+170;
MoveTo(150,170); LineTo(trunc(a),trunc(b));
MoveTo(150,170); LineTo(trunc(i),trunc(f));
sleep(100);
pen.Color:=form2.Color;
MoveTo(150,170);LineTo(trunc(a),trunc(b));
MoveTo(150,170);LineTo(trunc(i),trunc(f));
end;  end;
end;
```

Бағдарлама нәтижесінде қызыл түсті нұсқағыш суреті (pen.Color:=clRed;) шеңбер бойымен (cos(), sin()) қозғалады. Суретті адам көзі көре алатындай етіп, экранда кідірту үшін sleep(100) командасы қолданылады. Суреттің экраннан жоғалып кету көрінісі қалам түсін форма фонының түсімен бояу арқылы жүзеге асырылады (pen.Color:=form2.Color).

Жобаны орындату нәтижесі төмендегі суретте көрсетілген (3- сурет).

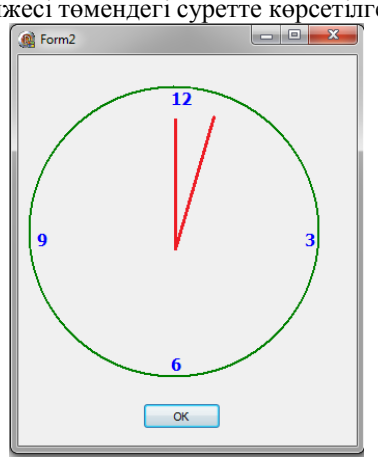

3-сурет. Нұсқағышы қозғалатын сағат жобасының интерфейсі

Графиканы бағдарламалауды қазіргі кезде кең қолданысқа енген C# тілінде де жүзеге асыруға болады. Бұл тілде графиканы бағдарламалаудың оқиға өңдеушісінің жалпы түрі төмендегіше болады:

```
private void Form1_Paint(object sender, PaintEventArgs e)
{Graphics g = e.Graphics;
// Сурет салынады }
```

Мысал 3. C# бағдарламалау қарапайым геометриялық фигуралар сызу бағдарламасын құру.

```
private void Form1_Paint(object sender, PaintEventArgs e)
```

```
{
Graphics g = e.Graphics;
g.DrawLine(Pens.DarkCyan, 10, 200, 250, 200);
g.DrawRectangle(Pens.Red, 10, 10, 100, 70);
g.FillRectangle(Brushes.Blue, 120, 10, 150, 70);
g.DrawEllipse(Pens.Black, 20, 100, 80, 70);
g.FillEllipse(Brushes.Brown, 120, 90, 100, 100);
g.FillPie(Brushes.Yellow, 120, 150, 150, 130,90,100);
}
```

Бағдарламалау тілдерінде графика кенепте (*Graphics* класы), қалам (*Pen* класы), қылқалам (*Brush* класы) және қаріп (*Font* класы) көмегімен шығарылады. Сурет салудың негізгі класы – *Graphics* класы. *Graphics* класында бұл беттердің кез келгенінде сурет салуға мүмкіндік беретін командалардың мол жиынтығы қарастырылған. Студенттер әр түрлі бағдарламалау тілінде геометриялық фигуралар салу командасының жазылуын салыстыра және бұл тілге тән синтаксистік ерекшеліктерді ескере отырып, графиканы бағдарламалауды жүзеге асырады.

Қорыта келгенде, оқытудың заманауи компьютерлік технологиясын және жаңа әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, графиканы бағдарламалау студенттердің өз бетімен ізденісіне, шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал етіп, нәтижеде жаңа қоғам жағдайында өмір сүруге бейімделген, бәсекеге қабілетті, білімді де білікті құзіретті маман дайындауға зор үлесін қосатыны сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. *Мухина С.А., Соловьева А.А. Современные инновационные технологии обучения. − М.: “ГЭОТАР- Медиа”, 2008. − 360 с.*
2. *Медешова А.Б., Мухамбетова Ғ.Г., Амантурлина Г.Қ. Информатиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. − Орал: “БҚМУ РБО”, 2011. − 204 б.*
3. *Медешова А.Б., Мухамбетова Ғ.Г. Turbo Pascal және Delphi тілдерінде бағдарламалау. – Орал: “БҚМУ РБО”, 2012. − 236 б.*
4. *Медешова А.Б., Мухамбетова Ғ.Г. Бағдарламалау. – Алматы: “Бастау”, 2014. − 368 б.*

Мухамбетова Ғ.Г.

Развитие творческих способностей студентов с помощью программирования графики

В данной статье анализируется развитие творческих способностей студентов с использованием компьютерных технологий, а именно возможностей программирования графики.

Приведены различные примеры интерфейсов проектов с листингами программ, созданными будущими компетентными специалистами на современных объектно-ориентированных языках программирования.

Ключевые слова: *Развитие творческих способностей студентов, программирование графики, объектно-ориентированные языки программирования, интерфейс проекта и листинг программы.*

Mukhambetova G.G.

Development of students' creative skills by means of graphics programming

Development of students' creative skills through the use of computer technologies, specifically opportunities of graphics programming is analyzed in this article. Various examples of project interfaces with the listing of programs created by future competent experts in modern object-oriented programming languages are shown in this article.

Keywords: *Development of students' creative skills, graphics programming, object-oriented programming languages, project interface and the listing of program.*

***

УДК 37.036

Коптлеуова К. С. *– преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *consul_79@mail.ru*

ОСНОВНЫЕ КАТЕГОРИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЙ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА

Аннотация. *Воспитание способствует формированию всесторонне развитой личности, нравственному и интеллектуальному самосовершенствованию личности студента. В процессе эстетического формирования у студентов развивается эстетическое сознание, которое позволяет судить о степени эстетической культуры человека.*

Ключевые слова: *Воспитание, искусство, формирование, музыка, эстетика, восприятие.*

В современных условиях вуз совместно с другими общественными организациями осуществляет воспитание и подготовку к профессиональной общественной деятельности специалистов. Ответственность как нравственное качество личности представляет собой сложный сплав знаний, мотивов, способов поведения и деятельности. Формирование ответственного отношения студента как важнейшая задача воспитания осуществляется в единстве с воспитанием идейности, гражданской сознательности в сочетании личных и общественных интересов. В последние годы возросло внимание к проблемам теории и практики эстетического воспитания как важнейшему средству формирования отношения к действительности, средству нравственного и умственного воспитания, т.е как средству формирования всесторонне развитой, духовно богатой личности.

Чувство красоты природы, окружающих людей, вещей создает в ребенке особые эмоционально психические состояния, возбуждает непосредственный интерес к жизни, обостряет любознательность, развивает мышление, память, волю и другие психические процессы. Научить видеть прекрасное вокруг себя, в окружающей действительности призвана система эстетического воспитания. Система эстетического воспитания должна быть, прежде всего, единой, объединяющей все предметы, внеклассные занятия, всю общественную жизнь студента, где каждый предмет, каждый вид занятия имеет задачу в деле формирования эстетической культуры и личности студента. Но у всякой системы есть стержень, основа, на которую она опирается. Такой основой в системе эстетического воспитания мы можем считать искусство: музыку, архитектуру, скульптуру, живопись, танец, кино, театр и другие виды художественного творчества. Взрослые и дети постоянно сталкиваются с эстетическими явлениями. В сфере духовной жизни, повседневного труда, общения с искусством и природой, в быту, в межличностном общении везде прекрасное и безобразное, трагическое и комическое играют существенную роль. Красота доставляет наслаждение и удовольствие, стимулирует трудовую активность, делает приятными встречи с людьми.

Существует множество определений понятия «эстетическое воспитание», но, рассмотрев лишь некоторые из них, можно выделить основные положения, говорящие о его сущности [1, с. 115].

Во-первых, это процесс целенаправленного воздействия. Во-вторых, это формирование способности воспринимать и видеть красоту в искусстве и жизни, оценивать ее. В-третьих, задача эстетического воспитания формирование эстетических вкусов и идеалов личности. И, наконец, в-четвертых, – развитие способности к самостоятельному творчеству и созданию прекрасного. Своеобразное понимание сущности эстетического воспитания обуславливает и различные подходы к его целям. Также в эстетическом воспитании важное место занимает искусство.

Искусство – это часть эстетической культуры, здесь воспитание формирует человека всеми эстетическими значимыми предметами и явлениями. Эстетическое воспитание способствует формированию нравственности человека, расширяет его познания о мире, обществе и природе. Творческие занятия студентов способствуют развитию их мышления и воображения, воли, настойчивости, организованности, дисциплинированности. Важность искусства в эстетическом воспитании заключается в том, что в искусстве сконцентрирован творческий опыт человека, духовное богатство [2, с. 90].

На ряду с этим элементы эстетического сознания является эстетическое восприятие. Восприятие – начальный этап общения с искусством и красотой действительности. От его полноты, яркости, глубины зависят все последующие эстетические переживания, формирование художественно-эстетических идеалов и вкусов. Это требует развития у студентов способности тонкого различения формы, цвета, оценки композиции, музыкального слуха, различения тональности, оттенков звука и других особенностей эмоционально-чувственной сферы. Развитие культуры восприятия есть начало эстетического отношения к миру. Эстетические явления действительности и искусства, глубоко воспринятые людьми, способны порождать богатый эмоциональный отклик. Центральным звеном эстетического сознания является эстетический идеал, идеал-представление человека о совершенной красоте явлений материального, духовно-интеллектуального, нравственного и художественного мира. Эстетический вкус-это способность непосредственно, по впечатлению, без особого анализа чувствовать, эстетические достоинства явлений природы, общественной жизни и искусства, оно формируется у человека в течение многих лет, в период становления личности. В художественных произведениях различных видов искусства люди выражают свое эстетическое отношение к бесконечно развивающему миру общественной жизни и природы. В искусстве отражается человеческий духовный мир, его чувства, вкусы, идеалы, дает огромный материал для познания жизни. В том то и заключается основная тайна художественного творчества, что художник, подмечая основные тенденции развития жизни, воплощает их, а также полнокровные художественные образы, которые с огромной эмоциональной силой действуют на каждого человека, заставляя его постоянно размышлять о своем месте и назначении в жизни.

Искусство оказывает широкое и многостороннее воздействие на человека. Художник, создавая свое произведение, глубоко изучает жизнь, вместе с героями любит, ненавидит, борется, побеждает, гибнет, радуется и страдает. Любое произведение вызывает наше ответное чувство. Б.М. Неменский так описал свое явление: «И хотя сам по себе творческий процесс создания творческого произведения как будто уже совершился, каждый человек вслед за художником творцом погружается в него всякий раз, когда воспринимает произведение искусств. Он вновь и вновь в меру своих личных способностей становится творцом, «художником», переживая жизнь как бы «душой автора» того или иного произведения, радуясь или восхищаясь, удивляясь или испытывая гнев, досаду, отвращение» [3, с. 120].

Встреча с явлениями искусства не делает человека сразу духовно богатым или эстетически развитым, но опыт эстетического переживания помнится долго, и человеку всегда хочется вновь ощутить знакомые эмоции, испытанные от встречи с прекрасным. Существует несколько видов искусства: литература, музыка, изобразительное искусство, театр, кино, хореография, архитектура, декоративное искусство и другие. Специфика каждого вида искусства в том, что оно особо воздействует на человека своими специфическими художественными средствами и материалами: словом, звуком, движением, красками, различными природными материалами. Музыка, например, непосредственно обращена к музыкальному чувству человека. Скульптура затрагивает другие струны человеческой души, оно передает нам наглядно объемную, пластическую выразительность тела. Она

воздействует на способность нашего глаза воспринимать прекрасную форму. Каждый вид искусства и искусство вообще обращено к любой человеческой личности, а это предполагает, что любой человек может понимать все виды искусства. Педагогический смысл этого мы понимаем в том, что нельзя ограничивать воспитание и развитие ребенка лишь одним видом искусства. Только совокупность их может обеспечить нормальное эстетическое воспитание. Это, конечно, вовсе не значит, что человек должен непременно испытывать одинаковую любовь ко всем видам искусства. Музыка как интегративный предмет органически вбирает в себя изучение собственно музыкальных произведений, историю, теорию музыки, а также простейшие навыки исполнительства в области пения и игры на музыкальных инструментах. Изобразительное искусство как комплексный предмет объединяет познание самих художественных произведений, элементы искусствознания, теории изобразительной деятельности, освоение навыков практического изображения, изобразительной грамоты и творческого самовыражения.

Рассмотрим воспитательно-образовательные возможности каждого из элементов, составляющих содержание учебного предмета по искусству. Основным и главным элементом литературы как учебного предмета является, конечно, само искусство - произведения художественного слова. В процессе занятий литературой студент совершенствует и навыки чтения, учится эстетическому освоению художественных произведений, усваивает их содержание и развивает свои психические силы: воображение, мышление, речь. Развитие навыков чтения, способности эстетического восприятия, аналитического и критического мышления – решающие средства наиболее эффективного достижения воспитательной цели. «Художественная литература – органическая часть искусства как формы общественного сознания и выражения эстетического отношения человека к действительности» [4, с. 54].

Она связана со всеми видами искусства, составляет основу многих из них, дала жизнь таким искусствам, как театр и кино, ее широко использует изобразительное искусство и хореография. Процесс восприятия и постижения подлинного литературного произведения доставляет читателю эстетическое наслаждение, влияет на духовный мир личности, формирование ее потребностей, мотивов поведения, способствует развитию ее мыслительных процессов, расширяет кругозор человека, углубляет его познания.

Личность – это психическая, духовная сущность человека, выступающая в разнообразных обобщенных системах качеств:

- совокупность социально значимых свойств человека;
- система отношений к миру и с миром, к себе и с самим собой;
- осознание окружающего мира и себя в нём;
- система потребностей;
- совокупность способностей, творческих возможностей;
- совокупность реакций на внешние условия и т.д.

Все это образует содержательное обобщение «личность» [5, с. 272].

Образование – это процесс передачи накопленных поколениями знаний и культ ценностей и один из способов вхождения человека в мир науки и культуры.

Разумеется, всякая наука, как и наука о преподавании изобразительного искусства имеет свою методологию, систему терминов и свой теоретический фундамент. Тайна высокой художественности открывается не сразу, нет ясности, чему в искусстве воистину уготовлена вечная жизнь. Но в любом процессе есть своя логика, законы, свои точки отсчета и критерии ценности.

Без эстетического отношения мировоззрение не может быть подлинно цельным, способным объективно и во всей полноте охватить действительность. Как невозможно представить себе человеческое общество без истории его культурного и

художественного развития, точно так же невозможно представить культурного человека без развитых эстетических взглядов.

Система эстетического воспитания призвана научить видеть прекрасное вокруг себя и в окружающей действительности, и она должна быть, прежде всего, единой, объединяющей все средства искусства. Важнейшей частью является художественное воспитание, использующее в качестве воспитательного воздействия средства искусства, формирующие специальные способности и развивающие дарования в определенных его видах – изобразительном, музыкальном, хореографическом, театральном, декоративно – прикладном и т.д. Художественно – творческое начало в социально однородной среде становится могучим фактором эстетического воздействия на человека.

В процессе воспитания происходит приобщение индивидов к ценностям, перевод их во внутреннее духовное содержание. На этой основе формируется и развивается способность человека к эстетическому восприятию и переживанию. Воспитание красотой и через красоту формирует не только эстетико-ценностную ориентацию личности, но и развивает способность к творчеству, к созданию эстетических ценностей в сфере трудовой деятельности, в быту, в поступках и поведении, и, конечно, в искусстве.

Задачи эстетического воспитания связаны с формированием у каждого воспитуемого эстетической творческой способности. Главное состоит в том, чтобы воспитать, развить такие качества, потребности и способности личности, которые превращают индивида в активного созидателя, творца эстетических ценностей, позволяют ему не только наслаждаться красотой мира, но и преобразовывать его по законам красоты. Оптимизации процесса художественно-эстетического воспитания способствуют высшие и средние учебные заведения: вузы культуры и искусств, художественные и музыкальные училища [6, с. 368].

В современных социально-экономических условиях целью высшего образования в вузах культуры и искусств является развитие у будущих специалистов профессиональной компетентности и культуры, создание возможностей совершенствоваться в творческой деятельности. При этом особую значимость приобретает формирование духовной культуры будущих выпускников, предусматривающее непрерывное движение к высшим человеческим идеалам и ценностям. Неустойчивость духовного состояния современного общества указывает на необходимость усиления роли художественно-эстетического воспитания, так как оно предоставляет уникальные возможности для самосовершенствования личности в творческой музыкальной деятельности.

Работу по художественно-эстетическому воспитанию студентов необходимо рассматривать как одно из приоритетных направлений деятельности вузов культуры и искусств, что может привести к повышению ценности высшего художественного образования, профессионального уровня специалистов и увеличению количества выпускников, работающих по специальности.

Художественно-эстетическое воспитание может успешно осуществляться, если в его основе лежит художественное обучение. Основу художественного обучения составляют общие законы и принципы художественного воспитания, сложившиеся в различных видах искусства, традиционные методы практической художественной педагогики. Однако в настоящее время не удалось создать более или менее адекватные модели деятельности по развитию художественно-эстетического воспитания студентов, предполагающие взаимосвязь между методологиями художественного обучения и художественно-эстетическим воспитанием.

Эстетическое воспитание способствует формированию всесторонне развитой личности, нравственному и интеллектуальному самосовершенствованию личности студента. В процессе формирования эстетического отношения к действительности у студентов развивается эстетическое сознание, которое позволяет судить о степени

эстетической культуры человека и служит показателем уровня эстетического развития и воспитания студента. По своей сущности человек призван творить красоту и реализовать себя через эстетическую культуру, под эстетической культурой личности следует понимать определенный уровень потенциала, насыщенности и целенаправленности эмоционально-чувственным переживанием и духовным наслаждением, радостью человека от всех видов его жизнедеятельности [7, с. 652].

Культура человека может выражаться в слове или жесте, в математической формуле или в историческом трактате. Но главным способом выражения является трудовая деятельность, так как именно в труде открываются безгранично широкие возможности для проявления всех сущностных сил человека, а также труд является фактором возвышения и развития личности. Видеть в труде созидательное начало красоты – значит творить прекрасное и в соответствии с ним преобразовывать окружающую действительность.

Сегодня в образовательных учреждениях существует проблема организации эстетического воспитания студентов, поэтому основными задачами учебных заведений по формированию у студентов эстетического отношения к действительности будут являться:

- формирование способности у студента воспринимать, чувствовать, правильно понимать и ценить прекрасное в окружающей действительности и искусстве, формирование навыков использования средств искусства для познания жизни людей и самой природы;
- развитие глубокого понимания красоты природы, способности беречь эту красоту;
- вооружение знаниями, а также привитие умений и навыков в области видов искусств – музыки, пения, рисования, художественного слова;
- развитие творческих способностей, умений и навыков у студентов чувствовать и создавать красоту в окружающей жизни, на занятиях, дома, в быту;
- развитие понимания красоты в человеческих отношениях, желание вносить красоту в быт.

Для достижения высоко эстетически развитого студента нужно, чтобы вся система эстетического воспитания была единой и объединяла все учебные дисциплины, всю общественную жизнь студента, где каждый учебный предмет, каждый вид деятельности внес свой вклад в формирование эстетической культуры личности студента.

Эстетическое воспитание в вузе способствует активизации самосознания студентов, формированию их активной социальной позиции, основанной на гуманистических ценностях; гармонизирует эмоционально-коммуникативную сферу и снижает остроту реагирования на стрессовые ситуации, то есть оптимизирует поведение студента и расширяет его возможности для общения в совместной деятельности с коллективом.

В учебно-воспитательном процессе преподаватель должен обеспечить становление такой личности студента, которая будет сочетать в себе духовное богатство, истинные эстетические качества, нравственную чистоту и высокий интеллектуальный потенциал.

Средствами эстетического воспитания в вузе могут являться организация и проведение таких мероприятий, как:

- посещение театра;
- экскурсии в музеи;
- походы на природу;
- конкурсы фотографий, рекламных роликов;
- студенческие мероприятия;
- научно-практические конференции;
- социально значимые проекты на актуальные проблемы современности.

Воздействие этих средств на студентов будет способствовать не только расширению их умственного кругозора, а также самореализации творческих способностей и укреплению эстетической позиции.

Эстетическое воспитание играет большую роль в воспитании высокообразованного, культурного и нравственного человека, обеспечивает комплексный подход к развитию личности, и проявляется это в его отношении к людям, к труду, к искусству и к жизни в целом. Оценивая роль эстетического воспитания в развитии студентов, в целом, можно утверждать, что оно способствует формированию их творческого потенциала, оказывая разнообразное положительное влияние на развитие различных свойств, входящих в творческий комплекс личности. Таким образом, эстетическое воспитание – целенаправленное, систематическое воздействие на личность с целью ее эстетического развития, то есть формирования творчески активной личности, способной воспринимать и оценивать прекрасное в природе, труде, общественных отношениях с позиций эстетического идеала, а также испытывать потребность в эстетической деятельности.

Содержание современного художественно-педагогического образования и эстетического воспитания основывается на развитии художественно-творческих способностей личности, где художественное творчество несет в себе воспитательную функцию, формируя общественное сознание. При этом формирование эстетических вкусов, мировоззренческих позиций и развитие практических художественно-творческих умений и навыков в значительной степени зависит от личностных особенностей студента, от психолого-педагогических методов и способов воздействия на личность, мотивационных факторов развития, выраженных в саморегуляции и стремлении личности к выявлению и реализации своего творческого потенциала [8, с. 7].

Методика реализации эффективных путей, принципов, форм, средств и условий художественно-педагогического образования и эстетического воспитания студентов в процессе освоения дисциплин художественно-эстетического и отечественной культуры предусматривает следующие основные моменты:

- объяснение теоретического материала в соответствии с дидактическими принципами обучения; научности, наглядности, последовательности и системности, связи с жизнью, гуманистической направленности, доступности, учета индивидуальных особенностей личности студента и др.;
- определение и формулировка методической цели, учебно-творческих задач, условий и требований к конечному результату на определённом этапе выполнения работы;
- чередование отдыха и активности студентов в процессе художественно-творческой деятельности;
- применение форм и методов индивидуальной работы, использование современных интерактивных технологий;
- применение оптимального сочетания принципов, методов, форм, средств и условий для достижения эффективных результатов сформулированной проблемы.

Музыка обладает большой силой эмоционального воздействия на человека и именно поэтому она может играть громадную роль в воспитании духовного мира.

В содержании предмета «Музыка» введено восприятие звучащей музыки и хоровое исполнение, усвоение нотной грамоты и элементов музыковедения, овладения навыками игры на инструментах и развитие способности к музыкальной импровизации. Известный педагог Ю.Б. Алиев пишет: «Урок музыки дает осознание радости музыкального творчества, формирует чувство сопричастности к прекрасному, способность наслаждаться тем нравственно-эстетическим содержанием, которое вложено композитором или народом в произведение музыки» [1, с. 11]. Выдвигаются единые эстетические задачи музыкального образования и воспитания студентов. Все преподавание нацелено на такое воспитание, которое обеспечивает развитие духовного богатства личности студента, нравственно-

эстетический характер их деятельности, побуждений, взглядов, убеждений, а также накапливанию знаний, умений и навыков во всех видах музыкальной деятельности.

Эстетическое воспитание занимает важное место во всей системе учебно-воспитательного процесса, так как за ним стоит не только развитие эстетических качеств человека, но и всей личности в целом: ее сущностных сил, духовных потребностей, нравственных идеалов, личных и общественных представлений, мировоззрения. Все эти качества в человеке развиваются под воздействием различных факторов. Воспитательное значение имеет и природа, и труд, и окружающая нас действительность: быт, семья, межличностные отношения, - все, что может быть прекрасным. Как основной носитель прекрасного, искусство также является средством эстетического воспитания.

Литература:

1. *Алиев Ю.Б., Ардаширова Г.Т., Барышникова Л.П. Основы эстетического воспитания. – М.: Просвещение, 1986. – 240 с.*
2. *Неменский Б.М. Распахни окно. – М., 1978. – 90 с.*
3. *Неменский Б.М. Мудрость красоты. – М., 1981. – 120 с.*
4. *Древо познания. М., 2002. –54 с*
5. *Харламов И.Ф. Педагогика: учеб. пособие. – 2-е изд., стер. – Минск., 2004. – 272 с.*
6. *Куренкова Р.А. Эстетика: учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 368 с.*
7. *Гильберт К.Э., Кун Г. История эстетики. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 2000. – 652 с.*
8. *Жданова С.Н. Педагогика эстетического освоения мира: Монография. – Оренбург, 2006. – 244 с.*

Коптлеуова К. С.

Студентке адамгершілік тұлға рухында эстетикалық білім берудің негізгі категориялары

Білім беру жан – жақты дамыған тұлға, жеке студенттің адамгершілік және интеллектуалдық өзін – өзі жетілдіруін қалыптастыруға ықпал етеді. Мақалада эстетикалық тәрбие жүйесі мәдениеттің озық үлгілерін тану, шығармашылық қабілет, сезім түйсіктерінің дамуы нәтижесінде қарастырылады.

Тірек сөздер: *Білім беру, өнер, қалыптастыру, музыка, эстетика, қабылдау.*

Koptleuova K.S.

The basic categories of aesthetic education in internally moral personality of student

Education contributes the formation of comprehensively developed person, moral and intellectual self – improvement of the individual student. In the process of aesthetic formation of students develop aesthetic consciousness and gives an indication of the degree of aesthetic culture of rights.

Key words: *Education, art, formation, music, aesthetics, perception.*

***

ӘОЖ 78-908

Жардемова А.Б. *– аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E-mail: *zhardemova.akmaral@mail.ru*

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Аңдатпа. *Мақалада оқытуда иновациялық технологияларды музыка сабағында пайдалану арқылы шығармашылық қабілеттерді дамыту жолдары қарастырылған.*

Тірек сөздер: *Музыка сабағы, технология, инновация, оқыту, оқушы, қызығушылық, шығармашылық, қабілет.*

Қазіргі кезеңдердегі елімізде оқу-тәрбие үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты білім берудің жаңа жүйесі жандана түсуде. Мемлекетіміздің болашағы - оның ұрпағы десек, мәдениетіміз, тіліміз және салт-дәстүріміздің қадір-қасиетінің артуы сол жас жеткіншектердің сана-сезімі болып табылады. Сондықтан, келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде музыка мұғалімдерінің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Білім берудің мазмұны да жаңарып, жаңа көзқарас пайда болуда.

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр.

Заман алға жылжып, қоғам өзгерген сайын жаңа мазмұнды оқу жүйесін қалыптастыру өмір талабына айналуда. Бүгінгі студент-ертеңгі маманға қойылып отырған таңдау, мақсат та жоғары. Бала тәрбиесі-қоғамның азаматын даярлау жолындағы абыройлы іс. Өйткені, жаңалықты ашатын да, табиғатқа қожалық етіп, музыка өнері атты ұлы мұра игілігіне ие болатын да халық және оның жас ұрпағы.

Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол “Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі” деген анықтаманы ұсынады. Мысалы, Э.Раджерс инновацияны былайша түсіндіреді: “Инновация- нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея”. Майлс “Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», – дейді.

Ғалым Н.Нұрахметов оқытудың инновациялық технологияларының түрлерін мынадай топтарға бөледі: білім мазмұнындағы инновация; оқу-тәрбие үдерісінің әдістемесі, технологиясы, түрі, әдістері және құралдарындағы инновация; оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудағы инновация; білім беру мекемесін басқару жүйесіндегі инновация [1, 34 б.].

Жаңашылдық – нағыз құрал, ал инновация осы құралды меңгеру үдерісі.Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Сондықтан да, әрбір оқушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені, оқу үдерісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Қазіргі кезеңдерде оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде. Музыка мұғалімінің инновациялық іс-әрекетінің көрсеткіштері:

- педагогикалық еңбектің тиімділігі;
- оқу-тәрбие үдерісіндегі мұғалім мен оқушы педагогикалық талаптары мен бағыттарының бірлігі;
- жеке тұлғаның шығармашылық қасиетінің қалыптасуы;
- мұғалім беделінің өсуі;
- оқушылардың материалды талдау, зерттей білу әдіс-тәсіліне үйренуі;
- оқу мен тәрбие үдерісінде зерттеу тәсілінің педагогикалық қызмет үлгісіндегі ашылулары.

Музыка мұғалімінің инновациялық іс-әрекетінің көрсеткіштері:

- педагогикалық еңбектің тиімділігі;
- оқу-тәрбие үдерісіндегі мұғалім мен оқушы педагогикалық талаптары мен бағыттарының бірлігі;
- жеке тұлғаның шығармашылық қасиетінің қалыптасуы;
- мұғалім беделінің өсуі;
- оқушылардың материалды талдау, зерттей білу әдіс-тәсіліне үйренуі;
- оқу мен тәрбие үдерісінде зерттеу тәсілінің педагогикалық қызмет үлгісіндегі ашылулары.

Инновациялық технологияларды ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде қолдануда оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескере отыра, қазіргі таңда белгілі бірнеше технологиялардың ішінен балалардың танымдық, шығармашылық қабілеттеріне сай жоспарлап, ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде тиімді пайдалана білу қажет.

Ал, жалпы инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөлуге болады:

• Модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф. Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектісі және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады.

• Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

• Радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады.

Қазіргі көп нұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез-келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан, әртүрлі оқыту технологияларын, оқу мазмұны әрбір білім алушының жас және жеке дара психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Ғылыми - педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту үдерісінің нәтижесін көретін әдіс-тәсілдері, түрлері көбіне жаңашыл, инновациялық болып табылады.

Музыка сабақтарында оқушы қызметін белсенді ұйымдастыру жолдарының бірі ретінде педагогикалық технологиялар түрі - деңгейлік саралау технологиясы элементін қолдануға болады. Жалпы алғанда, деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты: әрбір оқушы өзінің даму деңгейінде оқу материалын меңгергенін қамтамасыз етеді.

Бұл технологияны пайдалану:

1) әр оқушыға өз мүмкіндіктерін пайдалана отырып, білім алуына жағдай жасауға мүмкіндік береді.

2) музыкалық қабілеті әртүрлі балалармен саралап жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

"Оңайдан-қиынға" негізімен жеке тұлғаның даму ерекшеліктеріне қарай тапсырмаларды деңгейлеп-саралап оқыту құрылымымен қарапайым түрдегі түсіндіруден, өзіндік талдау-зерттеуге жетелей білімді игеруді күрделендіре түсу қажет. Сабақ мазмұнын ашу, түсіндірудегі әдіс-тәсілдеріне, сабақтың нәтижелігіне

музыка мұғалімі аса көңіл бөлуі тиіс. Оқушыларды әртүрлі деңгейлік тапсырмалар беру арқылы өз бетінше жұмыстануға жетелеп, шығармашылық қабілеттерін дамыту. Мысалы, ғалым Ж.Қараевтың деңгейлеп, саралап оқыту әдісін пайдалану оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастырып өткізуге көмегін тигізеді. Оқушылар өздік жұмыстарын орындап, білімдерін мониторингтік жүйе арқылы өздері бағалап, диагностикалауға қол жеткізеді. Ж.Қараевтың деңгейлеп, саралап оқыту технологиясы бойынша шығармашылық деңгей-оқушының таза өзіндік шығармашылығын байқатады. Жаңа тақырыпты оқушылар шығармашылық ізденіс үстінде өздігінен меңгереді [2, 28 б.].

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, танымдық белсенділіктерін жан-жақты дамыту мақсатына көп көңіл бөлінеді. Мұндағы музыка мұғалімінің басты ұстанар міндет-мақсаты - халықтың өз бейнесін ашатын салт-дәстүр, әдет-ғұрпына тәрбиелеу, халқымыздың тарихы, әдебиеті мен мәдениетінен пәнаралыө байланыста мағлұмат беру.

Деңгейлеп оқыту оқушының белсенділігін оятады. Мысалы, 3 сыныптағы музыка сабағында I деңгей: нота дегеніміз не, нота атаулары, негізгі жеті ноталардың сызықта орналасуы деген тапсырмалар беру арқылы оқушылардың елестету, есте сақтау белсенділігін арттырып, білімдерін дамыта түсу көзделеді. Қосымша проблемалық сұрақтар беріледі: неге соль нотасы бірінші сызықта жазылмайды? До нотасынан кейін қандай нота, неге?

Осылайша қарапайым тапсырмалармен оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға болады. II деңгейде тапсырмаларды қиындата түсіп, III деңгейде өтілген материалды қорытындылау бағытында Венн диаграммасын пайдалануға болады. До немесе Соль ноталарының айырмашылығы және ортақтығы және т.с.с. Әрине, сабақта интерактивті тақтаның мүмкіншілігін пайдаланғана білген дұрыс. Бұл ұжымдық, өзін-өзі толықтыратын, барлық қатысушылардың өзара әрекетіне негізделген, сабақта оқушының қатыспай қалуы мүмкін болмайтын оқыту үдерісін ұйымдастыру болып табылады.

Деңгейлеп саралап оқыту технологиясының мазмұны мен әдістерінің ерекшеліктері:

• Білім мазмұнын мемлекеттік жалпыға міндетті стандарт көлемінде оқыту мақсаты;

• Білім Заңы талаптары мен білім тұжырымдамасына сәйкес заңдылықтарға сай оқыту;

• Жеке сыныптар мен оқу топтары бағдарламалары негізінде жүзеге асыру;

• Барлық оқушыны нақты білімге жетелеу үшін олардың мүмкіндіктеріне сай үйрету, іздендіру.

Музыка пәні – шығармашылық пән. Ең бастысы, музыка пәнінен әр құрылымдағы бағдарламаларды тиімді пайдалана отыра, ұлттық музыкалық мұраларымызды жаңа технологиялар негізімен жас ұрпақ санасына жеткізу, қызығушылықтарын арттыру болып отыр [3, 24 б.].

Музыка сабақтарындағы «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» әдісін қолдану арқылы дәстүрлі емес (шығарммашылық) сабақ үлгісінен мысал келтіре кетсек. Сабақ тақырыбын оқушылардың өздері табуы, қызығушылықтарын ояту мақсатымен музыка әуені үнтаспадан тыңдатуға болады. Оқушылар жауаптарын тыңдай отырып, үйлену тойы туралы сабақтың тақырыбы ашылады.

Мағынаны тану: яғни, той деген үлкен жиын екенін, белгілі бір мейрамдар, мерейлі туған күндер, шілдехана тойы, үйлену тойы және т.б. болып бөлінетінін қайталайды. Сабақтың мақсаты халық әуендері, халық композиторларының әндері мен (халық әні "Жиырма бес", "Сыңсу", "Жар-Жар", Ыбырайдың әні "Гакку", Мұхиттың әні "Дуние-ай" және т.б.) ұлттық опера (Е.Брусиловский "Қыз Жібек", М.Төлебаев «Біржан - Сара») әуені байланыса, интерактивті тақта, слайдтар пайдалану арқылы қазақтың салт-дәстүрі туралы түсінік беріліп және бүгінгі күндегі жалғасын табуымен байланыстырып оқушылардың білімдерін тереңдету.

Музыка тыңдатуға "Біржан-Сара" операсынан салт-дәстүр әуендерін, ән үйретуге "Жар-Жар" халық әнін алуға болады.

Ой толғаныс сәтінде балалардың өз ойларын тиянақтап, айта білулері үшін топпен жұмыс жүргізу тиімдірек.

Мысалы, I топ: Бата беру. (Босаға, кереге, биік, кең, болсын – тірек сөздерін пайдалана бата беру сөйлемін құрастыру;

II топ: Қазақтың салт-дәстүрі - эссе жазу;

III топ: Берілген бір жағдаяттан шығу жолдарын табу.

Әрине, топ атауларын, тапсырмаларды сынып оқушыларының қабілетіне қарай өзгертуге болады. Ең бастысы - ата-баларымыздан қалған өнерімізді, салт-дәстүрімізді қастерлеу, әрі қарай жалғастыру бағытында жұмыстану. Оқушылардың ойларын жинақтау үшін уақыт беру, жауаптарын балалармен бірге талдау. Оқушылардың меңгерген білімдерін тексеру, жүйелеу бағытында сыни ойлау, шешімдер табу мәселесі бойынша балалар өзара пікір алысады, сұхбат жүргізе алады, түрлі ақпараттарды табады.

Әлемдік оқу үдерісінің өзегі — жаңа технологиялар екені мәлім. Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс-тәсілдермен ерекшеленеді. Әдіс-тәсілдерді музыка мұғалімі ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданады.

Мысалы, модульдік оқыту технологиясы жеке тұлғаның өзін-өзі дамыту, шығармашылық қабілеттерін арттыруға қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыратын бірден-бір технология.

Модульдік оқыту технологиясының тиімділігі: 1) қысқаша сызбалар, музыкалық терминдер арқылы түсіндірілуі; 2) оқушылардың әрбір сабақта іс-әрекетін бағалау үшін диалогтық қарым-қатынас негізінде танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру, 3) барлық тақырыптар бойынша тест, қорытынды сынақ жүргізу.

Музыка сабағында заман ағымына сай шығармашылық жұмыс барысында компьютерді қолдану оқушыға не береді?

1. Компьютер шексіз ақпарат әлемінде енуге және ақпаратты жүйелі түрде талдап, сараптауға мүмкіндік береді. Ақпаратты алудағы жоғары жылдамдық адамның ақпараттық мәдениетінің үнемі өсуіне жағдай жасайды.

2. Компьютер адамның зерттеу – танымдық әрекетінің әмбебап құралы ретінде ерекшелінеді.

3. Өзге құралдардан компьютердің ерекшелігі – оның қатысымдық құрал бола білуі. Яғни, білімге ұмтылушы адам ол арқылы қатысымның барлық түрлерін жүзеге асыра алады. Бұл – мәтіндерді оқу, сұхбат жасау, жазу, музыка тыңдау әрекеттері.

4. Компьютердің көмегімен әртүрлі тапсырмаларды аз уақытта орындау мүмкіншілігі туындайды.

Мысалы, Finale бағдарламасымен өтілетін әннің нотасын жазып, әуенін тыңдату және қосылып орындауға болады.

Білім беруде оқушыны білім ақпаратымен қамтамасыз етіп қана қоймай, олардың бойында бағдарламалық дағдылар мен икемдерді де қалыптастырып, шығармашылықпен жұмыс істеуге үйретуіміз керек. Тиімді әдістердің бірі - электрондық оқулықтармен жұмыс істеу. Компьютермен өткізілген әрбір сабақтан соң оқушы тест, бақылау жұмысы арқылы өз білімдерін бекітеді. Бала өз білімін өзі тексере алады, оқушы өз бетінше оқуға қызығады, білімін көтеруге ұмтылады.

Бейнебаяннан тыңдалатын музыка оқушының сезімін, ой-түйсігін дамытады. Тыңдалған музыка бойынша сұрақ қою ең тиімді жол, өйткені, оқушы сұраққа дұрыс жауап беру үшін музыканы ынтамен тыңдап, мазмұнын түсінуге тырысады. Бейнематериалдарды сабақтарда оқу материалы ретінде тиімді енгізу сабақтың сапасын арттырады.

Бұған әсер ететін жағдайлар мынандай:

-есту және көзбен байқау арқылы қабылдауда оқушының түсінігіне жан-жақты мүмкіндік беру;

-оқушының дербес қабылдау мүмкіншілігін ескеру бейнематериалды жүргізудің нәтижесінде қамтылады;

-оқушының қызығушылығын арттыру, көркемдік және эмоционалдық сипаттарды тудыру.

Бейнекөріністерді көрсетуде есте сақтауды қажет ететін негіздер:

-бейне көріністер оқушының жасына, қабылдауына қарай сұрыпталуы керек;

-бейне көріністер бағдарлама бойынша өтілетін тақырыппен мазмұндас болуы шарт.

Мысалы, 2 сыныптың III тоқсанында музыка пәнінен "Квартет" тақырыбын түсіндіруде вокалды, аспаптық квартетті түсіндірумен қатар, бейнебаянды, үнтаспаны тиімді пайдалану керек.

Жалпы алғанда, оқушылардың музыка пәніне деген қызығушылықтарын тудырып, білімін тереңдетудің үш шарты деп:

а) пәннің мазмұнын

ә) оқыту тәсілдерін

б) мұғалімнің іс-әрекетіндегі шеберлігін айтуға болады.

Музыка мұғалімінің сан қырлы жұмысы сабақтарды және сыныптан тыс шараларды қызықты өткізу және музыкалық шығармаларды шебер орындау, шығармашылық үдерістің тұтастығы, жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндігін дамытумен тығыз байланысты.

Шығармашылық деген нені білдіреді? Өзін дамыту, пайдалану адамның интеллектуалдық ерекшелігіне және еріктік бағытта болатын әрі қарай әрекетке дамитын қабілет. Бұл қабілет жоғары деңгейде өзін дамыта, ұйымдастыра алатын тұлғаларда ақыл-ойдың дербестігі, өзіне сенімділігі, табандылық сияқты қасиеттер арқылы шығармашылықты дамытады. Денсаулық мәдениеті, еңбек қабілеті, рухани байлық қажет, сонда ғана адам өзін-өзі жеңеді, жетілдіреді, бұл жеңістің төресі.

Шығармашылық – өзінің жаңашылдығымен, өзгешелігімен ерекшеленетін өнім алуға мүмкіндік жасайтын, жеке тұлға бойындағы қабілеттіліктің, білім мен біліктіліктің болуы.

Музыка мұғалімінің қызметін шығармашылыққа жатқызуға бола ма? Иә, әрине болады. Музыка мұғалімінің шығармашылық қызметін шығармашылық үрдістегі жалпы педагогикалық қызметінен тыс деп қарауға болмайды. Бұл сұрақтарға келесі бір жүйе арқылы жауап беруге болады:

- шығармашылықтың жалпы сұрақтары;
- мұғалімнің шығармашылығы, оқыту үдерісінің жетекшісі ретінде көрінеді;
- мұғалімнің аспапта орындаушылық шеберлігі мен зерттеу жұмысы;
- мұғалімнің оқушылармен шығармашылық қарым-қатынасы және т.б.

Оқушының дарындылығының дамуы, қабілетінің ашылуы көбінесе мұғалімнің кәсіби біліктілігіне және оның тұлғалық қасиетіне байланысты екені айдан анық. Оқушылар ән айтқан кезде әрі қарай алып кететіндей орындаушылық өнері шебер болу керек.

Шығармашылық үдеріс екі жақты болып келеді: бір жағынан, осының негізінде оқушылардың шығармашылық қызметі пайда болады. Екінші жағынан, мұғалімнің орындаушылық шеберлігі педагогикалық түрлендіруге негіз болады.

Музыка мұғалімінің шығармашылығын айтқан кезде оның қызметінің басқа жағынан да қарастырған жөн. Себебі, музыка-эстетикалық тәрбиелеу жұмысы музыкалық шығармаларды үйретумен байланысты. Музыка мұғалімінің қызметі сол шығарманың мазмұнын білумен қатар, оны сезініп орындай білу керек. Музыкант-педагогтың мақсаты оқушының ой, сезім ағымдары арқылы шығармашылық қызметті дамыту. Музыка — педагогикалық шығармашылықтың, құрамды бөлігі

есебінде жеке инновациялық қызмет музыкант-педагогтың кәсіби өсуі, тұрақты өзін-өзі жетілдіруі, озық тәжірибелерді зерделеп, игеруі бойынша шығармашылықпен өзінің жауапкершілік сезімін арттырады.

Білім берудің сапалануы, бәсекелестікке лайықты болуы, педагогикалық әлемде жаңа құндылықтарды қалыптастыру, қарым-қатынастың жаңа, жетілдірілген музыкалық мәдениетін көтеріп, қоғамдағы рөлін дамуын арттырады.

Оқушыларда танымдық қызығушылықты қалыптастыру, олардың шығармашылық белсенділігінің дамуымен тығыз байланысты. Оқушылардың шығармашылық көрінісі белсенді және біртіндеп белсенділік сипат алу үшін мұғалімге қажет: оқушылардың ассоциациялық ойларын дамыту мақсатында өнердің басқа түрлерімен байланыстыру; кез-келген жағдайда әуенді түрлендіре білу; сабақта шығармашылық белсенділікті арттыру мақсатында жұмыстың алуан түрлерін қолдану арқылы қызықтыру; әртүрлі шығармашылық тапсырмалар беру; белгілі бір сабақтың басты мәселесіне сүйене отырып, түрлі шығармашылық қызметті қолдану. Мұғалімнің шығармашылық ізденісінің негізі-оқушылардың қабілетін ескере отырып, олардың шығармашылық белсенділігін арттыру болып табылады.

Музыка сабағында шығармашылық қабілетті дамытудың әдістері сан түрлі. Оны әр сабақтың тапсырма орындату бөлімдерінен байқауға болады.

Мысалы, орта буын сынып оқушыларының жұмыс түрі – жеке тапсырма, топтық тапсырмалар; жан-жақты тапсырмалар – олар өз бетінше тыңдап жүрген күндегі музыкалық шығармаларды талдап беру. Салыстыру дағдылары, талдау жасау, шешім шығару бақылау, логикалық байланыстар жасау т.б. жаңа материалдарды игеру барысында жүйелеу, оқу материалдарын пысықтау, қайталау кезінде пайда болады және жетілдіріледі.

Шығармашылық қабілетті дамыту үшін жас ерекшеліктерін ескеру қажет.

Музыка мұғалімі өзінің іс-әрекеті арқылы оқушысын шығармашылыққа жетелейді, олардың өздері жаңаша ойлауға қалыптасады, бұрын мәлім емес нәрсені өз бетінше іздеп табуымен де құнды.

Оқушы шығармашылығының тағы бір түрі - ең бір қарапайым әуенді өз еркімен әуенге салып айтуынан, берілген текстке әуен өңдеуінен музыка әуенімен мәнерлі қимылынан көрініп басталуы әбден мүмкін сол сияқты тыңдаған музыкаға баға беруінен әнді өз өңдеуі бойынша орындай білуінен де байқалады. Шығармашылықтың басталуы оқушылардың музыкаға құмарлығын тереңдетуге тиіс.

Композитор, педагог П.И. Чайковский педагог-музыкант жұмысында ең маңызды нәрсе - шығармашылық бастама деп таниды. Ол тек қана нота жазбасын және шартты белгілерін ғана оқып-үйрену емес, сонымен бірге «түсіну», «терең сезіну» және шығарманың көңіл-күйін бере білу дағдысын жоғары бағалайды [3, 28 б.].

Қазақтың халық әуендерін классикалық музыкамен ұштастыра, шығармашылықпен тақырыпты аша түсіп, оқушыларды музыка әлеміне қызықтыра білу музыка мұғалімінің өз ісінде шеберлігін талап етеді. Негізгі міндеті - ақпараттық-коммуникациялық технологияны терең меңгерген, өз Отанын шексіз сүйетін, білімді, іскер, адамгершілігі мол, музыкалық қабілеті дамыған, жан-жақты жетілген жаңашыл тұлғаны қалыптастыру.

Әдебиеттер:

1. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – Алматы, 2007 – 64 б.

2. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – Алматы, 2008 – 47 б.

3. Меңдаяқова М. Қарамолдаева Г. Музыка әдістемесі. – Алматы, 1983 – 78 б.

Жардемова А.Б.

Развитие творческих способностей учеников на уроках музыки с применением инновационных технологий

Аннотация: *В статье рассматривается развитие творческих способостей школьников на уроках музыки путем применения иновационных технологий.*

Ключевые слова: *Урок музыки, технология, инновация, учить, ученик, заинтересованность, творчесто, способность.*

Zhardemova A.B.

Development of creative abilities of students at music lessons with application of innovative technologies

The article is considered the development of creative abilities of students at music lessons with application of innovative technologies.

Keywords: *Music lesson, technology, innovation, study, student, interest, creativity, ability.*

***

ӘОЖ 796.350

Ерниязов О.Н. – *магистр, оқытушысы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Шандозтегі А.Т. – *аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E-mail: *Planeta_79@mail.ru*

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. *Мақалада дене тәрбиесінің мектеп жасына дейінгі балалардың дамуы мен жеке тұлғасының қалыптасуындағы ролі көрсетілген. Мектепке дейінгі мекемелердегі дене тәрбиесі бойынша сабақтар мен ұлттық ойындарды өткізудің ерекшеліктері, формалары берілген.*

Тірек сөздер: *Мектеп жасына дейінгі балалар, дене тәрбиесі, дене тәрбиесін ұйымдастыру формалары, дене тәрбиесінің теориясы, ертеңгілік гимнастика, сергіту сәті, қимыл-қозғалыс ойындары, балабақша, ұлттық ойындар, күн тәртібі.*

Балалар денсаулығын қорғау – бұл кез келген мемлекеттің мәселесі. Соның ішінде мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыстағы негізгі міндеттердің бірі – дене тәрбиесін дұрыс жүргізу болып табылады.

Өсіп келе жатқан ұрпақтың дене тәрбиесі – бұл олардың дене шынықтыру білімін, біліктілігін және дағдысын қалыптастыру, дене шынықтыру сабақтарының жүйелілігіне үйрету, денсаулықтың, ақыл-ой мен физикалық жұмысқа қабілеттіліктің жоғарғы деңгейін қамтамасыз ету мақсатымен санитарлық-гигиеналық біліктілік пен әдеттерін баулу, дағдыландыру.

Дене тәрбиесі – жалпы тәрбиенің құрамды бөлігі. Ол денені жетілдіруге, яғни денсаулықтың, дене дамуының және дене әзірлігінің жоғары деңгейіне жетуіне бағытталған. Ол тәрбиенің басқа түрлері – адамгершілік, эстетикалық, ақыл-ой, еңбек тәрбиелерімен байланысты [1, 198 б.]. Сондықтан да біздің елімізде дене тәрбиесі үдерісінде жалпы тәрбие мақсатынан туындайтын педагогикалық міндеттер де шешімін табады.

Дене тәрбиесі білімі – дене тәрбиесі салаларының бірі. Ол арнаулы білімді, қимыл-қозғалыс дағдылары мен іскерліктерді меңгеріп қамтиды. Дене тәрбиесі мәдениеті – жалпы мәдениеттің бір бөлігі, қоғамның адам денесін жетілдіру саласында қоғамдық – тарихи тәжірибе үдерісінде жиналған табыстарының

жиынтығы. Дене тәрбиесі мәдениеті – дене тәрбиесі теориясының барлық ұғымдарының ішіндегі ең кең ұғым. Ол жоғарыда қарастырылған ұғымдардың бәрінің мазмұнын қамтиды. Ал дене тәрбиесі теориясы – адам денесін жетілдіру үдерісін басқарудың жалпы заңдары туралы ғылым. Ол педагогикалық ғылымдар жүйесіне енеді, психологиямен және педагогикамен, спорттың жекелеген түрлерінің теориясы және әдістемелік тығыз байланыста болады.

Дене тәрбиесі теориясы спорттың жекелеген түрлерінің жалпы және өзіндік заңдылықтарын спортпен айналысатындардың әр түрлі құрамындағылармен сабақтар оқу және өткізу әдістемесін талдап жасау кезінде ескеріп отырады [2, 178 б.]. Мәселен, спорттың жекелеген түрлері бойынша жүргізілген зерттеулердің мәліметтері мектеп жасына дейінгі балалармен сабақ өткізу әдістемесін талдап жасауға көмектеседі.

Мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің теориясы –қоғамның болашақ құрылысшысы – баланың дене тәрбиесінің жалпы заңдылықтары жайындағы ғылым. Балалар дене тәрбиесінің теориясы дене тәрбиесі жүйесінің жалпы идеологиялық және әдістемелік негіздерінен шығады және оның бір бөлігі болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесі тәрбиелеу үдерісінде баланың дамуын басқарудың жалпы заңдылықтарын танып білуді қажет етеді.

Мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің басты міндеті – өмір қорғау және денсаулық нығайту, балалардың ағзасын шынықтыру болып табылады. Балалардың жақсы денсаулығы олардың барлық мүшелері мен ағза жүйелерінің қалыпты жұмыс істеуімен анықталады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесінің қазіргі кездегі мәселелерін одан әрі дамыту қоғамдық өмір талаптарымен байланысты.

Өмірдің шапшаң қарқыны, ғылыми – техникалық прогресс, еңбектің алуан саласындағы сан түрлі шығармашылық іс-әрекет қабылдау, еске сақтау, ойлау процестерінің белсенділігін, дәл және тез бағдарлауға және түсіп жатқан ақпарат тудыратын реакцияға деген қабілетті талап етеді.

Осыған байланысты сәби жастан бастап балалардың дене тәрбиесін дұрыс ұйымдастыру, денсаулығын нығайту және жан-жақты дамыту, мектепке және алдағы қоғамдық өмірге дер кезінде даярлаудыжүзеге асыру маңызды болып табылады [3, 142 б.].

Дене тәрбиесін ұйымдастыру формалары балалардың сан алуан іс-әрекетінің тәрбие-білім беру кешені болып табылады. Бұл іс-әрекеттің негізі баланың қимыл белсенділігінен құралады. Бұл формалардың жиынтығын балалардың толық дәрежеде денесін дамыту және денсаулығын нығайту үшін қажетті белгілі бір қимыл режимін құрайды.

Балалардың дене тәрбиесін ұйымдастыру формаларына мыналар жатады:

1) дене тәрбиесі сабақтары;

2) денелік-сауықтырушаралары (ертеңгілік гимнастика, сергіту сәті, дене жаттығуларымен ұштастырылған шынықтыру шаралары);

3) балалардың дене тәрбиесі жөніндегі күнделікті жұмыс (қимыл – қозғалыс ойындары, серуендер, жекелеген балалармен және шағын топтармен дербес жұмыс істеу, дене жаттығуларының сан алуан түрлері мен өз беттерінш еайналысу, мейрамдар). Бұл формалардың барлығы бәрі дене тәрбиесінің жалпы міндеттеріне және баланың жан-жақты дамуына жауап бере отырып, өзара байланысты болады: олардың әрбірінің өзіндік арнаулы міндеттері бар, олар мектепке дейінгі мекеменің күн тәртібіндегі міндеттің орнын анықтайды.

Балабақшаның түрлі топтарындағы дене тәрбиесін ұйымдастыру формаларының арақатынасы балалардың жасын және жеке басты типологиялық ерекшелігін олардың дене дайындығы дәрежесін, сондай-ақ белгілі бір топтың және бүкіл мекеменің нақты жағдайын ескере отырып, тәрбие-білім беру міндетімен анықталады.

Мектепке дейінгі мекемедегі сәби жасындағы топтың балаларымен жұмыс істеудің негізгі формасы дене жаттықтыруларымен жеке айналысу болып табылады (қимыл-қозғалыс ойындары, гимнастика, массаж).

Ертеңгілік гимнастика және дене тәрбиесі сабақтары кішкентайлардың бірінші кішкентайлар тобынан бастап барлық топтарда жүргізіледі. Бірақ әрбір топта олар қозғалыс материалы мен сабақ өткізу әдістемесін іріктеу жөнінен өзіндік ерекшелікке ие болады.

Балабақшаның ересектер тобында маңызы басым сергіту сәттері жақсы тыныңу және балалардың жұмыс қабілетін қалпына келтіру сәті ретінде сабаққа және екі сабақтың аралығына енгізіледі.

Шынықтыратын іс-шаралар барлық топтарда пайдаланылады. Алайда бөлме ішіндегі, даладағы қимыл – қозғалыс кезіндегі бірте–бірте температурасы төмендейтін таза ауа ваннасы көбінесе ересектер тобында қолданылады.

Балаларды таза ауадағы қимыл–қозғалыс ойындары және өз бетінше сан алуан қимыл жасау әрекеті барлық жастағы топтарда балалардың күнделікті өмірінің міндетті түрде мазмұны болып табылады.

Дене тәрбиесі сабақтары – балаларға дене тәрбиесі жаттығуларын жүйелі түрде үйретудің негізгі формасы. Сабақтың арнаулы міндеті барлық жастағы топтардың балаларына дұрыс қимыл-қозғалыс үйрету мен дене қасиетін тәрбиелеу болып табылады.

Сабақтың маңыздылығы өзара байланысты сауықтыру, білім беру, тәрбиелеу міндеттерін жүйелі түрде жүзеге асыруда болып табылады. Олардың орындалуы баланың дене күшінің дамуын, денсаулығының нығаюын, олардың дұрыс қимыл-қозғалыс дағдыларын игеруін, дене тәрбиесі мен спортқа эмоционалды-жағымды қатынасын қалыптастыруды, оның жеке басын жан-жақты дамытуды қамтамасыз етеді.

Сауықтыру міндеттерін жүзеге асыру тиімді гигиеналық жағдайда ағзадағы бүкіл физиологиялық процестердің артуына, оның өмір іс-әрекетін күшейтуге көмектесетін сабақтарда балалардың жан-жақты қимыл әрекеттері жолымен қамтамасыз етіледі.

Тәрбие-білім беру міндеті сабақ үдерісінде баланың жеке басының моральдық ерік-жігер белгілерін қалыптастыру, дене тәрбиесі мен спорт саласын кейбір қарапайым білім мен терминдерді хабарлау, дұрыс қимыл-қозғалыс дағдыларын және дене қасиетін тәрбиелеу жолымен шешіледі. Мұның бәрі баланың танымын, ерік және эмоционалдық күшін, оның ақыл-ой қабілетін, адамгершілік қасиеті мен шығармашылық белсенділігін кешенді дамытуға бағытталған. Сабақ қоршаған ортаға жақсы бейімделгіш, алға қойылған тапсырмаға сай нысаналы, тез әрі сенімді түрде әрекет ете алатын тәртіпті адамдарды тәрбиелеуге көмектесуі тиіс.

Ертеңгілік гимнастика– баланың отбасындағы, балабақшадағы күн тәртібінің міндетті бөлігі. Оны ересек адамның басшылығымен жүйелі түрде жүргізу балалардың бойында жанға жағымды бұлшық ет сезімдерімен, жағымды эмоциялармен байланысты шат көңіл туғызатын дене жаттығуларын жасауға үйреншікті әдетті қалыптастырады.

Ертеңгілік гимнастиканың маңызы сан алуан: ол ағзаның тіршілік әрекетін арттырады, ұйқыдан кейін жүйке жүйесін сергітеді, ұйқыдан ширақтыққа ауысу уақытын қысқартады. Ертеңгілік гимнастика тұлғаны дұрыс қалыптастыруға әсер ете отырып, тыныс алуды тереңдетеді, қан айналысын күшейтеді, зат алмасуға көмектеседі.

Ертеңгілік гимнастика балалардың зеректігін, мақсатқа жетуге ұмтылысын қалыптастырады, ақыл-ой қызметін арттыруға көмектеседі, эмоция мен қуанышты сезім туғызады. Балалардың дене жаттығуларын таза ауада немесе фрамугалары, терезелері ашық таза бөлмеде су іс-шараларымен ұштастыра орындауы барынша жақсы сауықтыру тиімділігіне жеткізеді [4, 154 б.].

Сергіту сәті (қысқа мерзімді дене жатттығулары) – естиярлар, ересектер және даярлық топтарында сабақтар арасындағы үзілісте, сондай-ақ нақ сабақ үдерісінде (сурет салу, жапсыру, ана тілі т.б.) өткізіледі.

Сергіту сәтінің маңызы шаршағанды ұмыттыратын, психиканың эмоциялық-жағымды жай-күйін қалпына келтіретін қимыл белсенділігі жолымен баланың іс-әрекет сипаты және дене қалпының өзгеруінде болып табылады.

Сергіту сәті зейінді, бүкіл ағзаның әрекет ету жағдайын қалпына келтіруге бағытталған.

Дене жаттығуларымен ұштастырылған іс-шаралар неғұрлым тиімді болса, соғұрлым бұлшық еттердің ширақ жұмыс істеуі, жылжу, ретеу үдерісін жетілдіруге және сол арқылы ағзаның қоршаған сырттқы ортаға бейімделуіне көмектеседі.

Шынықтыру үдерісінде ағзаның терең өзгеруі іске асады. Ал егер бала ширақ болса, ол өзгеріс табиғи әрі қарапайым жүзеге асады. Балалар үшін қызықты дене жаттығуларымен және ойындармен ұштастырылған шынықтыру шаралары эмоциялық өрлеуді туғызады, жоғары жүйке орталықтарының қызметін жақсартады, ішкі мүшелердің жұмысы мен зат алмасуды реттейтін вегетативтік жүйке жүйесіне жақсы ықпал жасайды.

Күнделікті өмірде балалардың дене тәрбиесін дұрыс ұйымдастыру баланың денсаулық жағдайы және күні бойғы оның психикасы үшін қажетті режимін орындауды қамтамасыз етеді. Балалардың дене тәрбиесі бағдарламасының сауықтыру және тәрбиелі білім беру міндеттері әр түрлі формада жүзеге асырылады: қимыл-қозғалыс ойындары, серуендеу, жекелеген балалармен және шағын топтармен жеке жұмыс істеу, дене тәрбиесі жаттығуларының және дене тәрбиесі мерекесінің сан алуан түрлерімен балалардың өз беттерінше айналысуы.

Қимыл-қозғалыс ойындарын мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі қимыл әрекеті ретінде тәрбиеші әрбір жастағы топтардың күн кестесіне сәйкес күннің әр түрлі уақытына жоспарлайды.

Қимыл-қозғалыс ойындары балалардың жан-жақты дамуына жағдайды, ағзаны сауықтыруға көмектеседі, балалардың өмірін жаңа мазмұнмен байытады, олардың сезімін, мінез-құлқын, қоршаған ортада бағдар ұстауын, дербестігі мен шығармашылық инициативасын қалыптастыру.

Балалар мекемелерінен тысқары жерге жаяу серуендеу және экскурсия жасау балалар туризмінің ең қарапайым түрі болып табылады. Олар балалардың денсаулығын күшейтуге, дене күшін дамытуға эстетикалық қалыптастыруға, табиғатпен қатынаста болуға, қимыл дағдылары мен дене қасиетін жетілдіруге көмектеседі.

Баланың бақытты болуы үшін, денінің сау болуы үшін үлкен қамқорлық жасауымыз керек. Дені сау баланың ақыл-ойы айқын, өз-өзіне сенімді, жан-жағына қуанышпен шаттана қарайтындай болуы шарт. Бала денсаулығының мықты болып, қозғалыс, дене құрылысының дұрыс жетілуі мектепке дейінгі кезеңде қалыптасады. Сондықтан, бала ағзасының қызметін жетілдіру, қабілетін арттыру ең басты міндетіміз. Дене тәрбиесі балалардың ақыл-ой, адамгершілік, еңбек және эстетикалық жағынан тәрбиелеу жұмысын жүзеге асыруға, олардың сергек, шат көңілді және белсенді болуларына мүмкіндік тудырады.

Балабақшаға таңертеңгі келген уақыттан бастап күн тәртібі бойынша сауықтыру шараларын (таңғы жаттығу, қимылдық ойындар, сергіту сәттері, серуен кезіндегі спорттық ойындар мен жаттығулар, спорттық мерекелер, ойын–сауықтар) өткізген дұрыс. Дене шынықтыру оқу іс-әрекеті балаларды қимылға үйретудің негізгі қалыбы болып табылады. Ол әрбір жас топтарында аптасына 2 рет өткізіледі. Дене шынықтыруды өткізген кезде балалардың құлап жарақат алмауын көп қадағалауымыз керек [5, 151 б.].

Топта тәрбиеші жай қимылдайтын, әлжуаз балалармен үнемі жеке жұмыстар жүргізіп отырады. Балаларды сәби кезінен бастап қабылдап, үнемі сол балалармен жұмыс жасайтын болсақ, барлық баланың даму ерекшелігін, мінез-құлықтарының

барлығын, не нәрсеге бейімділігін өте жақсы білуімізге болады. Дене шынықтыру кезінде бала дұрыс қозғалыста болуы үшін жыл мезгілдеріне сай киіндіруге, демалыс күндерінде де үйде жаттығулар жасауды әдетке айналдыруды, ашық есік күні, мерекелік ертеңгіліктерге, түрлі спорттық ойындарға ата-аналардың белсене қатысып, қызығушылық танытуын ынтымақтаса жүргізген жұмыстарымыздың нәтижесі. Топтарда «Әкем, шешем, мен» спорттық сайыс өткізіліп, ата-аналармен бірге ойындар ойнап, жаттығулар жасаса, балалардың бір жасап қалары анық. Мектепке дейінгі мекеме ауласы, бөлме тазалығы безендірілуі, балаларға ыңғайлылығы, әдемілігі, эстетикалық талғамдылығы жоғары болуы шарт. Неғұрлым ерте жатып, уақытымен таңертеңгілік тамағын ішіп, серуенге шығып ойнаған, жылы сөз, мақтау естіген, спортпен шұғылданған, шыныққан бала әрқашан да ауруға төтеп беретін, жігерлі, ақылды болып өседі. Бала денсаулығы жақсы, шыныққан, көңіл – күйінің жоғары, ынталы болуы үлкендерге, яғни ата-ана, тәрбиешіге, қоршаған ортаға байланысты.

Мектеп жасына дейінгі баланы дамытатын, тәрбиелейтін негізі іс-әрекет - ойын. Ойын арқылы балалар ұйымшылдыққа үйренеді. Қазақ халқы балалардың дені сау болып қалыптасуына көп көңіл бөле білген. Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы ғылыми тұрғыдан ғалымдар көп ізденген. Мектеп жасына дейінгі балаларды дене шынықтыруға баулу әдістері педагогикалық сипаттағы бағыт-бағдарлама тұрғысынан зерттеген этнограф, педагог-ғалым Әбубәкір Диваев өзінің «Қазақ балаларын қалай жұбатады», - деген мақаласында қазақтың бауырмалдылығын сипаттай келіп, «бала бас бармағын көтеріп, оған пайғамбарымыз не дейді деп, көк аспанға қарап, құдай тәңірінен рұқсат сұраған» - десе, «Бес саусақ» ойынымен саусақ атауларын алға тартады [6, 123 б.]. Саусақ пен қимыл-қозғалыс жасау әрекеті негізінде баланы тәрбиелей шынықтырудың үлкен даналық философиялық мағынасы жатқандығын сөз етеді.

Қазақтың белгілі ғалым-ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудің тәрбиелік мәнін жоғары бағаласа, М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдаған. Ұлтымызды ұлықтайтын тұрмыс-салтының өзі - дене тәрбиесіне негізделген. Бесікке салудан бастап, баланы шомылдыру, маймен сылау, тұсау кесу рәсімі, атқа мінгізу, ұлттық ойындарға араластыру - баланы жастайынан шынықтыру, моральдық-рухани нығайту, темірдей тәртіпке үйрету, ерік-жігерді дамытуға тәрбиелейді. Ата-бабамыздан қаймағы бұзылмай жеткен ұлттық ойындарды дене тәрбиесіне енгізу баланың күш-жігерінің дамуына септігін тигізеді. Сондай-ақ дене құрылысы икемделеді, сымбатты, қырағы, алғыр, өмірдің барлық қиыншылығына төзімді азамат болып қалыптасады. «Денсаулық - зор байлық» - дейді дана халқымыз. Өзін іргелі ел санаған халық әдеп-ғұрпын, салт-санасын, дәстүрін қадірлей біліп, жас ұрпақтың бойына дарыту қажет. Ел арасында көп тараған ойын түрлерін баланың жас ерекшелігіне сай саралап, рухани талап-тілектеріне сәйкес бағыттауымыз керек. Ең басты міндет - ұлттық ойынның өзіндік құндылығын жоғалтпай, ойынды мазмұнды ұйымдастыруға жағдай жасау, тәрбиеге де, ой-санаға да лайықты етіп пайдалана білу. Ұлттық ойынның тәрбиелік мәні - бала өз халқының ұлттық мәдениетімен танысып, заттардың пішінін, көлемін, қасиеттерін байқауға, қоршаған ортаға еркін араласуына көмектесетіндігінде. Өмір туралы қарапайым түсініктер алады, жылдамдық, мергендік сияқты қасиеттері артады.

Баланың күні бойы ойнауға шамасы бар. Ойын - оның шынайы тіршілігі. Көзіне көрінген, қолына түскен нәрсенің бәрімен ойнайды. Бірақ, ойын іс-әрекетінде де олардың жыныстық және жастық ерекшеліктерін ескерген жөн. Мысалы, үш

жасар бала көбіне жалғыз ойнайды. Көппен бірге ойнауды ол әлі көтере алмайды, мазасыздана бастайды.

Ұлттық ойындарды мектеп жасына дейінгі дене тәрбиесіне енгізуде үш бағытта ұстанғанымыз жөн:

1. Ағартушылық - ұлттық тәрбиеге насихаттау, үйрету.

2. Тәрбиелік - имандылыққа, әдептілікке баулу.

3. Бақылау- дене тәрбиесінде ұлттық ойындардың қажеттілігіне әсер ету, қолдау көрсету.

Балабақшада ұлттық ойындардың қолдану жүйелері:

1. Таңертеңгілік-гигиеналық жаттығуда;

2. Сергіту сәттерінде;

3. Ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде;

4. Таза ауаға серуенге шыққанда.

Ұлттық ойындарды табиғат аясына серуенге шыққанда, тәрбие жұмысына мүмкіншілікке қарай ұйымдастырса, балалар сол ойындар арқылы жақсы тәрбиені, өмірге қажетті қимылдарды тез үйреніп, ақыл-ой парасаты дамиды.

Дене тәрбиесі ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінің міндеті - қимылдың белгілі бір кешенін жасап үйрену болып табылады. Мақсаты - баланы өнегелікке, сымбаттылыққа, күштілікке, төзімділікке тәрбиелеу. Ойынды тиімді пайдалану - ұйымдастырылған іс-әрекеттің әсерлігін, тартымдылығын, белсенділігін, баланың ынтасын күшейтеді. Ойын ережесі балалардың түсінуіне орай, қарапайым болуы керек. Ойынның ережеге сәйкес орындалуына - тәрбиешілердің ойынның мазмұнын дұрыс түсіндірмеуінен болады. Мұндай жағдайда балалар оған қызықпайды, зейін қойып тыңдамайды. Ойын барысында көрнекілікті алдын-ала дайындауы тиіс. Мысалы, «Аңшы мен ит және қояндар», 5-6 жастағылар үшін «Торғай мен мысық» ойындары барысында алғашқы күннен бастап өзін-өзі тежеуге үйрету керек. Барлық баланың қабылдау қабілеті бірлей емес екендігі, яғни белсенділер мен әлжуаз балалар арасындағы тепе-теңдікті сақтау оларды әр түрлі орынға тарту арқылы шыңдау, ұмтылдыру, бірнеше рет бір ойынды ойнату барысында баланың физиологиялық өзгерісімен қатар психологиялық тұрғыдан сенімділігі артады.

Ұлттық ойыннан ой-танымы жаттығуларын, тапқырлыққа, ептілікке машықтану көріністерін байқаймыз. Атап айтқанда: ұлттық ойындардың ішінде ер балалардың денесін шыныктырып, икемділігін, сергектігін, күш-қабілетін толықтырып, машықтандырытын да, ой тапқырлығы мен шешендігін жетілдіретін, ой сергітетін, білімін байытып, тапқырлығын танытатын түрлері бар. Ер балаларға арналған «Ат жарыс», «Қап киіп жарысу» баланың күшін дамытып, жігерін, денесін ширатып, бұлшық еттерін нығайтып, төзімділікке, батылдыққа баулиды. Өз бойындағы күшін, әдіс-айласын түгел пайдаланатын «Қазақ күресін» алайық. Күрестің «Білектесу», «Аударыспақ» сынды көптеген түрлері бар. Ойын барысында бала мінез-құлық ережелері мен нормаларын, өмірге көзқарасын, өзара қарым-қатынасын шығармашылықпен игереді.

Қазақтың ұлттық ойындарының өзіндік ерекшелігі қыз балаларға арналған ойындардың болуы. Қыз баланың биязы болуы, дене икемділігі мен нәзіктігіне тәрбиелейтін ойындарды жас ерекшеліктеріне қарай пайдаланған. Қыздардың «Қуыршақ» ойынында қуыршаққа киім дайындау, отбасындағы ата-ана рөлдерін сомдау, кейіптендіру олардың психологиясына саналылық өзгерістер тудырады. Мазмұнды ойындар арқылы өз әрекетін өзгелермен үйлестіруге, түсінуге талпынса, өзінің ақыл-есін түгел сол ойынның мақсатына жетуге жұмсайды, шындыққа сенеді, тапқырлық пен табандылыққа ұмтылады.

Ұйымдастырылған оқу іс-әрекет барысында «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» сияқты ұлттық ойындарды жаңа материалдарды бекіту немесе қайталау кезінде қолдануға болады. Тәрбиеші ұйымдастырылған оқу іс-әрекетті ұлттық ойынмен сабақтастырып түсіндірсе, баланың пән тақырыптарын тез, жылдам

меңгеруіне ықпал етеді. Мысалы: «Даусынан таны» ұлттық ойыны барысында балалар шеңбер болып отырады. Санамақ санау арқылы бір бала жүргізуші болып, көзін орамалмен байлайды. Ортаға шыққан жүргізуші атын атаған баланың даусынан тануы тиіс. Таба алмаса, айыбына тақпақ немесе ән айтуы керек. «Шалма тастау» ойынына қатысушылар алаңға топталады. Мәре сызылып, он метр жерге қазық немесе үшкір ағаш қағылады. Ұзындығы сол жерге жететін арқанның бір ұшы ілмекпен, шалма тастайды. Қыз балаларға арналған «Үй тұсынан ақ қоянды ояту» ұлттық ойынында бір ырғақта әрекет жасап, ән айтуға, тіл байлығын молайтуға, моральдық, эстетикалық тәрбие беруге тигізер септігі мол. Ойынды қызықты өткізу үшін – ойынның шартын бұзбау, достарын ренжітпеу, жеңілсе ашуланбау, бастаушының айтқандарын орындау керек.

Пайдаланылған ойындарды қорытындылағанда баланың өздеріне талдау жасату қажет. Балалардың не себептен немесе қандай мүмкіндікпен жеңіске жеткендіктерінде көздерін жеткізу арқылы балалар ойын ережесін жете түсінетін болады.

Әдебиеттер:

1. *Қалиев С., Аюбай Қ. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. – Алматы, 1996. – 281 б.*
2. *Ильин Е.П. Психология физического воспитания. – М., 1991. – 312 с.*
3. *Джамгарова Т.Т. Психология физического воспитания и спорта. – М., 1989. – 243 с.*
4. *Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 9 том. – Алматы, 2007. – 452 б.*
5. *Қалиұлы С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы, 2003. – 387 б.*
6. *Сағындықов Е.Н. Ұлттық ойындарды тәрбие жұмысында қолдану. – Алматы, 1992. – 283 б.*

Ерниязов О.Н., Шандозтегі А.Т.

Организация физического воспитания и роль национальных игр в дошкольных учреждениях

В статье описана роль физического воспитания в развитии и формировании личности детей дошкольного возраста. Также дается информация об особенностях и формах проведения занятия по физическому воспитанию и казахских национальных игр в дошкольных учреждениях.

Ключевые слова: *Дети дошкольного возраста, физическое воспитание, формы организации физического воспитания, теория физического воспитания, утренняя гимнастика, физкультминута, двигательные игры, детский сад, национальные игры, режим дня.*

Erniazov O.N., Shandoztegi A.T.

Organization of physical education and the role of national games in preschool

The article describes the role of physical education in the development and formation of personality preschool children. Also it provides information about the features and forms of the physical education classes and Kazakh national games in preschool.

Keywords: *preschool children, physical education, forms of organization of physical education, physical education theory, morning gymnastics, fizkultminuta, motor games, kindergarten, national games, the day mode.*

***

УДК 37.03

Курмашева Д.Н. *– магистр, преподаватель,*
ЗКГУ им. М.Утемисова

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация. *В этой статье излагаются вопросы развития самостоятельного мышления у студентов вузов. Рассматривается анализ существующих форм и методов развития самостоятельного мышления. Направленная организация занятий поможет сформировать у студентов навыки самостоятельного мышления. Описывается методика проведения занятий на примере языка программирования С.*

Ключевые слова: *Самостоятельное мышление, программирование в вузе, будущий учитель информатики, самостоятельная работа, НИТ, формы и методы организации занятий.*

Современную систему высшего образования следует рассматривать как важнейший институт социализации личности, в которой обучение и воспитание представляет собой единый процесс, направленный на подготовку высокообразованных, широко эрудированных, культурных, творчески мыслящих специалистов.

Общеизвестно, что в памяти обучающихся закрепляется от 10 до 20 % того, что он слышит, 50 % того, что он видит, и 90 % того, что он делает. Поэтому необходимо, как говорил К. Д. Ушинский, «дать человеку деятельность, которая бы наполнила его душу и могла бы наполнять его вечно, — вот истинная цель воспитания, цель живая, потому что цель эта — сама жизнь».

В условиях современной системы образования проблема развития самостоятельности мышления приобретает особую актуальность. Именно самостоятельность мышления, как форма субъективной активности, как личностное качество обучаемых наиболее ярко обнаруживается в условиях выбора, разрешении противоречий, преодолении возникающих затруднений при выполнении учебной деятельности.

Основная задача высшего образования заключается в формировании творческой личности специалиста, способного к саморазвитию, самообразованию, инновационной деятельности. Решение этой задачи вряд ли возможно только путем передачи знаний в готовом виде от преподавателя к студенту. Необходимо перевести студента из пассивного потребителя знаний в активного их творца, умеющего сформулировать проблему, проанализировать пути ее решения, найти оптимальный результат и доказать его правильность.

Актуальность проблемы овладения студентами методами самостоятельной познавательной деятельности также обусловлена тем, что в период обучения в вузе закладываются основы профессионализма, формируются умения самостоятельной профессиональной деятельности. В этой связи особенно важно, чтобы студенты, овладевая знаниями и способами их освоения, осознавали, что самостоятельная работа способствует активизации познавательной деятельности и становится подлинным достоянием личности. Значительное увеличение доли самостоятельной работы при сокращении аудиторных занятий приводит к тому, что повысить качество образовательного процесса можно только за счет оптимизации методов обучения и внедрения в него новых технологий обучения. Одним из путей такой оптимизации может стать формирование учебных умений студентов в их внеаудиторной самостоятельной работе. Такой подход мог бы, с одной стороны, сделать более эффективной саму самостоятельную работу и, следовательно, учебную деятельность в целом, с другой, – сформировать у студентов навыки самостоятельного мышления, которые потребуются им в дальнейшем непрерывном образовании.

Процесс формирования у студентов опыта мышления заключается в целенаправленном взаимодействии, сотворчестве педагога и учащихся в адекватных специально организованных условиях с применением необходимых механизмов, форм и методов организации занятий [1, с. 35].

Формы и методы организации занятий используются в комплексе и зависят от задач конкретного этапа формирования. Можно выделить следующие группы методов, направленных на формирование опыта профессионально-творческого мышления:

а) Структурно-логические (задачные) методы. Они характеризуются поэтапной организацией постановки дидактических задач, выбора способов их решения, диагностики и оценки полученных результатов (от простого – к сложному, от теории – к практике)

б) Тренинговые методы. Они представляют собой систему деятельности по отработке определенных алгоритмов учебно-познавательных действий и способов решения типовых задач в ходе обучения (тесты и практические задания, в содержание которых на нормативном этапе следует добавлять элементы творчества).

в) Игровые методы. Данная группа методов характеризуется игровой формой взаимодействия субъектов образовательного процесса; образовательные задачи включены в содержание игры (деловые игры, профессиональные бои, дискуссии).

Поскольку мышление является самым активным и сложным познавательным процессом, опосредованным речью, его развитию у учащихся необходимо уделять особое внимание. В связи с этим в психолого-педагогических отраслях знания возникло понятие «активизация обучения». Под активизацией учебной деятельности понимается целеустремленная деятельность педагога, направленная на разработку и использование таких форм, содержания, приемов и средств обучения, которые способствуют повышению интереса, самостоятельности учащихся в усвоении знаний, формировании умений, навыков в их практическом применении, а также формировании способностей прогнозировать учебные и жизненные ситуации и принимать самостоятельные решения. Одним из самых доступных и проверенных практикой путей повышения эффективности занятии, активизации учащихся на занятии является соответствующая организация самостоятельной учебной работы.

Рассматривая формы и содержание самостоятельной работы обучающихся, преподаватель во главу угла должен поставить цели этого вида деятельности. Организация самостоятельной работы обучающихся предполагает различные цели, среди которых:

- систематизация и закрепление полученных знаний и умений;
- углубление и расширение теоретических знаний;
- формирование самостоятельного мышления, способности к саморазвитию, самосовершенствованию, самореализации;
- развитие познавательных способностей и активности студентов: творческой инициативы, самостоятельности и организованности;
- формирование умений использовать нормативную, правовую, справочную документацию, специальную литературу;
- развитие исследовательских навыков;
- мотивирование регулярной целенаправленной работы по освоению специальности;
- формирование общих компетенций;
- формирование профессиональных компетенций.

Психологами был выделен ряд условий, стимулирующих и способствующих развитию творческого мышления:

- ситуации незавершенности или открытости, в отличие от жестко заданных и строго контролируемых;
- создание, разработка приемов и стратегий, предметов и инструментов для последующей деятельности;
- стимулирование ответственности и независимости;
- акцент на самостоятельных разработках, наблюдениях, чувствах, обобщениях.

Задаче формирования опыта творческого мышления студентов возможно подчинить все организационные формы обучения. Лекции, практические и семинарские занятия, самостоятельная работа учащихся во внеаудиторное время должны строиться по принципу проблемности.

Проблемная лекция пробуждает у студентов интерес к изучаемым вопросам, стимулирует активность и самостоятельность в поиске дополнительной информации, моделирует противоречия реальной профессиональной деятельности; знания слушателями приобретаются как бы самостоятельно в процессе разрешения проблемы.

Разновидностями проблемной лекции являются: лекция – пресс конференция, лекция – провокация, лекция – диалог.

Практические и семинарские занятия проблемного характера могут проводиться:

- в форме дискуссий по отдельным вопросам темы,
- «профессиональных боев», что требует изучения дополнительного материала;
- в форме защиты рефератов, что активизирует внимание всех студентов и способствует развитию доказательности мышления;
- как решение конкретных профессиональных ситуационных задач (научных проблем), в ходе которого развиваются умения формулировать и разрешать проблемы, применять на практике теоретические знания;
- в форме деловых игр.

Деловые игры являются своеобразным активным методом подготовки кадров, так как эта подготовка включает в себя в определенной форме исследование, тренинг и обучение. При этом осуществляется воздействие на потребностно-мотивационную сферу личности учащихся, развиваются рефлексивные способности, формируется целостное профессиональное сознание, повышается уровень уверенности в себе.

Для успешного профессионального становления личности, педагогам необходимо помнить о том, что одна из главных ролей в данном процессе принадлежит творческому потенциалу, который необходимо не только развивать, но поощрять и поддерживать у студентов в процессе обучения в вузе.

Все описанные условия и методы развития творческого мышления студентов возможны лишь при соответствующем отношении педагогов к данной проблеме, т. к. процесс подготовки к творческим занятиям гораздо сложнее и отнимает больше времени. Поэтому необходимо осознать, что те профессионалы, которых мы выпустим из университета сегодня, будут определять вектор развития нашей страны в недалеком будущем, а то, насколько эффективно и быстро они будут решать возникающие, пока еще неизвестные профессиональные вопросы и проблемы, зависит от качества полученного образования и уровня развития их творческого мышления.

Проблеме подготовки педагогов профессионального обучения, способного в процессе профильной подготовки достаточно хорошо ориентироваться в потоке информации, уметь грамотно ее использовать и обрабатывать с помощью вычислительной техники и программных средств уделяется большое внимание в психолого-педагогической литературе.

В процессе подготовки будущего учителя информатики должно учитываться современное состояние данной науки. Обучение информатике, как интенсивно развивающейся отрасли (свойство динамичности), требует постоянной корректировки учебных планов и программ. Большое разнообразие систем и языков программирования осложняет их изучение. Важным становится отбор преподавателем программных сред для изучения. Требуется особая точность выбора постоянно изменяющегося как прикладного программного обеспечения, так и языков программирования.

Изучение всего многообразия систем и языков программирования в рамках программы педагогического вуза не предоставляется возможным. Поэтому необходимо наряду с изучением конкретных систем дать обучаемым инструмент, реализующий общие принципы данного подхода. Таким инструментом может стать языки программирования.

В работе [2] С.А. Жданов, В.Л. Матросов указывают на необходимость пересмотра содержания информационной общеобразовательной и профессиональной подготовки студентов в связи с современными тенденциями развития информатики, отражающими переход к новым языкам программирования и изучение на ее основе информационных и коммуникационных технологий.

У языков программирования высокого уровня, не имеющих структур, поддерживающих принципы объектно-ориентированного подхода, появляются языковые расширения, которые реализуют возможности объектно-ориентированной методологии.

Наиболее популярные системы управления базами данных переходят на объектно-ориентированные основы. Наряду с объектно-ориентированными системами управлениями базами данных, появляются объектно-ориентированные модели данных и их реализация. Разработан и используется во многих системах объектно-ориентированный интерфейс пользователя.

Объектный подход реализован в электронных таблицах, где любые преобразуемые части рассматриваются как самостоятельные объекты. Наиболее популярные электронные таблицы поддерживают технологию -связь и внедрение OLE (Object Linking and Embedding), которая позволяет эффективно использовать ресурсы компьютера, сочетая различные прикладные программы-компоненты, разработанные независимыми поставщиками программного обеспечения.

При объектно-ориентированном администрировании предполагается, что новый подход позволит осуществить интеграцию приложений с помощью программ-брокеров объектных запросов.

В настоящее время традиционные подходы в области преподавания информатики и программирования в вузе не способны отследить быстроменяющуюся действительность в области информационных технологий, связанную с бурным развитием вычислительной техники, операционных систем, парадигм программирования, организацией, анализом, представлением информации и обеспечением доступа к ней, в том числе и в сетях. Возникает необходимость практического обучения современным программным средствам и технологиям их разработки.

Таким образом, из вышеизложенного, можно сделать вывод, что объектно-ориентированный подход устойчиво занимает лидирующие позиции и является, в то же время, наиболее перспективным для создания программного обеспечения.

Однако эта новая методология на современном этапе недостаточно отражена в системе подготовки будущих педагогов профессионального обучения, что сужает рамки мировоззренческой базы изучаемых профильных курсов и наносит ущерб профессиональной подготовке студентов.

В типовом учебном плане для специальности 5В011100-Информатика, в разделе предметной подготовки приводится перечень следующих дисциплин: Программирование на алгоритмических языках (Паскаль), Алгоритмы и структуры данных, Языки программирования Delphi, Теория информации, Основы программирования на языке С, Основы искусственного интеллект, Язык программирования С/С++, Основы информационной.

Проанализировав существующие учебные программы и учебные пособия по информатике, учитывая роль курса "Язык программирования С/С++" в подготовке будущего учителя информатики, определим роль курса программирования на основе новых языков следующим образом:

– курс дает знания, являющиеся базой для понимания возможностей и ограничений использования персональных компьютеров и программного обеспечения в жизни общества;

– изучение курса предполагает получение фундаментальных знаний в области информатики;

– введение новых языков позволяет адаптировать полученные знания к быстро меняющейся обстановке в сфере новых информационных технологий, что позволяет,

в свою очередь, на новом качественном уровне использовать НИТ в учебном процессе, для организационных и управленческих целей, то есть представляет возможность реализовать модель подготовки учителя информатики.

Необходимо отметить, что курс " Язык программирования С/С++" плавно вливается в систему подготовки учителя информатики, не нарушая взаимосвязей внутри системы и порядок следования курсов.

Возникает необходимость практического обучения современным программным средствам и технологиям их разработки. Для будущей успешной работы в области программирования студентам становится недостаточно знания одного или нескольких языков, необходимо целостное представление о методологии разработки программных средств. Более того, будущим учителям информатики требуется знание не только пользовательских программных средств, но и идеологии их проектирования и разработки. Вместе с тем, проблема научно-обоснованной разработки учебно-методического обеспечения, нацеленного на использование современных программ, окончательно не решена.

В условиях современной системы образования проблема развития мышления приобретает особую актуальность. Именно мышление, как форма субъективной активности, как личностное качество обучаемых наиболее ярко обнаруживается в процессе решения противоречий, преодолении возникающих затруднений при выполнении поставленной цели [3].

На основании изложенного материала, приходим к выводу, что внесение новых программ в систему обучения будущих учителей информатики рационально, так как позволяет повысить уровень подготовки студентов в области программирования и информационных технологий, а также сблизить содержание информационного образования и современное состояние информатики как науки.

В настоящее время обучение программированию в вузах проводится недостаточно широко. Это обусловлено либо недостатком технической базы, либо недостатком разработанных учебных курсов и учебно-методической литературы по данному предмету. Существующие же курсы по данной тематике связаны, прежде всего, с изучением Delphi (реже Java) и направлены в основном на формирование навыков программирования в этих конкретных средах.

Анализируя состояние преподавания программирования в педагогических вузах, можно сделать вывод о том, что методологической основой обучения программирования является структурный подход. Мы предлагаем строить обучение программированию, для формирования системно-логического мышления будущих педагогов профессионального обучения, на основе объектно-ориентированного подхода. То есть переходя от процедурного языка С к его объектно-ориентированной версии С++ и контекстно-ориентированной среды С#.

Разработанный нами курс в Западно Казахстанском государственном университете им. М.Утемисова, " Язык программирования С/С++" отвечает требованиям, заложенным как в компоненте образования, так и в компоненте обучения. С одной стороны, он призван дать необходимые знания об объектно-ориентированном методе, который лежит в основе построения информационных технологий на современном этапе развития информатики, с другой стороны, в процессе усвоения и закрепления понятий, решения учебных задач, реализации проектов и лабораторных практикумов у обучаемых формируются умения и навыки работы с информационными моделями в условиях компьютерной среды.

Для формирования и развития самостоятельного мышления у студентов педагогических специальностей предлагается использовать в учебном процессе такую форму работы, как задания по самостоятельному представлению учебного материала в текстовом, графическом, табличном виде, а также в виде материала для использования в базе знаний экспертно-обучающей системы.

В процессе выполнения заданий студенты изучают приемы структурирования известного учебного материала, например, отдельной темы «Типы данных в языке С». Одновременно происходит структурирование имеющихся у них знаний по этой теме. У студентов вырабатываются умения подготовки учебного материала для объяснения, что необходимо в их будущей профессиональной деятельности. В дальнейшем во время самостоятельного изучения новых учебных тем полученные навыки применяются студентами для структурирования уже этого материала. Такая работа позволяет улучшать самостоятельную деятельность студентов, формировать у них умения самостоятельной работы с учебной и научной литературой.

На основе изложенного подхода разработана методика, которая включает в себя следующее. Каждому студенту предлагается проработать конкретную тему ранее изученного материала по языкам программирования. При этом студенты выделяют рассматриваемые в предложенной теме вопросы, которые им необходимо объединить в блоки. Каждый блок следует наполнить "теорией", то есть сформулировать четкие определения всех рассматриваемых понятий, установить порядок их изучения, указать связь с уже имеющимися знаниями. Далее необходимо установить логические связи между всеми блоками и разработать структурно-логические схемы. Такая работа позволяет развивать системность и детерминизм мышления. На следующем этапе предлагается подготовить проработанный материал для объяснения учащимся. Студентам следует продумать порядок изложения учебного материала, находящегося в блоках, подготовить примеры, сопровождающие объяснение, контрольные вопросы, и так далее. Такая работа учит студентов моделировать учебное занятие, а также способствует развитию аналитического и эвристического мышлений.

Литература:

1. Алимов А.Т., Савриева И.Б. Развитие самостоятельного и творческого мышления у учащихся в процессе обучения // Молодой ученый. – 2014. – №1. – С. 468-470.

2. Жданов С.А. Применение информационных технологий в учебном процессе педагогического института и педагогических исследованиях / Автореф. канд. пед. наук. – М., 1992. – 26 с.

3. Покушалова Л.В. Формирование умений и развитие навыков самостоятельной работы студентов технического вуза // Молодой ученый. – 2011. – №4. Т. 2. – С. 115-117.

Курмашева Д.Н.

ЖОО студенттерінде өзіндік ойлау дағдысын қалыптастыру

Бұл бандамада ЖОО студенттерінде өзіндік ойлауды дамыту сұрақтары баяндалады. Өзіндік ойлауды дамыту формалары мен әдістеріне талдау жасалынған. Осыған бағытталған сабақтарды ұйымдастыру студенттерде өзіндік дамудың дағдысын қалыптастыруға көмектеседі. Сабақтарды өткізудің әдістемесі Си программалау тілінде сипатталған.

Тірек сөздер: *Өзіндік ойлау, ЖОО-да программалау, болашақ информатика мұғалімі, өзіндік жұмыс, жаңа ақпараттық технологиялар, сабақты ұйымдастыру формалары мен әдістері*

Kurmasheva D.N.

Formation of skills of independent thinking have students in higher education

This article describes the development of independent thinking among university students. We consider the analysis of the existing forms and methods of the development of independent thinking. Directional organization of lessons will help build students' critical thinking skills. The methodology conducting classes is described on the example of the C programming language.

Keywords: *Independent thinking, programming in high school, the future teacher of computer science, independent work, new information technologies, forms and methods of training organization.*

***

ФИЛОЛОГИЯ
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

ӘОЖ 821.512.1 (091)

Ержанова С.Б. *– филология ғылымдарының докторы, профессор,*
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алиева Ж.А. *–PhD докторанты, Қазақ мемлекеттік қыздар*
педагогикалық университеті
E-mail: *Janat_25.01@mail.ru*

НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨНЕ ТҮРКІЛІК САРЫНДАР

Аңдатпа. *Мақалада ноғайлы дәуірінің әдеби мұраларындағы көне түркілік сарындар мен әдеби дәстүр жалғастығы мәселелері қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Ноғайлы әдебиеті, сарын, түркілер әдебиеті, батырлық эпос, жырау.*

Ұлы даланың өн бойында мыңдаған жылдар өмір сүрген тайпалық одақтар, хандық мемлекеттердің барлығы түркілерге тән еді. Өз мекені – сары даланы жердің кіндігі санаған сақтар мен ғұндар да, көк түріктер де дүниенің төрт бұрышын түгел шолған, дүниетанымы табиғат ананың заңдылықтарымен ерекше үйлесім тапқан ұлы өркениет иелері болатын. Санамызға адамзат өркениетінің негізін салған деп сіңіп қалған элладалықтарды даналығымен таң қалдырған Анақарыстың «Менің киімім – скиф шекпені, аяқ киімім – екі аяғымның өз терісі, төсек-орным – қара жер, түскі асым да, ертеңгі асым да – сүт, ірімшік, қуырылған ет, ал сусыным – қара су ғана» [1, 101 б.] – деген сөзінде дарқан даланың данышпандығы мен даралығы жатыр.

Түркілер құрған мемлекеттің ең ірісі де, ең қуаттысы да – түрік қағанаты. Сақтар мен ғұндардан бізге жеткен әдеби жәдігерлерімен салыстырғанда көк түріктердің мұрасы анағұрлым мол, әрі көркемдік деңгейі де жоғары. Уақытқа тоқтам жоқ. Мәңгі тұратындай болған сол Ұлы қағанат та келмеске кеткен. Мәңгіліктің иесі – жаратқан құдай, тәңірі ғана.

Кейіннен бірнеше қағанаттар мен ұсақ мемлекеттік одақтарға ыдыраған Түрік қағанатының территориясында әйгілі Шыңғыс хан ұрпақтары құрған Алтын Орда мемлекеті пайда болды. Жарты әлемді жайлаған ұлы мемлекеттің де өсіп-өркендеу және құлдырап, ыдырау тарихы белгілі. Ақ Орда мен Көк Орда сияқты хандық билікке бағынған ұлыстарға бөлінген атақты Алтын Орданың территориясында кейінірек өз алдына дербес саясат жүргізген бірнеше хандықтар құрылды.

Нақты уақытын жылдармен бедерлеп тап басып айтпағанмен Ноғайлы дәуірінің әдебиеті деп Алтын Орданың ыдырау кезеңі мен Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі уақыт аралығындағы әдебиетті айтып жүрміз. Бұл шамамен XIV-XV ғасырлар арасын қамтиды. Тарихи-этнографиялық деректерге сүйенсек сол уақыттағы ноғайлар сары ноғай, қара ноғай, маңғыт және Кавказ ноғайлары болып төртке бөлінген екен. Бұлардың әрқайсысының өзі мекен еткен территориясы болған, әрі олар түрлі хандықтар құрамында тіршілік еткен. Мәселен, Сары ноғайлар (оларды татарлар деп те атайды) ыдырап кеткен Алтын Орданың орнында қалыптасқан Қазан, Қырым, Астрахан және Қасым хандықтарын құрған. Қара ноғайлар немесе барабы татарлары әйгілі он сан ноғай хандығын құрды. Ал Маңғыт ноғайлар кіші жүз қазақтарымен аралас-құралас Маңқыстау жерін мекен еткен. Кавказ ноғайлары болса кіші және үлкен Ноғай ордасының тайпалары құрамында болды. Төрт тарапқа

бөлініп, әр түрлі хандықтар мен тайпалық бірлестіктер құрамында өмір сүрген ноғайлар бір замандарда «Ноғай ұлысы», «Ноғайлы жұрты», «Ноғай Ордасы» деген сияқты тарихта белгілі атауларға ие болған ордалы елдің өкілдері еді. Ноғайлы атауының пайда болуы мен осы атауға ие болған мемлекеттің тарихы туралы да түрлі деректер мен топшылаулар бар. XIII ғасырдың екінші жартысында маңғыттар Алтын Орданың уақытша билеушісі түмен басы Ноғай иелігінің құрамына кіреді. Осыдан барып «Ноғай Ордасы» ұғымы шыққан [2, 188-189 бб.].

Бұрындары ноғайлы әдебиеті аталып келген туындылардың негізгі дені бүгінде қазақ әдебиетінің қорына еніп, оның төл туындыларына айналып кеткен. Мысалы, қазақтың ұлттық құндылықтары саналатын «Ер Төстік», «Жиренше шешен», «Алдар Көсе» т.б. ертегі, аңыздар мен «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Едіге», «Ер Жабай», «Ер Шора», «Орақ-Мамай» сияқты эпостық жырлар – сол ноғайлы заманының әдеби мұралары.

Ноғайлы дәуірі әдебиеті туралы алғашқылардың бірі болып Шоқан Уәлиханов XIX ғасырда сөз еткен еді. Ол қазақтың батырлық эпосы Ноғай ордасы заманында туған деп тұжырым жасайды [3, 138 б.]. Ғалым «Ер Көкше», «Едіге», «Орақ» сияқты жырларды ең бірінші болып хатқа түсіреді.

Қазақтың ескілік әдебиетін зерттеуге көп көңіл бөлген Сәкен Сейфуллин де өзінен ілгері зерттеушілер мен тарихи-этнографиялық деректерге сүйене отырып, эпикалық аңыздауларға «Ноғайлы дәуірінің туындылары» деп сипаттама берген [4, 138 б.].

Ол қазақтағы батырлар жырының дені «Ноғайлы дәуірінде туды» деген пікірін дәлелдеу үшін сол дәуір жайында тарихи деректер келтіреді. Аталған жырлардың Ноғайлы дәуірінде туғандығын көрсету үшін бірнеше жырдан («Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қамбар батыр», «Ер Сайын», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Жабай батыр» т.б.) сөзіне дәлел ретінде үзінділер алып, мәтіндердегі айғақтарға жүгінеді. Тағы бір ескеретін мәселе Сәкен Сейфуллин өз еңбегінде қазақтың эпостық жырлары тек «Ноғайлы дәуірінде» туған деген пікірін баса айтады [4, 161 б.]. С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабының екінші бөлімі – «Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары» деп аталады. Бұған батырлар жыры мен лиро-эпостық жырлар кірген де, олардың тарихи тектерін нақты деректермен дәлелдеп, көркемдік қасиетін айқындап, басқа ел әдебиетінің нұсқаларымен салыстырып отырған. Автор батырлар жырын зерттегенде ең оңтайлы принципті қолданған. Ол батырлар жырын негізінен хронологиялық тәртіппен зерттейді де, «ұлы батыр», «кіші батыр жыры» деп тексеріп жүргендердің зерттеу тәсілінің ғылыми негізі жоқ екендігін көрсетіп, «үлкен-кіші» деп ат қойып, айдар тағудың дұрыс емес деп тұжырым жасайды. Батырлар жырының шығу жағдаяттарына тарихи деректерді мол келтіреді де, ноғайлы заманында шыққан батырлардың бәрін түгелдей қазақтікі деп иемденудің дұрыс болмайтындығын айрықша ескертеді. Сонымен қатар «ертедегі батырлар туралы айтылған әңгіме, жырларды жақсылап оқып тексеріңіз, онан соң қазақ аталған елдің тарихын тексеріңіз және қазақтың өзге ауыз әдебиетін тексеріңіз, әлгі кейбір тарихшылардың, кейбір әдебиетшілердің: «қазақтың өздерінің батырлар туралы әңгіме, жырлары жоқ, өзіміздікі деп жүргендері ноғай халқынікі» дегені тек жалған сөз екенін көресіз» [5, 169 б.], – деп тауып, теріс көзқарастарға қарсы шығады.

Ол ауыз әдебиеті нұсқаларын, әсіресе батырлар жырын, лиро-эпостарды зерттеген уақытта оған әр түрлі таптың қоспасы қосылып, әр кезеңнің таңбасы басылып отыратындығын үнемі ескертіп отыруды өзіне міндет санаған. Сонымен қатар жырдың ерте-кеш жырлануын, яғни шығуын айқындаудың мәні зор екенін айтып, батырлар жырын зерттеп отырғанда: «қазақтың ескі ел әдебиетіндегі батырлар әңгімелерінің неғұрлым ескілерін алып қарасаң, соғұрлым оның «қиял» қоспасының, жапсырма сырлардың, «ертек» түрлерінің молдығын көресің. Заманның неғұрлым ертедегісіне қарай бара берсең, соғұрлым елдің шикі, надан кезіне таяна бересің. Батырлар әңгімелерінің неғұрлым бергі заманда шыққанын алып қарасаң,

соғұрлым ол әңгіменің «кереметтері» де аз бола береді. Шындыққа жақын бола береді және соғұрлым бертінгі заман батырларының жаратылыстары да «кереметсіз» бола береді» [5, 180-181 бб.], – деген байқауларын ортаға салады. Қазақтың ескі әдеби нұсқаларын алғашқылардың бірі болып ғылыми жүйелеген С.Сейфуллин сияқты зерттеушілердің сол кезеңдердегі тұжырымдары мен қорытындылары кейінгі зерттеулердің іргелі арна табуына мүмкіндік бергені сөзсіз.

Бұл кезеңді кейбір зерттеушілер Дешті Қыпшақ немесе Алтын Орда дәуірінің әдебиеті деп атауды ұсынады. Алайда мұндай дәуірлеудің әлі де анықтай түсетін тұстары бар деп ойлаймыз. Өйткені, XI-XVI ғасырларды қамтитын «Дешті Қыпшақ» өте кең ұғым. Сондықтан ол этнологиялық негіздегі мемлекеттік бірлестіктен гөрі тарихи-географиялық ұғымға жақын. «Дешті Қыпшақ даласы», «Дешті Қыпшақ елі» т.б. деген сияқты атаулар да осыны меңзейді. Сондай-ақ, Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген Құтыб, Хорезми, Сайф Сараи, Мұхаммед Салих сияқты шайырлар «Хұсрау-Шырын», «Мұхаббатнама», «Гүлистан би-т-түрки», «Шайбанинаме» сынды көркем жазба мұралар қалдырғанымен, олар ноғайлы дәуірінің этнологиялық санасы мен эпикалық дәстүрінен дараланып тұрғаны сөзсіз. Түркі халықтарының әдеби дәстүріне зор ықпал жасаған бұл жазба ескерткіштердің кейінгі ноғай әдебиетінде сақталмауы да көп нәрседен хабар береді, әрі оның тарихи, әлеуметтік және әдеби дәстүрлік себеп, салдарларын анықтау мақсаты тұр.

Зерттеушілер Ноғайлы дәуірінің әдебиеті фольклор және ауыз әдебиеті сияқты екі арнада дамыды дейді. Фольклор саласында «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Тотынама» тағы да басқа сияқты көптеген ертегілер, ғұрып өлеңдері мен шығыс сюжеттеріне құрылған жауһарлар туып, кең тарады. Бұл туындылар кейіннен қазақтың авторлық ауыз әдебиетінде жаңаша түрленіп, нәзира үлгісімен әр түрлі нұсқада қайта жырланды. «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Сайын» т.б. жеке батырлықты дәріптеген қаһармандық мазмұндағы классикалық эпостыңтүрлері де қайтадан әдеби жаңғыруға ұшырады. Аталған батырлық жыр үлгілері ноғайлы дәуірінде этнологиялық сананың, әрі патриоттық көңіл-күйдің қозғаушы күші ретінде қызмет етті. Көркемдік және мазмұндық-құрылымдық жағынан жаңғырып, толықтырылып, қайтадан эпикалық айналымға түскен бұл көркем құндылықтарөзінен кейінсол заманның (ноғайлы дәуірінің) өмірлік шындығын,тарихи оқиғаларын аса мол қамтыған эпостық жырлардың тууына ықпал етті.Бұл эпостық жырлар ұлан-ғайыр Еуразия құрлығында болған тарихи оқиғаларға, онда да ұлы жорықтар мен жортуылдарға, ел мен жерді азат ету соғыстарына тікелей қатысты. Бұлардың өзін шартты түрде екіге бөлуге болады. Біріншісі, «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Ер Қосай» сияқты жырлар. Бұл жырлардың оқиғасы аталған жекелеген батырлардың ерлік іс-әрекеттеріне негізделген. Сонымен бірге, мұнда батырлардың жеке басын, олардың ерлік істерін шыңға көтере дәріптеу кең етек алған. Екіншісі, бірнеше жырлардың топтамасынан тұратын және жеке-жеке батырлардың есімімен аталғанымен, жүйелі генеологиялық тізбекке құрылған жырлар.«Едіге», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Аңшыбай батыр», «Парпария», «Құттықия», «Нұрадин», «Мұсахан» т.б.жырлар тұтас алғанда «Қырымның қырық батыры» деп аталады.«Қырымның қырық батыры» туралы жырлар негізінен Қазақстанның батысында сақталып қалды. «...Жырдың көлемі «Илиада» мен «Одиссеядан» 2,5-3 есе үлкен. ...Мұрын жырау Сеңгірбайұлынан жазылып алынған» [66, 347 б.].

Ен даланы еркін жайлап, көшпелі өмір салтын ұстанған, күн көрістің басты құралы мал шаруашылығын кәсіп еткен «далалықтардың» дүниетанымы ғасырлар бойы өзгеріссіз қалып, адамзат өркениеті қанша дамып кетсе де өткеннің үлгісінің ізі өшпей сақталған. Көнеден жеткен мұралардың барлығы дерлік ел қорғауға, халықтың басын біріктіруге, ерлікке үндейді. Сондықтан да түркі халықтарындағы жауынгерлік-қаһармандық жорықтарды жырлаудың дәстүрі көркемдік ойлау процесінің ең бір озық тәсілі ретінде бүгінгі күнге дейін еш өзгеріссіз жеткен деуге болады. Ғұндар заманынан сыр шертетін Бань Гудан жеткен «Көк бөрі туралы аңыз

әфсанадағы» олардың балалары «қойға мініп, садақпен құс, тышқан атады. Жеткіншектері түлкі, қоян аулайды. Жігіт-желеңдері садақ асынып, шетінен сайлауыт сарбаз болады. Олардың салты – кеңшілікте мал баға жүріп, аң, құс аулау; бұл олардың өмір-тіршілігі. Қысылтаяң кезеңде соғысқа сайланып, шабуыл-жорыққа шығу – сүйегіне сіңген әдеті» [1, 131 б.] деген деректердегі көшпелілердің өмір сүру салты мыңдаған жылдар бойы сақталған.

«Қобланды батыр» жырында батырдың бала күніндегі бейнесі:

...Өзі алты жасында
Кәмшат бөркі басында,
Тобылғы торы ат астында,
Қаршығасы қолында,
Тазысы ерткен соңында.
...Күнде киік аулайды,

Кездессе жауын жаулайды... [7, 5 б.] деп жырланады. Ал, Қараман батыр жауға қарсы бірге аттануға шақырған кезде, ата-ана, ел-жұртымен қоштасып шыққан батырдың кейпі:

...Жиылған жұртпен қоштасып,
Қобландыдай батырың
Тайбурыл атқа мінеді,
Беліне семсер іледі,
Ақ сауытын киеді,

Ноғай бөркін киеді... [7, 29 б.] деп келеді. Жырдың өн бойында батырдың өсіп-толысуы оның жауларын бірінен соң бірін жеңуімен ұласып отырады.«Қобланды батыр» жырындағы оқиға өрбуінің осы жүйесінің негізі «Күлтегін» жырында айқын көрінеді. Күлтегіннің жауларын бірінен соң бірін жеңгені мен оның ерлігін мадақтағанда құрғақ баяндау емес, оқиға желісі бірте-бірте үдей түседі де, батыр мінген тұлпарлардың түрі де, соғыста өзі өлтірген жауларының саны да градациялық тәсілмен ұлғая береді.

Мысалы: ...Күлтегін алып шалысты атын мініп
опыра шайқасты. Ол ат сонда құлады.
Ізгіл халқы қырылды.
...Бір жылда бес жолы біз соғыстық.
...Күлтегін Азбан атын мініп опыра шайқасты.
Алты ерін шаншыды.
Сол шабуылда жетінші ерін қылыштады.
Екінші рет Құшлығығда Едіздермен соғыстық.
Күлтегін Аз қарагерін мініп, опыра шайқасып, бір ерін шаншыды.
Тоғыз ерін қоршап қырды.
Едіз халқы сонда қырылды.
Үшінші рет Болчуда оғыздармен соғыстық.
Күлтегін Азбан ағын мініп шапты, шаншыды.
Әскерін найзаладық. Елін алдық.
Төртінші рет біз Чуш басында соғыстық.
Түрік халқы қарсылыққа тап болды. Жаман әлсіреді.
Жау қолының алғы шебіне Күлтегін (қолын) қарсы жіберді.
Тоңраның бір алыбын, он ерін Тоңа тегіннің киелі кешеніне иіріп өлтірдік.
Бесінші (рет) Езгенті-қадазда оғызбенен соғыстық...

– деген жыр мәтініндегі соғыс оқиғалары Иоллық-тегіннің көзімен көрген нақты тарихи дерек болса да батырлық эпос поэтикасына тән үлгі, тәсілмен жазылған.

Көнеден жеткен әдеби жәдігерлерде нақты дерек, суреттеу айқын. Ал Ноғайлы дәуіріндегі эпостық жырларда әсірелеу, көтере суреттеу, асыра баяндау басым болып келеді. Табиғатына тартқан әсершіл, қиялшыл далалықтардың пафосқа бейім көңіл-күйлерінің астарында, асқақ арман, үкілі үміт жатқаны анық.

Біздің дәуірімізге дейін өмір сүрген ғұн тайпаларының тарихынан мәлімет беретін «Көк бөрі» дастанындағы әр түрлі аңыздардың барлығына ортақ бір түйін бар. Ол – көне түркілердің ата тегі «көк бөрі» деген түсінік. Бұл аңыздардың сюжеттік желісіндегі ұқсастық та осыны дәлелдейді.

«Бөрі» тотемі арғы, бергі әдебиет нұсқаларында киелі бейнеге айналып, ерлік пен өрліктің символына айналған.

«Ер Тарғын» жырында батырдың ерлігін суреттегенде:

...Келген қалмақ жолықты
Тарғын сынды бөріге.
Қойға кірді бір бөрі
Бөріктіре қырады

Талай қалмақ құлады [7, 136 б.] – деп, оны бөріге теңеп сипаттайды. Ел қорғаған батырдан ерекше күш пен қайратты, сонымен бірге бөріге тән айлакерлікті, қиыннан жол табар сұңғылалық пен әккілікті талап ету қадым замандардан келе жатқан үрдіс болса керек. Сақ пен ғұндардың ауызша тараған аңыз, әфсаналары мен түркілік тайпалардың тасқа қашалған ескерткіштерінде кездесетін«Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» бейбіт күннен гөрі, «ат үстінде аламан» жаугершілік, жортуыл замандарда еңселі елден бір тайпа, тұтас тайпадан бір бала қалып, оны аң мен құстың асырап жеткізуі, өсіп-өніп, іргелі елге айналуы т.б. сияқты аңыз, жырлар желісі батырлық жырларда кең көрініс тапқан.

Жаугершілік замандарда елді ұйыстырып, бір тудың астына жинап, бір басшының соңынан ерту үшін қолданылған ең тиімді тәсілдердің бірі – көпке қарата айтылған арнау, үндеу сөз болатын. Сөздің қадірін аса жоғары бағалайтын далалықтар жүйесін тапқан сөздің қай-қайсысын да бұйрықтай қабылдаған. «Тәңірі текті» қағандардың, билік сөздің иелері – «жабғылардың» (бас уәзір), тақ мұрагері – «тегіндердің» қара халық пен жауынгерлерге қаратып айтқан үндеулері шешен сөздің үлгісіндей. Мысалы, Ергенекон дастанындағы: «Уа, қасиетті Көк бөрі ананың ержүрек ұландары мен әулеті!» деген Бөрте Шененің қауымына қаратып айтқан сөзі «Күлтегін» жырындағы:

...Түрік, оғыз бектері, халқы естіңдер!
Жоғарыда Тәңірі баспаса, төменде жер айырылмаса,
Түрік халқы, еліңді, төріңді кім құртады.
Ынтымақ! Түрік халқы, өкін!
Топтасқандығың үшін игі еткен еді.

Білікті қағаның еді. Бар еді... деген дидактикалық сарындағы арнаумен үндес. «Ежелгі түркі әдебиетінің мұндай дәстүрі араға сан ғасырлар салып барып, жазба әдебиетте жалғаса түскенін «Қорқыт ата кітабынан» да көреміз. Мәселен, елді жау шауып, оны қорғау үшін хан сарайына оғыз батырлары жиналып жатқан сәтте Қорқыт атаның айтатын ұзақ монологы бар. Ол «Тыңдаңыз, хан ием, кімдер келген екен» деп басталады. Мұның өзі «Ергенекон» дастанындағы Бөрте Шененің халыққа қарата айтқан сөзін еске салады. Өз еліне, халқына қамқор екі кемеңгердің ой-пікірлері өзара астасып жатады» [8, 91 б.]

Көпшілікке қарата ұран тастау, жауға қарсы күресте бірлікке үндеу салты батырлық жырларда да дәстүрлік жалғасын тапты. Қараман батырдың Қазанмен соғысуға бара жатқандағы:

Мен – Сейілдің ұлы Қараман,
Қазанға кетіп барамын.
Жүрмеймісің, құрдасым,
Қол ағалық қыламын.
...Жұлдызың туған жоғары,
Білемін, Қоблан, данасың!
Дұға тиген ер едің,
Кезіңе келген дұшпанның,

Білемін, Қоблан, оңбасын! [7, 19 б.] деген сөзі Қобланды батырдың өзіне қаратып айтылса, ноғайлының батыры Ер Бөкшенің:

А, ноғайлым, ноғайлым,
Көкірексінген ноғайлым,
Көбеңсінген ноғайлым,
Қайрат қылып қан таппай... деп келетін сөзі барша Ноғайлы жұртына арналып айтылады. Ал:

Астана халқым ел деді,
Енді қайрат етейік
Етірек пен Күргенге,
Алла оңғарса сапарды
Сол жерге таман барамын.
Қызылбас деген байтақ ел,
Бер жағында мекендеп
Ерсарыдай халықтың
Баян қылған дөңі еді.
...Ындыстың алдым қаласын,
Қызылбас деген халықтың
Көрейін-дағы шамасын –

деп, «Нұрадын» жырындағы батырдың халыққа қаратып айтқан сөзінің негізгі сарыны да осы мағыналас. Осы үлгідегі арнаулар батырлық жырларда көптеп кездеседі. Бұл тәсілдің жырдағы келешек орын алар оқиғаның, оның өтер мекені мен орнын, қатысатын кейіпкерлердің есімі мен санын, жалпы алғанда жыр сюжетіндегі келесі кезеңнің жалпы сұлбасын айқындауға тигізер септігі мол. Ноғайлы жырларындағы жаңа қоныс иеленіп, бөтен елді жаулап алу идеясынан гөрі атамекен туған жерді жат жұрттан қорғау мақсаты басты мұрат ретінде айтылады. Бұған Нұрадынның:

...Тапсырып аққа кетемін
Көп ноғайдың баласын –

деп ел-жұртын бір аллаға аманаттауы дәлел.

Бұл айтылған арнау, үндеулердің барлығында қол жеткен табыстар мен жеңістерге шаттану емес, керісінше сол жетістіктерден айырылып қалу қаупінен сақтануға, өткеннің кемшілігінен сабақ алуға шақыру басым.

Көне түркілік жазба ескерткіштердің тарихи маңызы әлі толық бағасын алды дей алмаймыз. Сондай-ақ бұл жазба жәдігерліктерді нақты хронологиялық деректерді қамтыған тарихи құжат деп кесіп айтуға да болмайды. Бүгінгі күні ең болмағанда сұлбасы айқындалған ежелгі дәуірдің кейбір тарихи оқиғаларының бұл жырларға мүлде кірмей қалғандығы белгілі. Әдеби қасиеті қанша басым деп қарастырғанмен, көнеден жеткен рухани мұралардан көркемдік құндылықтармен қатар тарихи деректер іздейтініміз анық. Өйткені сонау қадым замандарда туған бұл мұралардың иесі – ежелгі ата-бабаларымыздың тіршілік қалыбын, күнделікті өмірін, шаруашылық кәсібі мен өнерін танымай тұрып, олардың дүниетанымын, эстетикалық көзқарастары мен руханиятын білу еш мүмкін емес.

Мысалы, көне түркілердің бүкіл адамзат өркениетін таң қалдырған мемлекет құру, ел басқару, көрші елдермен байланыс орнату, шаруашылық жүргізу сияқты ережелері күні кешеге дейін тек түркі тілдес елдерде ғана емес, әлемнің көптеген мемлекеттерінде қолданылып келген. Ежелгі бабаларымыздың әсіресе, ел басқару, билікті мұраға қалдыру ісіндегі ерекшеліктері назар аударарлық. Осыған байланысты өзгеше бір тарихи гипотезаға баса назар аудару керек деп ойлаймыз. Орхон ескерткіштерін терең зерттеген Л.Н.Гумилев, С.Г.Кляшторный сынды ғалымдардың негізінен ескерткіштердің мәтініне, сондай-ақ көнеден жеткен қытай жазбаларына сүйене отырып жасаған ғылыми қорытындыларына қарағанда бірнеше тарихи шындық тасада қалғандығы байқалады. Бұл мәселеге ғалым Ә.Қоңыратбаев

айырықша мән береді. Ол «716 жылы Түрік қағанатында ойламаған жерден үлкен бүліншілік туып, Могилан мен Күлтегін Қапаған хан тұқымын түгел қырып жіберген. Билік аға баласы емес, іні балаларына көшеді. Бұл оқиға Орхон жазуларына түспеген. Жазуда Қапаған аты жоқ та, оның әкесінің есімі бар (Елтеріс). С.Г.Кляшторный мұның себебін ашпаған. Бірақ 690 жылы Түрік қағанатын қайта орнатқандар Могилан емес, Төбехан мен Қапаған деген пікірі дұрыс. Бұл тұстағы Қапаған хан әрекетін аса биік бағалау керек. Оған Кляшторный дұрыс тоқталған. Кісілік қуған Могилан мен Күлтегін психологиясы қасында Қапаған ханның түркі тайпаларының бірлігін жасап, халықаралық саясат қолдануы ақылдылық болды. Елді жаугершілік жолмен тойындыратын бағыттан ол бас тартады. Могилан мен Күлтегін болса жаугершілік саясатын түркі тайпаларының өз арасында да қолданып, елді тоздырып жібереді. Орхонның үшінші жазуында Тоныкөк: «Могиланды хан қойған мен едім. Бірақ өзі арық бұқа мен семіз бұқаны айыра алмаушы еді» десе, Л.Н.Гумилев Күлтегін рубака (баскесер) болды, ақылды білекке бағындырды дейді. Мұнысы кейінгі ноғайлы бірлігін жойған Едіге мінезіне ұқсас болды. Орхон жазуында Қапағанның әкесі Елтеріс пен анасы Елбике ұнамды пішінде көрсетілген. Күлтегін Ұмайдан аруақ иеленіп батыр болды делінгенімен, елдің қамын жеген Могилан емес, Қапаған болып шығады. Қазақта «Сұмырай хан» деген ертегі болса, мұнысы Могилан болуы да мүмкін. Орхон жазуында осы тұрғыдан жаңаша түсінік беру қажет. Қапаған феодализмге бет бұрса, Могилан ұлыс саясатында қалғандай» [9, 42 б.] – деп, бұрын-соңды ғылыми айналымда болмаған пікір ұсынады. Ғалымның ноғайлының Едіге биінің бұрынғы бабалар жолын ұстануының тарихи негіздерін ашып беруі, түркі қағандарының кейінгі әдебиет үлгілеріндегі өңі айналған кейіпкер түрінде келуін топшылауы негізсіз емес.

Тарихи жағдайлардың ешбір болжауға көнбейтін траекториямен шұғыл өзгеріп отыруы сол кезең қоғамының әлеуметтік, экономикалық танымын ғана емес, бүкіл рухани жан дүниесі мен эстетикалық әлеміне де орасан зор ықпал етті. Көркемдік ойлау машығы жан-жақты дамып, мыңдаған жылдарға созылған түркілік әдеби дәстүрі халқымыздың төл әдебиетінде де жалғасын тапты.

Әдебиеттер:

1. *Қазақ қолжазбалары: Ежелгі грек, көне қытай жазбаларындағы түркілік әдеби үлгілер. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. – 448 б.*
2. *Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін: 5 томдық. 1 т. / Жауапты ред. М.Қойгелдиев. – Алматы: Ғылым, 1983. – 225 б.*
3. *Қазақ фольклористикасы / Жалпы ред. басқ. проф. М.Ғабдуллин. – Алматы: Ғылым, 1972. – 297 б.*
4. *Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті / Шығармалар: 6 томдық. 6 т. – Алматы, 1964. – 455 б.*
5. *Сейфуллин С. «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары». Алматы, 2009. 10-том. – 400 б.*
6. *Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы. «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 576 б.*
7. *Батырлар жыры. 1 т. – Алматы: Жазушы, 2000.– 256 б.*
8. *Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.*
9. *Қоңыратбаев Ә.,Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 400 б.*

Ержанова С.Б., Алиева Ж.А.

Древнетюрк ские мотивы в литературе эпохи Ногайлы

В статье рассматриваются древнетюркские художественные элементы и литературные традиции в литературе Ногайской эпохи.

Ключевые слова: *Ногайская литература, мотив, тюркская литература, героический эпос, жырау.*

Erzhanova S.B., Alieva Zh.A.

Ancient Turkic motifs in the literature of the Nogayly

In this article considered ancient Turkic art elements and literary traditions in literature of Nogai epoch.

Keywords*: Nogai literature, motive, Turkic literature, heroic epos, zhyrau.*

***

UDC 82-32(574)

Utegenova Karlyga – *Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor, M.Utemisov WKSU*
Yerbolat Aliya – *M.Utemisov WKSU Master's Degree student*
E-mail: *Ayerbolat@mail.ru*

THE CONCEPT 'HAPPINESS' IN THE FEMALE WORLDVIEW REPRESENTED IN THE STORY "SHOLPAN'S SIN" BY M. ZHUMABAYEV

Annotation. *The article concerns realization of the concept 'happiness' in the Kazakh prose. The authors highlight features of the concept 'happiness' in M. Zhumabayev's piece of prose analyzing perception of the concept by female characters.*

Keywords: *Linguistic culture, Kazakh culture, mentality, Kazakh literature, Magzhan Zhumabayev, "Sholpan's Sin", story, psychological drama, happiness, a woman's happiness, love, duty, sacrifice, worldview, semantic field, concept, conceptualization.*

This article attempts to analyze the concept 'happiness' in the Kazakh linguistic culture. By *concept* we mean a set of language and cultural knowledge, views, estimates and associations connected with a certain ideal object. Concepts as units of collective knowledge have their linguistic manifestations and are marked with ethnic and cultural characteristics [1].

Currently, there are several schools considering concepts from the perspective of linguistic and cultural analysis. These schools are associated with the names of such explorers as Yu.Stepanov, N.D. Arutyunova, Ye.S. Kubryakova, Z.D. Popova, I.A. Sternin. V.I. Karassik, G.G. Slyshkin, A.V. Kravchenko and others.

The main representant of a concept is a word, which acquires "a halo of synonyms, metaphors and metonymy designations, contextual antonyms" [2]. An associative component in a literary text can also be expressed in the form of precedent relations [1]. When the latter are perceived, the factual information, views and values associated with a certain concept become updated in the native speaker's mind.

Based on the material of the Kazakh prose, we have been analyzing perception of the concept 'happiness' by female characters.

The studies by S.G. Vorkachyov, I.B. Russakova, I.S. Gavrilova, D.D.Lagayeva, N.N. Izotova represent the "classic" view on the explored concept, the traditional and often patriarchal paradigm of its analysis.

Conceptualization of happiness can be considered as the core of national and individual consciousness, and the attitude to it is one of the defining characteristics of the human spiritual nature.

In virtue of its ethnic and cultural specificity this concept gets unequal and often contradictory treatment in the context of different cultures. That is why research of this concept in the Kazakh linguistic culture seems to us to be the most interesting – in particular in the light of its perception by female characters in the Kazakh literature.

As a key component of the national culture, the concept ‘happiness’ forms the basic paradigm of life philosophy for Kazakh women and is significant in respect of understanding distinctiveness of their mentality.

Like all other literatures of the world, Kazakh literature lays considerable emphasis on the theme of happiness. But as a rule, it is closely linked with the line of love, which is seen in numerous well-known works of art.

Realization of this topic in different texts belonging to Kazakh classical literature has distinctive features; it differs from many other literatures of the world. Kazakh literature is characterized by a serious and careful view at love and happiness in general. Love in Kazakh literature almost always belongs to the field of the dramatic or even the tragic; extremely rare stories of relations between men and women – whether in poetry or in prose – give cause for merriment.

We believe that the research of this concept will contribute to better understanding of behavior motives of both an individual and the nation as a whole.

The national encyclopedia *Kazakhstan* provides the following interpretation of the word “happiness”: “Happiness is a concept of ethics indicating a degree of satisfaction of human life interests, joy. The basis of human happiness is formation of a sense of gratitude for the existence, which is meaningful and effective. Happiness is a polysemantic concept. Its main meanings include: 1) prosperity, “the bird landed on the hand”, gratitude; 2) joy, pleasure, delight; 3) pursuit of the positive, the good, wisdom; 4) finding one’s own place in life, becoming a full-grown personality” [3].

The following definition and notion-related expressions are given in the explanatory dictionary of the Kazakh language *(Казақ тілінің түсіндірме сөздігі)*: “Happiness is joy at a satisfied desire. *Бақытқа бөленді* (“covered with happiness”) – became happy. *Бақыт [бақыт құсы] қонды* (“happiness [the bird of happiness] landed”) - became happy. *Бақыт құшағында* (“embraced by happiness”) – rejoiced at achievement of the objectives conceived. *Бақыт таңы атты* (“morning of happiness came”) – a joyful day came. *Бақыт жанды [ашылды]* (“happiness kindled [was opened]”) – fortune was on one’s side, one’s luck was in. *Бакыт құйды* (“happiness was dumped, poured”) – had misfortune, luck run out. *Бақытына карай* (“towards happiness”) – fortunately. *Бақытын сынады* (“tried one’s happiness”) - tried one's luck. *Бақытын түсірді* (“pulled one’s happiness down”) – deprived someone of happiness. *Бақыты ұрланды* (“one’s happiness was stolen”) – made unhappy» [4].

These definitions state different as well as related parties of happiness, the latter is composed of two components – the internal and external ones: moral qualities of a human and the whole range of factors determining their life well-being (health, material wealth, luck, etc.).

The word *бақыт* (“happiness”) is close in the meaning to *бақ*, which means "luck”. *Бағы ашылды* (“one’s luck was opened”) – became happy. *Бағы байланды* (“one’s luck got tied up”) – became unhappy [4].

These words do not match completely in the volume of their meaning contents, but they include the seme "happiness" and form an extensive word-building subsystem. From this we can conclude that the present concept ‘happiness’ includes such semantic components as ‘joy’, ‘luck’, ‘wellbeing’, ‘destiny’, ‘good fortune’, ‘fortuitous meeting’,

‘welfare’, ‘gifts’, ‘favourable opportunity’, ‘wealth’, ‘prosperity’, which constitute its semantic core and function as conceptual signs involved in realization of the lexical unit. These characteristics are the basis of the value component which defined the linguoculturological content of the keyword “happiness” as a conceptual universal.

The aim of our work is to determine conceptualization peculiarities of the concept ‘happiness’ in Magzhan Zhumabayev’s prose. We can receive a lot of linguoculturological information from texts. They are called “keepers” of culture and it is for a reason. According to V.A. Maslova, “text stores information on history, ethnography, national psychology, national behavior, i. e. all what constitutes the culture”. She states that “the text is a set of specific signals that, for the reader who has been brought up in the traditions of the culture, will automatically evoke direct associations as well as a large amount of circumstantial ones. In turn, the rules of text formation depend on the context of the culture in which the text occurs” [5].

Kazakh literature provides a wide range of moral ideas and examples regarding life, love, what are good and evil, religion and death, happiness and unhappiness, one’s own people and other nations, i. e. troublesome issues that should worry people.

One aspect of consideration of happiness in any literature including the Kazakh one is related to the fact that every talented artist creates their own world, gives it problems that excite them, their pain and joy, illuminates this world with special, peculiar, only to them understandable beauty. Such a world is unusual, and although we often see in it only what we can see around us every day, it is necessary to peer into it, get a grasp of it, think about it, get used to it in the way we get used to the reality that surrounds us in order to understand the uniqueness of the world, its complexity and beauty, which are often components of happiness.

The poet Magzhan Zhumabayev created his own world too and the analysis of his only prose work “Sholpan’s Sin” shows that everyday life in his works turns out to be truer than that we can sometimes see around us - or it seems to us that we see when we scan usual attributes of life, not trying to understand it. The concept ‘happiness’ is the basic background of his story and makes us think deeply about the fate of the simple woman named Sholpan. There is a very fine line between happiness and unhappiness here. In Magzhan Zhumabayev’s work happiness and unhappiness are interrelated as well as interdependent; often one category is the essential condition for the other.

The world in Magzhan Zhumabaev’s story “Sholpan’s Sin” is a tragic world full of eternal questions that have no answers. There a human being rises through love and suffering to higher levels of consciousness, tries to find the meaning of life and the path to the truth.

Magzhan writes about feelings, about relationship between people, creates vivid portraits, finds rich character types, his writing impresses readers. Features of Magzhan's creative search are found in the representation of happiness and unhappiness, which are included in the lexical and semantic field of fate and are an important part of that concept.

In “Sholpan’s Sin” Magzhan Zhumabayev told us a story of a woman who is unfaithful to her husband for the sake of her love for him. The story makes us think about the issues of honor, love, duty and fidelity. As a matter of fact, the work can be considered as a psychological drama.

Its narrative line is not very complicated, though. Sholpan and Sarsenbai have been married for many years, but their marriage is still childless. At first, however, this fact does not upset Sholpan: the heart of her loved husband entirely belongs to her. Children, she thinks, would impede their happiness. She often asks God to prevent her pregnancy:

“Жасаған-ау, бала бере көрме?!” (Here and hereinafter cited according to) [6].

(“O Creator, do not give me a baby!” – *Transl. ours.*)

Dazzled with love for her husband, she fears that a baby will come between them and alienate her beloved from her:

“Балалы болсам әдемі өмірім бұзылады-ау”, – деп ойлатын еді Шолпан... Бала туса күйеуменен екеуінің ортасында бір тікенек өсетіндей болушы еді. Қиюласып

қосылған екі жанның арасына жат үшінші жан түскен соң, екеуінің де жалынды, екпінді махаббаты бүлінер, бәсеңдер, суынар деп қорқуушы еді Шолпан."

("If a baby comes, my delightful life will be spoiled", thought Sholpan. The born child will be like a thorn sprouted up between her and her husband. Sholpan was scared: as soon as somebody else's soul rises between two intimately linked souls, their passionate and ardent love will deteriorate, subside, go out." – *Transl. ours.*)

However, the author clearly shows that the attitude of his protagonist, such a vision of life does not correspond to the values of the society:

"Күншығыстан ақ жібектей таң атып келе жатқан мезгілде, өзге адам сәждеге құлап, маңдайын топыраққа былғап, тасқа ұрып, тәңірден бақытты тұрмыс, өшпес бақыт, кетпес байлық, әсіресе, бала сұрайтын кезінде…"

("When morning shining like white silk dawned from the east, all the people turned their eyes on the star of day, prostrated themselves and, soiling, beating their heads against stones, asked the heaven to give them mellow life, never-ending joyfulness, everlasting prosperity, and above all – childbearing happiness..." – *Transl. ours.*)

Баласыз өмір бос өмір деген сөзді басқа талай адамдардан естіді…

("She had heard from many people that life without children was empty…" – *Transl. ours.*)

A proverb introduced into the text of the story emphasizes this idea:

"Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар."

("A home with children is a bazaar, a childless home is a mazar." – *Transl. ours.*)

Soon a plot twist occurs. One day Sholpan looks around and realizes that a kid would just fasten the hearth of their family happiness. The young woman starts to look for causes of the childlessness in herself, in her behavior and even in her relation to God. Sholpan begins to lead a pure and holy life, prays a lot, goes to traditional healers. But unfortunately, God does not hear her prayers. She concludes that her husband Sarsenbai cannot have children:

Сөз жоқ, Сәрсенбай – бедеу, сондықтан бала жоқ. Бала жоқ болған соң мен бақытсыз... мен бақытсыз болғанда Сәрсенбай бақытты ма? Оның жүрегі жанбай ма? Өзінің екі өмірді улаушы екенін ойлап, оның жүрегі жанбай ма? Қартайған күнде өмірді жылытатын от – бала оған керегі жоқ па? Сөз жоқ, мен бақытсыз болсам, Сәрсенбай да бақытсыз.

Ендеше осы батып бара жатқан өмір кемесін бақыт жарына кім сүйреп шығара алады?

("Sarsenbai is obviously sterile, that is the reason. I am unhappy without children... If I am unhappy, can Sarsenbai be happy? Is his heart on fire? Is his heart burned when he realizes that he poisons two lives? Does he need a child – the fire that will warm the life in days of old age? No doubt, if I am not happy, Sarsenbai cannot be happy as well.

If all this is true, then who will manage to bring the ship of life to the cape of happy salvation?" – *Transl. ours.*)

The woman does not give up and starts to seek another way out for the sake of her husband and their happiness. And this way out she sees in faithlessness. The author masterfully describes the inner struggle of Sholpan who has come to this decision:

"Өмірдің әрбір минуты сайын Шолпан ойының, Шолпан жанының әрбір ұшқыны өліп жатты."

("Every minute of the pointlessly continuing life killed a bit of Sholpan's mind and soul." – *Transl. ours.*)

"Үш айдан бері аруақтай артынан қалмай жүрген күнәлі ойларын ойлап отыр еді… Сәрсенбай бүгін қонаға қалаға шығады. Әйтеуір істейтін болған соң, ұзаққа созып, умен құр улана беруде не қасиет?

Жарайды, соза беруде қасиет жоқ, бірақ лайық кім бар?

Болашақ балаға ата болуға лайық кім бар? Жылқышы Адамқұл... Дұрыс, құлмен жүрсе, сыр шетке паш болмас еді, жабулы қазан жабулы күйінше қалар еді. Бірақ... Адамқұлдан қандай бала тумақ? Күңнен күң, құлдан құл тумақ емес пе?..

Жоқ, жоқ, Адамқұлы адыра қалсын! Жә, енді кім бар?.. Шойбай... жоқ... Жұмағали... жоқ... Әзімбай... Әзімбай... Әзімбай қалай болар? Текті атаның баласы, өзі жас, дені сау, сымбатты жігіт. Жасы 18-19-дан артық жоқ шығар. Ұзын бойлы. Екі жауырынына екі кісі мінгендей. Ылғи күліп қана тұратын қой көзді. Жаңа шығып келе жатқан қара мұрты қаражібек сықылды."

("For the past three months she has been beset by her sinful thoughts, thoughts obsessive like ghosts... Today Sarsenbai is leaving for the town and staying there overnight. And once she decided to take this step, why to put it off for a long time and make herself feel sore at heart?

Well, it does not pay to delay, but who is suited for this?

Who can be a good father to her child? The groom Adamkul? Right, if she does it with this slave, the secret will not be revealed and the closed cauldron will stay closed. But what child will be born of Adamkul?.. Only slaves can be born of slaves!.. No, no, dash Adamkul! Who then?.. Shoibai... no… Zhumagali... no… Azimbai... What about Azimbai? He is highborn, young and healthy, a well-shaped man. He seems to be not more than 18-19 years old. He is tall, broad-shouldered, has ever glowing eyes. His black mustache, which has just shown up, must be as gentle as silk." – *Transl. ours.*)

If Abai with his interpretation of Pushkin's Tatyana was the first poet who gave a Kazakh girl an opportunity to talk about her feelings, Magzhan managed to convey the deepest psychological experiences to us in prose, coped to emotionally awaken compassion and sympathy for the unfortunate Sholpan in hearts of his readers:

"Бала болмаса, сол кезде сөніп бара жатқан өмірге кім сәуле берер, кім оны жылытар?.. Бала болмаса, сол кезде ішіндегі дәні шіріп, кеуіп қалған шөптің қауызындай бос өмірдің кемтігін кім толтырар?.. Жоқ-ау! Әлдеқайда алыстағы кәрілікті қоя тұршы. Оған өмір не жетер, не жетпес, сол кәрілік жетпей-ақ, осы күннің өзінде-ақ, өмір босап қалайын деп тұрған жоқ па?"

("If you have no child, who will bring light and warmth to your life when it starts fading?.. If you have no child, who will fill your empty life, empty like a withered corn shell, the seed of which has rotten?.. Oh, no! Old age is still far away, besides it is unknown whether we will live that long, but what if you feel that life is becoming empty right now?" – *Transl. ours.*)

The dénouement of the narrative is tragic. People give the woman baleful and old-fashioned looks and start gossiping behind Sarsenbai's back. Exhausted from jealousy, her husband gets in a rage when he sees Azimbai leaving his home. In a fury, he violently beats his wife up. Neighbors come running. A khoja suggests that the former happiness of the couple could be brought back by the ceremony of purification from the sin and, performing it, other women of the village pour 40 buckets of cold water over Sholpan's head. But nothing can save her:

"Ертеңіне түс кезінде Шолпан күшпенен көзін ашып, сыбырлап:

– Балам кайда? Әлгі неге келіп бір көріп шықпайды? – деді де, көрпенің бұрышын құшактағандай болып, ерні беу-беу дегендей қимылдап, сұлық болып тағы талып кетті...

Күнмен таласа Шолпан да өмірімен қоштасты."

("Sholpan had woken up by noon the next day, barely opened her eyes and whispered: – Where is my baby? Why did he not come to have a look? – With these words, she put her arms round an edge of the blanket and, soundlessly moving her lips, fell unconscious again…

Struggling with the sun, Sholpan departed this life."– *Transl. ours.*)

For Magzhan there is nothing higher and more worthy than love, and by her death the title character of his story atones for the right to love, the right to motherhood, the right to choose her way by her own loving heart.

Ethnic specifics of understanding happiness are manifested here in the speculative, contemplative attitude of the Kazakh woman Sholpan to her happiness. The language of M. Zhumabayev's work reflects some "lack of confidence" about happiness. No rapture of the happy state is typical of it. Happiness can only be fleeting, illusory, impermanent. Nevertheless, Sholpan came to the sin for the sake of her husband because childless life is meaningless.

A woman's happiness is in unique life which is full of meaning, that is what we conclude based on the plot of Magzhan's piece of prose. There is no higher happiness for Sholpan than to sacrifice her well-being for the sake of the loved man. The story shows that a sense of duty, self-denial, willingness to sacrifice their interests and even their own lives for the sake of the loved man form the value paradigm of Kazakh women.

Despite the seeming supranational universality of such a notion as happiness, not all of the ideas embodied in the respective concepts of different languages are the same. The indices of subjective sense of happiness and life satisfaction for people living in different countries are strongly influenced by ethnic and cultural differences, national consciousness and perception of the world.

Kazakh culture still has its traditional character, individualism is expressed here weaker than in Western cultures. Historically individualism, the desire to defend one's own selfish interests have not been viewed by the Kazakhs as something normal and natural, as a benefit, but on the contrary, these traits have always been blamed. The so-called "fear" of happiness is typical of the Kazakh social behavior, it is manifested in the feeling of inner embarrassment and psychological discomfort due to the fact that many other people are unhappy and suffering while you feel good and happy. The Kazakhs, as if ashamed of their happiness, prefer to downplay and not embellish it. This national feature of the Kazakhs is different from the West.

Kazakh culture refers to a closed type of cultures in terms of its focusing on the environment. Traditionally Kazakh people do not talk about the innermost, open expression of feelings is considered indecent; this explains, in our opinion, the situation with Sholpan to a large extent.

"Love/passion" are not very substantial components of the concept 'happiness' and are actually on the periphery of its lexical and semantic field. The core of the concept for Kazakh women includes "duty", "sacrifice".

The carried out linguistic and culturological analysis of the concept 'happiness' allows concluding that the researched concept is a multi-dimensional mental formation including notional, figurative and other constituents. The notional content adds up to the health, well-being, success, harmony, prosperity, luck, good fortune; the figurative constituents are verbalized in behavior stereotypes, traditions, affect the deeper layers of consciousness and reflect national features of the culture of the Kazakh language.

Prospects for the further stage of the research are seen in comparative studies of the concept based on the material of works by Russian and English-speaking writers.

References:

1. *Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 192 с.*
2. *Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2010. – 264 с.*
3. *Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы, 1998. – 719 с.*
4. *Казақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.– 968 б.*
5. *Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.*
6. *Жұмабаев М. Шығармалары. – Алма-Ата: Институт литературы и искусства АН КазССР, 1989. – 448 б.*

Утегенова Қ.Т., Ерболат А.

Мағжан Жұмабаевтың «Шолпан күнәсі» әңгімесіндегі әйел бейнесіндегі бақыт концепт

Мақалада бақыт концептінің қазақ прозасындағы жүзеге асырылуы қарастырылған. Авторлар Мағжан Жұмабаевтың прозасындағы «бақыт» концептің әйелдер кейіпілерімен қабылдау арқылы ашқан.

Тірек сөздер: *Лингвомәдениет, қазақ мәдениеті, менталитет, қазақ әдебиеті, Мағжан Жұмабаев, «Шолпан күнәсі», әңгіме, психологиялық драма, бақыт, әйел*

бақыты, махаббат, міндет, құрбан, әлем көрінісі, мағыналық ая, концепт, концептуализациялау.

Утегенова К.Т., Ерболат А.
Концепт «счастье» в женской картине мира, представленной в рассказе Магжана Жумабаева «Грех Шолпан»

Статья рассматривает реализацию концепта «счастье» в казахской прозе. Авторы раскрывают особенности концепта «счастье» в прозе Магжана Жумабаева через восприятие этого понятия женскими образами.

Ключевые слова: *Лингвокультура, казахская культура, менталитет, казахская литература, Магжан Жумабаев, «Грех Шолпан», рассказ, психологическая драма, счастье, женское счастье, любовь, долг, жертва, картина мира, семантическое поле, концепт, концептуализация.*

***

УДК 791.44

Жумагулова В.И. *– доктор филологических наук, профессор, Казахский государственный женский педагогический университет*
Маткерим Д.А. *– магистрант Казахского государственного женского педагогического университета*
E-mail: *matkerim85@mail.ru*

РАЗГРАНИЧЕНИЕ И ТРАКТОВКА ДЕФИНИЦИЙ КИНОТЕКСТ И КИНОДИСКУРС

Аннотация. *В статье кинодискурс понимается как процесс восприятия фильма. Его необходимо изучать как непростое, неоднородное явление формирования целого процесса, имеющего расширенную структуру. Детальное исследование и кинотекста, и кинодиалога позволяет определить их вербальными компонентами.*

Ключевые слова: *Кинодискурс, кинодиалог, кинотекст.*

Собственно лингвистический анализ кинофильма требует четкого представления о предмете исследования, в качестве которого в современных лингвистических работах учеными выделяются такие понятия, как «кинодиалог», «кинотекст» и «кинодискурс», которые недостаточно четко разграничиваются в научной литературе. Важным для определения сути и границ отмеченных понятий представляется поиск ответа на вопрос о том, что общего и различного между выделенными сущностями, изучение какого феномена представляется более целесообразным и продуктивным для лингвистики. Детальный анализ в рамках намеченных направлений позволит, на наш взгляд, решить открытый вопрос о том, каково соотношение понятий «кинодиалог», «кинотекст» и «кинодискурс».

На ранних этапах исследований фильм рассматривался как текст с позиций семиотики, согласно которой «текст» предстает как «осмысленная последовательность любых знаков, любая форма коммуникации, в том числе обряд, танец, ритуал и т.п.» [1, с. 507], «сложное устройство, хранящее многообразные коды, способное трансформировать получаемые сообщения и порождать новые; информационный генератор, обладающий чертами интеллектуальной личности» [2, с. 129]. Соответственно, текстами следует считать поэмы, симфонии, балеты, фильмы.

Ю.М. Лотман, в трудах которого кинофильм исследуется с семиотической точки зрения, полагает, что кинотекст может рассматриваться одновременно как дискретный текст, составленный из знаков, и недискретный, в котором значение

приписывается непосредственно тексту. Вместе с тем автор выделяет такие компоненты кинотекста, как «кадр» и «кинофраза». Кадр – одно из основных понятий киноязыка, которому присущи, с точки зрения автора, различные определения: «минимальная единица монтажа», «основная единица композиции киноповествования», «единство внутрикадровых элементов», «единица кинозначения» [2, с. 14]. Как видим, кадр отождествляется со словом и по аналогии становится основным носителем значения.

Примечательно, что Ю.М. Лотман видит суть кинематографического значения в воздействии на зрителя, что с необходимостью предполагает исследование «кинотекста» в рамках семиотического подхода. В связи с последним отметим, что вопрос воздействия имеет область пересечения с лингвистической прагматикой, в исследовательский интерес которой попадает комплекс вопросов, связанных с говорящим, адресатом, их взаимодействием в коммуникации, иными словами, изучаются отношения субъектов, воспринимающих и использующих какую-либо знаковую систему.

Аналогичный подход к «кинотексту» прослеживается у Ю.Г. Цивьяна, который приходит к выводу о том, что любой фильм можно определить как дискретную последовательность непрерывных участков текста. Именно эту последовательность он и называет кинотекстом: «Непрерывными сегментами кинотекста являются кадры. Таким образом, кинотекст – это цепочка ядерных кадров» [3, с. 109].

Особого внимания заслуживает позиция авторов сборника «Строение фильма» (1985), которые постулируют существование особого кода (К.Метц) или киноязыка с присущими ему лексикой, грамматикой, стилистикой и говорят о фильме как о тексте в «бартовском смысле» [4, с. 221]. Напомним, что Р.Барт видит принципиальное отличие текста от произведения:

- это не эстетический продукт, а знаковая деятельность;
- это не структура, а структурирование;
- это не объект, а работа и игра;
- это не совокупность замкнутых в себе знаков, наделенная смыслом, который следует восстановить, а пространство, прочерченное следами смысловых сдвигов;
- уровнем текста является не значение, но Означающее, в семиотическом и психоаналитическом смысле этого слова;
- текст шире, чем традиционное литературное произведение [5, с. 229].

Рассматривая кинотекст как сообщение, У.Эко выделяет в его составе образы, музыку, звуки и речь. Автор утверждает, что кинотекст сосредоточен на трех основных кодах, включающих в себя несколько субкодов, поддерживающих различные уровни смысла. В качестве основных кодов выделяется портретный, лингвистический и звуковой. «Видеоряд кинотекста обслуживается портретным, или иконическим кодом. Иконические изображения – фотографические изображения людей и предметов – становятся знаками этих людей и предметов и выполняют функцию лексических единиц кинотекста» [6, с. 56].

Следует пояснить, что подобный взгляд на кинотекст отражает тенденцию, согласно которой киноязык рассматривается по аналогии с языковой системой, в нем предлагается выделять собственную лексику, грамматику и синтаксис. Так, кадр нередко рассматривается как «морфема» (Ю.М. Лотман, Л.В. Кулешов), а монтаж – как кинематографическая грамматика. Иначе говоря, кадры-морфемы соединяются в кинослова, кинословосочетания и кинопредложения (сцены и эпизоды) при помощи техники монтажа (наплывов, укрупнений кадров, вытеснений и т.д.). Подобно естественным языкам, языку кино свойственны и собственные стилистические средства (фигуры и тропы).

Если исходить из подобной трактовки анализируемого понятия, тогда «кинотекст» можно воспринять как «технически дифференцированную ди-

намическую знаковую ситуацию, являющуюся совокупностью структурных элементов киноязыка в рамках кинематографического произведения, отправляющую в соответствии с единичной или множественной жанровой установкой определенное информационно-эмоциональное сообщение реципиенту (зрителю) в виде синергетической комбинации реализованных в киноповествовании семиотических кодов (вербального естественного языка/языков, музыки, кинесики, иконики и т.д.)» [7, с. 59].

О правомерности рассмотрения кинофильма как семиотической системы пишет С. Де Гров, представитель системно-функционального подхода в семиотике, апеллируя к тому, что кинофильм отвечает критериям семиотических систем. Согласно теории исследователя, языковая система принимается в качестве отправной точки для построения теории кинематографической семиотической системы: «film can be regarded as a semiotic system, as it fulfills the criteria for semiotic systems. <...> It is true that, in systemic-functional theory, the linguistic system is taken as the starting point for the construction of a theory of the cinematic system. <...> As both language and film are semiotic systems, the results of the study of the linguistic system should have at least some relevance for the study of the cinematic system».

Автор поясняет, что любая семиотическая система, в том числе кинематографическая, обладает особой способностью образовывать тексты, представляющие собой комплексы знаков, в которых последние согласуются между собой и с контекстом. Это и есть их текстовая метафункция. В визуальном образе текстовая функция объединяет интерактивные элементы в единое смысловое целое: «... semiotic systems have the capacity to form texts. Texts are complexes of signs, in which the signs cohere internally and with the context. This is their textual metafunction. In the visual image, the textual function or composition integrates the represented and interactive elements into a meaningful whole» [8].

В исследованиях «кинотекста» эту точку зрения разделяет Е.Б. Иванова. Автор утверждает, что «кинофильм – это текст, то есть связное семиотическое пространство. Фильм определяется как зафиксированная на пленке или другом материальном носителе последовательность кадров, представляющих собой фотографическое или рисованное изображение, обычно сопровождаемое звуковым рядом (речью, музыкой, шумами)» [9, с. 16]. Представляется, что в данном определении отождествляются понятия «кинофильм» и «кинотекст».

Как видим, подход к кинофильму как тексту с позиций семиотики предполагает, что «кинотекст» необходимо рассматривать как последовательность кадров. Следует подчеркнуть, что такой ракурс исследования не предполагает специального анализа вербальной составляющей кинофильма, поскольку считается, что «слово в кино хотя и важно, но в целом вторично по отношению к визуальному ряду» [10, с. 237].

Говоря о вербальной составляющей кинофильма, С.Козлофф выделяет «диалог в кино» как одну из ключевых составляющих фильма, опираясь на определение, предложенное в Film Encyclopedia (1998 г.), согласно которому под «диалогом в кино» понимается все разговорные линии фильма, всё, что проговаривается в нём. При этом, учитывая то, что кино является по существу визуальной средой, диалог в фильме должен использоваться более экономно, чем в театре, быть своего рода дополняющим действие, а не заменять его: «dialogue: In a film, all spoken lines. Since the cinema is essentially a visual medium, dialogue is, or should be, used more sparingly than in the theater, supplementing action rather than substituting for it» [11, с. 39]. С.Козлофф полагает, что использование диалогов в фильме способствует идентификации диегетического мира. Иначе говоря, диалог в кино постоянно направляет, переориентирует зрителя посредством услышанного и увиденного им на экране.

Вместе с тем, автор настаивает на неправомерности отождествления диалога в кино и диалога естественного языка. В диегетическом мире фильма диалог может стремиться к имитации естественного разговора, но не более того. Основное отличие данных феноменов заключается в том, что диалог в кино призван скорее

«перенаправить» (to smuggle) информацию на зрителя, тогда как в естественной коммуникации собеседники не акцентируют внимание на информации уже известной собеседнику, соответственно, в кино слова имеют двойной эффект: «...film dialogue differs from spontaneous everyday speech. In narrative films, dialogue may strive mightily to imitate natural conversation, but it is always an imitation. <...> Although one cardinal rule of real conversation is that speakers should not tell each other what the other already knows, film dialogue is often forced to smuggle in information merely for the viewer's benefit. Because the words are in truth directed at the filmgoer, not at the on-screen conversationalists, each word does double duty, works on double layers [12, с. 18-19]. Иначе говоря, диалог в кино, так или иначе, направлен на адресата, в качестве которого выступают как собеседник на экране, так и непосредственно зритель киноленты (ср. эффект «двойного сказывания»).

Соответственно, формальная соположенность диалогической формы речи естественного языка и собственно диалога в кино демонстрирует близость последнего к диалогу в естественной ситуации коммуникации, однако, эта близость весьма условна в силу того, что при диалогическом общении в естественной ситуации коммуникации предполагается, что собеседники, как правило, владеют темой разговора, имеют представление о происходящем. Именно в этом заключаются основные характеристики диалога, присущие ему ситуативность и контекстуальность. Что касается кинодиалога («диалога в кино» в терминах С.Козлофф), то эти характеристики находят опору в наличии видеоряда, сопровождающего диалог и подтверждающего или, напротив, идущего вразрез с ним в зависимости от замысла режиссёра. Однако не следует забывать, что фильм является отражением художественной реальности, соответственно, кинодиалог обладает чертами некой искусственности, «квазиспонтанности» (в терминах В.Е. Горшковой).

Нельзя не согласиться, в этой связи, с мнением известного киноведа В.Н.Ждана о том, что «диалог в фильме отнюдь не является неким добавочным средством к пластическому действию: он сам является органической частью природы этого действия. Слово и действие взаимно дополняют друг друга, но дополняют на равных творческих правах как взаимопроникающие части единого композиционного целого. Мысль движется в одном случае от слова через действие и снова к слову, в другом – от действия через слово и снова к действию» [13, с. 219-222].

В кинофильме как сложной гетерогенной семиотической системе происходит взаимодействие ее компонентов, которые семантически дополняют друг друга, формируя последовательное и осмысленное целое: «different semiotic systems in a multimodal text work together, and semantically complement each other to constitute a coherent and meaningful whole» [8].

Вместе с тем, отношения, возникающие между разными кодами не сводятся лишь к суммарному единству, напротив, элементы кинотекста находятся в синергетических отношениях, т.е. общий смысл складывается путем комбинации элементов и представляет собой нечто большее, чем сумма смыслов: «The relations between the different modes in this whole are not just conjunctive relations. The modes constitute synergistic relations with each other, i.e. the total meaning resulting from the combination of the elements, is more than the sum of the meanings of the elements» [8].

Однако выделяемые семиотикой типы знаков «выступают в фильме в смешанном виде, с доминантой на ту или иную функцию» [14, с. 23], «разные семиотические коды объединяются на основе доминирующего кода. Так, например, в статических визуальных объектах ведущим является пространственный код. В речи, музыке, танце, а также фильме как текстах, имеющих временную протяженность, доминирующим является временной код – ритм. Именно на основе ритма разные коды объединяются в значимое целое» [15, с. 16].

Таким образом, соединение изображения и звука создает новое целое и не сводится к сумме его элементов. Единство звука и изображения направлено на формирование и восприятие фильма как целого.

Уточним, что существуют и другие мнения относительно соотношения/соподчиненности вербального и визуального в кино. Так, Марсель Мартен указывает на то, что «слово должно быть полностью подчинено изображению и включаться в него как «выразительный шум», существенный шум, идеологическая роль которого имеет чрезвычайно важное значение, но который должен быть поэтому особенно сдержанным и скрытым за драматическим и пластическим содержанием» [16, с. 194].

Однако, как показывает проведенный нами анализ, данная точка зрения не находит своего подтверждения, поскольку полнота и целостность создаваемого смысла напрямую зависит от «слова», играющего важную, а порой и ключевую роль.

Как отмечалось выше, понятие «кинотекст» разрабатывалось, прежде всего, в рамках семиотики. Такой подход, правомерный с точки зрения искусствоведения, не может быть принят, если кинотекст исследуется как объект зрительского восприятия. «Кинотекст в виде последовательности кадров на кинопленке интересует только специалиста, зрителю же он предъявляется способом проецирования кинопленки с магнитной звуковой дорожкой на экран со скоростью 24 кадра в секунду» [14, с. 15]. Соответственно, «кинотекст» как объект восприятия реципиентом определяется как «постановочный кинофильм, состоящий из образов, движущихся и статических, речи, устной и письменной, шумов и музыки, особым образом организованных и находящихся в неразрывном единстве» [14, с. 22].

Г.Г. Слышкин и М.А. Ефремова выделяют кинотексте две семиотические системы: лингвистическую и нелингвистическую, оперирующие знаками различного рода. Лингвистическая система обслуживается знаками-символами, нелингвистическая – знаками-индексами и знаками-иконами.

Лингвистическая система в кинотексте представлена, в свою очередь, двумя составляющими: «письменной (титры и надписи, являющиеся частью мира вещей фильма – плакат, название улицы или города, вход и выход, письмо или записка и т.д.) и устной (звучащая речь актеров, закадровый текст, песня и т.д.), которые выражены при помощи символических знаков – слов естественного языка» [14, с. 37].

Исследователи выделяют категории кинотекста, взяв за основу категории художественного текста [14; 7].

- Членимость. Кинотекст является дискретной единицей, что наблюдается, например, при использовании кино-видео материалов в дидактическом аспекте (см. 7): «кинотекст делится на эпизоды, обладающие формальной и содержательной самостоятельностью, которые можно демонстрировать отдельно».

- Связность. Содержательная и смысловая самостоятельность эпизода относительна, поскольку необходима опора на кинотекст в целом: «членимость и связность кинотекста представляют собой диалектическое единство» [14, с. 32].

- Проспекция и ретроспекция. В кинотексте события могут развиваться вперед и возвращаться назад, таким образом, создается ощущение многомерности и многоплановости мира кинотекста. Имеют место также проспекция и ретроспекция в узком смысле – «предвосхищение будущего, забегание вперед (flashforward) и воспоминание о прошлом (flash-back). Фрагменты такого рода нарушают пространственно-временной континуум, однако, они легко распознаются благодаря специальным сигналам – например, переходу от цветного изображения к черно-белому, к замедленной или ускоренной съемке, особому музыкальному сопровождению, резкой смене пейзажа, интерьера, костюма, внешности героев (постарели или помолодели)» [14, с. 32].

- Антропоцентричность. Центральной фигурой кинотекста независимо от темы и жанра всегда является человек, все, что заложено в кинотекст, имеет целью охарактеризовать человека и его окружение: пейзаж, интерьер и одежда.

- Локальная и темпоральная отнесенность. Отражение пространства и времени в кинотексте может проявляться по-разному: панорамы известных и легкоузнаваемых мест, пейзажи, интерьер.

- Системность. Каждый элемент кинотекста является частью общей системы, созданной коллективным автором (сценаристом, режиссером, оператором, актерами и т.д.), и функционирует в ней для выполнения единой цели.

- Целостность (завершенность). Характерная особенность текста, отличающая его от не-текста. «Специфика данной категории заключается в следующем: 1) тесная интеграция вербальной и невербальной составляющих, которые, будучи отделены друг от друга в рамках первичного просмотра отснятого материала, фактически теряют информативность; 2) наличие четких временных и пространственных границ; 3) наличие сигналов, обозначающих начало фильма – логотипа киностудии, названия фильма, а также эксплицитной надписи «Конец» или «Конец фильма» «the END», финальных титров».

- Прагматическая направленность. Побуждение реципиента к ответной реакции.

Вместе с тем, в кинотексте функционирует категория информативности. Важно отметить, что в кинотексте имеет место многоканальная информативность – с одной стороны, информационный поток разделяется по способу восприятия информации, с другой – по типу воспринимаемой информации. Среди способов восприятия принято выделять зрительный и слуховой, среди типов информации, согласно И.Р. Гальперину: а) содержательно-фактуальную (то, что мы видим и слышим), б) содержательно-концептуальную (которая отражает отношение автора), в) содержательно-подтекстовую (для понимания которой необходимо наличие определенных фоновых знаний – пресуппозиции) [17, с. 67]. Разделяя «информацию» и «информативность», И.П. Муха выделяет четыре типа информативности кинодиалога как особого типа текста: полная информативность, двойная информативность, интегративная информативность, комплементарная информативность [18, с. 93-154].

Данный перечень может быть расширен за счет категории интерпретативности. Представляется, что в случае с кинотекстом следует говорить о множественной интерпретации. Высказанная нами позиция передает идею У.Эко о «бесконечной интерпретации», которая выступает в качестве одной из постоянных движущих сил культурно-информационного развития человечества. «Открытое произведение устраняет возможность однозначной интерпретации, снимая опасность доминирования автора над смыслом текста» [6, с. 125]. Неслучайно многие исследователи отмечают способность разных знаковых систем сочетаться в едином «семиотическом (дискурсивном) пространстве» (в терминах И.И. Халеевой), что наиболее характерно для кинотекста. Кино как вид творческой деятельности направлено на передачу идей автора посредством знаков, оно сочетает в себе иконичность, индексальность и символичность, воспринимается в культурном контексте предыдущих произведений (интертекстуально), предполагает множественность интерпретаций. «Источником подобной множественности интерпретаций служит меняющееся состояние индивида и/или общества. С каждым конкретным актом семиозиса соотносится мир, познанный или познаваемый коммуникантами субъективно» [19, с. 52].

И наконец, кинотекст обладает модальностью. Поскольку кинотекст является продуктом коллективного разума, направленного на освоение действительности, можно в данном случае говорить о «сложном типе модальности» (в терминах Г.Г. Слышкина). В процессе восприятия кинотекста формируется еще один вид модальности – зрительский, функционирование которого проявляется на уровне кинодискурса и проявляется, прежде всего, в качестве ответной реакции реципиента, имеющей как имплицитное (изменение во взглядах, чувствах, мыслях зрителя), так и эксплицитное выражение (обсуждение на форумах, рейтинговые показатели).

На основе выделенных категорий можно констатировать, что кинотексту присущи универсальные текстовые категории. Однако указывая на коммуникативную функцию кинотекста, реализующуюся при взаимопроникновении двух принципиально отличных семиотических систем (лингвистической и нелингвистической), исследователи предлагают относить кинотекст к числу креолизованных текстов, «фактура которых состоит из двух негомогенных частей (вербальной языковой (речевой)) и невербальной (принадлежащей к другим знаковым системам, нежели естественный язык)» [20, с. 180-181].

Очевидно, это замечание требует пояснения, поскольку при таком подходе неучтенным остается динамический характер кинотекста, отличающий его от других видов креолизованных, мультимедийных текстов. Напомним, что анализ данных типов текста проводится на пересечении лингвосемиотики и теории текста и опирается на понятие «полимодальности как смешения разнородных кодов» (в терминах И.И. Халеевой). Диапазон поднимаемых вопросов перекликается с идеями М.М. Бахтина, Р. Барта, Ю.М. Лотмана, М. Хэллидэя о том, что «языковые значения (смыслы) формируются в процессе взаимодействия («диалога») семиотических систем в едином пространстве культуры, семиосферы, коммуникации. Главным объектом изучения становятся полимодальные (креолизованные) тексты. При этом рассматриваются проблемы порождения смыслов и интерпретации полимодальных текстов в художественной литературе, рекламе, газетно-публицистических текстах [5, с. 60].

В этой связи уместно, на наш взгляд, применить к кинотексту понятие «семиотической гибридизации» (в терминах О.К. Ирисхановой), представляющей собой «смешение разнородных в концептуальном и формальном отношении сущностей, приводящее к порождению новых значений и смыслов в системе языка и в дискурсе» [5, с. 12].

Принимая во внимание сказанное выше, считаем логичным рассматривать кинотекст как гибридный, гетерогенный текст, элементы структуры которого участвуют в акте семиозиса и формируют единое целое, не сводимое к сумме значений входящих в его состав компонентов.

Таким образом, кинотекст предстает как связное и цельное сообщение, выраженное вербальными и невербальными знаками, организованное в соответствии с замыслом коллективного автора, зафиксированное на пленке и предназначенное для воспроизведения и аудиовизуального восприятия зрителем/реципиентом.

В последние десятилетия лингвисты начинают оперировать понятием «кинодискурс» [21; 14; 15], что свидетельствует о расширении предмета лингвистики «кинотекста». В этой связи представляется важным следующее уточнение. Если понимать фильм как кинотекст, зафиксированный на пленке, а кинодиалог как «вербальный компонент художественного фильма, смысловая завершенность которого обеспечивается аудиовизуальным (звукозрительным) рядом в общем дискурсе фильма», тогда кинодискурс будет рассматриваться как целое / гипероним по отношению к обозначенным понятиям. Другими словами, кинодискурс включает в себя и кинотекст, и кинодиалог. Поясним нашу позицию.

Обратимся к существующим определениям кинодискурса. В концепции А.Н. Зарецкой кинодискурс рассматривается как «связный текст, являющийся вербальным компонентом фильма, в совокупности с невербальными компонентами – аудиовизуальным рядом этого фильма и другими значимыми для смысловой завершенности фильма экстралингвистическими факторами, такими как креолизованное образование, обладающее свойствами целостности, связности, информативности, коммуникативно-прагматической направленности, медийности и созданное коллективно дифференцированным автором для просмотра реципиентом сообщения (кинозрителем)» [15, с. 8]. Автор считает, что при анализе кинодискурса определяющими являются экстралингвистические факторы, участвующие в определении его сущности. В этой связи автор предлагает оперировать термином

«кинодискурс», так как при таком подходе предполагается учет вертикального контекста, который может включать в себя прецедентные дискурсы (киносценарии в различных вариантах, другие фильмы этого же жанра или этого же режиссера, книги, по которым снят фильм или которые в нем упоминаются), альтернативные варианты некоторых сцен, комментарии критиков.

При всей убедительности доводов в пользу правомерности высказанного подхода отметим, что позиция исследователя в определении «кинодискурса» весьма дискуссионна, поскольку «кинодискурс» рассматривается как «связный текст, вербальный компонент фильма, креолизованное образование», и, соответственно, происходит отождествление и пересечение понятий: «текст» и «дискурс».

Признавая за кинодискурсом такие функции как направленность на художественно-эстетическое воздействие на зрителя и коммуникативно-прагматический эффект, А.Н. Зарецкая говорит о воспроизводимости кинодискурса в виде одинаковых копий, его жесткой закрепленности, неизменности текста [15, с. 42], однако, эти характеристики присущи не столько кинодискурсу, сколько кинотексту.

Подход к определению кинодискурса с переводческих позиций разрабатывается С.С. Назмутдиновой, которая определяет его как «семиотически осложненный, динамичный процесс взаимодействия автора и кинореципиента, протекающий в межъязыковом и межкультурном пространстве с помощью средств киноязыка, обладающего свойствами синтаксичности, вербально-визуальной сцепленности элементов, интертекстуальности, множественности адресанта, контекстуальности значения, иконической точности, синтетичности» [21, с. 7]. Уточним, что данное определение разработано в приложении к переводу в кино и потому представляется адекватным для исследования «кинодискурса» с переводческих позиций.

Ю.В. Сургай определяет кинодискурс как «процесс воспроизведения и восприятия кинотекста, который включает в себя наличие конкретных пространственно-временных условий, участников, обладающих определенным культурным багажом, опытом и суммой знаний» [10, с. 8]. В этом определении прослеживается тенденция к рассмотрению кинодискурса с позиций традиционного подхода к анализу дискурса.

Таким образом, как показывает приведенный здесь краткий обзор, ученые весьма не единодушны при определении кинодискурса. Исходя из этого, с необходимостью встает вопрос об уточнении данного понятия и решения некоторых дискуссионных вопросов, которые позволят, на наш взгляд, приблизиться к решению данной проблемы.

Литература:

1. Большой энциклопедический словарь / Под ред. А.М. Прохорова. – М.: Большая Российская энциклопедия. – СПб.: Норинит, 1999. – 685 с.

2. Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры. – СПб.: Академический проект, 2002. – 551 с.

3. Цивьян Ю.Г. К метасемиотическому описанию повествования в кинематографе // Труды по знаковым системам. – Тарту: Тартуский ун-т, 1984. – Вып. 17. – С. 109-121.

4. Строение фильма. Некоторые проблемы анализа произведений экрана // Сборник статей / Сост. К. Разлогов. – М.: Радуга, 1985. – 278 с.

5. Барт Р. Ролан Барт о Ролане Барте. – М.: Ad Marginem, 2002. – 286 с.

6. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / Пер. с англ. и итал. С.Д. Серебряного. – СПб.: Симпозиум, 2007. – 502 с.

7. Матасов Р.А. Перевод кино/видео материалов: лингвокультурологические и дидактические аспекты / Дис. ... канд. филол. наук. 10.02.20. – М., 2009. – 167 с.

8. De Grauwe S. The cognitivist approach to film in the light of systemic-functional theory: a changing of the guards? – http://www.imageandnarrative.be/inarchive/narratology/sofiedegrauwe.htm. Дата обращения: 12.09.2012 г.

9. Иванова Е.Б. Интертекстуальные связи в художественных фильмах / Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Волгоград, 2001. – 16 с.

10. Сургай Ю.В. Интердискурсивность кинотекста в кросскультурном аспекте / Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Тверь, 2008. – 16 с.

11. Katz E. The Film Encyclopedia: The Complete Guide to Film and the Film Industry. – New York: Collins Reference, 2008. – 1570 p.

12. Kozloff S. Overhearing film dialogue. – Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 2000. – 323 p.

13. Ждан В.Н. Эстетика экрана и взаимодействие искусств. – М.: Искусство, 1987. – 495 с.

14. Слышкин Г.Г. Кинотекст: опыт лингвокультурологического анализа. – М.: Водолей Publishers, 2004. – 153 с.

15. Зарецкая А.Н. Особенности реализации подтекста в кинодискурсе: монография. – Челябинск: Абрис, 2012. – 191 с.

16. Мартен М. Язык кино. – М.: Искусство, 1959. – 292 с.

17. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: КомКнига, 2007. – 144 с.

18. Муха И.П. Категория информативности кинодиалога: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Иркутск, 2011. – 181 с.

19. Языковое творчество в динамике семиотических взаимодействий: монография. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2011. – 402 с.

20. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия. – М.: ИЯ РАН, 1990. – 239 с.

21. Назмутдинова С.С. Гармония как переводческая категория (на материале русского, английского, французского кинодискурса) / Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Тюмень, 2008. – 21 с.

Жумагулова В.И., Маткерим Д.А.

Кинодискурс пен киномәтін мағыналарынның айырмашылығын анықтау және түсіндіру

Мақалада кинодискурс фильмді қабылдаудағы сезімдер мен әсерлерді сипаттайды. Кинодискурс қалыпты құбылыстың кеңейтілген құрылыстың қалыптасуындағы күрделі, бір қалыпты жүйе болып табылады. Тәптіштеліп жүргізілген зерттеу арқылы киномәтін мен кинодиалог сөйлеу компонентерінің көмегімен жүзеге асырылуына мүмкіндік туғызады.

Тірек сөздер: *Кинодискурс, кинодиалог, киномәтін.*

Zhumagulova V.I., Matkerim D.A.

Delineation & interpretation of film text defitions & filmdisussion

The article movie-discourse understood as a process of perception of the film. It must be studied as a difficult, a nonuniform phenomenon of formation of the whole process which have an extended structure.

Key words: *Movie-discourse, film text, kinodialog.*

***

ӘОЖ 82-311.6

Зайкенова Р. З. *– филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті*
Балтабаева Н. С. *– Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты*
E-mail: *balnargiza@mail.ru*

ТАРИХИ РОМАН ТАҒЛЫМЫ

Аңдатпа. *Мақалада Қ.Жұмаділовтің романдарының тұтас бір кезеңнің тарихи шындығын, ұлттық көркемдік дүниетанымын ашып берген құнды шығармалар екендігін дәлелдеп көрсету.*

Тірек сөздер: *Роман, тарихи құндылық, ұлттық құндылық, тағдыр романы, әдебиет, повесть.*

Жан-жаққа шашырап, тағдыр талқысына түскен қазақ халқының қоныстанған аумағы Қазақстан Республикасының қазіргі территориясынан әлдеқайда кең шеңберде болғандығы – бүгінгі күні басы ашылған ақиқат. Сондықтан да Қазақстаннан тысқары өмір сүріп отырған қандастарымыздың тағдырына арналған шығармаларға талдау жасау – ұлттық әдебиетіміздің құрамдас бір бөлігін зерттеу болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда, Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, майталман қаламгер Қабдеш Жұмаділовтің орны айдан-анық. Оның 2003-2005 жылдары жарық көрген 12 томдық таңдамалы шығармаларының басым көпшілігі роман десек, мұның бесеуі таза тарихи тақырыпты қозғаса, басқа романдарында қазіргі дәуір дидары, замандас бейнесі, дүниетаным иірімдері әр қырынан ашылады. Жазушының «Бір түп тораңғы» (1981), «Сәйгүліктер» (1982), «Қарауыл» (1983), «Бір қаланың тұрғындары» (1984) сияқты повесть-хикаяттары мен «Көкейкесті» (1968), «Соңғы көш» (1-кітап, 1974; 2-кітап, 1981), «Сарыжайлау» (1977), «Тағдыр» (1988), «Дарабоз» (1994, 1-кітап; 1996,2-кіпап), «Таңғажайып дүние» (1999) «Прометей алауы» (2001), «Қылкөпір» (2002), «Атамекен» (2003) атты романдары қалың жұртшылыққа кеңінен танымал. Бертінде жазылған «Мәңгілік майдан» (2008) кітабына енген хикаяттары мен «Зауал», «Мерген», «Аманат», «Әмбебап әйел», «Есі ауысқан адамдар» қатарлы әңгімелері және де «Әділ сот алда. Ол – уақыт соты», «Ақ қағаз –арым, қара сия – қаным», «Жазушының жан айқайы қайдан шығады», «Менің өмір жолым оңай болған жоқ», «Ұлттан тыс тұратын әдебиет те, жазушы да болмайды», «Күреспен өткен ғұмыр» т.б. сияқты сыр-сұхбаттары мен мақалалары топтастырылған.

Соңғы екі жылда жазылып, бүгінгі күннің өзекті мәселелерін қозғайтын «Найман-Ана ескерткіші», «Тозақ оты», «Абылайдың ақырғы батыры» атты повесть-хикаяттары мен «Күйеу бала», «Абақты», «Кешірім», «Бір шөлмек сыра», «Фәни мен бақи дүние арасы», «Тоқымқағар» т.б. әңгімелері мен бүгінгі әдеби үрдістің барысын талдап, анығын айтатын мақалалары мен сыр-сұхбаттары мерзімді баспасөз беттерінде үнемі жарияланып келеді. Оның үстіне бұл еңбектері «Тозақ оты» деген атпен 2010 жылы жеке том болып, баспадан шығып отыр. Әсіресе, осындағы Қытайдың «Тарым» атты жазалау лагерінен жазылған кітаппен аттас повесть ондағы қазақ, ұйғыр тәрізді ұсақ ұлт оқымыстыларының басынан кешкен азаптың айнасы іспетті.

Ал 2011 жылы «Атамұра» баспасынан жарық көрген «Көкжал» атты жинаққа «Аранға түскен аққулар», «Көкжал», «Екі айырық жол» сияқты хикаяттары мен «Тұл

махаббат», «Қожайын», «Контузия», «Бір қызық сапар», «Басынан Қаратаудың көш келеді», «Біз бір ұядан ұшқанбыз», «Қағытпа қалжыңдар», «Әкім мырзаға ашық хат» сияқты әңгімелері мен халық жазушысы туралы жазылған оншақты мақала беріліпті. Сондай-ақ 2012 жылдың бір өзінде «Абылайдың ақырғы күндері», «Әріп пен Сара», «Ханның басы қанша тұрады» атты үш хикаят, «Донжуан қораз», «Қысыр кеңес», «Диктатордың ажалы», «Қараманның қарғысы», «Құрдастар», «Ағалардың алақаны», «Батырмен өткен бір күн», «Елім-айлап өткен өмір» т.б. сияқты әңгімелері баспасөзде жарияланды. Үнемі басылып келе жатқан сыр-сұхбат, ой-толғамдары өз алдына бір төбе.

Оның қаламынан туған шығармалар тақырыбының ауқымдылығы, көтерген мәселесінің сонылығы, идеясының терең шыншылдығы және стильдік тіл бітімінің көркемдігі туралы баспасөз беттерінде аз жазылған жоқ. Біз осының ішінде екінің бірі бара алмаған шекара мәселесі, оның екі жағындағы адамдар тағдыры егжей-тегжейлі сөз болатын «Тағдыр» романына тоқталмақпыз. Аталмыш роман жанрлық сипаты жағынан тарихи-көркем туынды болғанымен, бұл шығарма 1880 жылдары екі алып империя шекара бөліскенде қызыл сызықтың арғы жағында қалып қойған қазақтардың шежіресі іспетті. Цин (Чин, Ежен хан, Маншың) империясының (1644-1911жж.) 18-ғасырдың орта шенінде Орта Азияға дейін ірге жайып келуі, қазақ тарихында ұлт-азаттық көтерілістердің тууына аса үлкен ықпал жасады. Кейбір зерттеу еңбектерде Чин атауы қолданылады.Негізінде Чин, Цин, Еженхан, Маншың сөздері бір ұғымды береді. «Қытайды Шығыста Чин деп атайды, яғни Иисус Христос туғанға дейінгі 221-206 жылдары патшалық құрған бірінші монархиялық император әулетінің Цин деген атымен атап,бірақ Цин деудің орнына Чин деп бұрмалап кеткен. Бұл әулеттің негізін қалаушы Цин Ши-Хуан-ди деген кісі болған.Цин әулеті екінші буынында ішкі өзара соғыстардың салдарынан құрып кеткен»,-деген Шоқан Уәлихановтың тұжырымдамасына сай жазушы Цин деген атауға табан тірейді [1, 228 б.]. Роман сюжеті Тарбағатай өңірі, Құлыстай өлкесі және Маньчжур өкіметінің «Сунцзай-чан», яғни «жаңғырған қала» деп атаған бірақ қазақтар бөтен сөзге тілі келмегендіктен, Шәуешек деп атап кеткен қаласында, бас кейіпкер,тарихта болған адам, Демежан айналасында өрбиді. «Шәуешек»-түрік-монғол тілінде тостаған деген мағына береді.Былай ойлап қарасаң, шынында да, айдалаға келіп орнаған шара-аяқтай ғана шағын бекініске бұдан артық қандай ат қоюға болады», -дейді автор [2, 3 б.]. Шәуешек тағы бір зерттеу еңбектерде ру аты ретінде кездеседі.

1988 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Тағдыр» романының Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығынына ие болуы тегін емес. Өйткені тарихи шығарма жазғаннан кейін ондағы деректерге ешкім дау айтып, күмән келтірмеуі керек. Автордың өзі сол өлкеде туып өскендіктен, оған Демежанның ел ішіндегі өмірі, баққүндес ағайындармен, алпауыт халдайлармен тартысы бала жастан қанық болғанымен, сол кездегі Маншың хандығының ішкі-сыртқы жағдайы, орыс-қытай қарым-қатынасы, шекара бөлісінің жәй-жапсары әлі де толық емес еді. Сондықтан жазушы бір жылдай уақытын архивтерді ақтарып, тарихи зерттеулерге үңіліп, Маншың династиясының үш ғасырлық шежіресін бастан-аяқ сүзіп шығады. Әсіресе, соңғы жесір патшайым Цыси тұсындағы сарай төңкерістері мен оның Шынжаңға жеткен думпуін түгел оқып зерттейді. Шекара бөлісудің құжаттары: 1861 жылғы Петербург келісімі, 1881 жылғы Бежин келісімі, 1884 жылғы Шәуешек хаттамасы да назардан тыс қалмаған. Сол тұста Шәуешекте тұрған алғашқы орыс консулдары (Татаринков, Балкашин, Федоров т.б.), Тарбағатай аймағын билеген амбылар (князь, губернатор мағынасында) мен халдайлар (шекара қызметшілері), шекара бөлісінен кейін ел ішінде өткен алғашқы сайлау, қазақтан шыққан тұңғыш үкірдайлар (үкірдай-аға сұлтан дәрежелі лауазым)... Міне, осылардың бәрін де автордың өте жетік білуі – Шыңжан аймағындағы қазақтардың қоғамдық-әлеуметтік өмірінен толыққанды тарихи-көркем шығарманың жазылуына себеп болды.

Шығармадағы бас кейіпкер Демежанды әкесі Керімбай 13 жасында Тарбағатай және Алтай аймақтарының губернаторы, Цин империясының жоғары дәрежелі өкілі Ши-амбыға аманатқа тапсырады. Ол уақытта ру көсемдері өз балаларын бауырынан жырып, ұлыққа әкеп беруге тиіс болған. Сөйтіп Демежан Ши-амбының қолында қытай-маньчжур балаларымен бірге бір мектепте оқиды. Гимназияны бітірген соң, Ши-амбының шырмауынан шыға алмай, оның қолында қалып қояды.-Ал сенің өз басыңа келсек,-деді Ши-амбы дауысын соза, сөз арасында ыңылдап алатын әдетімен.-Сен жеке Керімбай зәңгінің ғана баласы емессің, менің де туған балам сияқтысың. Қаршадайыңнан менің қолыма өстің. Ханзуша (ханзу-қытайлар өз ұлтын осылай атайды) тіл үйреніп, осындағы бекзадалармен бірдей білім алдың. Мемлекеттің тілін, заңын білетін сен сияқты көзі ашық азаматтар біз үшін қашан да қадірлі.Күні ертең осындағы қазаққа бас болатын-сендер емессіңдер ме? [2, 24б.]. Орағытқан ұзын-сонар диалогтан кейін Ши-амбы Демежанды шекара бөлісіне қатысатын комиссияның құрамына кіргізіп отырғандығын айтады.

Шекара бөлісі тұсында елді тыныш ұстап, бей-берекет шашыратып алмауды Керімбай зәңгіге қатты тапсырған Ши-амбы, шекара бөлісі аяқталған соң, қыр еліне бірінші рет жаңадан сайлау жүретінін, зәңгілерді (зәңгі-болыс дәрежелес лауазым) біріктіріп, үкірдайлардың қол астына қарататынын, егер бытырап жүрген Төртуылдың басы бір жерге жиналатын болса,оған Керімбайдан артық үкірдайды шырақпен іздесең де, таппайтынын айтады. Шындығында Керімбай тарихта болған адам 1880 жылдан бастап, Төртуыл руының біраз жыл үкірдайы болады.

1860 жылдары екі империяның өкілдері өздерінің шекараларын қалай белгілеу мәселесі бойынша келіссөз жүргізді. Олар қазақ жеріндегі мемлекеттік шекара шебін белгілеу тұспалдарына көп таласып, ұзын-сонар айтыстан кейін барып бір мәмілеге келіп, 1864 жылы Шәуешек қаласында “Қытай-Ресей батыс солтүстік шекараны белгілеу келісіміне” қол қойды. Сонымен Қытай мен Ресейдің мемлекеттік шекарасының негізгі шеп шеңбері (линиясы) белгіленді. Осы келісім-шарттың 5-тарауында: “…Жер қайсы мемлекетке бөлінсе, онда отырған адамдар сол жерімен бірге сол мемлекеттің басқаруында болады”,-деп келісілген. Сөйтіп қазақтың жерінің Қытайға тиген бөлігінде отырған қазақтар жерімен бірге Қытайға, Ресейге тән болған өңірдегі қазақтар жерімен бірге Ресейдің басқаруына қарады [3, 15 б.].

Десе де, бұл келісім сол қалпында жүзеге аса қалған жоқ. 1864 жылғы батыс өлкелердегі ұйғыр-дүнген көтерілісі келіссөздердің жүргізілуіне кесірін тигізді. Көтеріліс нәтижесінде пайда болған Дүнген, Ұйғыр, Қашғар феодалдық құрылымдары өзара қырқыстарға ұшырап, сайып келгенде олар Қытай әскерлерінің соққысынан құлады. Қытаймен жанжалға барғысы келмеген Ресей 1879 жылы Құлжа өлкесінен кетіп,1881 жылы Санкт-Петербург шарты жасалды, ол бойынша Іле өлкесінің батыс бөлігі, яғни ежелгі қазақ жерлері Ресей жағында қалды. Бірақ Қытайдың да үлесіне аз тиген жоқ: өйткені өлкенің Қытай жағында қалған шығыс бөлігінде Найман руының 5000-дай қожалығы, яғни 20000-дай адамы бар 12 болысы (сыбан, байжігіт, қызай) көшіп жүретін еді. Сөйтіп бір халықты екі империя екі бөлікке бөліп алды [4, 66 б.]. Осы деректер романда терең ашылып, өзінің көркемдік шемімін тапқан.

1864 жылғы Шығыс Түркістанда болған көтеріліс туралы, осы өлкенің тарихын зерттеуге 20 жылын арнаған тарихшы Құрбанғали Халид (1843-1913) 1910 жылы шағатай тілінде Қазан қаласында басылып шыққан «Таварих хамсе- и шарки» атты еңбегінде бұл шабуылдан негізінен төртуыл елі көбірек зиян шеккендігін атап көрсеткен [5, 139 б.]. Бұл мәлімет тарих ғылымының докторы, профессор Н.Мұқаметханұлының «Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы» (1860-1920) атты монографиясында да жан-жақты талданған. Бұл арқылы жазушы келтіріп отырған деректердің шынайы өмір шындығынан алынғандығы айдан-анық көрінеді [3, 28 б.].

«Іленің халқы жергілікті мұсылмандар, қашқарлықтар мен тараншылар, манчжурлық әкімдер мен қытайлар қалаларда тұрады. Сибо мен солондар әскери

халық... Сибо мен солондар Манчжуриядан қоныс аударып келген тайпалар. Солондар шекаралық Саха-лян-ола округінен шыққан даурлармен (монғол тектес халық) тектес затында манчжурлар мен даурлардан өрген халық.Сибо- манчжурлар мен солондардан шыққан аралық тайпа. Олар бұл жерге осы өлкені жаулап алған кездерде ауысқан. Тараншылар-манчжур тілінде диқан деген сөз. Қашқардан қоныс аударылып келген шаруалар» – деп, Ш.Уәлиханов айтып отырған «сибо мен солондары» романдағы ең сұмпайы образ Мәтен амбы мен халдайлардың шыққан тегі [1, 394-395 б.]. Бұл мәлімет романда Демежанның ұстазы, Қытайдағы тарих ғылымының атасы Сыма-сяннан бастап, кейінгі оқымысты ғалымдардың еңбегін түгел тауысып, көп оқыған оқымысты, гимназияның директоры Ли-шансынның жазбаларын Ши-амбыға оқыту арқылы баяндалады.Жалпы қазақтың өткен тарихына шолу роман композициясына Ли-шансының қолжазбасы түрінде кіріккен. Ли-шансын образы ойдан алынса да, өз ісіне берілген, осы арқылы шәкіртін де баурай білген нағыз педагог-ғалым ретінде шынайы бейнеленген.

Цин империясы Жоңғарияны басып алғаннан кейін иен қалған өлкеге біре-саран маньчжур командирлері мен шахар, сібе-солон әскерлерінен сұрыпталып алынған қаталдығымен, ештеңеден тайынбайтын жанкештілігімен көзге түскендерін қалдырып, әскербасыларына халдай (хорылдай-шекара күзетінің жауапты адамы) деп атақ беріп, бұларды өзен бойындағы ең шұрайлы жерлерге қоныстандырады. Енді бұрынғы ойраттар мекеніне қамал-бекіністер салып, жаңадан әкімшілік аймақтар құрды. Хан ордасы саналатын бұрынғы Щорс тайпасының иелігіне Іле аймағы құрылып, оның орталығы Құлжа қаласына осы өлкенің бас қожасы – Жаңжұнның өзі жайғасты. Еренқабырға бөктеріндегі көшпелі хошуттар мекені енді Үрімжі аймағы деп аталатын болды. Ал торғауыттар мен дүрбіттер қоныстанған жақта Алтай, Тарбағатай аймақтары қалыптасты. Ең ақырында ежелден Шығыс Түркістан аталатын Жоңғария мен Қашқарияның бұрынғы есімі өшіріліп, бұл өлкеге ресми түрде 1884 жылы «Шынжаң» (қытайша -жаңа өлке) деп жаңадан ат қойды. Цин өкіметі 1760 жылдар шамасында егін салдыру үшін Жаркент, Құмыл, Хотан аймақтарынан Іле бойына 7000-ға жуық ұйғыр шаруаларын көшіріп әкелді. Кейін «тараншылар» (егіншілер) деп аталып кеткен ұйғыр шаруалары Жоңғар даласына осылай келіп қоныстанған еді. Осылайша азық-түлік, нан мәселесі шешілген соң, енді әскерді әйелсіз, некесіз ұстаудың қиыншылығы туғандықтан, Цин өкіметі ішкі өлкеден зорлағандай етіп, 10 мыңға жуық бойдақ қыздар мен жесір әйелдерді алып келді. Әйелдердің әдемісіне, жастауына ұмтылып, әскер арасында қатты жанжал шыққандықтан, Іленің Жанжұны адам баласының ойына келмейтін аса бір тапқырлық көрсетті. Ұзындығы кісі бойы келетін көп кенеп қаптар әзірлетіп, әйелдерді сол қапқа салып, аузын буып қойды да, сапқа тізілген әскер өз бағын сынап, рет-ретімен лотерея билетін суырғандай өздеріне бұйырған болашақ жарларын осылайша таңдап алады. Бұл күнде Тарбағатай, Іле аймақтарында ақ сүйек атанып, алшаң басып жүрген маньчжур, дахұр, сібе-солаң әулетінің көпшілігі сол «қаптағы әйелдерден» таралған ұрпақ болатын. Халдайлардың бастығы Шихалдай, Бахалдай, Дохалдай, Кехалдайлардың арғы әжелері осы қаптағы әйелдер екендігін біліп, оларды мұқатудың реті келгеніне Ши-амбы оқып отырған қолжазбасынан басын көтеріп, рахаттанып күліп алды. Ал Ши-амбының өзі таза қанды маньчжур тұқымынан. Мұның аталары 1616 жылы «Шығыс Алтан ордасы» деген қуатты мемлекет құрып, шығыстағы аса күшті мемлекеттің біріне айналды.Бүкіл Монғолияны басып алып, әбден күшейген маньчжурлар 1636 жылы бұрынғы атын өзгертіп, өздерін Цин (қытайша қасиетті деген мағынада) мемлекеті деп жариялады. Қытайдың әбден әлсіреуін күтіп отырған маньчжурлар 1644 жылы Пекинді басып алады. Сөйтіп сол кездегі есеп бойынша 300 миллион қытайды 300 мыңға жетер-жетпес маньчжурлар бағындырып алады. Содан бастап, 270 жылдай өздерінен мыңдаған есе көп халықты емін-еркін билеп-төстейді. Қан бұзылмас үшін маньчжур мен қытай некелесуге тиым салып, қалың қытайды өздері сияқты түгелімен айдар

қоюға мәжбүр етеді. Көктің ұлы асыл текті императордан бастап, барлық ұлықтар мен бастықтар тек маньчжур тегінен болуы керек. Десе де, салт-сана, тіл, дін жөнінен бұлар баяғыда-ақ қытайласып кеткен. Бұдан 2500 жыл бұрын өмір сүрген Конфуцийге жан теңгермей, соның ілімін қабылдап, оған Куңзі (данышпан, кемеңгер деген мағынада) деген атақ береді.

Цин империясы Жонғарияны басып алғаннан кейін қазақтардан бұл өлкеге ең алдымен басып кіргендер Аягөз, Ақшатау маңынан ауған Қызайлар мен Тарбағатайдың күнгейі Қатынсу бойынан асып түскен Төртуылдар еді. Бұларды Цин өкіметі үш бөлікке бөліп, Емілдің жоғары саласын «Бас Құлыстай» деп атап оны Жоңғардан қалған жұрнақ –қалмақтарға береді, олар өздерін қашан Жұмықтар келіп ығыстырғанша осында тұрды. Дөрбілжіннен бері Қамыстыға дейінгі аймақ «Орта Құлыстай» Төртуылдың иелігіне тиді. Ал Алакөлге дейінгі иен алқап Қызай мен Мәмбеттің үлесіне тиді. Қызайлар жүз жылға жуық осы өлкені мекендеп тұрды да, Керейлер көшіп келген соң, жер тапшылығынан Іле аймағына қарай қоныс аударуға тура келді. Қазақ руларының ішіндегі ең көп көшкен Абақ керейлердің бір бөлігі Монғолияның Қобда аймағына қарай асты да, бір бөлігі Баркөл, Еренқабырғаға қарай ішкеріледі. Бұл екеуіне де ілеспеген үшінші бір тобы Тарбағатайдағы Майлы-Жайыр тауларына келін қоныстанды. Сонымен Тарбағатай мен Алтай аймағында қазақтың орта жүзіне жататын екі үлкен ру бірлестігі қалыптасады. Оның бірі – наймандар да,екіншісі– керейлер.бұлардан басқа алты арыстан керейлермен қанаттасып жүретін аз ауыл уақ бар.Мұндағы найманның өзі үлкен үш тайпаға бөлінеді. Төртуыл және Байжігітке жататын Жұмық пен Мәмбет. Бұлардың әрқайсысы өз ішінен тағы тармақталып кетеді. Сөйтіп Жұмық сегіз зәңгі, Төртуыл жеті зәңгі Мәмбет алты зәңгі ел екен.Бұларға күн сайын қосылып жатқан төрт зәңгі керей мен бір зәңгі уақты қоссақ, Тарбағатайдағы қазақтың өзі әжептәуір елге айналады. Осы қолжазбаны оқу арқылы Ши-амбы бұл аймақтағы қазақтарды төрт үкірдайға топтастыруды ойластырады. Ақ патшаға қарайтын қазақтардың басқару жүйесінде де ру-тайпа бірлестігі қатты сақталатынын сол кездегі орыс консулы Н.Н. Балкашиннен сұрап, біліп алады.

Осы орайда Балкашин туралы бірер сөз айта кеткен жөн сияқты. Консул Николай Никонорович Балкашин 1858 жылы Мәскеуде Кадет корпусын бітіріп, оншақты жыл сондағы губернатор кеңсесінде істейді. 1881 жылы Құлжаны қайтарып беретін «Петербург шартынан» кейін Шәуешекте жаңадан Ресей консулдығы ашылғанда Балкашинге патша ағзамға шын берілген адал қызметкер ретінде қарап, оған зор сенім артып, бас консул етіп тағайындады.Ол 1882 жылдың 12 сентябрінде Шәуешекке келіп, өз жұмысын бастап кетеді. «Батыс Сібір,Орта Азия және Қытай иеліктері арасындағы сауда жолдары» деген еңбегі орыс географиялық қоғамы тарапынан жақсы бағаланды. Көзі ашық, білікті адам болғандықтан, романда орыс консулы өзінен жас кіші болса да, Демежанмен сыйлас, пікірлес жүреді. Өзі тұрған аймақта орыс пен қытайға қарағанда мұсылман халқының саны көп екенін ескеріп, Балкашин бар жұмысты жергілікті халықтың салт-дәстүр, дағдысымен санаса отырып шешті. Сол өлкедегі Ши-амбыға қателігін бетіне басып, айтқанын істетіп, айдағанына жүргізетін Балкашиннен басқа адам болған жоқ. Егер Балкашинмен шығыса (келісе) алмаса, Ши-амбының да аймақ әміршісі болуы екіталай еді. «Қай жерде қай халық көп болса, соларға жүгіну үлкен саясат еді, бұл жағынан хабары жоқ біреулер Балкашин мұсылман екен деп те жүрді»– дейді тарихшы Құрбанғали Халид [5, 169 б.]. Орыс тілін өте жетік меңгерген атақты қазақ ақыны Әріп Тәңірбергенов Семейдің Сергиополь уезінің басшысы Троицкиймен тіл табыса алмай, осы Балкашин консул боп тұрған кезде Шәуешекке келіп, тілмаш болып қызмет істейді. Балкашин кеткенде ол да өз еліне қайтып кетеді. Өкінішке орай, 1887 жылы Петербургке қайтып бара жатып, Шиху мен Манас арасындағы жолда дарынды орыс дипломаты Н.Н Балкашин қырықтан асқан шағында кенеттен қайтыс болады. Егер 1907-1908 жылдары Балкашин консул болып тұрғанда Демежан сияқты елге ықпалды

адамның жазықсыз дарға асылып кетуіне жол бермес еді. Себебі Цин өкіметі ол кезде Ресейдің сенім артқан адамымен санаспайтын халде емес, құлаудың аз-ақ алдында құлдыраған кезеңінде тұрған болатын... Романдағы Демежан дарға асылар алдында орыс консулы Соковтың келгенін көріп, үміт оты жылт еткендей болуы тегін емес. Бірақ Соков Балкашин емес те, Мәтен-амбы Ши-амбы емес қой.

Сөйтіп Ши-амбы қазақтар тұратын аймақты төрт бөлікке бөліп, тұңғыш үкірдайларды сайлайды. Соның бірі Демежанның әкесі Керімбай зәңгі еді.

Үкірдайлар мен зәңгілерді сайлау кезінде Құлбай деген бір бай зәңгі болуды армандап, Ши-амбыға ішінде үлкен көк айғыры бар отыздай жылқыны бір-ақ айдап әкеп өткізген-ді. Ши-амбы тізімнен шатасты ма әлде басқалардың бергені асып түсті ме, Құлбай ешбір мансапқа ілінбей атаусыз қалған-ды.

- Тақсыр... тақсыр! Мен көк айғырдың иесі Құлбаймын ғой. Сонымен маған тигені не болды? Елге кім болдым деп барайын?- деді ұлықтың аузынан шыққан сөзді қағып алғысы келгендей құлағын тосып.

Ши-амбы оны ұмытып қалған секілді. Қасындағы сібе тілмашы Дабынтай оның сөзін қытайшаға аударғанда ғана, «апыр-ай, осы қазақтар-ай» дегендей қабағын кіржитті де:

– Та бұ шың!– деп орнынан қозғала берді.

– Не айтты? Не айтты мына кісі?– деп, Құлбай ентелей түскен.Тілмаш ыңғайсызданып, иығын көтерді де:

– Өзіңіз де естідіңіз ғой, «Та бұ шың» деп тұрған жоқ па..–деген-ді.

Осыны естуі мұң екен, Құлбай тілмаштың сөзін түгел айтқызбай, Ши-амбының соңынан тұра жүгірді. Сірә, жаңағы «Та бұ шың» деген сөзді көп мансаптың бірі деп ұқса керек.

– Рахмет, тақсыр! Маған сол «Табышың» да жетеді. Бұл жақсылығыңды өмірі ұмытпаспын-ау. Енді Жұмықтың жуандары менімен санаспай көрсін! –деп, Ши-амбының тартынғанына қарамай, қолын алып сілкілей берді [2, 167 б.].

Сөйтіп, Құлекең ауылына барғанда, арнайы мал атап сойып кіші-гірім той жасайды.Келе-келе бұл оқиға ел аузында күлкіге айналып, әлгі кісі өле-өлгенше Құлбай табышың атанып кетеді. Та бұ шың – қытайша «ол болмайды» деген сөз екен. Романда тоңмойын, надан адамның бет-бейнесі осындай күлкілі штрихтармен нанымды түрде беріліп отырады.

Аймақ әміршісі Ши-амбының орынбасары, Тарбағатайдағы халдайлар кеңесінің бастығы Ши-халдай Демежанды қазақтардан шыққан кең тынысты, қайраткерлігін, қабілеттілігін біле тұра, қайда салса да бұзып-жарып шығатын біліктілігінен, әділеттілігінен сескеніп, орайы келсе, көзін құртып жіберуді ойластырады. Керімбай үкірдай ауырған күннен бастап, төртуыл атқамінерлерінің біразы үкірдайлықтан үміткер еді. Ши-халдай мен оның артында тұрған айдары тоқпақтай халдайлардың тұтас тобы Демежанды құлату үшін қазақтармен тіл табысады. Ши-халдай төртуыл жуандарының арасына жік салып, әрқайсына жеке-жеке уәде беріп, үкірдайлықтан үміттендіріп, Ысқақтың қолтығына дым бүркіп, Демежанға қарсы қайрап салады. 67 жасында Керімбай қайтыс болғаннан кейін, қазақ салтына жүйрік Ши-амбы қыр еліне төртуылдың бар билігі әзірше Демежанның қолында болатынын айтып, өз қолымен жазылған грамота-хатты Ши-халдайдың қолына ұстатып, Керімбайдың бата оқырына деп өз атынан атан түйе,тайтұяқ жамбы бастатқан бір тоғыз ақтық жіберетқізеді. Құлық-сұмдық, пәле-жаланы жеті қырдың астындағыны болжайтын көреген құмалақшыдай білетін Ши-амбы төртуыл зәңгілерінің меселін қайтару үшін мұны әдейі істейді. Расында да, желдің қай бағыттан соғатынын аңдап қалған ру басылары әзірше сыр алдырмай, Керімбайдың қырқынан кейін көкек айының ортасында Шәуешектегі төртуыл елінің сайлауында Демежанға амалсыз дауыс береді. Бірақ аймақ әміршісі Ши-амбы олардың жәшікке салған шарларын санамай-ақ, дүйім елдің көзінше Маншың өкіметінің Уаң (ақсүйек, князь мағынасында) дәрежелес шенін білдіретін, көк тасты

тәжіні Демежанның басына өз қолымен әкеп кигізеді. Бірақ өз билеушілерінің таза өз руларынан болмай, керей тайпасынан жаралуы төртуыл ұлықтарына іштей бір енжарлық туғызып, көңілдері олқы күйінде аттанады.

Сөйтіп, Демежан Тарбағатай аймағын мекендейтін төртуыл елінің үкірдайы болады. Ши-амбыға тілмаш болып жүрген кезінде,1880 жылдары екі елдің шекара бөлісі тұсында комиссияның құрамында болып шекара сызығы жүретін межені нақты айқындауда, қырғын болып кететін талай қиын-қыстау сәттерден екі жақты да аман сақтап қалады.Шекара бөлісі тұсында неден болса да тайынбауға дайын тұрған қарулы қазақтарға істің мән-жайын түсіндіріп, екі жақты да қантөгістен сақтап қалса, шекара бойына тақау отырған қазақтардың екі елдің қайсысына қараймын десе де ерікті болуы және қараған жағынан өріс-қоныс берілу мәселесінің шешілуіне де ықпал жасайды. 70-тен асқан шағында Ши-амбы қызметінен кетеді, оның орнына келген Мәтен амбының саясатына Демежан бірден қарсы шығып, жайылым жерді жөнсіз егіншілікке айналдыру, сондай-ақ егіншілік жерлер мен суды халдайлардың жеке иелігіне беруге қарсы батыл қарсылық білдіреді. Мәтен амбының парақорлығын әшкерелейді. Демежан тағдырына байланысты романдағы осы оқиғалар тарихи деректермен нақтылы үндесіп жатыр.

Мәтен амбы мен Ши-халдай өздерінің қылмыстарын қалайда жасырып қалу үшін қолдан келген қастығын аямай Демежанның көзін құртудың амал-айласын ойластырады.Ең алдымен Қызылбаланың Ысқағымен тіл біріктіріп, оны қаруландырып, Демежанға жабылатын жаланың бастаушысы, себепкері ретінде пайдаланады. Жамбылды (қорған) қорғайтын полицейлермен қоса келген Ысқақ полицейлердің мол шоғырына Демежан тұрған үйді қоршатып,жанында қалған бір жас полицейді дереу өлтіртеді де, Демежанның қорасындағы талдың түбіне көміп кетеді. Сосын өтірік шу-шұрқан шығарып, полицейлердің бәрін жинап, қайтадан Шәуешекке алып кетеді. Қаскүнемдердің мұндағы есебі Демежан өзін ұстауға барған полицейлерге қарсы шауып, ақыры, «өкімет адамын өлтірді» деген жаланы жабу болатын. Сценарий бойынша ертеңінде одан да көп полицеймен тергеушілер тобын келтіртіп, «өздері көмген дайын өлікті» тауып алған болып, Демежанды дереу тұтқындайды. Осы бетте Демежан абақтыда сұрақсыз, дәненесіз ұзақ жатады. Демежанды ақтаған халық атынан жазылған арызды тексеруге шыққан өкіл князь Дуаньді Мәтен амбы бастаған халдайлар және сол халдайлардың ықпалынан шыға алмайтын, Мамырбек төре, Ысқақ бастаған қолында билігі бар қазақтар Шепейзі деген жерден қарсы алады. Жазушының суреттеуінде бұл өңір ұрттам суы жоқ сексеуіл жыңғыл ғана өсетін, жергілікті халық «Тозақ-жетеу, Шепейзімен сегіз» дейтін алыс жол, Оның үстіне жан шыдатпайтын масасы бар. Жол азабынан әбден қажыған князь Дуаньді бәрі ортаға алып, Демежанды қаралайтын қағазға қол қойдырып алады да өзін Жайыр тауының жайлауына әкеліп жақсылап күтіп сый-сияпат жасап жібереді. Сонымен бірге өкілге Шәуешекке баратын ендігі жол өкілдің басып келген жолынан да ауыр екенін айтып, үрей тудырады. Сөйтіп алдауға түскен өкіл Демежан басына төнген ауыр қылмысты ашудың орнына халдайлармен ауыз жаласып, істі жауып кетеді. Демежанның ісі ақ болғанмен, осындай қолдан жабылған жаланың, бюрократтық машинаның құрбаны болып, 1908 жылы дарға асылады.

Қытай отаршыларының сан алуан зобалаңын бастарынан өткере жүріп, онымен күресе жүріп, халықтық рухани құндылықтарды, ұлттық болмысты сақтап қалған қандастарымыздың тарихи тағдыры туралы Қазақстандықтар тұңғыш рет Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» (1974,1981), «Тағдыр»(1988) романдары арқылы танып білді Бұл романдар жанрлық сипаты жағынан тарихи көркем туындылар болғанымен, алғашқы романда 20-ғасырдың ортасына дейін Қытайда ғана сақталған көшпенділер тұрмысы, олардың ұлт-азаттық жолындағы күресі, Шығыс Түркістан мемлекетінің күйреуі, сол өлкеде Қызыл империяның орнау кезеңі (1950-1960), ұрпақ қамын ойлаған қандастарымыздың бір бөлегінің ата жұртқа қалай келіп қоныстанғаны туралы сөз болса, екіншісінде патшалық Ресей мен көршілес Цин

империясының 19-ғасырдың 80- жылдарында Шығыс Түркістан мен Орта Азиядағы иеліктерін айқындап, шекара сызығын тартқанда, осы өлкені жайлаған қазақ қонысын да қақ жарып өткендігі тарихи деректер негізінде сипатталады. Аталмыш екі шығармадағы Ысмайыл, Күдері, Қанағат би, Қайынбай, Жағфар, Естай, Нартай, Оспан, Тұрсын, Шәкен, Керімбай, Нұрбек, Демежан, Балкашин, Жасыбай т.б. сияқты кейіпкерлер тарихта нақты болған адамдар.Бұл шығармалардың тарихи сипаты келтірілген дерек көздерінің нақтылығымен ерекшеленеді.

Сонымен Қ.Жұмаділовтің романдары тұтас бір кезеңнің тарихи шындығын, ұлттық көркемдік дүниетанымын ашып берген құнды шығармалар екендігін уақыттың өзі дәлелдеп отыр. В.Г. Белинскийдің: «Ізгі ниетті адамның қай-қайсысы да туған жермен өзінің қандас туыстығын, өзінің жан-тәнімен байланысты екенін терең сезінеді» – деген сөзі жазушыға арнайы айтылғандай [6, 20 б.].

Әдебиеттер:

1.Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: «Жазушы»,1985. – 397 б.

2. Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. 7-том. – Алматы: «Қазығұрт», 2005. – 318 б.

3. Мұқаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 336 б.

4. Арғынбаев Х. Мұқанов М., Востров В. Қазақ шешіресі хақында. – Алматы: «Атамұра», 2000. – 279 б.

5. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса (Бес тарих). – Алматы: «Қазақстан», 1992. – 304 б.

6. Даналардан шыққан сөз. Нақылдар жинағы. (Жинап, құрастырып, орыс тілінен аударған Асылов Ұ.). – Алматы: «Мектеп», 1987. – 438 б.

Зайкенова Р. З., Балтабаева Н. С.

Ценность исторического романа

В данной статье рассматриваются романы К.Жумадилова, являющиеся историческими ценностями, которые смогли отразить национальное художественное мировоззрение того периода.

Ключевые слова: *Роман, историческая ценность, народная ценность, судьба романа, литература, повесть.*

Zaikenova R., Baltabayeva N.

Value of the historical novel

This article discusses the novels of K.Zhumaliev that are historical values, which could open the national art world of the period.

Key words: *novel, historical value, people value, the fate of the novel, literature, story.*

***

ӘОЖ 821.512.122.32.09

Қадыров Ж.Т. *– филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті*
Жәмбек С.Н. *– филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті*
Қошанова Ж.Т. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті*
E-mail: *zhkadyrov_777@mail.ru*

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Аннотация. *Бұл мақалада М.Жұмабаев поэзиясының көркемдік әлемі талданып, өлеңдеріндегі сөз қолдану ерекшеліктері салыстырылып, үндестігі айқындалады. Мағжан поэзиясының өзегі болып табылатын махаббат, сүйіспеншілік тақырыбының мәні сипатталады. Ақынның этногеникалық текпен байланысты символистік тәсілді шебер қолданылуы қарастырылады.*

Тірек сөздер: *поэтика, символизм, романтизм, фольклор, поэзия, проза, образ, символикалық меңзеу, этногеникалық тек, ырғақ.*

Мағжан Жұмабаев поэзия әлеміндегі жарық жұлдыз, қайталанбас құбылыс. Оның қуатты, бойға жігер, жүрекке от беретін рухты үні, ізденістері мен жаңашылдығы қазақ әдебиетін ХХ ғасырдың басында-ақ Еуропа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтерді.

Мағжан поэзиясының тіл кестесі, лирикасындағы сыр сезім тоғысы, суреткерлік пен ойшылдық оқырманын талай рет тамсандырып, небір дуалы ауыздардың ілтипатына ие болып, өзіне тәнті еткен. Атын атауға жасқанып, бұқпантайлаған заманда да тасты жарған тас бұлақтың суындай нәрлі поэзия жасырып оқыған талай жүректі өзіне баурап, өзгеше күйге бөлегені шындық. Мағжан поэзиясының осынау құдірет күшін өз замандастары толық мойындап, кейі ашық, кейі жұмбақтап болса да жазып та, айтып та кеткен.

Мағжан шығармашылығының биік деңгейге көтерілуінде халық ауыз әдебиетінің маңызы зор болған. Поэтикасының пайда болуы, көркемдік стилінің тууы, образ жасау принциптерінің дамуын, шығармасындағы халық тілінің айшықты кестелерінен дәстүрлі фольклордың элементтерін кездестіруге болады, фольклордағы көркемдеуші құралдарды пайдалануда да өзіндік стиль ерекшелігі болған [1, 208 б.].

Мағжан Жұмабаев өлеңдерін оқи отырып, өзі көп айтатын тылсым буғандай әсерге енесің, таңғаларлық күй кешесің, ойлар мен толғамдардың терең тұңғиығына сүңгіп, әсем суреттер дүниесіне кіресің, не суық, не жылы, әлде жарық, әлде көмескі сезімнен хабар беретін алуан бояудың сырларына қанығып, ақынның құдіретті шеберлігін мойындайсың.

Ақын тау туралы толғансын, не дархан даланың кеңдігін жырласын, тіпті көл немесе жазғы таңды, қысқы кешті, егінді, не жар, күн, ай жайында айтсын, бірінші кезекте өзінің дүние түсінігі, ішкі жай күйі тұрады, сонысымен айнала әлемді бірге толғандырып, бірге тебіренеді.

Ақын жырларында табиғат пен адамның жан дүниесі бірге өріліп, бірге қанаттасып жатады. Әлем құбылысы санамен, көңілмен үндесіп, сұлу, сырлы, тіпті кейде ақыл-ойға сыймайтын фантастикалық суреттерді көз алдыңа келтіреді. Сөз көбіне ойдың білінер-білінбес сыртқы қауызы ғана сияқты көрінеді де, ақынның құдіретті шабытымен кестелеген түпкі мағына сурет болып санаңа еніп, сезіміңді

қалай билеп алғанын білмей де қаласың. «Жазғы жолда» деген өлеңінде ақын былай дейді:

Дала. Дала. Сар дала!
Жапан түзде бір қара...
Шілде. Оттай ыстық күн.
Дала – өлік. Жоқ бір үн.

Ж.Аймауытов Мағжанның ақындық өнері туралы: «Суретті, кестелі, көркем сөз Мағжаннан табылады, Мағжанды ақындық жағынан сөзсіз Пушкинге теңеуге ауыз барады», - деп анық та ашық жар салды. Мағжанның ақындық табиғатын тап басып таныған ол Мағжанды «ұлт ақыны», яғни ұлтын сүйген ақын деп біледі. Оны Пушкинге теңеуінде де осы негіз жатыр. Мұның өзі ұлылардың ең алдымен ұлтына қызмет етерінің, ұлтына еткен еңбегі арқылы өзгелердің де жүрегіне жол табарын танытады. Ал Мағжанды ақындық шеберлігі мен суреткерлік шеберлігі жағынан Пушкинге теңеген тек Жүсіпбек Аймауытов қана емес, Валерий Брюсов те оны «қазақтың Пушкині» деп атаған [2, 331 б.].

С.Мұқанов М.Жұмабаевқа: «Әдетте Абайды философ ақын, Мағжанды лирик ақын дейміз. Абай ақылдың ақыны да, Мағжан сезімнің ақыны» деп баға берген. Махаббат – әлем поэзиясындағы Абай арқылы жаңаша жаңғырды. Ол жырлаған «Айттым сәлем, Қаламқас», «Көзімнің қарасы» сияқты өлеңдері махаббат сезімдерін асқақ гимнге айналдырып жіберді. Ал табиғатынан лирик М. Жұмабаевтың шығармашылығында да махаббат тақырыбы айрықша орынға ие. Мағжан Жұмабаев поэзиясынан кеңес тұсында датталмаған, күйе жағылмаған өлеңді табу қиын. Махаббат лирикасына дейін сынға ұшырады [3, 38 б.]. Мағжанды өз кезінде ақын ретінде танытқан да осы махаббат жайлы өлеңдері болатын. Бұл туралы кезінде Ж. Аймауытов «Ақын махаббатқа сенеді, жүрегі сезеді, махаббатсыз өмірде мағына бар деп білмейді. «Көңілді ашатын, жалынды басатын, жалғыздыққа, зарыққанда, талыққанда жүрекке ем болатын жалғыз ғана махаббат, адам шын сүйсе, махаббат жүректі жыралайтын тікенек! Жар сүйсе жүрек жазылады, сүймесе өледі, махаббат – бір тәтті у, дүниенің у-шуы махаббаттай күшті әсер бере алмайды» – міне ақынның махаббатына көзқарасы. Бірақ махаббатты мәңгі деп ұқпайды. Кейде махаббат тез сөніп қалуға мүмкін деп қарайды» деген пікір айтқан. Бұл жолдарды Жүсіпбек Мағжанның «Махаббат не?» өлеңінен жазған.

Махаббат – бір тікенек,
Жүрекке барып қадалар.
Бақытсыз ғой бұл жүрек,
Тамшылап одан қан ағар [3, 38 б.].

«Сүйгенім анық» атты өлеңіндегі сезімнің, яғни махаббаттың да өзгеретіндігін жырлаған.

Алдағаным жоқ,
Арбағаным жоқ,
Сен сөзіме, сұлу қыз!
Тап сол сағат
Сүйгенім хақ,
Куә мынау көп жұлдыз!
деген жолдарды меңзеп отырғандай.
Әйел сүйем, бірақ емес сендерше,
Мен сүйемін, жан-денесін бергенше.
Жан денесін бірдей алам, улаймын,
Қысып сүйем, құшағымда өлгенше, -

деп жырлаған ақын үшін махаббаттан күшті нәрсе жоқ. Өмірдегі ең қымбат, ең асыл – махаббат. Ол оны тақ пен тәжге де, тіпті дүниенің бар байлығына да айырбастамайды. Өйткені шын ғашық болудан артық бақыт жоқ. Ақын:

Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы, тәтті у тарады қаныма.
Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін
Патша тағы, бүкіл дүние малына», -

деп жырлайды. Сезімді бұлайша асқақтата жырлау бұрын-соңды қазақ поэзиясында кездесе бермейтін. Мағжан Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқасындағы» «саған құрбан мал мен бас» деген ойларды ары қарай дамыта, тереңдете алып кетіп, махаббаттың сиқырлы сезімінің құдірет күшін жан дүниесімен жайып салады. Сүйіспеншілік сезімдерінсіз адамдардан адамдық істер күтуге болмайды. Махаббат – адам өмірінің мәні. Ақын тағы бірде ғашығыңды:

«Жалындап күйіп,
Бір ғана сүйіп,
Өлсең де болмай ма?» –

деп сауал тастай жырлайды. Өйткені адамды адам қылатын, ақынды ақын қылатын – махаббат. Гүл болмаса, бұлбұлдың сайрамайтындығы сияқты, ғашық болмаған ақын да жырлай алмайды. Шын сүйген ақын ғана шабыттанып, шын жырлай біледі.

Сүйіспеншілік – Мағжан поэзиясының өзегі, қаны, жаны, жүрегі. Оның «Сүй, жан сәулем», «Төгілген шашы», «Күміс нұрлы ай», «Шолпан», «Сүйгенім анық», «Хор сипатты қарындас», «Жас сұлуға», «Сәуле», «Гүлсім ханымға», «Жұлдызды жүзік, айды алқа ғып берейін» т.б. өлеңдерінде адам жанының сүйгеніне деген не бір тылсым сырлы әсем өрнек тапқан. Осы өлеңдерінің қай-қайсы болса да өзінше бір әлем, бір-бірін қайталамайды. Шетінен самалдай соғып, жібектей желпіп, жүректі тербетіп, ғажап бір күйге бөлейді [3, 39 б.].

Символизм алғаш әлем әдебиетінде романтизммен бірге болды. Кейін романтикалық сарын өршіл және кері тартпа болып екіге бөлінгенде, ойды бейнелеп жеткізуде шындық пен жалғандықтың ара салмағын өлшеп көрсететін әдеби құралға айналып, XIX ғасырдың ортасында әдебиетте романтикалық сарын мен реалистік шындыққа қосымша жаңа әдеби әдіс болып, Еуропа және орыс әдебиетінде қалыптасады.

Нәтижесінде символизмге реализм тәсілі енеді де, сол арқылы символизмдегі образдап айтар ойдың аясы кеңейіп, мазмұны өзгеріп, романтикалық сипаты реализмге ауысады. Қоғамдағы саяси ахуалдың өзгеруіне байланысты, бірде күшейіп, бірде жоғалып отырады. Оны пайдаланушылардың да көзқарастары әр түрлі болады. Өмірдің шындығын шығармада ашып жазудың қажеті жоқ, оқыған адам қалай қабылдаса солай болуы керек дегендер, сөз сиқыры арқылы айғақ образды ойларын оқырман санасына сендіру арқылы жеткізіп қайғыртып, қуантып, түрлі көңіл күйге бөлеуі керек деушілер де табылды.

Сондай-ақ символизм – қоғамдық басқару жүйесіндегі кемшіліктермен көзқарасы келіспегендерді қоғамнан аластаудағы, қоғамдық бәсекелестік күшейгенде, тәртіп сақшыларының қолданған қаруы да болған. Бұдан символизмнің үлкен күрделі процестерді бастан кешіп, дамып келе жатқандығы, оның өміршеңдігі ғана емес, тағдырының да көп жағдайда қоғамдық билікпен тікелей байланысты болғандығына дәлел.

Себебі ашық айтылған ой бақылауға алынып кудаланса, баспасөзде жазылған пікірлерді цензура жібермеді. Осыдан келіп мағынасы сырғымалы, ойы екі ұшты, тұманды тұйыққа тірейтін, абстрактылы, философиялық шығармалар пайда болды. Ол бастапқыда поэзияда көрініс берсе, кейін прозаға ауысты [4, 19 б.].

Мағжан өзінің «Толқын» деп аталатын өлеңінде сөзден сурет жасай отырып, толқындардың тебіренісі әр түрлі болып келетіндігіне назар аударады. Сондықтан оның толқындары нәзік, сырттай қарағанда өмірге қатер тудырмайды. Сылдырап

аққан бұлақтың бетінде бірде көпіршіп, бірде иіріле ағатыны зиянсыз. Еркелей күліп, еріне басып, бірін-бірі қуалай ойнап, жылтырай жылыстап, сырғанай сырғып ағатын арық сулары мен бұлақтардың бетінде мың бұрала билейтін қарапайым толқындар. Оны Мағжанның қызықтайтын себебі, су аққан кезде табиғаттың өзі тудырып, қызықтырып барып тарап кететін құбылысынан. Қасына жақындағысы келгенді шетке қақпайтын жылы мінезді болғандығынан қатерлі емес. Солай көрінсе де Мағжан оның қимылына, біріне-бірі жұтып жіберетін адамдардың жымысқы әрекетін көреді. Толқынмен толқын сырласып бірін-бірі қуалай алдап, еркелей ойнатып, жар-жағалай жарыса жүгірген болып, абайсызда итеріп құлатып жіберген соң, өтірік жылап көз жасын сүртіп, жағалауға кейін қарай шегініп, өзге толқындардың соңынан ілесіп, көрінбей кететін адам әрекетінің образын ойға салады. Жартасқа сүйеніп көз жасын сүртіп, сылқ-сылқ күліп, бірінің ізін бірі аңдып, қуалай жорғалап, жоғалып жататын адам тағдырымен астарлайды. Осылайша философиялық қиялында өмірдің толқынды құбылысының қозғалысын ойға салғандай образдайды. Бұл – Мағжанның сөз суреткері екендігіне куә. Онда адам өміріне қатер төндіретін таудай үлкен толқындар болмағанымен, сыбырлай сылдырлап, былдырлап ұрланып аққан толқындардың да, назарға іліге бермейтін қатерлі тұстары бар екендігін аңғартқандай болады. Мағжан ескі қоғамдағы маманның орнын жаңаның ауыстыруын су бетіне көтеріліп келіп, көрінбей жоғалып кететін толқынның образында бейнелейді. Бұл – ұрпақты ұрпақ ауыстыратын өмірдің философиялық құбылысы. Өлеңнің сыртқы суретінен табиғаттың көркем көрінісін көрсек, ішкі астарынан адам тағдырын танимыз [4, 24 б.].

Мағжанның символистік тәсілін екі арнада қарастыруға болады. Алғашқысы, этногенетикалық тегімізбен байланысты. Себебі, Мағжанның шығармашылығы қазақ әдебиетінің ояну дәуірімен тұстас келгендіктен, ұлтының көне тарихын тірілту арқылы ұлттық санасына қозғау салуға ұмтылды. Екіншісі, Еуропа және орыс әдебиетінің озық тәсілдерін пайдалана отырып, қазақ әдебиетін жанрлық және көркемдік жағынан байытты. Этногенетикалық тарихымызға назар аударсақ, қазақ символизмінің алғашқы бастауы тау шатқалдарындағы қашап салынған суреттерден басталған. Ата-бабаларымыз дүние танымдарын аңдардың, құстардың образында бейнелеп отырған. Бұл сол кездегі ата-бабаларымыздың ойларын суреттермен образдап айта білгендігін дәлелдейді. Демек, қазақ даласындағы тау шатқалдарына қашап жазылған суреттер образды ойлау адам жаратылысымен бірге келе жатқандығын дәлелдейді.

Тұспал сөз бен астарлы сөзде халықтардың өмір салты, жеке адамдардың тағдыры, олардың арасындағы қарым-қатынастар мен іс-әрекетіне қозғаушы болған себепкер сөз болады. Тұспалдап тудырудың тәсілі шексіз, ол ақынның тапқырлығына, ұшқыр қиялына да байланысты болып келеді. Себепсіз ән тумайды. Ән бойындағы астар мен тұспалдың мәнін ашу үшін оны тудырған өмірлік жағдайларды анықтамаса, мәнін түсіну де қиын. Тұспалдап айту Ақан серінің өлеңдерінде мол кездеседі. Ақан Жамал деген қыздың атын арабтың үш әрпімен жұмбақтаса, Ыбырай өз сүйіктісін «Гәкку» дейді. Біржанның «Ләйлім Шырақ», «Көлбай-Жанбай» әндерінің негізі шідерді «жоқтау» тәрізді болып көрінсе де, шындығында кәріліктің аяғына тұсау бола бастағандығын білдіреді.

Символист ақындарды ақсүйектер әдебиетінің өкілдері дейтін сыры да осыдан. Ендеше ойды бейнелеп айту тәсілі, этногенетикалық қанымызбен қабысып, көнеден келе жатқан дәстүр десек, С.Кенжеахметов: «Қазақ халқының символизмі, ұлттық психологиямызға негізделген. Ол ішкі сезімдер мен іс-әрекетті сөзбен айтпай, ыммен, ишарамен, қимылмен, еппен сездіретін ұғымдар болып табылады. Мұны әдет-ғұрып деп атайды», - дейді. Осы әдет-ғұрыптарды өзінің пайдалану тәсілдеріне қарай қолданудың нәтижесінде, ішкі көңіл-күй сезімдерін тапқырлықпен сыртқа шығарып отырған. Ым мен қимылды іс-әрекетте қолдану көп сөзді шығындамай, ойды астарлай айтудағы бір тәсілі. Ата-бабаларымыз ыммен білдіретін ойларын орынсыз қолданбай, белгілі мақсатқа бейімдеген. Ол поэзияға түскенде көркем әдеби

тәсілге айналған. Сондықтан тілмен айтып жеткізе алмаған ойды ишарамен, ымдап білдіру ұлт ғибратының бір қыры деп қарағанымыз жөн. Бұдан ел ішіндегі алауыздықты пәтуалы сөзбен тоқтату үшін, бет пішіндегі мимикалық қозғалыс пен сесті қимылдарды да қолданғандығын байқаймыз. Ендеше, ойды бейнелеп айтудың да адам тәрбиесінде маңызды міндет атқарғандығына көз жеткіземіз [4, 37 б.].

Елінің мұң мен зары кенеуінен асып тұрған кезеңдерде жазылған «Қысқы жолда» деген өлеңінде жасырын тұрған символикалық меңзеу бар.

Қараңғы түн, сар дала,
Көрінбейді айнала.
Боран соғып тұр борап,
Жолды басқан құр сорап,
Астымдағы жануар
Құлағын қайшыландырып,
Зорға борт-борт желеді, -

деп, сол кездегі қазақ халқының басына түскен ұлы нәубеттен ұлтының аман шығарына Мағжан көңілі күдікпен қарайды. Лирикалық қаһарман мінген Қаракөк «Зорға борт-борт» желеді. Борт-борт желіп келе жатқан ақынның көңіл күйі, ақынның ғана емес тарихтың айрық жолы тағдырын шешпек халықтың көңіл күйі. «Ашуы ашыған у, ойы кермек» болған ақын бұдан әрі:

Боранын тәңірі ашпады,
Жол білінбей бастады
Көрінген бір жарық жоқ,
Босаңсиды Қаракөк
Сар далада адасып,
Суық кебін жамылып
Қаларын кім біледі?-

деп, қазақ халқының алған бағыты, бет бұрған күрес жолы дұрыс па деген сұрақ қояды. Ақын жаны жауап таба алмайды, күмәні көп.

«Суық кебін жамылып,
Қаларын кім біледі?»

деген күдікті көңілде күңіренген күрсініс бар [5, 341 б.].

Жүрегі сезімтал, ойы жүйрік ақын қазақ халқының алдында тұрған сан тарау жолдың қиындығын ерте сезгендей. «Жазғы жолда» деген өлеңіндегі:

Айнала – өлім, ешбір үн,
Жапан түзде жалғызбын.
Перісі неге келмейді.

Немесе:

Жол жыландай иіріліп,
Шаң ерініп үйірілген,
Ешбір леп жоқ, тып-тыныш.
Аңсап есім жия алмай,
Көзімнің жасын тыя алмай,
Өлсем екен тұншығып, -

деген өлең жолдарынан ақынның нәзік жанымен астасып жатқан түйіткіл мұңды танимыз. Жаздың жадыраңқы суретінен де, қыстың қытымыр түрінен де ақын жаны тыншу таппайды. Табиғат суреті мен ел тағдырын салыстыра бейнелі де бедерлі сурет жасайды. «Қараңғылық қоюланып келеді» деген өлеңінде:

Пеш ішінде шоқ ақырын сөнеді,
Сөнген шоқты үріп бала күледі.
Ой басты ма? Әлде көзім талды ма?
Мөлт-мөлт етіп көзіме жас келеді, -

деп, қазақ халқы үшін қараңғылықтың бұрынғыдан бетер қоюланып келе жатқандығына, қазақ елін жарық таңға жеткізер сәулелі үміттің алыстығына налиды [5, 342 б.].

«Сағындым», «Сарғайдым», «Түс», «Анама», «З-ға» сияқты өлеңдері Мағжанның түрмеде жазған шығармалары. «Сарғайдым» деген өлеңінде ақын:

Сарғайдым күннен-күнге қуат кеміп,
Қалың ой – жылан жүректі еміп.
Ақырын бітіп барам жанған шамдай,
Көзіме ыстық жастар мөлт-мөлт келіп.
Жасаған! Тез алатын ажал жоқ па?
Қинама, тез өлейін, ұшыр оққа! –

деп, түрмеде ауыр хал кешіп, темір торға қамалған ақын жанының арпалысын танытады. Ақынның тілегені – өлім емес, ерлік. Өлім түрмеден де табылады, ақын ондай өлімді місе тұтпайды, ерлік өлімді қалайды. Ол өзінің «Алдамшы өмір» деген өлеңінде осы рухтағы өршіл ойын нәзік сезімге көмкеріп береді:

Өмір, шіркін, бықсып ақырын сөнеді,
Үміт, шіркін, тотығады өледі.
Өлді үміт, мен де ұзамай өлемін,
Соққы жеген сорлы жүрек біледі.

Өлең шумақтарын оқып отырып ақынмен бірге егілесің, мұңаясың. Бірақ ақын үмітінің сөнбейтініне сенесің. Бостандықтағы ой-армандарының орындалмай қалғандығы ақынды уақытша налытады. Торыққан көңіл жанына саяны өлімнен іздейді. Ақын сөнген үміттен өлімді артық көреді [5, 345 б.].

ХХ ғасырдың басында әдебиет әлемінде қатар қанат қаққан ақындардан Мағжан Жұмабаевтың басты ерекшелігі өлең өрімінің өзгеше сұлулығы мен саздылығында, бұрынғыдан ақталған ырғақ пен әуезділік үрдісінің жаңа үйлесім табуында.

Мағжан туған табиғатты жырлап, кіршіксіз тазалықты, сезімнің тұнба тұнығын содан іздейді. Ақынның шерлі жүрегі соған ғана тағат тапқан. Ол туған табиғаттың сұлулығын паш етіп, адам мен табиғат бірлігінен нақтылық іздейді. Ақынның табиғатты жырлаған өлеңдері: «Қайық», «Жел», «Толқын», «Көкшетау», «Алатау», «Жазғытұры», «Күз» және т.б. Оның лебінен жылылық ескен әдемі өлеңінің бірі – «Жел».

Мазасы жоқ жел ерке,
Оянып ап тым ерте,
Жорғалай басып кетеді.
Тыныш жатқан түс көріп,
Көлдің бетін кестелеп,
Оны әуре етеді.

Мұнда ақын желдің «ерке мінезін», ешкімге мойынсұнбас еркіндігін баса жырлайды. Өйткені ақын жаны да сол еркіндікті аңсайды.

Мағжан – қазақ поэзиясының саздылығын, әуезділігін арттырған, соған көңіл бөле отырып, арғысы француз, бергісі орыс символистерінің өлеңдерінен дәстүр тапқан ақын. Еуропа ақындарының шығармашылығындағы мөлдір бұлақтан сусындай отырып, оны қазақ поэзиясының сұлулығымен үндестіре білген ақын. Мағжанның жаңашылдығын осы тұрғыдан таныған жөн. Мағжан – қазақ поэзиясының жарық жұлдызы ұлы Абайға еліктей отырып, ұлы ұстаз жолын ұстанғанмен өзінше жол табудан жалықпай, көп ізденген жан. Өлеңдеріндегі табиғат суреттері, оның тылсым шақтары ақын көңіл-күйімен, мұң-қайғысымен, қуаныш-шаттығымен қат-қабат келіп отырады. Осының бәрі тұтаса келіп, Мағжан суреттеп отырған дәуірдің бейнесін толық ашып береді. Сондықтан да бейнешілдікті ең шырқау биігінде көрсету үшін, ақын өз басындағы қайғы мен қасіретті, мұң мен зарды халық басындағы ауыр күндерін астастыра жырлайды. Ол қандай сөз қолданса да талғап, ой таразысынан өткізіп, өлеңнің ішкі-сыртқы тұтастығының сай келіп отыруын көздеген. Өйткені оның өлеңдерінен басы артық, бос сөздерді кездестіре алмайсыз. Қай өлеңін алсаң да белгілі бір ырғақпен, әдемі әуезбен, сөз өнерінің сиқырлы әлеміне тарта береді. Сондықтан да Мағжанның «суретті, кестелі, көркем сөзі» ешкімге ұқсамас өзіндік өрнек.

Мағжан – қазақ поэзиясында өзіндік жаңашылдығы мен дәстүр қалыптастырған, соны ізденістері арқылы өзіндік өнерпаздығына ғана тән әдеби әдістер әкелген ақын. Ол қазақ лирикасына сыңғырлаған нәзік әуез нәрін құйып, ұлттық рухты ұлттық сезімнен қуат алған өзгеше үнмен жырлады [5, 351 б.].

Мағжан Жұмабаев – ұлтымыздың мақтанышы, халқымыздың бағына туған жарық жұлдызы. Мағжандай ақынның өлеңдерімен сусындап өскен ұрпақ – бақытты ұрпақ. Ол жастарға, яғни бізге, үлкен сенім артып, еліміздің атақ-даңқын шарықтататын жас ұрпақ екеніне кәміл сенген.

Әдебиеттер:

1. *Қанарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232 б.*
2. *Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: оқулық. – Алматы, 2012. – 408 б.*
3. *Ысқақұлы Д. Әдебиет алыптары. – Астана: Фолиант, 2004. – 304 б.*
4. *Қанарбаева Б. Мағжан символист: Зерттеу. – Алматы, 2007. – 288 б.*
5. *Жұмабаев М. Өлеңдері, прозасы және әдеби зерттеулер. – Петропавл, 2006. – 428 б.*

Кадыров Ж.Т., Жамбек С.Н., Кошанова Ж.Т.

Художественный мир поэзии Магжана Жумабаева

В данной статье путем анализа художественного мира поэзии М.Жумабаева, сравнения особенностей применения слов выявлены особенности созвучия его стихов. Описываются значение темы любви, влюбленности, которые являются актуальными в его творчестве. Рассматривается мастерское применение элементов символизма, связанных с этногенетическим происхождением поэта.

Ключевые слова: *поэтика, символизм, романтизм, фольклор, поэзия, проза, образ, символическое направление, этногенетическое происхождение, пауза.*

Kadyrov Zh.T., Zhambek S.N., Koshanova Zh.T.

The artistic world of magzhan zhumabayev's poetry

The given article deals with the analysis of the artistic world of M. Zhumabayev's poetry through the comparative interpretation of the peculiarities of vocabulary use and the common features of assonance. It also focuses on the concepts of love and amorousness – relatively topical themes in his works.

The paper scrutinizes the proficiency of application of the symbolic elements connected with the ethnogenetic background of the poet.

Keywords: *poetics, symbolism, romanticism, folklore, poetry, prose, image, symbolic direction, ethnogenetic background, pause.*

***

УДК 81(574)

Абуханова А.Г. *– кандидат филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Кожахметова Р.Б. *– магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *rauwan_91@mail.ru*

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА "АТ" В КАЗАХСКИХ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Аннотация. *Статья посвящена анализу вербализации концепта "ат" в казахском языке. Особое внимание уделяется проблеме соотношения слова и концепта, которая до сих пор не получила свое окончательное разрешение. В статье подтверждается имеющееся в когнитивный лингвистике мнение о том, что концепт репрезентируется многими знаками (как языковыми, так и неязыковыми). Палитра используемых средств чрезвычайно многообразна, зависит от авторской индивидуальности и глубины проникновения в национальную картину мира.*

Ключевые слова: *Концепт, когнитивная лингвистика, ментальные сущности, картина мира.*

Концепт – это ментальная сущность, которая имеет имя в языке и отражает культурно-национальное представление человека о мире.

К концу XX века лингвисты поняли, что носитель языка – это носитель определенных концептуальных систем. В каждом концепте сведены воедино принципиально важные для человека знания о мире. Система концептов образует картину мира (мировидение, мировосприятие), в которой отражается понимание человеком реальности, ее особый концептуальный «рисунок», на основе которого человек мыслит мир. Таким образом, на рубеже тысячелетий на первый план в лингвистике выходит проблема ментальности, ибо концепты – ментальные сущности [1, с. 24].

Термин "концепт" до сих пор не имеет единого определения, хотя он прочно утвердился в современной лингвистике. Исследованием его плодотворно занимаются Н.Д. Арутюнова [2], А.П. Бабушкин [3], А.Вежбицкая [4], Е.С.Кубрякова [5], В.Н. Телия [6], Р.М. Фрумкина [7] и др. По мнению Р.М.Фрумкиной [7], наиболее удачное определение концепта дает А.Вежбицкая, которая понимает под концептом объект из мира «Идеальное», имеющий имя и отражающий культурно-обусловленное представление человека о мире «Действительность» [4, с. 11]. Д.С. Лихачев под концептом понимал «своего рода алгебраическое выражение значения, которым человек оперирует в своей письменной речи» [8, с. 6]. Концепт, по определению Ю.С. Степанова, – это «ячейка» культуры в ментальном мире человека [9, с. 43], а культурно освоенные смыслы – это не только прямые связи с референтом, но и те невидимые нити ассоциаций, которые основаны на общей культурной памяти народа-носителя языкового сознания. Р.М. Фрумкина определяет концепт как вербализованное понятие, отрефлектированное в категориях культуры [7, с. 98]. С точки зрения В.Н. Телия, концепт – это продукт человеческой мысли и явление идеальное, а следовательно, присущее человеческому сознанию вообще, а не только языковому. Концепт – это конструкт, он не воссоздается, а «реконструируется» через свое языковое выражение и внеязыковое знание [6, с. 175].

Концепт является единицей ментального лексикона и представляет собой совокупность значений, ценностей и норм как результат познавательной деятельности человека. В ментальном лексиконе человека хранятся не только

значения, но и «предзначения» [8, с. 15], все вызываемые данным словом чувственные образы, созначения, оценки и коннотации, личные и коллективные, преломленные сквозь призму той или иной культуры в языковом сознании. Концепт в когнитивной лингвистике – это единица, открывающая доступ к пониманию того, «как концептуализируется мир через призму языка и какую картину мира демонстрирует изучаемый нами и отдельно взятый язык» [5, с. 46]. Языковые проекции концептов репрезентируют не только лингвистически освоенный мир в виде языковой картины мира, но и своеобразие способа освоения мира.

Одной из центральных теоретических проблем когнитивной лингвистики остается проблема соотношения слова и концепта. Такие исследователи, как А.П.Бабушкин, Г.Г. Слышкин, С.Г. Воркачев и ряд др. полагают, что концепт всегда имеет словесное выражение, обязательно назван словом, иначе нельзя говорить о существовании концепта. С.В. Кузлякин вообще отождествляет концепт и слово: «в число концептов включаются лексемы, значения которых составляют содержание национального языкового сознания» [9, с. 147].

Имеется и противоположная точка зрения. Так, например, Каюмова Д.Ф. считает, что концепты можно подразделить на вербализованные - для которых есть в системе регулярные языковые средства выражения и которые регулярно овнешняются в коммуникативном процессе в данной языковой форме, и невербализованные, не имеющие в системе языка регулярных, стандартных средств языковой объективации или имеющие только косвенные способы языковой объективации и вербализуемые искусственно в условиях принудительно поставленной задачи [10, с. 44].

Поиски определения концепта, его ментальной специфики были тесно связаны с проблемой классификации концептов, которой исследователи уделяли большое внимание. Интенсивное развитие когнитивной лингвистики, теоретическое осмысление понятия «концепт» и типологии концептов привело исследователей к пониманию того, что концепт представляет собой зонтичный термин, объединяющий разные виды ментальных явлений, функцией которых является структурация знаний в сознании человека [10, с. 42].

Концепт - категория мыслительная, ненаблюдаемая, и это дает большой простор для ее толкования. Категория концепта фигурирует сегодня в исследованиях философов, логиков, психологов, культурологов, и она несет на себе следы всех этих внелингвистических интерпретаций.

Д.С. Лихачев примерно в это же время использовал понятие *концепт* для обозначения обобщенной мыслительной единицы, которая отражает и интерпретирует явления действительности в зависимости от образования, личного опыта, профессионального и социального опыта носителя языка и, являясь своего рода обобщением различных значений слова в индивидуальных сознаниях носителей языка, позволяет общающимся преодолевать существующие между ними индивидуальные различия в понимании слов. Концепт, по Д.С. Лихачеву, не возникает из значений слов, а является результатом столкновения усвоенного значения с личным жизненным опытом говорящего. Концепт в этом плане, по Д.С. Лихачеву, выполняет заместительную функцию в языковом общении [8, с. 8].

Е.С. Кубрякова предлагает такое определение концепта: *«Концепт* - оперативная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, квант знания. Самые важные концепты выражены в языке» [11, с. 45].

В.И. Карасик характеризует концепты как «ментальные образования, которые представляют собой хранящиеся в памяти человека значимые осознаваемые типизируемые фрагменты опыта» [1, с. 59], «многомерное ментальное образование, в составе которого выделяются образно - персептивная, понятийная и ценностная

стороны» [1, с. 71], «фрагмент жизненного опыта человека» [12, с. 3], «переживаемая информация» [12, с. 128], «квант переживаемого знания» [12, с. 361].

А.А. Залевская определяет концепт как объективно существующее в сознании человека персептивно - когнитивно - аффективное образование динамического характера в отличие от понятий и значений как продуктов научного описания [13, с. 39].

Н.Н. Болдырев разграничивает конкретно-чувственные образы, представления, схемы, понятия, прототипы, пропозиции, фреймы, сценарии или скрипты, гештальты [14, С. 36-38]. С.Г. Воркачев выделяет концепты высшего уровня и обычные концепты [15, с. 67]. Г.Г. Слышкин выделяет первичные и вторичные концепты, метаконцепты (которые образуются в результате осмысления продуктов предыдущей концептуализации и в которых реализуется рефлексия носителя языка [16, с. 5], а также пропорциональные, сформировавшиеся, формирующиеся, предельные и рудиментарные лингвокультурные концепты [16, с. 7]. В.И. Карасик разграничивает параметрические и непараметрические (регулятивы и нерегулятивы) концепты. М.В. Пименова выделяет следующие виды концептов: образы (Русь, Россия, мать), идеи (социализм, коммунизм) и символы (лебедь) [17, с. 8], а также концепты культуры, которые делятся на несколько групп: универсальные категории культуры - время, пространство, движение, изменение, причина, следствие, количество, качество; социально-культурные категории - свобода, справедливость, труд, богатство, для русских - достаток, собственность; категории национальной культуры - для русских это воля, доля, соборность, душа, дух; этические категории - добро, зло, долг, правда, истина; мифологические категории - боги, ангел-хранитель, духи, домовой [17, с. 10]. Существуют и другие классификации. Концепты-представления, как правило, объективируются в языке преимущественно лексическими единицами конкретной семантики. Фрейм - мыслимый в целостности его составных частей многокомпонентный концепт, объемное представление, некоторая совокупность стандартных знаний о предмете или явлении. Сценарий (скрипт) - последовательность нескольких эпизодов во времени; это стереотипные эпизоды с признаком движения, развития. Гештальт - комплексная, целостная функциональная мыслительная структура, упорядочивающая многообразие отдельных явлений в сознании. Гештальт (термин Х. Эренфельса, австрийского искусствоведа конца XIX века), представляет собой целостный образ, совмещающий чувственные и рациональные элементы, а также объединяющий динамические и статические аспекты отображаемого объекта или явления. Типичными гештальтами являются концепты, объективированные такими лексемами, как очередь, игра, пытка, любовь, судьба и др. Таковы основные типы концептов по характеру концептуализируемой информации. Существенной для линговокогнитивного исследования оказывается также типология концептов по характеру их «наблюдаемости», объективированности для человека.

Исследования последних десятилетий, представленные в работах Н.Д. Арутюновой [2], В.Н. Телия [6], [18], В.А. Масловой [1], А.Вежбицкой [4] и др., показывают, что язык и культура настолько взаимосвязаны, что практически составляют единое целое и не могут функционировать друг без друга; обе системы имеют комплексный характер, связаны с мышлением и коммуникацией.

В.Н. Телия определяет лингвокультурологию как научную дисциплину, исследующую "воплощенные в живой национальный язык материальную культуру и менталитет и проявляющиеся в языковых процессах в их действенной преемственности с языком и культурой этноса", и расматривает лингвокультурологию как "...часть этнолингвистики, которая посвящена изучению и описанию корреспонденции языка и культуры синхронным их взаимодействием" [6, с. 217-218]. Автор указывает на совпадение в основном задач лингвокультурологии с задачами этнолингвистики. В другой работе В.Н.Телия определяет задачи лингвокультурологии, выделяющие ее из этнолингвистики в самостоятельную область, и призывает описывать "...взаимодействия языка и

культуры не только в ее этнических формах, но и в формах национальной и общечеловеческой культур" [18, с. 102].

Концепт, связанный с образом лошади, с понятием «лошадь», с лексикой, обозначающей лошадей или соотносящейся с лошадьми, является универсальным, поскольку он занимает очень важное место во многих лингвокультурах, но одновременно в каждой из них наполнен своим содержанием. Данный концепт своеобразен в каждой лингвокультуре и, соответственно, не может быть обозначен каким-то одним словом.

Образ лошади и лексика соответствующего семантического поля присутствуют в пословицах и поговорках, существующих в различных языках: конь о четырех ногах, да и то спотыкается; all lay loads on a willing horse, жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы. Жақсы атын мақтар, жаман қатынын мақта. Жақсы аттың тісін ашпа, жақсы адамның жасын сұрама. Жақсы аттың жалын сатқанша, жақсы жігіттің арын сақта. Аттының сыры иесіне мәлім. Алдыңғы айылдың батқанын, иесі білмес ат білер. «Там, где находится лошадь, там не бывает нечисой силы», «Без коня казак кругом сирота».

Концепт "лошадь" присутствует в языках целого ряда народов. Целостный образ лошади (гештальт) представлен в произведениях живописи, скульптуры, литературы во многих мировых культурах. Так, замечательный русский писатель А.И. Куприн пишет о лошади следующее:

"Лошадь гораздо щедрее, чем человек, одарена инстинктами и физиологическими чувствами. Слышит лошадь лучше кошки, обоняет тоньше собаки, она чувствительнее к ходу времени, к перемене погоды…. Нет ей равного на земле животного" [19, с. 148].

В лингвокультурологическом толковом словаре русского языка С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой концепт "Лошадь" представлен следующими тремя значениями. Например:

Лошадь – входит в число типичных русских 1. мифологических образов; 2. выступает как стереотипный образ; 3. может употребляться для характеристики человека.

Лошадь – одно из самых мифологизированных животных [20, с. 162].

В казахской культуре подобно многим другим животным, лошадь амбивалентна: связана одновременно и с плодородием, и со смертью. Издревле лошадь использовалась как основное транспортное животное, в силу этого лошадь воплощает связи с потусторонним миром, воспринимается как проводник на тот свет.

"Ат" является типичным казахским мифологическим образом, потому что как наиболее почитаемое животное "Ат" достойно воспето в героических сказаниях казахов. По мнению В.Я. Бутанаева, «имя человека и лошадь в тюркских языках носит идентичное звучание «ат», ибо в эпической жизни богатырь неразрывно связан со своей лошадью [21, с. 73].

З.Д. Попова и И.Я. Стернин в своей работе "Когнитивная лингвистика" установили, что концепт не привязан к одному языковому знаку – он выражается многими знаками как языковыми, так и неязыковыми, и никогда полностью не выражается. Любой концепт находится в мозгу разных людей, составляющих то или иное общество; имея общую часть для всех, он включает и множество варьируемых признаков – социальных, групповых, индивидуальных. Концепты, а с ними и концептосфера, постоянно развиваются, какие-то признаки они теряют, какие-то приобретают, какие-то видоизменяют. Поэтому, чтобы получить через анализ языка более или менее полное представление о признаках концепта, входящего в концептосферу конкретного народа, желательно привлечь к исследованию не только лексикографическое, но и психологически реальное его наполнение, включая его оценочное, эмоциональное, энциклопедическое содержание, отражаемое в том числе паремиями, ассоциативными полями и т.п. [22, с. 212].

В нашей работе рассматривается вербализация концепта "ат" в казахском языке.

В казахском языке концепт "ат" описывается в казахских народных сказках "Құрым сары айғыр мен сыншыл шолқар", в притче Абая Құнанбаева "Науша батыр", в поэме Ильяса Жансугурова "Құлагер", в очерке Ғафу Қайырбекова "Тұлпар туралы аңыз", в рассказ Сәбита Мұқанова "Жылқы" и др.

В произведениях казахских художников концепт "ат" также получил свое воплощение: в картине Жениса Какенулы "Сәйгүлік семантикасы", в картине Әбілхана Қастеева "Бие сауу", в картине Қанапия Телжанова "Көкпар" и др. Художник Жеңіс Кәкенұлы так пишет об этом концепте: "Басқа суретшілер жылқыға адамды мінгізіп суреттесе, мен жылқыны адам деңгейіне көтердім" [23]. В картине Есенгали Садырбаева "Охота кочевников".

Казахский акын Ильяс Жансугуров так описывает лошадь в своем стихотворения "Жырым жылқы":

Жасымнан жылқы десе менің жаным,
Атырдым жылқы ішінде өмір таңын.
Жапанда жел жылқының үстінде өскем,
Мекендеп өмірімде аттың жалын.
Мал сырлас, аттың сыры маған мәлім,
Жырым жылқы, жүйрік ат салған әнім.
Аспан асты, жер жүзі кең сахара
Күн көріп атам қазақ келген мәлім.
Қазақтың жылқы аңсатқан жарлы, байын,
Жарлыны жалғыз атсыз алды уайым.
Сүйген жар, сенген достан жақын жылқы,
Білген жан бекер демес аттың жайын.
Бірге өскен бала күннен құлын, тайым,
Тор құнан көке мінген күн-түн сайын.
Аптада ағарса да сақал, шашым,
Атымды не бетіммен ұмытайын! [24].

В данном стихотворени концепт "ат" вербализуется в следущих словах и словосочетаниях: аттың жалын, аттың сыры, жырым жылқы, жүйрік ат, құлын, тай, тор құнан.

Казахский акын Тайыржан Оразхан так описывает лошадь в стихотворении "Жылқы туралы":

Біздің ел ертеден-ақ жылқы баққан,
Қолға алғаш үйретіп, ноқта таққан.
Жүйріктерін ішінде таңдап мініп,
Сын сағатта ерлері жауға шапқан.
Биені еппен сауып, күбі піскен,
Қымыз ішіп дерт көрмей, батыр өскен.
Саумал ішкен сырқаттың көзі ашылып,
Бала-шаға қуанып ойнап кеткен.

В данном стихотворени концепт "ат" вербализуется в следущих словах и словосочетаниях: ақ жылқы, бағу, ноқта, батыр өскен, қымыз, алғаш үйрету, биен, сауу, күбі пісу, дерт көрмеу, саумал ішу.

Наша работа подтверждает имеющееся в когнитивный лингвистике мнение о том, что концепт репрезентируется многими знаками (как языковыми, так и неязыковыми)

Палитра используемых средств чрезвычайно многообразна, зависит об авторской индивидуальности и глубины проникновения в национальную картину мира.

Литература:

1. *Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М., 2011. – 296 с.*
2. *Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999. – 640 с.*
3. *Бабушкин А.Б. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж., гос. ун-та, 1996. – 86 с.*

4. *Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 416 с.*

5. *Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. –245 с.*

6. *Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвакультурологический аспекта. – М., 1996. – 217 с.*

7. *Фрумкина Р.М. Прагматика новый взгляд // Семиотика и информатика. – 1994. – Вып. 34. – с. 98-113.*

8. *Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – Т.52. – №1. – с. 3-9*

9. *Степанов Ю.С. Концепт. Структура концепта. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004. – с. 42-67.*

10. *Каюмова Д.Ф. Сравнительная когнитивная лингвистика: Краткий конспект лекций. – Казань: Каз.федер.ун-т., 2013. – 110 с.*

11. *Кубрякова, Е.С. Возвращаясь к определению знака. Памяти Р. Якобсона // Вопросы языкознания. – 1993. – №4. – с. 45.*

12. *Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты: сб. науч. тр. – Волгоград – Архангельск – Перемена, 1996. – с. 3-16.*

13. *Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВорГУ, 2001. – с. 36-44.*

14. *Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивный лингвистики. – 2004. – №1 – с. 18-35.*

15. *Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – №1. – 2001. – с. 64-72.*

16. *Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепта и метаконцепты / Дис... д-ра филол. Наук. – Волгоград, 2004. – 323 с.*

17. *Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово, ИПК "Графика", 2004. – 386 с.*

18. *Телия В.Н. О методологических основаниях лингвокультурологии // XI Международная конференция "Логика, методология, философия науки". – М., 1995. – с. 102-106.*

19. *Куприн А. Каштанка, Белый пудель и другие истории о животных. – М., 1904. – 177 с.*

20. *Ожегов С.И., Шведова Н.Ю.Толковый словарь русского языка // Под ред. Д.Н. Ушакова – М., 1998. – 330 с.*

21. *Бутанаев В.Я. Традиционные способы введения скотоводства у хакасов // Вопросы этнограграфии Хакасии/отв.ред.Я.И.Сунчугашев.– Абакан. 1981. – №1 – с. 68-81.*

22. *Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. – М., 2007. – 314 с.*

23. *Женис Какенулы в "Сәйгүлік семантикасы" – www.m.inform.kz/kz/article/2628856. Дата обращения: 07.02.2014 г.*

24. *Ильяс Жансугуров стихотворения "Жырым жылқы"- www.argymaq.kz/?p=564. Дата обращения: 13.06.2014 г.*

Абуханова А.Г., Кожахметова Р.Б

Қазақ поэтикалық мәтіндеріндегі "Ат" концептінің вербализациясы

Мақалада қазақ поэтикалық мәтіндеріндегі "Ат" концептінің вербализациясы анықталады. Сөз және концепттің арақатынасындағы мәселеге ерекше көңіл бөлініп, әлі күнге дейін өзінің түпкілікті шешімінің таппағандығын көрсетеді. Мақаладағы когнитивтік лингвистика туралы пікірді растай отырып, бұл концепт көптеген белгілерімен қайта қаралуда (яғни тілдік, не болмаса тілдік емес). Пайдаланған құралдардың түрлері мол болғандықтан,ол автордың жеке даярлығына және ұлттық әлем бейнесіне тереңірек енуіне көмектеседі.

Тірек сөздер: *Концепт, когнитивтік лингвистика, менталдық болмыс, тілдік әлем бейнесі.*

Abuhanova A.G., Kozhahmetova R.B.

Verbalization of the concept "Horse" in the Kazakh poetical texts

The article reveals means of verbalization of the concept "Horse" in the Kazakh poetical texts. Special attention is paid to the problem of correlation of word and concept

which until now hasn't received its final solution. The present article confirms the fact that a concept may be represented by different verbal and non-verbal signs. The palette of verbal and non-verbal signs used is extraordinarily varied and depends on the individuality of an author and the depth of his penetration into the national picture of the world.

Keywords: *Concept, cognitive linguistics, mental essence, language picture of the world.*

***

ӘОЖ 81'374

Иманбердиева С.Қ. *– филология ғылымдарының докторы, профессор, Алматы менеджмент университеті*
Ыбырайым Ә.О. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті*
E-mail: *azimchan23@mail.ru*

«ЖАРАТУШЫ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОКОНЦЕПТОЛОГИЯЛЫҚ КӨРІНІСІ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ПАРЕМИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. *Мақалада құрамында Жаратушы, Алла, Құдай, Тәңір теонимдері бар қазақ және түрік тіліндегі паремия негізінде «Жаратушы» концептісінің лингвоконцептологиялық көрінісі қарастырылған. Мақал-мәтелдер мен фразеологимдерді зерттеу нәтижесі қазақ және түрік тілдеріне ортақ әмбебап құбылыстардың барын көрсетті, бұл объективті болмыстың ортақтығымен, адамзаттың бірдей ойлау қабілетімен, адамзаттың кейбір әрекеттерінің ұқсастығымен, мифологиялық ойлау негізінің әмбебаптығымен түсіндіріледі.*

Тірек сөздер: *Әлемнің тілдік бейнесі, теоним, мәдени белгі, ұлттық нақыштағы компоненттер.*

Концепт оны білдіретін тілдік бірліктерінде шашылып жатыр. Концепт құрылымын құрастыру үшін концепт көрініс берген барлық тілдік корпусты (лексикалық бірліктер, фразеология, паремиологиялық қор), тілге тән ерекше эталон-образдан көрініс беретін тұрақты теңеулер жүйесін қоса зерттеу қажет [1].

Бұрынғыдан адамның бар өмірі, дүниеге келгенінен о дүниеге қайтқанға дейін жаратқанға сену, мұсылмандық әлемінен көрініс беретін мазмұнға толы болатын. Құдайға сену ұғымы, аңыз-әңгімелер, мешіттің құрылымы, әулиелердің есімдері, діндарлардың аталуы – барлығы адамның тілдік санасында көрініс тапқан ұғымдар, оның парасаттық бағытын анықтады [2].

«Жаратушы» концептісінің Орта Азия мұсылман халықтарының лингвомәдениетінде өте ұзақ тарихы бар, бұл тілде молынша көрініс табуымен (Алла, Құдай, Хақ, Құдіретті, Жаппар, Жаратушы, Тәңір т.б.), көптеген мақал-мәтелдер, афоризм, көркем шығармаларда, фразеологизмдерде, тарихи ескерткіштерде қолдануымен дәлелденеді.

Дін және Жаратушы (тек мұсылман қауымы емес, жалпы когнитивтік кеңістікте) концептісінің қалыптасуы туралы ойланған көптеген философтар дін мен Жаратушы ұғымы қатар әркез болған емес деген пікірде (Демокрит, Бенедикт Спиноза, Т. Гоббс, П.А. Гольбах т.б.). Олардың пікірінше, дін қалыптасуының бастапқы негізінде табиғаттың күшті құбылыстары алдындағы қорқыныш, болашаққа деген сенімсіздік, адамзаттың өз күшіне сенбеушілік жатыр. Діни сенім аспан құбылыстарына бас ұрудан туындаған. Басында адамдар табиғи құбылыстың өзінен қорқып, құрмет тұтқан, кейіннен көзге көрінбейтін, соларды бағындыратын белгісіз күшке сенген, соңынан ой-толғаулар біртұтас себеп, жоғары сана, Жаратушы туралы пікір қалыптастырған. Жаратушы – әлемді басқаратын, қасиет тұтатын ең жоғары құдіретті болмыс. Жоғарыда айтылған теорияға сәйкес Жаратушы ұғымының қалыптасуында метафора жатыр. Э. Кассирердің терминологиясы бойынша – «базистік

метафора», яғни «тек қана ауысу емес, сонымен бірге басқа түрге айналу; сондай-ақ санадағы барға ауысу емес, жаңа бір қалыпқа өту» негізінде қалыптасқан [3].

Жаратушыға сену – көптеген құбылысты: табиғи құбылыстар, эпидемия, өлім т.б. түсіндіреді. Түсінбейтін нәрселер жеңіл түсіндірілетін болды. «Метафора абстрактілі құбылыстарды жеңіл қабылданатындай түсінікті етеді (негізгі жолы – нақтыдан абстрактіге көшу, материалдыдан рухани дүниеге көшу)» [4]. Метафора бұл жағдайда көзге көрінбейтін, түсініксіз, жұмбақ нәрсені түсінікті, сана қабылдайтындай етуге көмектесті.

Өзінің ұзақ қалыптасу тарихында Жаратушы концептісі көптеген адамдарды толғандырды, бұл феноменді түсіндіруге талпынған көптеген мектептер құрылды. Антроплогиялық мектеп өкілдері (Л.Фейербах, Э.Тейлор, Г.Спенсер) діннің адами (анимистикалық теория) негізін табуға талпынды. Олардың пікірінше, өлгеннен кейін рухқа, соңынан Құдайға айналатын барлық заттардың жаны бар. Алайда бұл теория ғалымдар тарапынан да, діни өкілдер тарапынан да қатаң сынға алынды.

«Жаратушы» концептісін аталымдық тұрғыдан қарастырғанымызда, біз жинаған материал бойынша, Алла, Құдай, Тәңір бірліктері, сонымен бірге Алланың бірнеше көркем есімдері мен метафоралық аталымдары анықталды.

Тірек атау ретінде біз Алла, Құдай, Тәңір атауларын алдық, себебі олар өте жиі кездеседі және стильдік тұрғыдан бейтарап.

Зерттеліп отырған концептінің аталымдық өрісі кең, оны біз әсіресе Қ.А. Ясауидың «Диуани хикметінен» байқаймыз. Деривациялық өрісін Алладай, Құдайдай, Тәңірдей бірліктері құрады.

«Жаратушы» концептісінің мақал-мәтелдерде репрезенттелуі. Қазақ тіліндегі негізгі белгілері:

1. *Көпті жақтаушы:* Көп қайда болса, *Құдай* сонда; Тобы бірдің *Тәңірі* бір; Көпке ұнаған, Құдайға да ұнайды;

2. *Бәріне бір:* Адам басына бір Алла; Қашқан Құдай дейді, Қуған да Құдай дейді; Құдай біреу, кезек екеу;

3. *Еңбектенгенді қолдаушы:* Бекерден бекер жатқаннан *Тәңірі* безер; Берер Тәңірім талап қылсаң, Түк таппайды қарап жатқан; Бекерден Тәңірім безер; Десе де Құдай құрасын, Еңбек етсең – тұрасың;

4. *Құдың сазайын беруші:* Момынның есебін қу табады, Құдың есебін *Құдай* табады.

5. *Жаны таза, пәк адамдарды жақтаушы:* Аққа *Құдай* да жақ; Кірсіз – ай, мінсіз бір Құдай; Мінсіз *Құдай*, кірсіз су.

6. *Жақсылықты біреуден біреуге ауыстырып береді*: *Құдай* өзі бермейді, Біреудікін біреуге ауыстырып береді;

7. *Бұзық, ниеті түзу еместерді қолдамаушы:* Сүзеген сиырға *Құдай* мүйіз бермейді; Көпке тентек – Құдайға шет; Тоны жаманды ит қабар, Көңілі жаманды Құдай табар;

8. *Сиынғандарды қолдаушы:Алла* деп барсаң, аман келерсің; *Құдайға* сиынған құстай ұшады, Адамға сиынған мұрттай ұшар; Құдайға құр сөзбен құлмын деме; Алла деген ар болмас, Алла деген пенделер, еш нәрсеге зар болмас; Құдай десең құр қалмассың; Құдай берген арымас; Кісіден сұраған нәрсенің көзі шығар, Құдайдан сұраған нәрсенің бүйірі шығар;

9. *Ақыл беруші, жарылқаушы/ бермеуші:Құдай* маған түйедей бой бергенше, түймедей ақыл бер. Ауыз дарбаза, сөз самал *Құдай* ұрғанға не амал; Басты берген Құдай асты да береді; Білімді ұстаз бергенмен, Білікті Құдай береді; Құдай адастырарында адамның ақылын алады;

10. *сұрағанын беруші/бермеуші:Алла* бермегенді молда да бермейді; Уа, Құдайым, бала бер, бала берсең, сана бер, Сана бермеген баланды Қайтіп өзің ала бер; Тана пайда бермесе, *Тәңірі* пайда бермеді.

11. *көкті билеуші:Құдай* көгін билесін, Жеріме менің тимесін; Көкте – Құдай, жерде – құмай;

12. *кешіруші/ кешірмеуші:Алла* кешірер, аруақ кешірмес; *Құдай* бір айналдырғанды Шыр айналдырады; Күнәсін мойындағанды Құдай да кешіреді; Құдай қарғысынан халық қарғысы қапалы; Құдай атқан оңалар, аруақ атқан оңалмас;

13. *құдіретті шындық*: *Құдай* хақ, Құран шын; Адамның басы – *Алланың* добы; Құдайдың бір аты – халық;

14. *безгендік/ мойындамағандық:Құдайдан* қорықпа, Құдайдан қорықпағаннан қорық; Күштіде Тәңір жоқ; Аш адам Құдайын ұмытады; Алладан ойбайым жақсы; Құдайға да сенеді, Албастыға да ереді; Басы аман, шашы түгелдің, Құдаймен ісі жоқ; Басы ауырып, балтыры сыздамағанның Тәңірімен ісі жоқ; Жүйрік атқа мінген Құдайын ұмытар; Құдаңа бола Құдайыңнан айрылма; Ұра берсең, *Құдай* да өледі;

15. *жақтырушы/жақтырмаушы: Аллаға* жағайын десең – азаның, Қазыға жағайын десең – қазаның болсын;

16. *жалғыз дос:* Шайдан басқа асым жоқ, *Құдайдан* басқа досым жоқ; Жалғыздың жары – Құдай;

17. *бәрінен жоғары:Құдай* құлым десе, *Пайғамбардың* үмбетімін демеске шара бар ма?; Хан Құдай емес, қара құрай емес; Құдайдың алдында бай да, Кедей де, бәрі құл; Құдайдың құрығы ұзын; Көп Құдайдан бір жасы кіші;

18. *жалғыз:* Жалғыздық Құдайға жарасар, Көп сөзділік Құранға жарасар;

19. *ханды алушы:* Ә, Құдайым, ханды алмағай, Ханды алып қара халық сандалмағай; Жарлы деп сөкпе, Пайғамбарға тілің тиеді, жалғыз деп сөкпе, Құдайға тілің тиеді;

20. *ұрушы/ ақылын алушы:* Ханды Құдай ұрарында, Қарашасымен қас болар, Байды Құдай ұрарында, Дәулетіне мас болар; Ханды Құдай ұрғаны, Халқымен жау болғаны, Биді Құдай ұрғаны, Билігі дау болғаны; Атың жебір болса, Құдайдың бергені, Әйелің жебір болса, Құдайдың ұрғаны; Құдай бір ұрғанды қос ұрады; Құдай ұрғанды, Пайғамбар асасымен түртеді; Ауыз – дарбаза, сөз – самал, Құдай ұрғанға не амал;

21. *бәрін естуші:* Сыбырлағанды Құдай естімей ме?;

22. *кәрін тігуші:* Құдай құмырсқаға кәрін тіксе, қанат бітіреді; Зорсынғанға Құдай бар, Сол темірге балға бар;

23. *несібе/ нәсіп беруші*: Емшекті ана береді, Несібені Алла береді; Таңғы нәсіп Тәңірден; Берейін десе Құдайда қазына көп; Жыртық үйдің де Құдайы бар;

24. *өтірікшілердің жауы*: Өтірікші – Құдайдың дұшпаны;

25. *жан беруші/алушы:* Өлместі Құдай жаратпас, Сынбасты ұста жасамас; Мал – байдікі, жан – Құдайдікі; Жетімге ауыз берген Құдай Нәпаха да береді; Өлмеген құлға Құдай-ау, Болып та қалды мынау жаз; Әкемді алсаң ал, Құдай, Шешемді алма, Шекпен тоқып берсе де, Өлмеймін ғой; Ұлыңды алып, қыз берсе, Қорлағаны Құдайдың, Қызыңды алып, ұл берсе, Сыйлағаны Құдайдың; Ауру берген Құдай, әл де береді; Құдай тірі еткенді, құры етпейді; Адамның жаны – Алланың аманаты; Әлі кеткен Құдайға тапсырады; Итті Құдай иесімен қинасын;

26. *бәрінен хабардар:* Құмырсқаның тасқа басқаны Аллаға аян; Құдайсыз құрай сынбайды;

27. *қонақтарды/көршілерді қодаушы:* Қонақ Құдайдың еркесі; Көрші хақысы – Тәңір ақысы; Той – Тәңірдің қазынасы; Қонақ ырыздығын Тәңір жеткізеді; Қонақасы – Тәңір ақысы;

28. *сақтаушы:* Өзі саққа Құдай жақ;

29. *қорқытушы/қорқытпаушы:* Қорық Құдайдан, қайт райдан; Қорқақтың бәрі Құдайшыл; Қорықпас Құдайдан да қорықпас; Халықтан ұял, Құдайдан қорық;

30. *құдаларды қосушы:* Досты періште қосады, құданы Құдай қосады; Құдай қосқан құда болады, пайғамбар қосқан дос болады;

31. мал/пейілін алушы/алмаушы: Құдай малыңды алса да, пейіліңді алмасын;

32. *құрмет тұттырушы*: Құдайға құрмет – елдің салты, Еліне құрмет – ердің даңқы;

33. *тәуба еткізуші:* Еңкейгенге еңкей, атаңның қара құлы емес, Шалқайғанға шалқай, Алланың ұлы емес; Құдай азды, көпті берсе де, Нығметіне тәубе қыл;

34. *бұйрық беруші:* Бәйбіше – Құдай бұйрығы, Тоқал – иттің құйрығы; Арқадағы қоғайды – Қой бақтырған Құдай-ды!;

35. *өз қалағанын жасаушы:* Пенденің сұрағаны болмай, Алланың қалағаны болады; Құдай берейін десе, жұдырыққа тас сынады, Қимайын десе, бұршаққа тіс сынады;

36. *адалдарды қолдаушы:* Адалды Құдай табады, Момынды қайыр табады; Құдай бергенге құлай береді; Құдай бергеннің тоқтысын қыдыр бағады; Момынның ісін Құдай жөнге салады;

37. *күйіндіруші:* Жаны күйген Тәңірісін қарғайды;

38. *жақсысын алушы:* Жақсы да Құдайға керек.

Түрік тіліндегі негізгі белгілері:

1. *қайтарып алушы:* Allah evvel insanin aklini alir sonra parasini;
2. *қол ұшын беруші:* Allah gayret edenin yardımcısıdır;
3. *бәрін реттеуші:* Allah güle güle verdirsin, ağlaya ağlaya istetmesin;
4. *қалаушы:* Allah ilmi dileyene, malı dilediğine verir;
5. *ақылынан адастырушы:* Allah insanın aklını alacağını canını alsın;
6. *әлін анықтаушы:* Allahkimseye kaldıramayacağı yük vermez;
7. *сабыр беруші:* Allah sabırlı kulunu sever;
8. *сынаушы:* Allah sevdigine dert verir;
9. *бәрін беруші:* Vermeden almak tanri'ya mahsustur;
10. *мүмкіндік жасаушы:* Allah gümüş kapıyı kaparsa, altı kapıyı açar;
11. *өзін танытушы:* Allah'ı bilmeyene kellik körlük yaramaz;
12. *өзін сүйдіруші:* Allah'ın sille ile vurduğuna bir tekme de sen vur;
13. *қайырымшылдың досы:* Düşenin eline yapaşana Mevla yardım eder;
14. *қателеспеуші:* Düşmez kalkmaz bir Allah т.б.

Қазақ және түрік тілдеріндегі мысалдардан біз Жаратушыны сипаттаушы, сол сипатына сай пенденің әрекет ету міндетін айқындаймыз. Бұл дегеніміз провиденциализмді (лат. providentia — «құдіретті күш, хақ-тағала, тағдыр, жазмыш») білдіреді, яғни әр іс-әрекет Жаратушының алдын ала белгілеп қойған жолымен іске асады, барлығында Жоғары құдіреттің қатысы бар. Сондықтан бұлекі тілдегі мысалдардан біз о дүниеде жауапқа тартылмай жұмаққа жету үшін, Жаратушы салған жолдан таймай, күнә жасамау керектігін ескертетін адамзат өмірі тәжірибесінің ой-түйінін аңғарамыз.

Кез келген тіл – әлеуметтік-тарихи құбылыс, сондықтан да ұлттық нақышқа ие. Әлем бейнесіне адам мен ортаның өзара қатынасы немесе орта мен адам туралы ақпаратты өңдеу нәтижесі деп қарау қажет.Әлемнің тілдік бейнесі ұғымымен мәдени белгі ұғымы тығыз байланысты. Бұл жағдайда әлемнің тілдік бейнесіне сол халықтың жалпы адамзаттық және ұлттық ерекшелік белгілерін енеді.

Осы туралы З.Қ. Сабитова келесіні айтады: «Екі тілдің лексика-семантикалық жүйесінде ұқсас элементтердің болуы үш факторға байланысты: а) салыстырылып отырған тілдердің шығу тегінің бір болуы, генетикалық туыстығы; ә) әртүрлі тілдерде бір-бірімен байланыстырмай, ұқсас лексика-семантикалық үдерістердің қалыптасуына себепкер болатын тілдік әмбебаптық заңының орын алуы; б) халықтар – тіл-мәдениет иелері арасында экономикалық, саяси, мәдени қатынастың орнауы» [5, 78 б.].

Тілсіз әлем туралы адам білімінің қалыптасуы мүмкін емес. Тілде қоршаған орта, өмір салты, тіл иесі – халықтың әлемге деген көзқарасын тану нәтижесі сақталады. Өмірде онсыз еш нәрсе іске аспайтын бір қабат ретінде тіл бізді қоршап жатыр. Тілде сақталған және сол тілдік ұжым үшін ерекше қабылдау сызбасын әлемнің тілдік бейнесі деп атайды [6, 14 б.].

Тілдің болмысты өзгертіп және ерекше әлем бейнесін туғызу қабілеті туралы Э. Сепир келесіні жазған: «... барлық тілдердің ішкі мазмұны бір – тәжірибенің интуитивті білімі. Тек олардың сыртқы тұрпаты ғана жалғаса беретін әртүрлі, себебі бұл форма – ұжымдық ойлау өнері» [7, 193 б.].

Тілдегі әмбебап құбылыстар мен категориялардың орын алуын З.Қ. Сәбитова былай деп түсіндіреді: «... ең алдымен, объективті болмыс бірлігімен, тілдің көрініс беру табиғатымен, адам психикасының ұқсастығымен, халықтардың өмір салтының жеке ұқсастықтарымен, мифологиялық ойлау көзінің әмбебаптығымен т.б. түсіндіріледі. Тілдік бірліктердің мағынасындағы ұлттық ерекше компонент .... этникалық мәдениет, ділімен, халық тарихымен анықталады» [5, 79 б.].

Кез келген тіл өз бірліктерінде әлемнің көрегендік (болжағыштық) бейнесінің ізін сақтаған. Қандай да бір сөз, айтылымдарды қолданғанда адам тілге қаншалықты жаратушы идеясының сіңгенін, «бәрін көруші» субъектінің қаншалықты «әр жерде» екендігін байқамайды [8, 8 б.].

«Бәрін көруші» субъект – бұл адам өмірін, оның әрекетін, қалпын анықтайтын, қандай да бір белгісіз (бәрін көретін, бәрін еститін) жаратушы, тағдыр, жағдаят т.б. түріндегі қайтаруға болмайтын күш [9, 202 б.].

Қазақ тілінің *Алла деп барсаң аман келерсің* мақал-мәтелінде «бәрін көруші» субъект – жаратушы бар. Тек оның бір өзі адам тағдырын шешеді. *Құдай, маған түйедей бой бергенше, түймедей ақыл бер;* А*дамның басы – Алланың добы* мақал-мәтелдері адамның фатализмге, бойсұнғандық пен мойынғандықты білдіреді. Бұл ойды біз А. Вежбицкаяның еңбегінен де бақылаймыз: «... адам өз өмірі өзінің қолында еместігін сезінтетін пассивтілік ерекше байқалады және өзін (кез келген адам) фаталимзге бой ұрған, мойындаған пассивті эксперименцер, өмірлік жағдаяттарды «бақылаушы емес» ретінде сезінеді [10, 33 б.].

Қорықпа/қорық етістіктерінің мақал-мәтел қолданысында антитезасы байқалады: *Құдайдан қорықпа, Құдайдан қорықпағаннан қорық*, яғни жаратушының құдіреті идеясы «Құдайсыз» арқылы актуалданады. Сонымен бірге осы арқылы адамға имплицитті түрде мінездеме беріледі.

Қазақ тілінің *Мінсіз Құдай, кірсіз су* мақалы құдірет күшінің деңгейін мінсіздігі арқылы көрсетіп тұр. Түркі тілдерінде «тазалық, мінсіздік» мәні ағынды сумен теңестіріліп берілетіні о бастан-ақ бар. Бұл мақалда да тірек сөз қызметін *Құдай* сөзі атқарып тұр.

Қазақ тілінде жаратушы ұғымын беретін үш сөз де орынды қолданысын табуда: Алла – араб сөзі болса, Құдай – парсы сөзі, ал Тәңір – түркі сөзі. Мұсылмандықтың қазақ жеріне енгенінен сонша ғасыр өтті десек те, бұл сөздер өзектілігін, қолданысын жоғалтпаған, мұның себебі «бәрін көруші» субъект алдында адамның фатализмге бой ұрғандығының белгісі ретінде олардың білдіретін мағынасында болса керек. Тәңір компоненті бар мақал-мәтелге мысал: *Бекерден-бекер жатқаннан* Тәңірі *безер; Тобы бірдің* тәңірі бір.

Көптеген фразеологизмдер одағай тұрпатта болып келеді, мұны біз қазақ тіліндегі жаратушы компоненті бар фразеологизмдерден де байқаймыз. Мәселен, Құдая тоба [тәуба] контексте қолданысына қарай жағымды мазмұнда Құдая тоба, әйтеуір келдің-ау немесе жағымсыз мазмұнда Құдая тәуба! Қанден қатты састы, құты қашты (С. Сейфуллин) қолданылуы мүмкін. Бұл фразеологизмдегі жаратушы мағынадағы компонентті алмастыратын болсақ, адресатқа экспрессивті ықпалын жоғалтуы мүмкін.

Сонымен бірге қазақ тілінде мазмұн жағынан жағымды/жағымсыз коннотациялы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді бөліп қарастыруға болады. Жағымды коннотациялы фразеологизмдерді үш түрге бөлеміз:

а) үміт;

ә) тілек;

б) ризашылық.

«Үміт» тобындағы фразеологизмдер нәтижелі мәнге, күткен үміттің жақсы аяқталуын көрсететін мәнге ие:

Құдай абырой берді; Құдай қаласа; Аллаға [Құдайға] шүкірлік қылды; Аллаға [Құдайға] мінәжат етті.

Фразеологизмдердің келесі тобы қандай да бір істің жақсы аяқталуын, денсаулық, өмір сақталуын т.б. тілеуді білдіреді:

Құдай сақтасын; Құдай [Тәңір] тілеуің берсін!; Аллаға мақұл болсын.

Жағымды коннотациялы фразеологизмдердің соңғы тобы адам риза болған нәтиже деген мәнге ие:

Құдая тоба [тәуба]; Алла тұзын көтерді; Алла [Құдай] сақтады; Алла [Құдай] оңғарды [оңдады].

Жағымсыз коннотациялы фразеологизмдерді де келесі топтарға бөліп талдауға болады:

а) үмітсіздік;

ә) қарғыс;

б) риза еместік;

в) ризашылық.

Бірінші топқа үмітсіздік, шарасыздық басымдылық алған жағымсыз нәтижелі мәнге ие фразеологизмдерді жатқызуға болады:

Құдай алды; Құдай басқа салды; Құдай салды, мен көндім; Құдай ұрды; Құдай табады; Алланың [Құдайдың] кәрі тиді; Алланың [Құдайдың] салғаны. Фразеологизмдердің бұл тобында *Құдай салды, мен көндім* фразеологизмі «үмітсіздікті» айқын көрсетеді, «бәрін көруші» субъект – жаратушы адам өмірін еш өзгертуге келмейтіндей етіп анықтайды. Ал *Құдай табады* фразеологизмі қандай да бір жағымсыз ісі үшін жазалайтын күш бар екендігін ескертетін мәнді білдіреді.

«Қарғыс» тобындағы фразеологизмдер қандай да бір ісі, адамдардың бір біріне қатынасын білдіретін мәнге ие. Қазақ тілінде олар саны жағынан басымырақ болып шықты, яғни «бәрін көруші» субъект арқылы адамның адамға деген ниетін, қатынасын көрсететін, пендешіліктен көрініс береді. Мәселен, Құдай тапсын; Құдай тас төбеңнен ұрғыр! Құдай ұрғыр [жазаңды бергір, жүзін көрмегір; сілегір, қарғағыр]! Құдай тілеуіңді бермесін; Тәңірден тап. Бұл топта *Құдай жүзін көрмегір* фразеологизмі мұсылман үшін ең ауыр жаза, Хақ дидарын көрмеуді білдіреді. Аялық біліміне қарай Құдайға берілген тұлға Мұса пайғамбар сияқты Құдай дидарын көру туралы жағдаятты еске түсіреді.

«Риза еместік» тобында қазақ халқына тән таза ұлттық фразеологизмдер кездесті. Мысалы: Құдайдың зарын қылды; Құдайдың ала танасын ұрлаппын ба?

«Ризашылық» тобында сарказм мәні бар фразеологизмдер де кездесті, оларда да таза ұлттық нақыш байқалады: Құдайды құлағынан ұстады; Құдайдың кенже ұлындай – қазақ халқында кенже ұлдың орны бөлек, ол – ошақ иесі, мұрагер, басқаларға қарағанда әлеуеті жоғары , сондықтан да «кенже» сөзі сарказмды күшейтіп тұр. *Алла деп арақ ішіп, Құдай деп қуырдақ жеді* фразеологизмі ішкіштерді суреттейді. Сарказмды жеткізу жолында антитезаны қолдана білген қазақ халқының шеберлігін атап өту керек: *Алла – арақ, Құдай – қуырдақ.*

Қазақ тілінің мақал-мәтелдерін де жағымды/жағымсыз коннотациялы деп бөліп қарастыруымызға болады, оларды өз кезегінде келесі топтарға бөлгенді жөн көрдік:

а) үміт/үмітсіздік;

ә) тілек/қарғыс;

б) ризашылық/риза еместік.

Бірінші топтағы жағымды коннотациялы мақал-мәтелдер фразеологизмдердің мағынасына ұқсас: Құдайдан сұрасаң кешірер, Кісіден сұрасаң, екі көзіңді өшірер; Тәуекелдің тауы – бір Құдай; Құдай деген құр қалмайды; Алла деген ар болмас, Алла

деген пенделер, еш нәрсеге зар болмас;Құдай берген арымас; Кісіден сұраганның көзі шығар, Құдайдан сұраганның бүйірі шығар; Басты берген Құдай асты да береді; *Алла* кешірер, аруақ кешірмес;Күнәсін мойындаганды Құдай да кешіреді; Құдай қарғысынан халық қарғысы қапалы; Шайдан басқа асым жоқ, *Құдайдан* басқа досым жоқ; Жалғыздың жары – Құдай; *Құдай* құлым десе, *Пайғамбардың* үмбетімін демеске шара бар ма?;Жетімге ауыз берген Құдай Нәпаха да береді;Ауру берген Құдай, әл де береді; Құдай тірі еткенді, құры етпейді; Адамның жаны – Алланың аманаты; Әлі кеткен Құдайға тапсырады; Құдай атқан оңалар, аруақ атқан оңалмас;Алла деп барсаң, аман келерсің.

«Тілек» тобындағы мақал-мәтелдер фразеологизмдерге қарағанда адресанттың өзіне бағытталған: Өлместі Құдай жаратпас, Сынбасты ұста жасамас;Берейін десе Құдайда қазына көп;Құдай малыңды алса да, пейіліңді алмасын;Әкемді алсаң ал, Құдай, Шешемді алма, Шекпен тоқып берсе де, Өлмеймін ғой;Ә, Құдайым, ханды алмағай, Ханды алып, қара халық сандалмағай; *Құдай маған түйедей бой бергенше, түймедей ой бер*.

Біз қарастырған материалдар бойынша жағымды коннотациялы мақал-мәтелдердің соңғы тобы: Құдай азды, көпті берсе де, Нығметіне тәубе қыл;Адалды Құдай табады, Момынды қайыр табады; Құдай бергенге құлай береді; Құдай бергеннің тоқтысын қыдыр бағады; Момынның ісін Құдай жөнге салады; Жақсы да Құдайға керек;

Жиналған материалдар бойынша жағымсыз коннотациялы мақал-мәтелдер тек екі топқа қатысты болып шықты: үмітсіздік және риза еместік: Жаны күйген Тәңірісін қарғайды;Пенденің сұраганы болмай, Алланың қалаганы болады; Құдай берейін десе, жұдырыққа тас сынады, Қимайын десе, бұршаққа тіс сынады; Күштіде Тәңір жоқ; Аш адам Құдайын ұмытады; Алладан ойбайым жақсы; Құдайға да сенеді, Албастыға да ереді; Басы аман, шашы түгелдің, Құдаймен ісі жоқ; Басы ауырып, балтыры сыздамаганның Тәңірімен ісі жоқ; Жүйрік атқа мінген Құдайын ұмытар; Құдаңа бола Құдайыңнан айрылма;Ханды Құдай ұрганы, Халқымен жау болганы, Биді Құдай ұрганы, Билігі дау болганы;Атың жебір болса, Құдайдың бергені, Әйелің жебір болса, Құдайдың ұрганы;

Құдай бір ұрганды қос ұрады; Құдай ұрганды, Пайғамбар асасымен түртеді; Ауыз – дарбаза, сөз – самал, Құдай ұрганға не амал; Сыбырлаганды Құдай естімей ме?; Құдай құмырсқаға кәрін тіксе, қанат бітіреді; Зорсынганға Құдай бар, Сол темірге балға бар; *Басқа салса Алла, Не көрмейді пенде*. Бұл жерден біз адамның тығырықтан шығар жол таппаганын аңгарамыз.

Келесі топқа қатысты мақал-мәтелдер саны жетерлік болып шықты. Оларды шартты түрде саркастикалық және кінәраттық деп бөліп қарастыруға болады: *Сен Құдайға жеткенше, Мен ауылга жетемін*. Бұл жерде жаратушы туралы біздің санамызда қалыптасқан ақпарат пен мақалда берілген мағынаның арасында қарама-қайшылық байқалады. Біздің ойымызша, Жаратушы сөзінің синергетикасы кез келген адамның әлсіздігін, кемшілігін, мінсіз еместігін аңгарту мақсатында қолданылган.*Аллаға* жагайын десең – азаның, Қазыга жагайын десең – қазаның болсын.

Шарасыздықтан және риза еместіктен жақын адамынан айырылган немесе қандай да басқа бақытсыздыққа ұшыраган адамда наразылық, кінә тагу қалыптасады: *Құдай көгін билесін, Жеріме менің тиемсін; Жарымды алган Құдайдың Келіні мендей жыласын.* Бірінші мақалда жаратушы ұгымының қол жетпейтіндігін, жоғары, биік екендігін байқатады.

Қазақ тілінде мұндай фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің қалыптасуының бірнеше себептері бар. Біріншіден, Қазақстан ұзақ жылдар бойы атеизмнің ықпалында болды; екіншіден, исламның қазақ жерінде таралуы ерекше жағдайда болды. Олардың кейбіреуі Кеңес өкіметі кезінде қалыпастуы мүмкін, себебі «фразеологиялық қор өзгереді, толыгады және жаңарып отырады, әрине, оган құрамында жалқы есімі бар жаңа фразеологиялық бірліктер кіреді. Жаңа

фразеологиялық бірліктерге «өмір беретін» қоғам өмірінде жаңа есімдер, жаңа ассоциативті байланыстар пайда болады» [11, 155 б.], бұл – мақал-мәтелдерге де қатысты құбылыс.

Кеңес өкіметі құлағаннан кейінгі кезеңде, адамдардың Құдайға деген сенімі нығайған шақта атеизм мәселесі артта қалды, құрамында Жаратушы ұғымын беретін компоненті бар біз қарастырған мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер дұрыс анықталып, түсініктемеге ие болады. Тіптен Кеңес өкіметі кезінде адамдардың Құдайға деген сенімі өшкен жоқ, ал талданған мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер Жаратушы алдында адамның әлсіздігін, мойынсұнғандығын, бағыныштылығын аңғартады.

Біз қарастырған материал адам тарапынан пассивтілік, бойсұнғандық, «өзі қадағалай алмайтындық» тілдік деңгейде «бәрін көруші» субъектінің көрініс беретін айқындауға септігін тигізді. Басқа сөзбен айтқанда, Жаратушы – болып жатқан істің, жағдаяттың т.б. тұғыры.

Сонымен бірге «Жаратушы» концептісіне қатысты тіл иелерінің белгілі бір мезгілдік-кеңістік қатынаста жасалатын іс-әрекеттері санада орныққан. Мәселен, қандай да «жақсы-жаман» бинарлық көзқарасқа қатысты эмоциясын білдіру, осының негізінде мақал-мәтел мен фразеологизмдерді қолдану діни білімі тар және діни білімі кең тұлғалардың бірдей атқаратын іс-әрекеті болса, Құран-кәрімді жатқа білу, парыздарын өтеу, мешітке жиі бару сияқты рухани іс-әрекеттер тек діни білімі кең тұлғалар тарапынан орындалатыны белгілі. Бұл тұлғалар өздерінің білімін белгілі дәрежеде толықтырып, кеңейте алады.

«Жаратушы» концептісі мәдени әмбебап болып табылады және оның бөлігі болып табылатын әлем бейнесінің ерекшелігіне (зайырлы және діни) байланысты, оның мазмұны тіл иелерінің көзқарасын, әлеуметтік және этномәдени дәстүрлерінен көрініс береді.

«Жаратушы» концептісі үшқабатты құрылымнан тұрады: этимологиялық, тарихи, өзекті қабат. Оның этимологиялық қабаты түркілік заманнан басталады (*Тәңір*), ал тарихи және өзекті қабаттары диахронды өзгермелі және тұрақты семантикалық сипат пен вербалдану тәсілдерінен тұрады (Кеңес өкіметінің ықпалы т.б.). Аталмыш концептінің инварианттық сипаты зайырлы және діни дискурста *Жаратушы* мейірімді және мінсіз, адамды жаратушы, бәрін көруші, қорғаушы ретінде суреттеледі.

Әдебиеттер:

1. Введение в когнитивную лингвистику. / Под ред. М.В. Пименовой. – Кемерово, 2004. – 208 с.

2. Скляревская Г.Н. Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и в культуре страны // Русистика и совеременность: лингвокультурология и межкультурная коммуникация. – М., 2002. – с. 6.

3. Кассирер Э. «Сила метафоры» // Сб. «Теория метафоры». –М., 1990. – с. 36.

4. Маслова В.А. Лингвокультурология. –М., 2001. – 155 с.

5. Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 320 с.

6. Яковлева Е.С. К описанию русской языковой картины мира // Синтаксис: изучение и преподавание. – 1997. – с. 14-27.

7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи: Пер. с анг. – М.: Издат. Группа «Прогресс», 2002. – 656 с.

8. Кусков В.В. История древнерусской литературы. – М.: Высш. школа, 1989. – 304 с.

9. Гак В.Г. Судьба и мудрость // Сб. «Понятие судьбы в контексте разных культур» / Отв. ред. Н.Д.Арутюнова. – М.: Наука, 1994. – с. 198-206.

10. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / Отв. ред. Н.А. Кронгауз. – М.: Русские словари, 1997. –416 с.

11. Купцова А.А. Совмещение признаков онима и апеллятива в слове «Бог» // Имя. Социум. Культура: материалы II Байкальской международной ономастической конференции. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2008. – 300 с.

Иманбердиева С.К., Ыбырайым А.О.

Лингвоконцептологическое описание концепта «Жаратушы (Господь)» (на основе казахской и турецкой паремии)

В данной статье рассматривается лингвоконцептологическое описание концепта «Создатель-Жаратушы» на материале пословиц и поговорок, фразеологизмов казахского и турецкого языков в составе которого есть теоним - Создатель, Алла, Кудай, Танир. Исследование пословиц и поговорок, фразеологизмов показало существование универсальных явлений для казахского и турецкого языков, которое объясняется единством объективной реальности, сообществом человеческой психики, сходством отдельных сторон деятельности людей, универсальных источников мифологического мышления, и т.д.

Ключевые слова: *Языковая картина мира, теоним, культурный символ, национально-специфические компоненты.*

Imanberdiyeva S.K., Ybyraiym A.O.

Lingvokontseptogical description of the concept of "Zharatushy (Lord)" (On the basis of the Kazakh and Turkish paremias)

This article discusses lingvokontseptologicaldescription "Sozdatel- Zharatushy" concept on the material of proverbs and phraseologisms Kazakh and Turkish languages in which structure there Theon - the Creator, Allah, Tanir. The study of proverbs and phraseologisms revealed the existence of a universal phenomenon for the Kazakh and Turkish languages, which explains the unity of the objective reality of the human psyche community similarity of individual aspects of human activity, the universal source of mythological thinking, etc.

Keywords: *Linguistic picture of the world, Theon, a cultural symbol, the national-specific components.*

***

ӘОЖ 821. 512. 122 (091)

Әбдіқалық К.С. *– филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.*
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
E-mail: *kun_jan.16@mail.ru*
Орынханова Г.А. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент*
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
E-mail: *gibadat_o@mail.ru*

СҰЛТАНМАХМҰТ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АЗАТТЫҚ ИДЕЯ

Аңдатпа. *Бұл мақалада С.Торайғыровтың ұлт мәселесін көтерген өлеңдеріндегі азаттық идея кеңінен сөз етіледі. ХХ ғасыр басындағы алаш зиялыларының басты мақсатына ақынның қолдау көрсетіп отырғандығы жете зерделенген. С.Торайғыровтың «Анау-мынау», «Сарыарқаның жаңбыры», «Алаш ұраны» өлеңдерінен сол уақыттың шындығы, қазақтың өз алдына жеке ел болу идеясын қолдап, жұртының ауызбіршілігін қалайтындығы қарастырылып, ақынның негізгі ұстанымы талдауға алынады.*

Тірек сөздер: *Бостандық, алаш идеясы, ұран, Алаш партиясы, ауызбіршілік, Алашорда үкіметі, ұлт, заман.*

ХХ ғасыр басында ұлт мәселесін көтеріп, елінің ертеңіне қам жеген ақындардың бірі Сұлтанмахмұт Торайғыров болды. Ол – өз жұртының мүддесі үшін алаш зиялыларының басты мақсатына қолдау көрсетіп отырған дарынды ақын. С.Торайғыровтың алаш қозғалысының іргесін қалаған қазақ оқығандармен қарым-қатынас орнатуы оқу-білім іздеп келген Тройцк шаһарында басталған. Тіпті, оның ақын, азамат, публицист ретінде қалыптасуына да Троицк кезеңінің айрықша маңызы болды.

Барлық қазақ оқығандары тәрізді ақпан төңкерісін бостандық әкелді деп зор қуанышпен қарсы алған Сұлтанмахмұт 1917 жылдан бастап ел мүддесі жолында игі іспен айналысуды өзінің парызы деп санап, алаш партиясының түрлі шараларына өз үлесін қосуға бел байлайды. Семей облыстық қазақ комитетінің құрамына мүше болып енгеннен кейін «Айқаптағыдай» хатшы ретінде қызмет жасап, алашордашылар шығаратын «Сарыарқа» газетінде бостандықты дәріптейтін туындыларын да жариялайды.

Сұлтанмахмұттың «Сарыарқа» газетінде «Алаш ұраны» (1917, 21 қараша, №21) атты өлеңді жазуы да оның Алаш қозғалысын қолдауының ең басты айғағын танытады. Академик З.Ахметов айтқандай, «Сұлтанмахмұт алаш партиясының ұранын, алаш үкіметінің бостандық жолымен елді көгерту мақсатын өз жанына жақын санап, бар ықыласымен құптады» [1, 86 б.].Сонымен, Сұлтанмахмұттың алаш қозғалысына қатысты ой-пікірлерін, дүниетанымдық ұстанымы мен тарихи көзқарасын тұтастай айқындауда азаттық идеяны жырлаған шығармаларына ғана тоқталамыз.

Патша отаршылдығының әбден шегіне жеткен тұсында өмір сүрген Сұлтанмахмұттың біршама өлеңдерінде ағартушылықпен қатар, елінің мұң-шерге толы халі басым жырланады. Ақынның өз халқының тағдыры мен болашағына алаңдаушылығы молынан сипат алады. Айталық, «Анау-мынау» [2] өлеңінде:

Анау қырда татар тұр,
Басқалармен қатар тұр.
Мынау ойда қазақ тұр,
Қастарында азап тұр,–

деп бастап оқырманға ой салады. Өлең зерттеушілердің дерегі бойынша 1912 жылы жазылған. Ақынның татарды басқалармен қатар тұрғызуында да үлкен мән жатыр. Өйткені 1912 жылдың 12 қарашасынан 1917 жылғы 26 ақпанға дейін Ресей Мемлекеттік IV Думада қызмет еткен мұсылман халықтарының 6 өкілінің ішінде татар халқының жайын ойлайтын Қазан губерниясынан шыққан депутат бар. Ал қазақтардың қасында қандай азап тұрғанын осылай-ақ емеурінмен екерткен еді.

Ұйқысы көп, ояу аз,
Бұл не деген ғажап тұр?
Бұл ұйқысын ашпаса,
Надандықтан қашпаса,
Хахолдарға мазақ тұр.

Қазағының оқу-білімге ұмтылып оянуын, жерін тонап жатқан хахолдарға таба болмауын қалаған ақын ел ішіндегі келеңсіз жайттарды да сын тезіне алып өтеді. Сондай-ақ бір сәт ел қамын жеген жастардың, қазақ оқығандарының ісіне сүйсініп те отырады.

Анау қырда жастар тұр,
Алға қарай бастап тұр.
Оян-дағы тез жүр деп,
Дамыл таппай қақсап тұр.

Ақынның бұл арада Міржақып Дулатов бастаған алаш зиялыларын мегзеп отырғаны аян. Және де олардың аңдыған дұшпандары бар екенін де былай ескертеді:

Аңдыған оны қастар тұр,
Көңілі соқыр мастар тұр.

Атайын деп толтырған
Қойындарында тастар тұр.

Осылайша, ел тағдырына жайбарақат қарай алмаған ақын ұлт зиялыларының игі істерін құрметтеп қана қомай, оларды «ұйқысы көп, ояу аздарға» үлгі етеді. Сұлтанмахмұттың «Тұтқындағы Байтұрсынұлының «Масасына» деген өлеңінде де осы мәселе сөз етіледі.

Бағаң жоқ көр соқырдың көз алдында,
Мұңыңды жылап шақшы өз алдыма:
Гауһар тұрсын, айырып алтыныңды,
Аузына керек тас деп бір алды ма?–

деп көр соқырларға «Масаның» қазақ үшін зор маңызын ұқтырғысы келеді. Ақын «Сен сұңқар, көңілі соқыр, сенімен қас, Өзінің болмады деп қарғасындай» дегенді айтқанда да Ахмет Байтұрсынұлын сұңқарға, «Масаның» құнын бағалай алмайтын қарға сияқты көре алмаушылардың көңілін соқырға балап, ол уақыттың шындығын ашып көрсетеді.

Елінің азаттығын аңсаған ақынның, әсіресе, 1917 жылдарда жазған өлеңдерінде ерекше серпіліс, көңілінің қуанышы анық сезіліп жатады. Патша тағынан құлағанда отаршылдық езгіде қалған қалың елінің еңсесі көтеріледі деп қуанған зиялы қауымының ішінде Сұлтанмахмұт та болды. «Патша үкіметінің қанаушылық саясатынан жапа шегіп, әлеуметтік ой-пікірлерін ашық айтуға мүмкіндігі болмай келген ағартушы-демократтық бағыттың өкілдері бостандық, тереңдік атаулының қандай сипаттысын болса да тілеген едік. Сондықтан да олардың буржуазиялық Февраль революциясын қошеметпен қарсы алғандарын кінәлауға болмайды. Өйткені олардың жалпы өресі бұдан да гөрі түбегегейлі қоғамдық өзгерістің бар екендігіне жетпейтін және күрес жүргізіп жатқан пролетариаттың шын мақсатын жете түсінбейтін. Міне, осыдан келіп революция дәуірінің шындығын, оның алған бағытын жалпылама жырлаған және идеялық қайшылыққа ұрынған беталыстар болды» [3, 19-20 бб.] деген пікірлерге ақынның «Сарыарқа» газетінде жарық көрген «Сарыарқының жаңбыры» (1917,10 қазан) сияқты өлеңін қарастыруға болады.

«Сарыарқаның жаңбыры» деген өлеңін ақын:

Көп уақыт жаңбыр көрмей қурап, күйіп,
Жоқ еді Сарыарқада көрер сиық.
Сол қатарда шөлдеген жан-жануар
Аузына тұра алмаған тілі сыйып,–

деп кең даланың шөлдеп сусаған көрінісінен бастайды да, елінің көктен жаңбыр күтіп құдайға жалбарынғанын, кенеттен жұртының зарығып күткен жаңбырдың астында қалғанын сипаттайды. Тіпті, судың молдығынан үйлері құлап мазасызданғандар мен кемпір-шалдың от жаға алмай әбігерге түскені арқылы үлкен бір өзгерісті айтқысы келеді. Яғни, ол – бостандық жайы. Өлең қорытындысында ақынның өзі осылайша тұжырым жасайды:

Бұл мысалдың мәнісін ұға алсаң сен,
Келген заман – бостандық жаңбырмен тең.
Уақытша тезек құрғақ болмады деп,
Кемпірдей қашпа құдай рахметінен.
Жаңбырдан соң көгерген Сарыарқадай
Бостандықтың күшімен көгерсін ел!

Сұлтанмахмұт осы өлеңінде 1917 жылғы ақпан төңкерісін қурап жатқан меңіреу далаға жан бітіріп, елінің көсегесін көгерткен жаңбырға теңейді. Сондай-ақ ақын «Жаңбырсыз ескі қалпым жарар десең, Жылан-шаян өршиді, болғаның жем» дегенді де ескертеді. Бұл арада «ыстық жерде өршитін жылан-шаяны» патша отаршылдығының қолшоқпарлары екені тағы белгілі. Ақын «жылан-шаяндарды» жаңбыр құйып жауғанда «жан сақтауға ін таппай қалтылдаған» деп суреттеу арқылы олардың да шынайы келбетін ашып кетеді.

Ақпан төңкерісінен кейін елінің толық азаттығына қол жеткізу үшін алаш қайраткерлері Алаш партиясын құрып, батыл қимыл-әрекет жасауға кірісе бастаған кезінде Сұлтанмахмұт «Сарыарқа» газетінде «Алаш ұраны» (1917, 21 қараша) атты өлеңін жариялайды. Ақынға кеңес дәуірінде «байшыл», «ұлтшыл», «ұсақ буржуазияшыл», т.б. орынсыз айыптаулардың тағылуына осы өлеңінің де қатысы бар екенін тағы білеміз.

Сонымен, 1917 жылдың 20 наурызында Петроградтан жолдаған Әлихан, Мұстафа, Міржақыптың «Алаш ұраны» атты мақаласындағы: «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бүгін теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз үкімет өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті...» (Қазақ, 1917, №225, 12 сәуір) деген алаш қайраткерлерінің зор қуанышы Торайғыров өлеңінде де жалғасын табады.

Расында да «Алаш ұраны» сол уақыттарда Алашорданың гимніне айналды. Ақынның әр топтаманы «Алаш туы астында» деп бастап, соңын «Жасасын алаш, жасасын!» деген ұранымен аяқтап отыруы өлең рухының биіктігін асқақтата түседі. Бес топтамадан тұратын бұл өлеңнің алғашқы бөлімінде:

...Құрт аурудай жайлаған,
Құртпаққа бізді ойлаған,
Қанымызға тоймаған,
Қолымызды байлаған,
Ерімізді айдаған,
Елімізді лайлаған.
Жерімізді шимайлаған,
Өшті залым қарасы,–

деп қазаққа құлдық қамытын кигізген отаршылдықтың шынайы келбетімен таныстыра отырып, сол залым патшаның құлағанына шексіз қуанышын жеткізеді. Екінші топтамада «...Заң жасайтын орынға, Жұртпен бірге барамыз! Қатардан орын аламыз!» деп Алаш партиясынан бөлек, ел мәселесін шешетін үлкен құрылтайларда өз мүддесін өзі қорғай алатын қазақтың да орны болды деп жүрегі жарыла шаттанады ақын. Ал үшінші топтамада алашты көркейту үшін жанын құрбан етуге де даярларды паш етсе, төртінші топтамада «...Не жақсылық, не қайғы, көрсек бірге көрдік біз!» деп алаш үшін өлуге дайын жандардың ауызбіршілігін қалайды. Соңғы топтамада ақын:

Алаш туы астында
Күн сөнгенше сөнбейміз!
Енді ешкімнің алашты
Қорлығына бермейміз!
Адамдықтың жолына
Бастаған ерлер соңында
Басқаға көңіл бөлмейміз!
Қандай шайтан келсе де,
Алдауына көнбейміз!
Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманаға жеттік біз,
Жасайды алаш, өлмейміз!
Жасасын алаш, жасасын!

деп алаш қайраткерлерінің қазақтың өз алдына жеке ел болу идеясын қолдайды. Сол заман ақиқатын көз алдымызға анық елестеткен бұл өлеңнің ең өзекті түйіні десек те болады.

Сұлтанмахмұт «Алаш туы астында» жиналған қазақ зиялыларының көксеген асыл мұратын қолдап қана қоймай, олардың ең жанашыр тілекшісі бола білді.

Ұлт азаттығы үшін күрескен қазақ зиялыларын елге таныстыру мақсатында жазған ақынның «Таныстыру» поэмасы осының айғағы десек те болады.

Поэмада ақын таныстыратын тұлғаларды қара қазақ пен оқыған азамат арасындағы сұрақ-жауап арқылы көрсетеді. Поэмада ақын оқушысын ең алдымен қазақтың бағына туған ғажап заманға назар аударта отырып, қара қазақ сауалы арқылы Семей облысының көш басшы адамдарын таныстырғысы келеді. Бұл қалай деген заңды сұрақ та туатыны белгілі? Алайда «мұндай заманда», яғни, Алаш партиясының құрылып, жеке қазақ автономиясына ұлт зиялыларының ұмтыла бастаған тұсында ақын өзіне де үлкен міндет жүктегендей. Анығырақ айтқанда, 1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өткізілген Екінші жалпықазақ съезде «Алашорданың тұратын орны – Семей қаласы болсын» деп қабылданған қаулымен жете таныс Сұлтанмахмұт осы Алашорда үкіметінің төрағасымен қоса, оның айналасында қызмет ететін қазақ зиялыларына тоқталып өтуді жөн санаған тәрізді.

Ақын Оқығанның атынан жауабын бергенде ең алдымен бар қазаққа мәлім Әлихан Бөкейхановты таныстырудан бастайды:

Ешкімнің Әлиханға бар ма сөзі,
Демейді қандай қазақ оны оң көзі.
Семей тұрсын, жеті облыс бар қазақтан,
Талассыз жеке дара тұр ғой өзі.

Әрі қарай ел үшін құрбандыққа жанын беруге дайын алаш қозғалысының жетекшісі Әлиханның бит, бүрге, қандалаға таланып, «сасық ауа, темірлі үйде зарығып алаш үшін бейнет көрген» қиындықтары шынайы сипатталады.

Түймеге жарқылдаған алданбаған,
Басқадай бір бас үшін жалданбаған.
Көркейер қайткенде алаш деген ойдан,
Басқа ойдан өмірінде малданбаған...

Осылайша, поэмада алаш қозғалысының серкесі Әлихан Бөкейхановтың қайсар қайраткерлік бейнесі сомдалады. Оқығанның аузымен Әлиханды бар қазақтың жанына жақын азамат етіп бейнелеуі де тегін емес. Өйткені XX ғасырдағы қазақтың мемлекет қайраткері, зерттеуші ғалым, публицист, әдебиетші, алаш көсемі Әлихан Бөкейхановты Сұлтанмахмұтқа дейін-ақ А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев сынды оқыған замандастары да өз шығармаларында зор құрметпен бағалаған еді.

Поэмада Әлихан Бөкейхановты Қара қазақ та жете біледі.

Басында ол қарағым тұр ғой дайын,
Тек ұзақ өмір берсін бір құдайым.
Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов,
Білемін бұл үш ердің айтпай жайын...

Қара қазақ Ә.Бөкейхановпен бірге Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовты еске алып, «Бірі күн, бірі шолпан, бірі айым» деп үшеуін де алаш қозғалысының көсемдері ретінде бағалайды. Осы орайда зерттеуші Ө.Әбдиманұлы «Ақын міндеті – қазақтың ұлтын сүйген ұландары туралы кейінгіге сөз қалдыру. Мұны көрегендік десе болғандай. Кейін ұзақ жылдар бойы сол ұлылардың аты аталмай, шығармалары оқылмай, тарихымыздың «ақтаңдығына» айналарын Сұлтанмахмұт сезімтал жүрегі сезінген болуы керек. Басқасын былай қойғанда, ақынның осы поэмасы – алаш азаматтарының тарихтан алар орнын айқындап беруімен бағалы» [4, 270 б.] деген пікір білдіреді.

Жалпы, Сұлтанмахмұт бұл поэмасында оқыған да қара қазақ та білетін Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатовты алдымен ерекше таныстырып өтеді де, содан соң Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлімхан Ермеков, Халел Ғаббасұлы, Мұқыш Поштайұлы, Жақып Ақбайұлы, Нәзипа Құлжанова, Нұрғалы Құлжанов сынды жұрт қамын ойлаған азаматтарды рет-ретімен тарихтағы орнын бағамдауға көшеді. Ақынның мақсаты олар туралы білетіндерін ортаға салып, еңбектерін елге таныту, жасаған ісін үлгі қылып көрсету.

Поэмада «Солардан басқа кеше кім бар еді...» деген Қара қазақ сөзінен кейін Оқыған таныстыруды қазақ зиялыларының жас буын өкілі Әлімхан Ермековтен бастайды.

Әлімхан Ермекұлы жас жігіттен,
Келеді екінші болып бұл ретпенен.
Қазақта мұндай жігіт көрмедім, – деп,
Ардақты қарт Потанин лепес еткен.

Ақын Әлімханның орыс ғалымдарына танымал талантымен қоса, жастар арасында ақ жүрек, алғыр ойлы, адалдығымен қадірлі екенін, сондай-ақ «Томдағы инженерлік сабағында...» дей отырып жас жігіттің өмірдегі ұстанымдарына да тоқталып өтеді. Тіпті, оның азаматтық қасиеттерін дәріптегенде қара басының қамын күйттеген жастармен қатар ала отырып шынайы сипаттайды. Ақын елі десе ет жүрегі елжіреген жас азаматтың жарқын бейнесін сомдауда Қара қазақтың да айтары барын ескереді. Қара қазақ алдымен Оқығанның сөзін растап алады да,

...Меніңше, Ермеков деген бала,
Ұқсайды ұшқыр қыран қаршығаға.
Сөз білімін сынайтын жер ілгері,
Әзіргісі адал ғой жеке дара... –

деп жас жігітті «ұшқыр қыран қаршығаға» балап, адалдығына құрметпен қарайды. Сенгіш, адал, шыншыл жігіттің қадірін ел білсе екен деп тілейді.

Ақынның Оқығанның аузымен келесі таныстыратын тұлғасы Ғаббасұлы Халел мырза болатын. Сұлтанмахмұт поэмада «Жас жігіт университеттен оқып шыққан» деп, оның білімді, терең ойлы, алысты болжағыш қырағы, бастаған ісінің түбіне дейін апаратын іскерлігін дәріптейді. Оқығанның аузымен Х.Ғаббасұлының қайраткерлік тұлғасын айқындаған ақын енді Қара қазақ арқылы көпшіліктің назары да осындай жас буын өкілдерінде екендігін былай білдіріп өтеді:

...Меніңше, Халел деген сынсыз жүйрік,
Не түрлі ұзақ салсаң шабар шүйгіп.
Арбайып қол-аяғы алдан келер,
Алашты қақпайсың ба, сонда сүйсініп.

Сұлтанмахмұттың келесі таныстыратыны Мұқыш Поштайұлы, Жақып Ақбаев, Биахмет Сәрсенов сынды азаматтар болатын.

Онан соң Поштайұлы Мұқыш келер,
Білмеймін халық аузы бұған не дер.
Өзі юрист, жас жігіт жаңа талап,
Шықпайды деуге бола ма мұнан өнер...

Поэмада Оқығанның атынан Мұқыш бейнесі осылайша сипатталса, ал оның бар болмысы мен жасаған істері Қара қазақтың көңіліне жақпайтынын байқаймыз. Тіпті, оларды санамалап тізіп те шығады. Жақып Ақбаевты да Оқыған мен Қара қазақ сынға алады.

Белгілі Жақып мырза Ақбайұлы,
Қызмет қылар кісінің бұ да бірі.
Азды-көпті атағын былай қойып,
Тексергенде мынау ғой оның сыны...–

деп бастайды да әрі қарай Оқыған оның бар мінез-құлқын сын тезіне алып, жақтырмайтын қылықтарын жайып салады. Қара қазақ та Оқығанның сөзін мақұлдап, Жақып пен Райымжанның сайлауға түсердегі істеген іс-әрекетін түгел баяндап шығады. Поэмада «Ісі де, таланты да қалыспайды...» деп таныстырылған Биахмет Сәрсенов те осы жалпықазақ сиездерінде осындай қызмет атқарып, А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Е.Омаров, Т.Шонанұлылармен біріге Білім комиссиясының құрамына кіреді.

«Таныстыру» поэмасында ақын енді тек Оқығанның атынан Нәзипа ханым мен Нұрғали Құлжанұлын таныстырады. Шығармада Нәзипа Сегізбайқызы – қазақ әйел затынан шыққан жалғыз тарихи тұлға. Ерлі-зайыпты Нәзипа мен Нұрғали

Құлжановтардың қазақ халқының мәдени тарихында өзіндік із қалдырған және өз халқының болашағы үшін күрескен қоғам қайраткерлері екені бүгінде баршаға аян.

Поэмада Сұлтанмахмұт «ертеден бұл алашқа аты мәлім» Шәкәрімге айрықша назар аударады. Алаштың ақсақалы атанған дана қарияның тек қазағының түзелгенін ойлаған асыл бейнесі шынайы жырланады. Ақын Шәкәрімнің жұрт білетін кемеңгер ойшылдығын тап басып айта отырып, оның «бір жолмен» алаш көсемдеріне де ақсақал бола алатынын ескертіп өтеді. Яғни, «бір жолмен» деуі ел мүддесі жолында олардың пікірлес екенін анық аңғартқандай. Қара қазақтың да Шәкәрім туралы бағамы жоғары.

Сонымен, Сұлтанмахмұт қазақтың осындай ірі тұлғаларын таныстыру барысында, «Таныстырдық білгенше әр адамды, Тағы айтайын демеңіз мынау қалды» деп өзі айтқандай, Райымжан Мәрсеков, Сатылған Сабатаев, Әнуар мен Иманбек, Дурманов сынды азаматтарға да тоқталып өтеді.

Түйіндей келгенде, ақын «Таныстыру» поэмасында алаш қозғалысы жетекшілерінің тарихи тұлғасын шынайы сомдап қана қоймай, сол Алаш партиясы өкілдерінің діттеген мақсатына қол жеткізуіне ниеттес бола білді. Сұлтанмахмұттың азаттық идеяны жырлаған шығармаларынан алаш қозғалысына қатысты өзіндік ұстанымдарымен қоса, ұлт болашағына алаңдаған азаматтық парызы да айқын аңғарылып жатады.

Әдебиеттер:

1. Ахметов З. «Алаш» деп ұран салған ақын. Дәуір ақыны: Ұлы ақын С.Торайғыровқа арналады. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2002. – 264 б.

2. Торайғыров С. Шығармаларының үш томдық жинағы. 3-том. – Алматы: Алаш, 2005. – 232 б.

3. Қазақ әдебиетінің тарихы. 3-том, I кітап. – Алматы: Ғылым, 1997. – 247 б.

4. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Қарағанды, 2010. – 441 б.

Абдикалык К.С., Орынханова Г.А.

Освободительная идея в лирике С. Торайгырова

В статье рассматриваются такие стихи поэта, как «Клич Алаша», «Про то и про это», «Дождь Сары-Арки». Данные произведения отличаются высоким духом, своеобразной композицией. Выразительные и запоминающиеся строки стихотворения "Клич Алаша" передают тогдашнее всеобщее ликование: поэт всем сердцем желает, чтобы казахский народ справедливо получил соответствующей ему доли. Он призывает к тому, чтобы, отбросив внутренние распри, тяжбы, междоусобицы, зависть, деление на землячество и роды, жители Сары-Арки, и всего Алаша объединились и общими усилиями образовали основательное и суверенное государство. Это произведения, которые своим пламенным содержанием призывают к национальному развитию и процветанию. Особенно сейчас, в настоящее время, когда республика добилась суверенитета и строит независимое государство.

Ключевые слова: *Просветитель, идея Алаш, клич, партия Алаш, единство, правительство Алаш-Орды, нация, религия.*

Abdikalyk K.S., Orynkhanova G.A.

Liberation idea in the lyrics of S. Toraigyrov

The author considers such poems as “Battle-cry of Alash", "About this and that", "Rain of Sary-Arka". These works are of high spirit, unique song. Expressive and memorable lines of the poem "Battle-cry of Alash " tell about that times’ universal triumph : with all his heart the poet wishes the Kazakh people to receive their corresponding share. He urges residents of Sary-Arka and Alash to unite and together form a solid and sovereign state leaving aside their internal quarrels, disputes, strife, envy, division on communities and clans. These works with their fiery contents call for national development and

prosperity. Especially now, at the present time when the country had obtained sovereignty and builds an independent state.

Key words: *Enlightener, idea of Alash, battle-cry,Alash party, unity, government Alash-Orda, nation, religion.*

***

ӘОЖ 821.512.122.32.09

Кәріпжанова Г.Т. – *филология ғылымдарының кандидаты, профессор, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті*
Қадыров Ж.Т. – *филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті*
Абикенов М.Т. – *филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті*
E-mail: *zhkadyrov_777@mail.ru*

МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ КОНЦЕПТІЛІК ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. *Мақалада М.Ж.Көпеев шығармаларындағы концептілер, ұлттық дүниетанымның берілу жолдары талдауға түседі.*

Автор шығармаларындағы ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісі ретінде ұлттық мәдениет, ұлттық өнер, діни дүниетаным, ұлттық таным әлемі қарастырылады, концептілік жүйесі, ерекшеліктері айқындалады.

Концептілік жүйенің эпитет, теңеу, көріктеу құралдары және еркін сөз тіркестері мен тұрақты тіркестер арқылы көрінісі сипатталады.

Тірек сөздер: *Когнитивтік лингвистика, ұлттық тіл, ұлттық өнер, ұлттық дүниетаным, ұлттық мәдениет, ұлттық таным, ұлттық салт-дәстүр, концептілік өріс, дін концептісі, имандылық концептісі.*

Қоғам мен өмір тынымсыз даму үстінде болған сайын адамзат баласының білім, танымы да өлшеусіз алға басуда. Ғылымның сан алуан салаларының ішінде лингвистиканың көптеген ғылыми-теориялық мәселелері өз шешімін тапқаны даусыз. Дегенмен бұл ғылымның жаңа бағыттарының зерттеу нәтижелері тілдік деректер мен ғылыми теориялардың біртұтас сипатта топтасуы негізінде зерделейтін, зерттейтін жайттардың әлі де баршылық екенін көрсетіп отыр. Оның үстіне тілдік ғаламдандырудың ауқымы кеңіген сайын, ұлттық тілдің өрісін кеңітіп, абыройын асқақтату заман талабына айналуда. Осыған орай, тілді жүйелі түрде зерттеудің жаңа үлгілері ұсынылуда. Атап айтқанда, қазіргі таңда тіл мен рух, тіл мен ойлау, тіл мен сана, тілдік бейнелеу мен таңбаның өзара байланысы нәтижесінде тілдің қолданысы мен қызметі жаңа қырынан танылу үстінде және оны танытатын жаңа бағыттар кең өріс алуда.

Бұған дейін тілді зерттеудің ғылыми парадигмасы ретінде салыстырмалы-тарихи, жүйелі құрылымдық әдістерімен қатар антропоцентрлік парадигманың өрістеуі – лингвистиканы ой-санамен, мәдениетпен, және адамның тұрмыс-тәжірибелік қызметімен, таныммен, философиямен тығыз байланыста қарастыруды қажет етіп отыр. Әрине, антропоцентризмнің негізі бір күнде пайда бола қалған жоқ, оның алғашқы теориялық бастауын өте ертеден, одан бері Қазан лингвистикалық мектебінен іздеген жөн [1].

Антропоцентристік бағыттың ұстанымы – тілдің болмысы мен табиғатын, оның ішкі қатпарларын тану үшін тілді адаммен біртұтастықта қарау. Міне, осы

ұстанымды басшылыққа алған антропоцентризм когнитивтік лингвистиканың дүниеге келуіне себепкер болғаны анық.

Қазақ тіл білімінде танымдық ғылым деген атауға ие болған тіл білімінің саласы Ә.Қайдар, Ж.Манкеева, Э.Оразалиева, Қ.Жаманбаева, Е.Жанпейісов, Б.Ақбердиева, Г.Гиздатов т.б. еңбектерінде қарастырылған. Мысалы, Ә.Қайдардың этнолингвистикаға байланысты ойлары қазақ тіл білімінде танымдық тіл білімінің қалыптасып, дамуына негіз болса [2], Г.Гиздатов адам санасындағы білімнің көріну деңгейі, берілу тәсілдері, құрылымы жайында өз көзқарасын ұсынады [3]. Сондай-ақ зерттеуші Г.Зайсанбаева метафораны зерттеудегі когнитивтік бағытқа назар аударып, фрейм терминіне түсінік береді, метафораның танымдық тұрғыдағы рөліне тоқталады.

«Жаңа түсініктер мен ұғымдарды атау үшін оларды өзге тілде бар зат, құбылыстармен байланыстыра бастаймыз және сол ұғымдар негізінде аталым жасаймыз. Осындай әрекеттермен метафора арқылы қоршаған әлем туралы білім қоры толықтырылып, жаңа аталымдар туындайды» [4, 23 б.].

Ұлттық дүниетаным мен ақын жазушының қиял дүниесі мен таным дүниесінің диапазонын көрсете отырып, автор ұлттық дүниетанымымен астасып жатады. Мәшһүр Жүсіп шығарамаларындағы ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісін бірнеше жікке бөліп қарастыруға болады. Олар негізінен: ұлттық мәдениет; ұлттық өнер; діни дүниетаным мен ұлттық таным әлемі.

Ұлттық мәдениет: Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларында ұлттық дүниетанымды көрсететін тілдік құралдар мол қолданылған. Солардың бірі – ұлттық салт-дәстүр мен жол-жоралғының ақын шығармаларындағы тілдік көрінісі болып табылады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы қазақ өлеңінің орны, олардың мазмұны өмірдің сан алуан құбылыстарына негізделгенін көруімізге болады. Мысалы, философиялық мазмұнды өлеңдері, жұмбақ, тұспал, аңыз т.б. мазмұнда жазған шығарамаларын жатқызуымызға болады. Бұл тек ұлттық мәдениеттің бір элементіне ғана негізделген шығармалары болмақ.

Ұлттық өнер: Мәшһүр Жүсіп шығармаларының өзегінен тереңірек үңілу арқылы ұлттық тұрмыс-тіршілік нышандарын да байқап көруге болады. Олар: «*Жасымнан үйір болдым өлең сөзге», «Мәшһүр Жүсіптің шабдар атпен айтысқаны»* т.б. өлеңдерінен қазақ халқының тұрмыс тіршілігімен қатар ұлттық мәдениетінің ерекшелігін «*жүйрік ат», «көңіл*» концептілерінің ой бейнелерімен сөз суреттер негізінде көркем сөзбен өрілгенін көруге болады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларының ерекшелігі өмірге деген көзқарасын, ой-пікірін, ақиқат дүниеге қатынасын білдіріп отырады. Адамның ақиқат дүниеге қатынасы тілдік құралдар арқылы беріліп, соның негізінде ақпарат жүйесі қалыптасады. Бұл ғалам бейнесін бейнелейтін ақпарат жүйесі ақынның ғалам туралы концептуалды тұжырымдамаларынан көрінеді. Демек, көркем шығарма тіліне (поэзия тілі болсын немесе проза тіліндегі философиялық этюдтерді) концептілік талдау ғаламның тілдік бейнесі туралы білімді анықтау үшін қажет. Қандай да бір көркем шығарманы тек лингвистикалық талдаумен, яғни шығарманың көркемдік ерекшелігін талдаумен шектеуге болмайды. Мұндайда автор шеберлігі оның ақиқат дүние туралы таным-түсінігі, көзқарасы айқын көріне бермейді. Осы ретте концептілік талдау автордың ақиқат дүниеге қатынасын айқындап көркем шығарманы талдаудың екінші бір қырын ашатын бірден-бір құрал ретінде қызмет етеді. Тіл білімінің когнитивті саласы ақиқат дүниенің санадағы таңбасын зерттеуді қолға алғаннан бастап-ақ қазақ тіл білімінде де ұлттық мәдени таным өрістері мен дүниенің тілдік бейнесі және көркем мәтін тіліне концептуалдық талдаулар жасала бастады. Осы орайда тұтас бір ұлттың рухани бірлігі деңгейіне көтерілген тұлға мен жалпы адамзаттық құндылықтарды ұлт бойына сіңірген Мәшһүр Жүсіп шығармаларын тілдік таным тұрғысынан танытудың маңызы зор. Ол – ақын табиғатын тіл ғылымының жаңа қырынан танытып қана қоймай әлемнің тілдік бейнесі мен ақынның тілдік дәстүр жалғастығын айқындауда ортақ түзілген концептілер өрісін танып-талдауға мүмкіндік береді. Адамның ойлауы мен танымдық

әрекетіндегі тілдің рөлін зерттеу мүддесі көзделетін когнитивтік лингвистикада тіл – «ойдың тікелей шындығы, сана әрекетінің көрінісі», «ойтаным тетігі», «тілдік бірліктердің өн бойына және терең мазмұндық астарына ақпараттарды бекіту, жасыру, сақтау, сондай-ақ қажет жағдайда қайта жаңғыртудың когниционалық тәсілі» тұрғысынан сарапталады. Мұнда адамның әлемді қабылдауы мен тануы, түйсінуі мен түсінуі процесіне бойлау тілдің ойды білдірудің басты құралы ретіндегі қызметімен ұштасады. Танымдық іс-әрекет барысында адамның өзін қоршаған ақиқат шындыққа, әлемге деген көзқарасы, ұғым-түсініктері мен бағалары, қорытынды тұжырымдары мен өмірлік ұстаным-қағидаттарын қалыптастырады. Демек тіл иесінің қоршаған ортаны игеруі және қоғамдық-әлеуметтік іс-тәжірибені меңгеруі барысында жинақтаған білімінің маңызды компоненті – мәдени ақпараттардың тіл арқылы бекуі мен сақталуы, тілдік тұрпат меже мен мазмұн меже арқылы көрініс беруі когнитивтік негізден бастау алады.

Лингвомәдениеттанымдық бағыттағы зерттеулерде ғылыми зерттеудің когнитивтік және мәдениеттанымдық қырларын тоғыстыру лингвистикалық білімнің интегративтік сипатын айқындап қана қоймай, «Тіл – Адам – Мәдениет» үштігі аралық байланыстың сан алуан қырын зерттеуге жол ашады.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев өткен ғасырдың өзінде-ақ адамдарды тек ақ, қара деп бөліп, не оған сырттай сүйсінумен, не одан мүлде безінумен шектелмейді. Адамдардың не бірыңғай аппақ ұнамды, не бірыңғай қап-қара жағымсыз боп келе бермейтін, қайта бір адамда әрі оң, әрі теріс сезімдер қатар өмір сүріп, арпалысқа түсуін ашу, әсіресе, сол кез үшін кесек жетістік, адам сезімін тереңдеп ашуда елеулі қадам еді. Мәселен, оның 1880 жылдары жазылған «*Жарты нан» хикаясы*, өлеңде басты назар өзіне жақсылық жасаған адамды жұтпақ болған айдаһар жауыздығына емес, жапа шеге жаздаған адамның өзінде қайшылық бар екеніне аударылады. Міне, мұнда біреуге «байқамай» жақсылық жасап, орынсыз жапа шегушіні ақын бірыңғай аппақ, ұнамды адам етіп көрсетпейді. Суреткер жай көзге байқалуы қиын, сырт қарағанда біршама ұнамды көрінген адамның өзінің ішкі қайшылығына үңіле, үңілте біледі. Кезінде біреуге қамқор боп, жарты нан ғана беруі сол адам үшін әрі құптарлық, әрі айыптарлық іс боп алынады. Бұл да қарапайым адам санасында орын алған, орын алуы мүмкін аздаған қалыстыққа да суреткердің шүйіле үңілуінен туған. Ақын бұл шығармасында сонымен қатар зұлымдық иесі, бөтен күш, дербес айдаһар болуымен бірге, әр пенденің өз «айдаһары» болуы мүмкіндігіне де көңіл бөледі. Сөйтіп адам сезімінің көп қырлы екенін, ішкі қайшылықпен күресу мәнін көрсету арқылы ақын қаһарман жан дүниесіне түпкірлей тереңдеу үлгісін де көрсеткен.

Бұл хикаяда зұлымдық пен жақсылық концептісі қатарласа алынып, адам мінезін ашуға, қоғамдағы жамандық пен жақсылықты тануға қызмет етеді. Мәшһүр-Жүсіптің «Сәйгелді, сона, бөгелек» өлеңінде халықты езіп, қанаушы Сәйгелді, бөгелек тәрізділерге өріс беретін *аңқаулық, надандық* сыналады. Сөйтіп ақын *жауыздық пен адамгершілік* арсындағы қайшылықты, кереғарлықты алумен, жауыздың жауыз, ізгінің ізгі екенінін бейнелеумен шектелмейді.

Ағайын егіз туған: ұрлық-зорлық,
Зорлығы – ағасында, іні де – ұрлық.
Бірі қойса, бәрі де қояр еді,
Тауып тұр қоймағаннан тегіс қорлық.

Ақын өлеңдерінде үнемі осылай адамдар арасында орын алған *пайдакүнемдік, ұрлық, өтірікті* сынап отырады. Ал *пайдакүнемдік, ұрлық, өтірік, тәкәппарлық, зорлық, надандық, шайтан, ит, жалғандық, күншілдік, зорлық, ашкөздік* зұлымдық концептісінің мазмұнымен астасып жатады.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларына назар салсақ, түр-түс концептілеріне кеңінен арқа сүйегенін аңғарамыз.

Бай біткен болғандықтан қарабауыр,
Арқасы ер салмастан болар жауыр.

Не айтып, не қойғанын білмес өзі,
Тырнадай өзін-өзі көріп ауыр.

Ақында қолданылған *қарабауыр* деген сөздің зұлымдықты танытудағы әсері мол. Дүниетанымымызда «адам адамға жолдас, бауыр» деген түсінік бар. Сонымен қатар бірге туғандарды бауыр дейміз. Ал бауырға қара деген зұлымдықты танытар сөздің тіркесіп келуімен қарабауыр деген тіркес жасалған. Қарабауыр деген қаскөйліктің, жауыздықтың, дұшпандықтың ұлттық танымын білдіреді.

Халықтың әл-ауқаты қашан болмасын ақын шығармаларына арқау болады. Сондықтан көптеген туындылары «байлық пен кедейлік» концептілері төңірегінде баяндалады.

Ақшалы бай жүреді төмен бұғып,
Қолдан кетсе бір тиын, жаны, жаны шығып.
«Көрінген жан бір нәрсе сұрайды ғой!»,-
-Деумен өзін-өзі інге тығып...
Бұл дүние құтқармайтын тозақ болды,
Бейнеттіге, құрығыр, күн ұзақ болды.
Дамыл, тыныштық бір жанда болмаған соң,
Есебі күндіз өзі тозақ болды.

«Тозақ» концептісі өмірдегі қиыншылықты, әркім үшін әр түрлі сипатта болатындығын көрсетеді. Бай байлықтан айрылып қаламын деп қуыстанса, кедей қалай күнін көремін деп еңбектене қиналады деген ұғымдардың барлығы «тозақ» концептісінің аясына сыйған. Қоғамдағы қиыншылық, бейнет өмір, ауыр тұрмыс тозақ сөзі арқылы бейнеленеді.

М.Ж. Көпеевтің тіліндегі «ой» сөзі де өзгеше реңкіде ыңғайланып, басқадай мағынада жұмсалады. Мысалы: *терең ой, ұзын ой, бұзылған ой* т.б. «Жал-құйрығын бір сапар созып тұрмын» деген жыр жолындағы «сапар» сөзі де мезгіл ұғымында алған, әуелінде тура мағыналы /сапар // жолға// сапарға аттандым/ тіркесіндегі сапар сөзінен ауытқып барып жаңа ұғымда қолданылған. Жалпы, Мәшһүр Жүсіп «сапар» сөзін жаңа ыңғайда жұмсап сөз түзуде қырағылық танытады. Сақалын саудалап – деген әдеттегі тіркес Мәшһүр Жүсіп Көпеевте «саудама сақал» сындық мағынада қолданылып, метонимиялық құбылуға дейін барғандығын көреміз.

Жаурылықтың ер мінбей мініп желқом,
Күнде бір ат мінбес пе ем болса жылқым.

«Хаятбақшы» дастанынан алынған бұл мысал: аттың жауырыны жара (жауыр) балмас үшін ертоқымның астынан салынатын жауырлық оны алып тастап, жайдақ тек қана қом салынғанын айтса керек. Қазақ ұғымында: «жауырды жаба тоқып» дейді, жауыр атқа жабаны салуды айтады.

Ақын символды жиі қолданады. Ақын шығармашылығында от, су, ауа, жас сөздері символдық мәнде жұмсалып отырылған. Тұспал өлеңдерінде ақын әдеттегі сөздерге символдық мән артады. Мысалы, соқыр, түн, толқын, қан, базар, махаббат т.б.

«Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз» кітабындағы «Соқыр, саңырау, жалаңаш хикаясы» да қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алатын туынды. Аталған өлеңде «тағдыр», «зұлымдық», «бай», «кедей» т.б. концептілері кеңінен қолданыс тапқан. Сол арқылы алдына қойған мақсатын философиялық тұрғыдан данышпандықпен суреттеу арқылы қол жеткізген. Мәшһүр Жүсіп адам сезімін, көзқарасын күрделі, қайшылығы мол қалпында көрсетуге ден қояды. Бір адамның әр басқаның кемшілігін көргіш екені, әрі өзіне керек істі мүлде көрмейтіні, қайшылығы нақты ашылған. Шартты түрде «*соқыр*» деп алынған ол құмырсқадай ұсақ заттарды көргіш те, одан ірірек нәрсе, жан-жануар атаулыны мүлдем көрмейтін болады.

Мәшһүр Жүсіп шығармалары – көркем әдебиет пен тіл мұрасы ғана емес, тарихтың, мәдениеттанудың, философияның нысаны. Әсіресе, ақын тіліндегі концептілерді танып талдау – көркем сөз иесінің дүниені тану қағидаларын

айқындауға, терең философиялық ойларын, даналық тұжырымдарын, діни сенімдерін және шежірелік тарихи білімін танып талдауға мүмкіндік береді. Дүниені танудың тілдік көрінісі мен тілдік таным ислам әлемімен байланысты концепт конструкциялары арқылы көрініс тапқан.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларының танымдық қырын *эмоционалды концептілер: үміт, арман, бақыт, мұң және контраст концептілер: қайғы мен қуаныш, өмір мен өлім, ақиқат пен жалған, фани мен бақи* т.б. сол сияқты концептілер жүйесі құрайды. Ұлттың рухани бірлігін танытатын ар иман концепт өрісінің түзілісі моральдық құндылықтардың тілдегі көрінісін танытады.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларындағы концептілерді табу кезінде концептілік өріс түзіледі. Ол жеке сөздер, сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, сөйлем, тұтас мәтін түрінде болады. Бір ұғым туралы аталған тілдік құралдар жиынтығы концептілік өрістің жиынтығын құрайды.

Сонымен Мәшhүр Жүсіп шығармаларының концептілік жүйесін анықтағанда олардың мынадай концептілерден тұратындығын көруге болады. Олар: *«өмір», «өлім», «иман», «білім-ғылым», «ар-ұят», «адам-адамшылық-адамгершілік», «қайғы», «қуаныш», «мұң», «махаббат», «оқу», «тәрбие», «өнер», «ұят», «күн», «жұлдыз», «ай», «төр», «босаға»* т.б.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларының тіліндегі ғалам бейнесін суреттейтін концептілер: *өмір, өлім, тағдыр, адамгершілік, ар-ұят, махаббат, алла, тәңір, күн, ай, жұлдыз.* Себебі бұл концептілер ақын шығармаларының өн бойында түрлі баяндау формалары арқылы көрініс тауып отырады.

Мәшhүр Жүсіп Көпеев шығармаларында «өмір-өлім» бинарлы концептісі кездеседі. Ақын туындыларында өлім «тағдыр», «жазмыш» ұғымдармен қатар қарастырылады. Өлім өмірдің бітуі аяқталуы емес, екінші өмірдің жалғасуы ретінде қарастырылады, өмір мен өлім салыстырылмайды.

Ақын шығармаларында өмір таным мен ақпарат көзі ретінде көрінеді. Адамдар арасындағы түрлі қатынастар да өмір ұғымы арқылы жеткізіледі.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларының тіліндегі өлім мен өмір осы екі аралық арасындағы тағдыр ұғымдары шығармаларының негізін құрайды. Яғни қаламгердің бір аяғы көрде, бір аяғы жерде тұрған аралық деңгейді қатар алып баяндауы жиі кездесетін баяндау формасы болып табылады. Бұл аралық деңгей *«Бүгін бар, ертең жоқ»* мақалымен астасып, ұлттық философиямен үндесіп жатқанын аңғаруға болады.

Сонымен қатар Мәшhүр Жүсіп өз шығармаларының арқауын «*өмір мен өлім», «тағдыр»* атты философиялық концептілер негізіне арнаса да күлкі, қуаныш, қайғы, мұң сияқты адам дағдыларымен қатар алып баяндаған. Бұл бір жағынан адам өз дағдысынан қайда да болса жаңылмайды деген дүниетанымдық тұжырымдаманы нақтылаумен байланысты болса, екінші жағынан оқырман еңсесін түсірмеу, оқиғаны шынайы беру сияқты мақсаттардан туындаған. Мәшhүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы *өмір* концептісіне келетін болсақ, оның шығармашылығының басты философиялық идеясы – адам өмірі, оның дүниемен, қоршаған ортамен тұтастығы, екі өмірге де керегі – имандылық. Дәлірек айтсақ, адам тіршілігінің шектеулі екендігі, фәнидің жалғандығы, дүниеде мәңгілік ештеңе жоқтығы. Қамшының сабындай қысқа өмірді мәнді өткізу, күліп-ойнап, дүниенің қызығын көру керектігін баяндайды. Бұл өмір – мәңгілік мекеніне қарай жолаушылап бара жатқан адам баласының бір аялдамасы ғана. Ислам діні мұсылмандардың осы сапар барысында бұл өмірге және осы өмірдің ләззаттарына алданып қалмай, ақыретке және ақыретте оңды жетістікке жетелейтін негіздерге көңіл аударуды бұйырады. Аллаh Тағала Құран Кәрімде: «Сіз бұл өмірді қалайсыз, алайда ақырет өмірі одан да жақсы, әрі мәңгі» (Ағла сүресі, 16) немесе «Мына өмір тек қана бір ойын мен көңіл көтеру ғана, ал ақырет болса, ол – нағыз өмір» (Анкәбут сүресі, 64),- делінеді.

Осы өмірдің алдамшы болмысының мәнісін жете түсінген халқымыз оны *жалған дүние* деп атайды.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының ең ірі концептілік жүйе құрай алатын концепт - *өмір, өлім, алла, ар-ұят, махаббат, иман, тағдыр, дін, күн, ай, жұлдыз т.б.* тұжырымдамасы. Олар эпитет, теңеу сияқты көріктеу құралдары, сондай-ақ еркін сөз тіркестері мен тұрақты тіркестер арқылы көрініс табады. Мәшһүр Жүсіп халық ұғымындағы *жалған дүние* фразеологизмін кейде *сұм дүние* деп те қолданады. Мысалы:

Сұм дүние әуре қылған жұрттың көбін.
Адамды жас күнінде алдайды екен,
Батшаған сұм дүниенің көп апаты.
Біз келдік сұм дүниеге қайдан туып,
Мұздаған әлдеқашан көңіл суып.

Сұм дүние тұрақты тіркесінің эмоцианалдығы мен экспрессиясы өте жоғары екені байқалады. Осы өмірдің өткінші екенін, алдамшы екенін жағымсыз сипатта көрсетеді.

Дүние деп, алтын-күміс малданбайды.
Қызық деп, бұл жалғанды таңданбайды.
Дүниенің баянсызын білген ерлер
Бұлардың ешбіріне таңданбайды.

Осылайша ақын өмірде дүниеқұмарлыққа, дүниеқоңыздыққа салынбау керектігін уағыздайды. Халқымыз да дүние-мүлікті қолдың кіріне теңеп, маңызы мен мәні жоқ бос нәрсеге балаған. Дүние-мүлікті өткінші қызық деп бағалаған. Ақын халық түсінігіндегі жайттарды және құран хадисінің мазмұнын жырға қосқан.

«Дін» концепті ғаламның тілдік бейнесінде орын алады. Оның құрылымы өте күрделі. Оны вербалдаушы бірліктердің саны да көп болғандықтан болар, аталмыш концепті қазақ тіл білімінде көптеген ғылыми еңбектердің нысаны ретінде алынуда.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы «дін» концептісі арнайы зерттеуді қажет ететін ауқымды тақырып. Сондықтан біз болашақта жеке бір зерттеуге нысан болар деп сенеміз. Қысқаша айтқанда, «дін» концептісі негізгі өзек семалар арқылы «сенім», «рухани», «адамшылық, адамгершілік», «құдіретті», т.б. мәндер арқылы танылған. Ақын шығармаларындағы «дін» концептісін түрлі қырынан вербалдайтын лексемаларды бірнеше тақырыптық топтарға бөлуге болады. Құдай атаулары (құдай тағала, жаратқан, жаратушы, Алла тағала т.б.), пайғамбарлар есімі, негізгі ұғымдар, құдайға құлшылық ету, имандылыққа тәрбиелеу, иман келтіру т.б.

Мәшһүр Жүсіп Алланың біреу екендігін, тек Алла өзгермейтінін, оның өте кең ұғым екенін Алла сипаттарын тарата баяндайды:

Жоқ деп біл ол Аллада ата-ана,
Және жоқ деп біліңіз қатын-бала.

Ақын Алланы танып білуде, Алла жолын іздеуде құлшылықтың алатын орны ерекше екеніне көп көңіл бөледі:

Бір Алла діліне алмай, фазылына алсын,
Жұмақты біз ғаріпке қылсын несіп.
Таршылық әрбір жерде қысылғанда,
Басқа жоқ бір Алладан паналары.
Айтыңыз насихат сөз қосып басын,
Шын болып бір Аллада ықыласың.
Ғазірейіл бір күн келіп жаныңды алса,
Дүниеден кетеді ғой ғаріп басың.

Махаббат – мәңгі таусылмайтын тақырып. Себебі, махаббат - Алланың қасиеті, сипаты ретінде шексіз, өлшеусіз шындық. Аллаға шын ықыласыңмен ғашық болсаң, оның рахматы да ұшан-теңіз екенін түсіндіреді. Адам Алланы танымақ болса, өзін де шексіз дамыту керектігін айтады. Ақын Алланы танудан адамгершілік, ізгілік туралы ойларды айтады.

Болса да қанша күнə бойымызда,
Қайтпайды бір Алладан ықыласым.

Ақын хақтың жолы әділет екенін ұмытпауы және одан ауытқымауы қажет екенін бірдей ескертеді.

Мәшhүр Жүсіп Алладан артық ештеңе жоқ, Алладан артық біреуді жақсы көрсең, аяғында бір жамандыққа душар болатынын айтады.

Басқаға бір Құдайдан көңіл бөлме,
Нәпсінің, шамаң келсе, тіліне ерме!
Пәледен басым аман болсын десең,
Бой салып бір нәрсені жақсы көрме!
Махаббат күннен-күнге артады екен,
Оралып шырмауықтай тартады екен.
Басқаны бір Құдайдан сүйгендіктен,
Бір залал ақырында тартады екен.

Мәшhүр Жүсіп қолданысындағы *бір Алла* тұрақты тіркесін сараптай отырып, төмендегідей ойтүйін қалыптастырамыз: ақын дүниетанымы бойынша әлем мен Алла ұғымы бірлікте жүреді. Бұл екеуі бір ғана мәннің шеңберінде топтасқан дүниелер. Дүние бір қалыпта тұрмайды, ол өзгеріп отырады. Өзгермейтін – жалғыз Алла дегенді ақын философиялық тұрғыдан басып айтады. Сондықтан да Аллаға деген махаббаттың шексіз болуы заңды құбылыс. Мәшhүр Жүсіп ұғымы бойынша Алланы сүю адамның жеке басындағы асыл қасиеттерді қастерлеу, адамгершілікті негізгі қағидаға айналдыру. Алланы сүю – ізгілікке байланысты жол. Ақынның тұжырымы бойынша, махаббат – Алланың қасиеті, құдіреті, қуаты, рухы. Алланы сүю арқылы, оның сүйген құлы – Адамды сүюге шақырады, имандылықты, мейірбандылықты, биік адамгершілікті уағыздайды.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларындағы имандылық концептісі. Ұлттың рухани бірлігін танытатын имандылық концепт өрісінің ақын шығармаларындағы түзілісі моральдық құндылықтардың тілдегі көрінісі іспетті. Ақын имансыздың сегіз түрлі қасиетін санамалап көрсетеді:

«Имансыз сол ұжмақты көрмес!» – дейді,
«Бір Құдай имансызды сүймес!» – дейді.
Бір Алла қаламында аян қылды:
«Адамдар сегіз түрлі кірмес!» – дейді.
Әуелі бір Құдайға серік қосқан,
Екінші – ұрлық қылып жолды тосқан.
Үшінші – кісі өлтірген нақақ жерде,
Төртінші – зинашы дүр, дінге дұшпан.
Бесінші – ел ішінде өсек айтқан,
Алтыншы – күншілдік қып діннен қайтқан.
Жетінші – залымдар дүр, рақымы жоқ,
Ғайбат айтып, әрқашан күнәсы артқан!
Сегізінші – әрдайым арақ ішкен,
Әрқашан жаманшылық күні кешкен.
Осылар дүр жұмаққа кіре алмайтын,
Тәубе қылмай, дүниеден, босқа көшкен.

Өмірдегі зардаптардың ең ауыры – адамдар жүрегіндегі иманның солғындауы, яғни оларды қылмыс жасаудан, қулық-сұмдықтан, ұрлықтан, зинақорлықтан, көре алмаушылықтан сақтандыратын жаратылыстан болған ішкі тежегіштердің әлсіреуі болып отыр. Имансыздық жеке адамды ғана аздырып қоймайды, мұндай дерт қоғамды кеулеп, мемлекеттің де іргесін шайқалтуы мүмкін, сөйтіп, жер бетіндегі тұтас аймаққа шарпуын тигізуі ғажап емес.

Концептілік талдаудың стратегиясы – тілдік құрылымды сипаттауда, ал тактикасы – гештальттарды анықтауда айқындалады.

Қорыта айтқанда, қазіргі тіл табиғатын зерделеу тек формалық сипаттармен шектелмей, адам өмірінде алар орны мен атқарар қызметін анықтауға, оның физио-

анатомиялық негізін айғақтақтауға ұласуы – болашақ тіл мамандарының тілді терең меңгеріп, зерттеу міндетін күрделендіре түскені анық. Оның бір дәлелі – біз сөз етіп отырған танымдық тіл білімі сияқты кешенді ғылымның өріс алуы. Сондықтан да тілші мамандар үшін әлемдік кеңістікке ену жағдайында атқарар міндет, өзекті мәселелер жеткілікті. Тек ең бастысы – тілдік ғаламдандырудың жетегінде кетпей, қандай жағдайда да өз ана тілімізбен ерекшелену мүддесін көздеуден айрылмасақ болғаны.

Әдебиетттер:

1. *Қордабаев Т., Қалиев Ғ. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 2004. – 236 б.*
2. *Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 2014. – 277 б.*
3. *Гиздатов Г. Сөйлеу қызметіндегі когнитивтік модельдер: типологиясы мен динамикасы. Док. дисс. – Алматы, 2005. – 189 б.*
4. *Зайсанбаева Г. Метафоралық аталымдардың танымдық сипаты / Кан. дисс. – Алматы, 2004. – 138 б.*

Карипжанова Г.Т., Кадыров Ж.Т., Абикенов М.Т.

Концептуальная система национального познания мира в произведениях Машхур Жусипа

В статье анализируются способы подачи концептов, национального познания мира в произведениях М.Ж.Копеева.

В произведениях автора в качестве языкового отражения национального познания мира рассматриваются национальная культура, национальное искусство, религиозное познание мира, национальное познание мира, определяются их концептуальная система, особенности. Концептуальная система раскрывается через средства эпитета, сравнения, наглядности, а также через свободное сочетание слов и устойчивые словосочетания.

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, национальный язык, национальное искусство, национальное познание, национальная культура, национальные обычаи и традиции, концептуальное поле, религиозный концепт, нравственный концепт.*

Karipzhanova G.T., Kadyrov Zh.T., Abikenov M.T.

The conceptual system of national cognition of the world in Mashkhur Zhussip's works

The given article deals with the analysis of the means of representation of the concepts related to the national perception of the world in M.Zh. Kopeyev's works. The article considers and determines the conceptual underpinnings of the phenomena of national culture, national art, religious perception of the world, national perception of the world, regarding them as the means of linguistic reflection of the national picture of the world. The conceptual system is unfolded by virtue of application of epithet, simile, illustrations, as well as free combinations of words and set expressions.

Keywords: *Cognitive linguistics, national language, national art, national customs and traditions, conceptual field, religious concept, moral concept.*

***

ТАРИХ
ИСТОРИЯ
HISTORY

ӘОЖ 94.(574)

Рысбеков Т.З. *– тарих ғылымдарының докторы, профессор, М. Өтемісов атындағы БҚМУ*
Кенесова А.С. *– М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *dan4ik30.06@mail.ru*

ГЕНЕРАЛ Ғ.ЖӘҢГІРОВТІҢ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. *Бұл мақалада қазақ халқының арасынан шыққан орыс армиясының кавалерия генералы атағын алған тұңғыш қазақ – Ғұбайдолла Жәңгіров, оның қоғамдық-саяси қызметі, орыс-түрік соғыстарына қатысуы, ең бастысы, оның әскери өмірі туралы мәліметтер қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Ғұбайдолла Жәңгіров, кавалерия генералы, флигель-адъютант, телеграф басқармасы, әскери реформалар, орыс-түрік соғысы, Плевна түбіндегі шайқас, алтын сапты қылыш, Ялта.*

Қазақ тарихында әскери жоғары лауазымды иеленген Жәңгір ұрпақтарының ішінде бірнешеуін атауға болады. Солардың бірі - Ғұбайдолла Жәңгіров. Ол қазақ халқының арасынан шыққан әскери қайраткер, орыс армиясының *кавалерия генералы* атағын алған тұңғыш қазақ баласы [1, 6 б.].

Ғұбайдолла Жәңгіров 1841 жылы 6 мамырда Бөкей Ордасының соңғы ханы Жәңгірдің отбасында дүниеге келген. Алғаш сауатын ол Ордадағы орысша-қазақша дәріс беретін мектептен ашады. 1849 жылы тамыз айында ағасы Ахметкерей екеуі Оренбург генерал-губернаторының адъютанты есаул Житковтың қарауымен XVII ғасырдың ортасында әйел патша Елизавета Петровна Санкт-Петербургте негізін қалаған Ресейлік империяның таңдаулы оқу орны – Паж корпусына келіп жетіп, соннан білім алады [2, 783 б.].

Паждардың көпшілігі – сарайдың алдыңғы қатарлы шенеуніктерінің, жоғарғы генералитеттің, министрлердің, дипломаттардың балалары немесе немерелері, ресейлік атақты әулеттердің ұрпақтары болған, олардың әкелерінің байлығы өте үлкен, ал әулеттерінің көнелігі бірнеше жүздеген жылдармен есептелген. Паж корпусы гвардиядағы әскер қатарында қызмет ететін текті әулеттер мен қызметшілер отбасынан шыққан жастарды даярлауға арналған жоғарғы әскери оқу орны болған. Бұл корпусқа жылына барлығы 50 шәкірт қабылданып, Ресейдегі ақсүйек дворяндар мен император әулетінің 10-15 жас аралығындағы ер балаларды оқытылған. Оқуға талапкердің денсаулығы мұқият тексеріліп, сырт келбетіне де айрықша көңіл бөлінген.

Жәңгір ханның барлық ұлдары осы Паж корпусын бітірген болатын. Бір сөзбен айтқанда, Жәңгір ханның төрт ұлынан басқа ешбір қазақ мұнда білім алмаған. Жәңгір хан олармен бірге молда Ахмедшах Әбсәлімовты жібереді. Болашақ генерал «...озат тәрбиеленуші ретінде танылып үздік оқушылардың №9 ерекше кітабына енгізілген». Ал 1856 жылы - Ғұбайдолла Шыңғысхан корнет болып шығып, Петербургке казак полкіне лейб-гвардияға жөнелтіледі. Сөйтіп, Жәңгірдің үш ұлы Ресей астанасында бірге тұрып, оқып ержетеді [3, 402 б.].

Ғұбайдолла алдындағы ағалары секілді 1857 жылдың 2 қаңтарында Орынборға жіберіліп, онда әскери қызметіне кірісті. Үш айдан кейін Перовский денсаулығына байланысты губернаторлықтан босатылды. Орнына В.Катенин келді. Сөйтіп, Ыбырайым мен Ғұбайдолланың өлке әкімшілігіндегі үш жыл қызметі оның басшылығымен жалғасты. Бірақ, Петербург те, Орынбордың жаңа губернаторлары да орда билігін Жәңгір балаларына беруді ойламады. Оның үстіне 1854 жылы «әрекетсіздігі» үшін биліктен шеттетілген Әділ сұлтанның орнына Уақытша кеңес төрағалығына ендігі жерде орыс шенеуніктері қойыла бастады. Орталықтан жіберілген М.Иванин, Г.Ващенко, К.Герн секілді әскери шенеуніктер бірін-бірі алмастырып, Жәңгір ханның орнына түпкілікті бекіп алды [3, 406 б.].

Алайда, қызмет бабымен Орынбор өлкесінің әкімшілік-әлеуметтік ісіне етене араласқан ағайынды Шыңғыстардың жолы Бөкей ордасын айналып өткен жоқ. Саясаттан алыс, отарлық басқару шырғалаңын түсіне бермейтін орданың қарапайым халқы әлі де Жәңгір балаларына арқа тұтты. Ғұбайдолла туған халқы үшін әжептәуір қызмет атқарғанымен өз мансабы үшін ешнәрсеге қолы жетпестен Орынборда жастық шағының ең қажырлы он жылын өткізді. Онда жұмыс жасаған жылдарында ол төрт губернатормен қызметтес болды. Ал, генерал-адъютант Н.Крыжановскийдің тұсында қызметінен босанып, лауазымсыз, жалақысыз, подполковник шенімен әскери кавалерияға сұранды. Бір жылдай тәжірибе жинап, алды-артын ойланып алған ол, Ахметкерейдің ізімен 1867 жылдың наурызында жиырма жеті жасында Дон әскері атаманының қарамағындағы қызметке кірді.

Иә, Ғұбайдолланың әскери мансабы осы Дон бойынан басталған еді. Жас офицердің басшылық қабілетін таныған наказной атаман А.Л. Потапов оған бір жылдан соң полковник атағын бергізіп, Дон войскосына сенаттық тексеру құқындағы комиссияның мүшесі етіп ұсынды. Келер жылы Солтүстік-Батыс өлкенің генерал-губернаторы болып тағайындалған А.Л. Потапов Ғұбайдолланың өзіне ауысуына ықпал етті. Губернатордың тапсырмасымен Гродно, Вильно, Витебск губернияларын аралап, әскери орындар мен әскер қатарына алу мекемелерін тексерді. Ресей императоры II Александрдың Солтүстік-Батыс өлкені аралауға келген сапарларында Ғұбайдолла үнемі императорға жолбасшы болды. Варшава, Гродно, Динабург қалаларында патшаның қатысуымен өткен әскери жаттығулар байқауында II Александр оны жанынан тастамады. Осылайша, әскери өнерімен ерекше көзіне түскен қазақ жігітін 1871 жылдың 19 шілдесінде император өзіне флигель-адъютант етіп Петербургке алдырды. Ал 1873 жылдан бастап патша жарлығымен Ғұбайдолла Жәңгіров Самар губерниясының Новоузенск сот-әкімшілік округіне құрметті бітістіруші сот болып сайланды. Бітістіруші соттар уездерде 1864 жылғы реформа бойынша бекітіліп отырды. Іс-қағаз жүргізу көп уақытқа созушылықсыз ұсақ құқық бұзушылықтарды және 500 рубльге дейінгі азаматтық шағымдарды шешуге мүмкіндік берді. Бітістіруші сот болып жас, мүлік және білім деңгейі бойынша жергілікті тұрғын сайлана алатын еді.

1874 жылы 18 тамызда патша бұйрығымен Ғұбайдолла Ішкі істер министрлігіне «қырғыз істерімен айналысуға» жіберіледі [3, 411 б.]. Оның қазақ ордаларына, сонымен қатар, Ішкі ордаға да қатысты көптеген мәселелерді шешуде көп атсалысқанын сенімді түрде айта аламыз. Осы кезеңге әр түрлі қызметтік сатыларда «Қырғыз Ішкі ордасы үшін қарыз кассасының жаңа қаулысының жобасы» (1874 жылы 7 қыркүйек), «Ішкі орда қырғыздарынан елтаңбалық алым туралы

Қаулыны қолдану туралы» (1875), Орал және Неплюев әскери гимназияларында және Неплюев корпусында қазақ балаларына шәкіртақыларды Торғай және Орал облыстарынан «қырғыз» халықтары Орынбор есебінен жинау туралы талқылаулар жүріп жатты. Министрлікте Бөкей қазақтары мен Орал казактары арасындағы жер мәселелері қаралады. Осы уақытта қазақ балалары үшін мектептер мен училищелер ашу, Бөкей Ордасынан келген кейбір студенттерге материалды көмек көрсету туралы шешімдер қабылданады.

1876 жылы 20 ақпанда қырғыз (қазақ) істерінен бөлек Ғұбайдоллаға телеграф басқармасы саласында жұмыстануға тапсырылады. Электромагнитті телеграф үкіметтік, коммерциялық және жеке корреспонденциялық хабарламар таратуда Ресейде 20 жылға жуық қолданылды. Хабарламаның жаңа түрі мемлекеттің саяси, сауда-өнеркәсіптік және қоғамдық өмірінде маңызды роль атқара бастады.

Телеграф Ресейдің орталық бөлігіндегі ірі қалаларды байланыстырды, біртіндеп стратегиялық маңызға ие линиялар мен бағыттардың құрылысы басталды (батыс шекара, Қырым, Кавказ, Қиыр Шығыс). 1870-1873 жылдары Бұқар әмірінен алынған салық есебінен (500 мың рубль) Түркістанда (Ом – Семей – Верный - Ташкент) телеграф салынады. Үлкен шығындарды қажет ететін бұл ірі жұмыс қиын жағдайда жүріп жатты: Түркістандағы линияларды қондыру үшін телеграф бөренелерін Ертіспен ағызды, Бетпақдаламен түйемен жеткізді. Қатты және тасты топырақ бөренелерді қондырып бекітуге мүмкіндік бермеді, соған байланысты оларды сазбалшықты пирамидалармен немесе темір бөренелермен алмастыру жобалары ұсынылды, алғашқы жоба тәжірибесіз, пайдасыз болғандықтан, ал екіншісі қымбатқа түсетіндіктен қабылданбады.

Ресейдегі телеграф корреспонденциясының өсу қарқыны мына сандармен сипатталды: 1855 жылы 534762 депеша (жеделхат) жіберілсе, 1865 жылы – 1744834, ал 1875 жылы – 7686539 жеделхаттар жіберілді [4].

Телеграф торабына бүкіл уездік қалаларды қосу мәселесі өзекті болды, бірақ қазына бұған кететін қаржылай шығындарды көтере алмады. 1875 жылы министрлікте Нарынқұмында Ішкі орда бойынша пошта бөлімшелері мен пошта департаментін құру туралы мәселе қозғалды (1874-1875 жылдары), сонымен қатар, Орал және Торғай облыстарында және Ішкі ордада телеграф желісін дамыту туралы, орал казактарын пошта станцияларын ұстаудан немесе оларға жәрдемақы беруден босату туралы да мәселелер қозғалды.

Осы телеграф басқармасының басшылығында отырып, Ғұбайдолла Жәңгіров Ресейдің Түркиямен соғысқа дайындықтардың үстіне түседі. Оның тікелей қатысуымен және ұсынысы бойынша Севастопольде, Одесса және Очаковода маяктар және жағалау батареялары байланыстырылады, Қара теңізден Каспий теңізіне дейін телеграф кабелінің төсемін төсеу басталады.

1860-1870 жылдары елде әскери министр Д.А. Милютиннің бастамасымен бірқатар әскери реформалар жүзеге асырылды. Милютин қызмет ету мерзімін 25-тен 15 жылға дейін қысқартуға, әскерде денені жарақаттайтын жазалау түрлерінің алынып тасталуына қол жеткізді, әскери басқару жүйесі қайта құрылды. 1864 жылдан бастап Ресейдің бүкіл территориясы 15 әскери округке бөлінді. Мұндай өзгерістер әскери-оқу мекемелерін де жанап өтті.

Патшаның жоғарғы бұйрығымен Ғ.Жәңгіров рекрут (әскерге) алу өндірісінің дұрыстығын тексеруге бірнеше айлап іссапарларға жіберілді. Ол 1871 жылдың 15 желтоқсанынан 1872 жылдың 7 наурызына дейін Пермь, 1873 жылдың 24 желтоқсанынан 1874 жылдың 7 сәуіріне дейін Самара губернияларында болып қайтты. Император бұл тапсырмадан бөлек Ғұбайдолла Жәңгіровке аталған губернияларда болған қуаңшылыққа байланысты жеке тапсырма берді.

Әскери реформалар саласындағы ең маңызды заңнамалық акт 1874 жылы 1 қаңтарда «Әскери борыш туралы жарғыға» қол қойылу болды. Рекруттік қабылдау жүйесі 20 жасқа толған ерлердің әскерге алыну жүйесіне орын берді. Борыш өтеу

енді жаяу әскерде 6 жыл және флотта 7 жылды құрады. Егер ата-анасында жалғыз ұл бала болса, іні және қарындастарын бағып отырса, және үлкен ағасы әскери міндетін өтеп болса немесе өтеп жатса әскери міндет өтеуге отбасы жағдайына байланысты шақырылмайтын болды. Әскери міндет өтеуден Орталық Азия және қазақ жеріндегі дін өкілдері босатылды [4].

1874 жылы 28 қыркүйекте Ғ.Жәңгіров жаңа жарғы бойынша әскери міндеттің өтелу барысын бақылау үшін Астрахан губерниясына аттанады.

Ғұбайдолланың телеграф басқармасындағы жаңа қызметі кездейсоқ болған жоқ. Өйткені, Балқан дағдарысына байланысты телеграф ерекше маңызға ие бола бастаған еді. Ішкі істер министрлігінің телеграф департаментінде Ғұбайдолла әскери дайындықтардың дәл үстіне түсті, департаменттің бүкіл қызметі негізінен Ресейдің Түркияға қарсы әрекеттеріне бағытталды.

Әскери министрлікпен бірігіп жұмыс жасаудың арқасында Одессада, Очаковада және Севастопольде маяктар мен жағалау батареялары қосылды. Қара теңіз бен Каспий теңізі түбімен кабель тартылды [4]. Хабарламалар таратуда ерекше құпиялық сақтау мақсатында арнайы шифрлар ойлап табылды. 1876 жылдың аяғынан 1877 жылдың шілдесіне дейін «Ресейдің оңтүстігі мен Кавказда әскери қажеттіліктерге телеграф линиялары мен станциялар орнатуға, телеграф материалдарын дайындау мен оларды әскер орналасқан жерге жеткізуге, сонымен бірге керек бола қалған жағдайда қосымша материалдар құруға Әскери министрлікке кеткен шығындардан бөлек 300 мың рубльге дейін шығын шықты» [5].

Департаментте жинақтаған тәжірибесі мен арнайы білімі Ғұбайдоллаға әскери телеграф хабарламаларының қозғалысын басқаруда үлкен көмегін тигізді. 1877 жылдың 5 шілдесінде «Бас Императорлық пәтер қолбасшысы әскери министрге жоғары мәртебелінің бұйрығымен флигель-адъютанттар: барон Н.Е. Мейендорф 2-ні, сұлтан Ғұбайдолла Жәңгір Шыңғысханды, Н.П. Шлиттерді, граф И.И. Чернышев-Кругликовты, А.А. Горяиновты, И.И. Нейкерді, граф Г.А. Милорадовичты және граф Голенищев-Кутузовты әскерге Бас штаб қаулысымен курьер ретінде жіберу керектігін ескерген жөн деп хабарлайды» [1, 86 б.].

Осы 1877 жылдың 12 шілдесінде Ғұбайдолла Бела қаласында императордың бас пәтеріне келіп, ұлы князь Николай Николаевичтің басшылығымен тікелей оның қол астына қызмет жасауға қабылданады. Император мен басқолбасшының өзіне сеніп тапсырған тапсырмаларын орындай жүріп, Ғұбайдолла Ресей патшасы мен оған қарасты бүкілресейлік империяға, яғни Отанға ант берген адам ретінде қолынан келгенше аянбай қызмет етті. Әскери өнерді жетік меңгерген және қызметіне адал, өз саласының шебері ретінде бағалаған Бас қолбасшы Ғұбайдолланы пошта және телеграф бөлімдері басшысының көмекшісі етіп тағайындады [6]. Сол жылдың 15 желтоқсанынан бастап Ғұбайдолла армиядағы телеграф корреспонденциясының бастығы атанады.

Ал 1877 жылы Балқанда орыс-түрік соғысы басталғанда осынау бейбіт сала майданның ең алдыңғы шебіне қажет құралға айналды. Соғыс қимылдарына патшаның ағасы, ұлы князь Николай Николаевич басшылық етті. Ал түрік әскерін (206 мың адам, 400 саймандар) тәжірибелі сердар-экрем Абдул-Керім-Паша басқарды (генералиссимус), кейін оны (мұсылмандықты қабылдаған неміс Карл Детруа) мехмед-Әли-Паша (генерал-фельдмаршал) мүшір ауыстырды [4].

Соғыс барлық әскер түрлерінің (жаяу әскер, флот, артиллерия, атты әскер тағы басқалар) пайдаланылуы арқасында екі майданда (Балкан және Кавказ) бір уақытта жұмыс істей алған Ресейдің әскери саласының ары қарай дамуына үлкен ықпалын тигізді. 1853 - 1856 жылдары болған Қырым соғысындағы жеңілістен кейін елде әскери реформа жүргізілді. Әскер құрамындағы сарбаздардың жауынгерлік дайындығы жетілдірілді, әскери өнеркәсіп дамытылды, телеграф және телефон желілері салаларында бірқатар жобалар жүзеге асырылды. Соғыс қарсаңында австриялық үлгі бойынша орыс әскерінде әрқайсысында сегіз Морзе аппараты бар

тоғыз әскери жорық телеграф парктері, 35 шақырымға созылған мыс телеграф өткізгіші, 7 арба, 2 станциялық күймелері болды. Парк штаты соғыс уақытында 373 адамнан тұрды, соның ішінде 6 офицер және шенеуніктер, 12 телеграфшыдан тұрды. Соғыста 6 әскери телеграф парктері қатысты, олардың ішіндегі төртеуі (3, 4, 5 және 6-шы) әскерді дала байланыстарымен тікелей қамтамасыз етті, ал екі парк (1-ші және 2-ші) резервте болды.

Әскери телеграф парктерін ұйымдастыру инженерлік әскерлердің сапер бригадалары құрамына кірді, бірақ әскердің штабы және бас қолбасшы нұсқауды жеке орындап, өз алдына жұмыс істеді. Әскери телеграф паркі (35 шақырым) бір өткелге телеграф сызығының құрылымына есептелініп, әрбірі екі телеграф станциялары бар 33 шақырым сайын линия жасай алатын үш бөлімшелерден тұратын болды [5]. Сол жылдың 12 шілдесінде Ғ.Жәңгіров Бас қолбасшының қарамағына майданға келді.

Көп кешікпей Бас қолбасшының «Флигель-адъютант полковник сұлтан Шыңғыс-ханды почта мен телеграф бөлімінің меңгерушісі генерал-майор Н.К. Штальға көмекші етіп тағайындаймын. Николай» деген бұйрығын алды. Бас қолбасшының штабымен және бас пәтерімен Беладан бастап Константинопольге дейінгі даңқты жолдан өтті. Әсіресе, Плевна қаласының түбіндегі шайқастарда Ғұбайдолла басқарған байланыс бөлімшесі ұтқыр қимылдады. Ғұбайдолла өзінің жұмысқа қабілеттілігімен, техникалық сауаттылығы және ерекше ұғымталдығымен көпті таң қалдырады. Соғыс қызған уақытта телеграф өткізгіштерінің қоры таусылған кезде ол олардың орнына казак найзаларының саптарын қолдануға бұйрық берді.

Плевна түбіндегі шешуші шайқастарға басшылық жасау үшін Александр патшаның өзі майдан шебіне келді. Әрекеттегі армия 1877 жылғы 16 қыркүйектегі №177 бұйрықпен Шыңғысхан бастаған жеті полковник «Ерлігі үшін» жазуы бар алтын қылышпен марапатталды. Әскери қаруды Ғұбайдоллаға патша өз қолымен тапсырды [7].

Соғыстан көп уақыт өткеннен кейін де император:

«- Шыңғыс, менің туған күнімде майдан шебінде сүйінші хабармен шаттыққа бөлеп едің-ау. Сен сол күнді ешқашан естен шығармайтын боларсың? – деп сұрайтын.

- Ешқашан ұмытпаймын, жоғары мәртебелім! – деп жауап беретінмін мен».

Бұл Ғұбайдолланың өз күнделігіндегі жазу. Екі қаруластың – Александр патша мен Ғұбайдолла генералдың жорық жолдарын еске алуы еді [1, 123 б.].

Осындай еңбегі үшін Мәскеу Кремлінің Георгиев залының қабырғасында Балқан соғысы батырларының қатарында қазақ генералының аты-жөні жазылды. «Ерлігі үшін» Алтын қылышынан басқа I дәрежеге дейінгі үш Анна орденімен, Ресейдің Әулие Станислав орденінің үш бірдей дәрежесімен, Ресейдің және Еуропа елдерінің басқа да жоғары наградаларымен марапатталды. Патшаның ерекше жарлығымен 1877 жылы Алтын қару алғандардың бәрі Георгиев кавалеріне теңестіріліп, ал үлкендік реті жөнінен 4-дәрежелі Георгиев орденінен кейінгі орында саналды.

Әкесі Жәңгірдің қарулар жинағындағы Елизавета патшайымның бабалары - Әбілқайырға, Нұралыға, I Александр патшаның – атасы Бөкейге, әкесі Жәңгірге берген атаулы-жазулы қылыштары қазақ хандарын ұлықтау рәсіміне орай берілген ескерткіш қарулар болатын. Ғұбайдолла болса сол тізімді жалғастырып, орыс патшасы II Александрдың қолынан әскери қару алды.

Ғұбайдолла Жәңгірұлының орыс-түрік соғысына қатысуы Бөкей Ордасы жұртшылығын қуанышқа кенеді. Бұл жаңалықты газеттен Медетқали Шөкіұлы оқып, халыққа жариялады [3, 415 б.].

Ғұбайдолла 1878 жылдың сәуірінде «Ливадия» яхтасымен Константинопольден Қара теңіз арқылы елге оралды. Келер жылдың тамызынан

бастап Ресей Ішкі істер министрлігінің қазақтарды басқару бөлімінің меңгерушісі болып [8], ұлт игілігіне қызмет етті. Түркістан өлкесін басқару жөніндегі ереженің жобасын түзейтін комиссия құрамындағы «Ерекше пайдалы және ынталы қызметі үшін» І-дәрежелі Әулие Анна орденімен марапатталды. Толық генерал шенімен отставкаға шыққаннан кейін де ол Ресей астанасында маңызды қоғамдық жұмыстармен айналысты. Петербургтегі әйгілі Собор мешітін салу жөніндегі комитеттің мүшесі болып, мұсылмандық парызына адалдық танытты.

Жәңгірұлының адамгершілігі, қайырымдылығы, рухани тазалығы замандастарын тәнті етті. Елінен, жерлестерінен көмегін аямады. Қазақ өкілдерін, депутацияларын патшаның қабылдауына кіргізді. Жаламен түрмеге жабылған Ақмолла ақынға араша түсті. «Ассалаумағалайкүм, асыл затқа, майданнан озып келген арғымаққа» деп алдына барғанда, Ғұбайдолланың басына ерік әпергенін, фаэтонына отырғызып Петербург көшесімен қыдырыстатқанын Ақмолла ризашылықпен еске алып, дастан арнады.

Ал Ғұбайдолла Ішкі істер министрлігіне қазақ мәселелерін қадағалайтын қызметке тағайындалғанда біраз іс үкіметтік деңгейде шешілді. Әкесі қазаққа тиесілі етуге көп күш-жігер жұмсаған теңіз жағалауының Бөкей ордасына қарауы үшін бұрынғы иелеріне мемлекет тарапынан өтемақы төлеу мәселесі шешімін тапты. Торғай мен Орал облыстарында мектептер ашу, оқу орындарындағы қазақ жастарына стипендия тағайындау ісі қолға алынды.

1882 жылы Ғ.Жәңгіров Астрахан губернаторы Протасов-Бахметовтен университет және гимназияның толық курстарын бітірген қазақ балаларының жағдайы туралы мәлімет сұратты [1, 128 б.].

Отставкаға шыққаннан кейін (1902 — 1903 жылы) ол 69 жасына келген шағында Петербургтен денсаулығын түзету мақсатында император сыйға тартқан Ялтадағы иелігіне көшіп барады [1, 151 б.]. Бірақ тағдыр оған сауығуды жазбады. Соңғы кезде асқынып кеткен созылмалы ауру мықты әрі берік ағзаны әбден әлсіреткен болатын. Сөйтіп, қазақтан шыққан тұңғыш кавалерия генералы Ғ.Жәңгіров дүниеден өтті. Таңқаларлық сәйкестікпен оны жерлеу күні ол жақсы көрген патшаны жерлеу күніне, яғни, 1 наурызға сәйкес келеді. Ол Ялтаға жақын жердегі Дерика жерінде мұсылмандық бейітте жерленген [1, 151 б.]. Оның өлімі тек туыстары мен жақын достарын ғана емес, сонымен қатар оны жақсы адам ретінде танығандарға да ауыр тиді.

1941-1945 жылдардағы соғыстан кейін Ялта төңірегіндегі мұсылман бейіттері қалалық құрылыс салу мақсатында тазартылды. Бірақ Ғұбайдолла Жәңгіров есімі ешқайда да жоғалып кеткен жоқ, ол үшін оның жақындары, достары, тіпті танымайтын адамдар – мұрағат, мұражай, кітапхана қорғаушылары көп еңбектенді.

Әдебиеттер:

1. Мукатаев Г.К., Ирхина М.В. Султан Губайдулла Чингисхан – полный генерал от кавалерии: Документы и материалы. - СПб: «Издательство М.В. Ирхиной», 2003. – 159 с.

2. О. фон Фрейман. Пажи за 185 лет: биографии и портреты бывших пажей с 1711 по 1894 г. – Фридрихсгам, 1894. – 952 с.

3. Борангалиұлы Т. Жәңгір хан. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 528 б.

4. Абдиров М. Русско-турецкая война. – http://military-kz.ucoz.org. – Пайдаланған уақыты: 02.05.2013 ж.

5. Кочуков С.А. Общество, правящая элита, армия Российской империи и Русско-турецкая война 1877-1878 гг. – http://www.docme.ru. – Пайдаланған уақыты: 27.03.2015 ж.

6. История свиты. Столетие Военного министерства 1802-1902. Императорская Главная кваритра. История Государевой свиты царствования Императора II. Ред. Генерал-адъютант Д.А. Скалон, составитель полк. В.К. Шенк. – СПб., 1914. – 1376 с.

7. Газенкампф М.А. Мой дневник (1877 – 1878 гг.). – СПб., 1908. – 624 с.

8. Адрианов С.А. Министерство внутренних дел. Исторический очерк. (1802-1902). – СПб., 1901-1902. – 815 с.

Рысбеков Т.З., Кенесова А.С.

Военная деятельность генерала Г.Жангирова

В данной статье приводятся сведения о первом казахе, получившем звание генерала кавалерии русской армии – Губайдулле Жангирове, о его общественно-политической деятельности, о его участии в русско-турецкой войне, и, самое главное, о его военной деятельности.

Ключевые слова: *Губайдулла Жангиров, генерал кавалерии, флигель-адъютант, телеграфное ведомство, военные реформы, русско-турецкая война, битва под Плевной, золотая сабля, Ялта.*

Rysbekov T.Z., Kenessova A.S.

Military activities Gubaydulla Zhangirov

This article describes the information about the first Kazakhs received the rank of general of cavalry of the Russian army – Gubaydulla Zhangirov, about his social and political activities, about his participation in the Russian-Turkish war, and the important thing, about his military activities.

Key words: *Gubaydulla Zhangirov, general of cavalry, adjutant, telegraph office, military reforms, Russian-Turkish war, battle of Plevna, saber gold, Yalta.*

***

ӘОЖ 316.4.063.7.94(574).082.

Бақторазов С.У. – *тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*
М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
E-mail: *nucha13-94@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІГІНДЕ ПАРТИЯ ЖӘНЕ КЕҢЕС НОМЕНКЛАТУРАСЫН РЕПРЕССИЯЛАУ НАУҚАНЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ТАҒДЫРЛАР ҚАСІРЕТІ (ӨҢІРДЕ РЕПРЕССИЯҒА ҰШАРАҒАН БАТЫСҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР ХАҚЫНДА)

Аңдатпа. *Жаппай саяси репрессиялар кезеңінің объективтілік мазмұны жеке адамдардың тағдырларын жіті қарастырмай толық бола алмайды.*

Автор деректемелік негізде жаппай және кең ауқымды жазалау шараларының басталуына белгі ретінде БК(б)П ОК-нің 1937 жылдың 2 шілдесіндегі шешімі мен осыдан кейінгі, шұғыл түрдегі Ішкі істер Халкомы Н.Ежовтың қолы қойылған №00447 бұйрықты айта отырып, бұл арқылы 268950 адамды репрессияға ұшыратып, оның 75950-ін ату жазасына кесу көзделінгендігін, ОҚО бойынша бірінші категориямен 150 адам ең жоғарғы жазаға кесіліп, екінші категориядағылардың саны 300 адам болып белгіленсе, солардың ішінде 19 батысқазақстандықтардың да болғандығын нақты көрсетеді.

Тірек сөздер: *Репрессия, БК(б)П, Ішкі істер Халкомы, Оңтүстік Қазақстан облысы, айыптылық презумпциясы, батысқазақстандықтар.*

Жаппай саяси рессиялар кезеңінің объективтілік мазмұны жеке адамдардың тағдырларын жіті қарастырмай толық бола алмайды. Қоғамдық өмірде болып өткен ірі ауқымдағы өзгерістер жеке адамдардың өміріне, олардың сол дәуірдегі саяси оқиғаларға әйтеуір бір қатыстылығына байланысты, әсер етпей қалған жоқ.

Қарастырылып отырған құбылыс түптеп келгенде БК(б)П-дағы жоғарғы билік үшін жүргізілген ішкісаяси күрестен бастау алған еді. Билеуші партиядағы әу бастан қалыптасқан жағдайдың өзіндік ерекшелігі, ондағы кез-келген шешімнің, ешкімнің беделіне қарамай, қызу пікірталас негізінде қабылданатындығында болатын. Тіпті В.И.Лениннің өзіне саяси тактикасындағы барлық өзгерістері үшін күресуіне тура келді, осылай Қазан қарулы көтерілісінің күнін белгілеуде (Зиновьев пен Каменев қарсы болды), Брест бітім шартын бекітуде («солшыл коммунистердің» қарсылығы) және жаңа экономикалық саясатқа көшуде де (орта деңгейдегі, елдегі жағдайды түсінбеген партия функционерлерінің қарсылығы) кедергілер аз болған жоқ.

20-шы жылдардың ортасы мен соңында да ішкіпартиялық пікірталас еш толастамады. Дегенмен, пікірталасшыларды көтерілген мәселелер көп толғандырмайтын – олар үшін қайсібір ірі партия лидерінің жағына шығып, өз позицияларын нығайту немесе партиялық иерархияда тағы да бір сатыға көтерілу маңыздырақ болатын.Ішкіпартиялық күрес, билік басына келушілердің тез арада қабылдаған шешімдеріне және ол шешімдердің сөзсіз өмірге енуіне байланысты біртіндеп ушыға бастады. Билік басында болудың тарихи мезгілі әрқашанда шектеулі және сондықтан да оның сылбырлықты (жайбасарлықты) көтермейтіндігі белгілі.

Алғашында барлықтай дерлік пікірталастар бейбіт аяқталып отырды. Кейіннен, Л.Д.Троцкийден бастап ол үрдіс бұзылды. Теоретик ретінде үлкен беделі бар, Ленинге жақын болып, революция және азамат соғысы жылдары өзінің маңызды (ерекше) ролін көрсете білген Л.Д. Троцкий өз жағына біраз адамдарды тарта алды. Оған қарсы тұрған И.Сталин негізінен өзі басқарған партиялық аппаратқа, кадрлер мәселесін шеше алатындығына және ОК пен Саяси бюроның, революциядан кейін қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы нақты басқару жұмыстарында болған мүшелеріне сүйенді. Троцкийді Қазақстанға жер аударып, кейіннен шетелге қуу мәселені шешпеді. Жер аударылғандар да және олардың жақтастары да жеңіліске мойынұсынбай, ерте ме кеш пе қарымтаның (реванштың) болатынына сенді.

Мұнан кейінгі ірі саяси тұлғаларды жою әдісі сондықтан да «басынан бақайшығына» дейін («снежного кома») заңдылығымен жүріп – ірі тұлғаның соңынан кішірек оншақтысы, олардың соңынан одан да кішілері, осылай ең төменгі буынға дейін жетіп, қатардағы партия мүшелерін де майқандап кетті.Олай болса басқарушы элитаның ішіндегі бақталастықтың (тақталастықтың) ауқымы кеңейіп, ол өз құрдымына бұл күреске ешқандай қатысы жоқ көптеген адамдарды тарта берді. Репрессияға ұшыраған дардың хаттары мен хабарларында бірінші кезекте олардың өздеріне тағылған айыптарды шын мәнінде түсінбейтіндігі, олардың айыптылығына нақты дәлелдердің жоқ екендігі айтылады. Әрине, дәлел жоқ болатын, болуы да мүмкін емес еді. Сондықтан қолдануға өте оңай, сонымен қатар өзінің жүгенсіздігі жөнінен өте қанқұйлы айыптылық презумпциясы таңдалынды. Онда әркім әрқашан айыпты, тек мойындауы керек, мойындаушының жазасы әрине заңды. Міне, осылай.

20-30 жылдар кезеңіндегі репрессиялық шараларға өңірдің өз ішінде және республикадан тысқары аудандарға жер аудару, саяси құқықтарын шектеу, мүліктерін кәмпескелеу және әртүрлі мерзімдерге бас бостандығынан айыру мен ең жоғарғы жазаға тарту жатты.Жаппай және кең ауқымды жазалау шараларының басталуына белгі ретінде БК(б)П ОК-нің 1937 жылдың 2 шілдесіндегі шешімі мен осыдан кейінгі, шұғыл түрдегі Ішкі істер Халкомы Н.Ежовтың қолы қойылған №00447 бұйрықты айтуға болады, бұл арқылы 268950 адамды репрессияға ұшыратып, оның 75950-ін ату жазасына кесу көзделінді [1]. Аталған цифрлар тиісінше КСРО аймақтары бойынша «бөлініп», күтілгеніндей, жергілікті жердегілердің «жоспарды қолдауына» («қарсы жоспарларына») ұласты. Осылай Қазақстан К(б)П ОК бюросы 1937 жылдың 19 қарашасында репрессияланатын антикеңестік элементтердің санын ұлғайту жөніндегі шешімін қабылдады. Репрессияланатындар екі категорияға бөлінді. Біріншісіне, билік басындағылардың пікірі бойынша, «барынша дұшпандық» көзқарастағы антикеңестік элементтер

жатқызылып, оларға ату жазасы қолданылса, екінші категориядағы осындай элементтер бәлкім қауіпсіздеу деп есептелінгендіктен болар, лагерьлер мен түрмелерде 8-ден 10 жылға дейін, кей жағдайда 25 жылға бас бостандығынан айырылды.

ОК бюросының шешімімен республика бойынша бірінші категориядағы «бекітілген жоспар» 2000 адам болып белгіленді, мұның өзі Орталық бұдан бұрын белгілеген 1925 адамдық «нормадан» асып түсті. Тиісінше 275 және 350 адамнан «қосымша резерв» те қарастырылып қойды. ОҚО бойынша бірінші категориядағы 150 адамның саны өзгертілмей, екінші категориядағылардың саны «жоспардағыдан» жүзге кемітіліп – 300 адам болып белгіленді [2]. Соңынан, Республика бойынша репрессияға ұшырағандардың саны бірінші категориядағылар 600 адамға, екіншісіндегілер 1000 адамға асып кетті [3, 253 б.].

Репрессиялық іс-шараларды тікелей қолдану құқы бірқатар сот және соттан тыс органдарына берілді. Осылай КСРО Жоғарғы Сотының Жылжымалы коллегиясы Оңтүстік Қазақстан аймағының ірі-ірі партия және кеңес қызметкерлерінің ісін қарады. Жылжымалы коллегия шешімдеріндегі үкімдердің басым көпшілігінің ең жоғарғы жаза болғандығы, бір жағынан аймақтағы партиялық – кеңестік элитаның бір бөлігін жоюды көздегендігі болса, екінші жағынан қалғандарын қорқытып, Орталыққа қандай бір түрде болмасын оппозицияда болу мүмкіндігін болдырмауға ескерту ретінде болды, яғни биліктің барлық тетіктерін өз қолдарында ұстап отырған БК(б)П ОК-нің сталиндік тобына қарсы шығу әрекеттеріне үзілді-кесілді тиым салынды.

Облыстық соттың шешімдерінің мазмұны да осыған ұқсас болып, РКФСР ҚҚ 58 ст. негізінде әртүрлі мерзімге бас бостандығынан айырудан, ату жазасына дейінгі жазалар қолданылды. Облыстық соттың шешімімен сотталғандардың құрамы әлеуметтік статусы бойынша әр тақылеттес болып, түрлі деңгейдегі партиялық-шаруашылық қызметкерлерін, қатардағы партия мүшелерін және жәй азаматтарды да қамтыды. Соттан тыс орган ретіндегі «үштіктер» құрамына партияның облыстық комитетінің бірінші хатшысы, облыс прокуроры және ІІХК (НКВД) облыстық басқармасының бастығы кірді. «Үштіктердің» сот тыс үкім шығарудағы және халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарының істерін қараудағы шексіз өкілеттіліктері, өз кезегінде оралдың мүшелерінің жеке қауіпсіздігіне кепіл бола алған жоқ. Осылай КСРО Жоғарғы Сотының Жылжымалы коллегиясының үкімімен ОҚ Қ(б)П О К бірінші хатшылары Ә.Ы.Досов пен Б.Манкин, Қызылорда Қ(б)П ОК бірінші хатшысы Қ.А.Әміровтар репрессияға ұшырап кетті [4, 70 б.]. Зерттеліп отырған кезеңдегі ІІХК-ның облыстық басқармасының бастығы С.Д.Пинталь, бәлкім «үштіктің» төрағасы да шығар репрессияға ұшырап, басқа бір соттан тыс орган КСРО ІІХК – ның ерекше кеңесінің 1937 жылғы желтолқсандағы үкімімен ату жазасына кесілді [5, 4 б.] .

Республика партия басшылығының орталық органдардың шешімдерін орындауға, тіпті «асыра орындауға» дайын болуы, бір қарағанда, ҚК(б)П ОК бюро мүшелерінің және тиісінше облыстық деңгейдегі басшылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуі қажет те сияқты. Бірақ қуғын-сүргін технологиясы «екі жағы да өткір») болып келген еді. Қайсібір адамды соттаудың нақты бір фактілері анықтаулардың негізділігіне немесе негізсіз екендігіне қарамай орындаушының өзін заңсыз әрекеттері үшін қарсы анықтауға алып келді, мәселен, «партиядан коммунистерді басы- көзіне қарамай жаппай қуғандығы үшін».

Жағдайдың шектен шыққандығы соншалық, кез-келген айыптаушы заңсыз әрекет жасаушы ретінде, дәл осындай заңсыз түрдегі айыптауға ұшырап отырды. Қоғамдағы қалыптасқан жаппай күдіктенушілік жағдайында орталықтағы аз ғана басшылар тобын есептемегенде, ешкім де өзін қауіпсіздіктемін деп есептей алған жоқ. Ол үшін кез-келген жеке адамның қызметін тексеру туралы ұсыныс түсіру жеткілікті болатын, содан кейін-ақ не дәлелденілмейтін, немесе дәлелдеуді керек те

етпейтін айыптау сумаң ете қалатын – мәселен, «халық жауымен байланысты», - деген.

Заңдық нормалардың барынша босаңсып, саяси негізде, жеке адамға қарсы жасалынған қылмысқа, адамгершілік – этикалық тұрғыдағы тосқауылдың алынып тасталуы,республиканың партия және кеңес басшыларын қиын-қыстау жағдайда қалдырды. Едәуір жеткілікті дәрежедегі билікке ие бола тұра, олар Орталықтың партиялық баспасөз арқылы жасаған тегеуіріні мен КСРО ІІХК-сының орталық аппаратының қысымына төтеп бере алмады. Республикадағы «бастаушылық және жол көрсетушілік» ролін ілдебайлап сақтай алғанымен, Қазөлкеком және кейіннен ҚК(б)П ОК халыққа идеологиялық жұмыс жүргізу құралы ғана болып қалды, олардың республика территориясында ІІХК органдарының қызметін тексеруге шамасы келген жоқ, сондықтан тек БК(б)П ОК келген директиваларды орындаумен ғана шұғылданды. Республикадағы жазалаушы органдардың іс-жүзіндегі еркіндігі оларға Н.Ежовтың бағытын республика басшылығына еш алаңдамай-ақ жүргізуге мүмкіндік берді.

Мұндай жағдайда Қазақстандағы жоғарғы партия және кеңес басшыларының саяси және жеке тағдырының тәлкекке ұшырайтындығы анық еді.Соның бір мысалын, 1933 жылдың қаңтарынан 1938 жылдың мамырына дейін БК(б)П - ҚК(б)П ОК Қазақөлекомының бірінші хатшысы болған Л.И. Мирзоянның қызметіненде көруге болады.

36 жасында ірі партия ұйымының (1933 жылы өлкелік партия ұйымының есебінде 101486 коммунист болды) [6, 42 б.] жетекшісі болған Л.Мирзоян БК(б)П ОК бағытын жүргізуші, орталықтың адамы болғандығына қарамай, республиканың саяси элитасымен де қоян – қолтық араласып,өз жақтастарын таба білді және көпшілігімен тіл табыса алды. Ұлттық кадрларды жүйелі түрде ылғи да саяси қудалауға алып тазалап отыру, әсіресе, 1937-1938 жылдардағы оның ең белсенді және кемел бөлігін репрессиялау саясаты саяси элитаның азып – тозуына алып келген еді. Міне, осындай құйындатып келген саяси репрессиялардың күйіп тұрған жылдары ол шама – шарқынша бұл зұлматты бәсеңдетуге тырысты. Дегенмен, берілген мұрағаттық мәліметтерде Л.Мирзоянның позициясы сырт қарағанда қарама-қайшылықтағыдай көрінеді. Өзінің Батыс Қазақстанға шыққан өкілі, ҚК(б)П ОК басшы партия органдары бөлімі бастығының орынбасары П.Н. Гуляевқа ол: «…Теңіз, Казталов, Шынғырлау, Жәнібек және басқа да аукомдардағы хатшыларды партиядан шығару жөніндегі мәселені қайта қарап… облыстағы осы хатшыларға байланысты материалдарды толық тексеріп шығуды» тапсырды [7]. Мұндағы мақсаты аталған партия қызметкерлерін репрессиялық іс-шаралардан аман алып қалу болса керек. Бұл 1937 жылдың 2 қарашасы болатын. Осыған дейін аталған жылдың 26 қазанында Мирзоян ОК пленумындағы баяндамасында: Бюроның ҚК(б)П ОК құрамынан Д.Садуақасовты (Алматы ОК мен ҚК-нің бірінші хатшысы, ату жазасына кесілген) К.Тәштитовты (БКЛЖО Қазөлкекомының бірінші хатшысы , ату жазасына кесілген) І.Құрамысовты (ҚазКСР Мемжоспары төрағасының орынбасары, ату жазасына келген) халық жаулары ретінде шығарып, олардың ісін ІІХК органдарына беру туралы ұсынысын мақұлдайтындығын білдіреді. Ары қарай ОК-тің он бір мүшесінің аты аталады,олардың қатарында обком мен аукомның бірінші хатшылары, облаткомның төрағалары, ОК бөлім меңгерушілері және обкомның жауапты қызметкерлері болды. Олардың бәрі репрессияға ұшырап кетті,ондай зұлматтан Л.Мирзоян қорғауға тырысқан Батыс Қазақстан облысының аталған хатшылары да аман қалмады [8].

Облыстың бірінші басшыларына қарсы репрессиялар, ойластырылғандай, төменгі деңгейдегі кадрларға да қолданылуға ұласты.

Осылай басқарушы партия органдары бөлімінің меңгерушісі П.Т. Бидуля мен осы қызметте оны ауыстырған А.Т. Жолдыбаевтың да қызметтегі өмір жолы тым қысқа болды. Алғашқысы аталған жұмыста небары 1,5 жылдай қызмет атқарып,

Оңтүстік Қазақстан сотының арнайы коллегиясының шешімен 25 жылға сотталып, мерзімі аяқталмай дүние салса, соңғысы осы жұмысқа 1937 жылдың мамырында кірісіп, сол жылдың 15 қыркүйегінде тұтқындалады және кейіннен ең жоғарғы жазаға кесіледі [9, 282 б]. Олай болса басқарушы партия органдары бөлімін де «репрессиялық қауіпті» болды деп есептеуге негіз бар. Дәл осындай қауіпті қызметтердің бірі ретінде облыстық жер басқармасы бастығының орнын айтуға болады – ол жоғарыда аталған Ғ.Х. Бөкейхановтың 1937 жылдың тамызына дейінгі соңғы жұмыс орны болса, оны ауыстырған А.Ералин бұл қызметте бір ай ғана болып 30.10. 1937 жылы репрессияға ұшырап кетті [10]. Облыстық масштабтағы қызметкерлердің қайғылы тізімінде облыстық жер басқармасының бастығы А.Ералин, (30.10.37 тұтқындалған) обкомның ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі А.Р. Грушицын, ОҚО облыстық халыққа білім беру бөлімінің Сонымен қатар, Орталықтың қитұрқылық саясаты ретінде, ұлттық - территориялық межелеудің нәтижесінде өңірдің Қазақ АКСР - і құрамына кіргеннен кейінгі кезеңдегі партия - кеңес элитасын ротациялауды, яғни Оңтүстік Қазақстанның өкілін республикалық басшылық органдарына кіріктіріп,Оңтүстікке басқа өңірдің басшы кадрларының жіберілуін айтуға болады. Бұл жағдай 1930 - жылдардағы оқиғалар барысында көп кесапатқа себеп болған еді. меңгерушісі С.Әбділахатов, «Оңтүстік Қазақстан» газетінің редакторы Р.Жаманқұлов және т.б. бар еді [3, 274 б.].

Жоғарыда аталған және басқа да обком және қалком хатшыларының қызметтерінде ұзақ уақыт болмауы, олардың ұйымдастырушылық қабілетінің ашылуына және өз облыстары мен қалаларындағы партия белсенділерімен жақын танысуына мүмкіндік бермеді. Бұдан шығатыны оларға өзінің қызметінің өскені үшін борышты аудандық деңгейдегі белсенділер мен басқа да қолдаушылардың болмайтындығы еді. Сондықтан да обкомның пленумы мен бюросында бірінші хатшыны орнынан алу оңай шаруа болатын.

Жоғарыда Орал облысының тумалары – ОҚО облыстық жер басқармасы бастығы Ғ.Х.Бөкейхановтың,облыстық халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі С.Әбділахатовтың Оңтүстік өңірде репрессияға ұшырағандығын айттық. Тақырыпқа қатысты зерттеу барысында қайғылы тізімге енген басқа да батысқазақстандық азаматтардың ішінде Оңтүстік өңірге әйтеуір бір қатыстылығына байланысты табан тірегендері едәуір болып шықты. Олардың ішінде, тек Қазақстанның Халық Комиссарлары Кеңесі құрамында қызмет атқарғандарының саны отыздан асып жығылады. Бірнешеуінің өмірбаяндық берілімдеріне мән беруге болады: Арғыншиев Сақыпкерей Жармаұлы(1887-1938). Орал губерниясы, Қараоба болысының №1 ауылында туған, қазақ. 1920-шы жылдың қазанынан 1921-ші жылдың маусымына дейін Қазақ АКСР-і әлеуметтік қамтамасыздандыру халкомы, 1927-1931-ші жылдары Бүкілодақтық «Жүн» акционерлік қоғамы Қазақ өлкелік мекемесі басқарушысының орынбасары және басқарма мүшесі, кейіннен Әулиеата мал дәрігерлік техникумының директоры қызметтерін атқарған. Қуғындалған. 1937-ші жылдың қазанында тұтқындалып, 1938-ші жылы ату жазасына кесілген [11, 58 б.]. Жантілеуов Шайхы Османұлы (1898-1938) Орал облысы, Ілбішін уезінде мал өсіруші отбасында туған, қазақ. 1926-1928-ші жылдары Сырдария губерниялық жер басқармасының меңгерушісі (Шымкент қ.). 1928-1930-шы жылдары ауыл шаруашылығы трестінің директоры (Қызылорда, Алматы). 1930-1932–ші жылдары БК(б)П Іле аудандық комитетінің хатшысы. 1933-ші жылдың мамырынан 1935-ші жылдың шілдесіне дейін ҚазақАКСР-і халық ағарту халкомының орынбасары. 1936-1937-ші жылдары Шу аудандық атқару комитетінің төрағасы (Алматы облысы) қызметтерін атқарған. Қуғындалған . 1938-ші жылдың ақпанында ату жазасына кесілген [11, 198 б.]. Беккалиев Қайырлы Беккалиұлы (1897-1953). Астрахан губерниясы, Ішкі Бөкей ордасының Қосқұдық мекенінде шаруа отбасында туған, қазақ. 1934-1938-ші жылдары Шымкент – Леңгір темір жол құрылысының бастығы, Түрксіб басқармасының бастығы, Қандыағаш – Гурьев темір жолы

құрылысының бастығы қызметтерін атқарған. Қуғындалған. 1938-ші жылы сәуірде тұтқындалып, 1939-шы жылдың қаңтарында бостандыққа шыққан [11, 107 б.]. Жекелей алғанда Қ.Беккалиевтің тағдырының басқаларына қарағанда «дұрысырақ» болуы БК(б)П ОК Саяси бюросының 1938-ші жылдың 15-ші қыркүйегіндегі шешімімен ерекше үштіктер бұрынғы құрамында қайта құрылып, бұл жолы олардың қарауына «…тек 1938 жылдың 1 тамызына дейінгі істер беріліп, оны екі айда аяқтау тапсырылғандығына, аталған уақыттан кейін тұтқындалған барлық адамдардың ісі сотталғандығына байланысты тиісті сот органдарына беріліп…, сонымен қатар егер істерінде сотталатындай жеткілікті материалдар болмаса, ол істерді қайта тергеу арқылы айыпталушыны қамаудан босату керектігі ескертілгендігіне» байланысты болса керек [12, 26 б.].

Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік комитеті Оңтүстік Қазақстан облыстық департаментінің, Оңтүстік Қазақстан облыстық прокуратурасының қуғын-сүргінге ұшырағандар туралы берген деректерінің негізінде жазылған «Азалы кітап-Книга скорби. Атылғандардың тізімі. Оңтүстік Қазақстан бойынша» - өзінің аты айтып тұрғандай қарастырылып отырған жылдары түрлі қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз атылып кеткен асыл ағаларымыздың қатарында Батыс Қазақстан облысының 19 тумасы туралы қысқаша деректер жарияланған [13]. Солардың ішінде жоғарыда аттары аталған Абдулахатов Садық пенБөкейханов Ғабдулхакім Нұрмұхаммедұлынан басқа: ОҚО облыстық қаржы бөлімінде сектор меңгерушісі болып жұмыс істеген Ақтанов Керей, облыстық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі Әндіжанов Мұтыгұлла, Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің жауапты хатшысы Ержанов Бақыт Сәрсенұлы, ОҚ облысының Түлкібас аудандық атқару комитетінің төрағасы болған Құжбанов Мұхамеджан, ОҚ облысының Түлкібас МТС-інің директоры Терлікбаев Керей және тағы да басқа аяулы арыстарымыз бар. Әйтсе де осы бабаларымыздың қайсысы болмасын қорғаусыз қалды деп айта аламыз ба? Әрине, жоқ. Мәселен, Әбілқайыр Досовты «буржуазиялық-ұлтшылдар жетегінде» кетті деп күстаналаған «Казахстанкая правда» мен «Правданың» тегеурініне қарсы тұрған обкомның бюро мүшелері өз жетекшілерін шама-шарқынша қорғағаны белгілі. Сондықтан да, басқа өңірлерден келсе де атының тұяғы тиген жерде тұғыры биік болған асылдарымызды ұрпақтарының жадында жаңғырту ісін, ендігі жерде баршамыздың бірлесіп атқарғанымыз абзал. Осы бағыттағы жұмыстар лайықты жүргізілгенде ғана тарихи уақыт талайында тағдыр тәлкегіне ұшыраған бабаларымыздың өмірлік-бақилық өксігі түйсініліп, сан – қилы өмірлері анықталып - айшықталып, өздеріне тиесілі тұғырларына қонатыны анық.

Әдебиеттер:

1. Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 10. – 82 б.

2. ҚРПМ 708 – қор. 1 тізбе, 53 - іс, 112-п.

3. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов. – Алматы, 1998. – 336 б.

4. Бақторазов С. Оңтүстік Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін (1937-1938 жж.) // Қазақ тарихы. – 2005. – №5. – б. 67-70.

5. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.) Сборник документов. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан», 2000. – 344 б.

6. Қазақстан Коммунистік партиясы дамыған социализм жағдайында. – Алматы, 1983. – 291 б.

7. ҚРПМ 708 – қор. 1 тізбе, 39 – іс, 260 - п.

8. ҚРПМ 708 – қор.1 тізбе, 28-іс, 2-3 - п.п.

9. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов. Алматы, 1998. – 336 б.

10. ОҚОММ 759 – қор. 6 тізбе, 351- іс, 25 - п.

11. Қазақстанның халық комиссарлары (1920-1946 жж.): Өмірбаяндылық анықтамалық. – Алматы, 2004. – 499 б.

12. Саяси қуғын – сүргіндер: шындық пен қауесет.Құжаттар жинағы. «Ғасыр баспасы» Шымкент -2003.- 180 б.

13. Азалы кітап – Книга скорби. Атылғандардың тізімі. Оңтүстік Қазақстан бойынша – Алматы: «Зерде», 1998. – 295 б.

Бахторазов С.У.

Личностные трагедии во время осуществления репрессии партийной и советской номенклатуры на юге Казахстана (о западноказахстанцах, подвергшихся репрессиям в крае)

Объективное содержание и субъективное осмысление прошедшей эпохи массовых политических репрессий будет неполным без рассмотрения судеб отдельных людей.

Автор в статье на источниковой базе показывает, что осуществление плана по массовым репрессиям датируется решением ЦК ВКП(б) от 2 июля 1937 года, предшествующему оперативному приказу № 00447, подписанной наркомом внутренних дел Н.Ежовым, согласно которому должны быть репрессированы 268950 человек, к 75950 из них должна была быть применена крайняя мера наказания. По Южно–Казахстанской области устанавливался план в 150 человек по первой категории, 300 человек по 2–ой, среди которых были и 19 уроженцев западноказахстанской области.

Ключевые слова: *репрессия, ВКП(б), Нарком внутренних дел, Южно-Казахстанская область, презумпция виновности, западноказахстанцы.*

Bahtorazov SU

Personal tragedy during the repression of the Party and Soviet nomenklatura in the south of Kazakhstan (On the western Kazakhstan subjected to repression in the region)

The objective content and a subjective interpretation of the past era of mass political repressions will not be complete without consideration of the fate of individuals.

The author in the article on the basis of the sources shows that the implementation plan for the massive repression dates back to the decision of the Central Committee of the CPSU (b) on July 2, 1937, prior operational order number 00447 signed by the People's Commissar of Internal Affairs N.Ezhovym according to which should be punished by 268,950 people, to 75,950 from they have an extreme measure of punishment had to be applied. In the South - Kazakhstan region plan was established in 150 people in the first category, 300 people on the second, among whom were 19 natives of the West Kazakhstan region.

Keywords: *repression, the CPSU (b), the People's Commissar of Internal Affairs of South - Kazakhstan region, the presumption of guilt, Western Kazakhstan.*

***

ӘОЖ 94 (574)

Шайхиев Т.Т. *– аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E-mail: *Shaihiev1972@mail.ru*

ОТАНДЫҚ САЯСИ АҚЫЛ – ОЙ ДАМУЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ЗЕРДЕЛЕНУІ

Аңдатпа.*Әрбір халық өз өткен кезеңінің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана – сезімінің мөлдір қайнарынан сусындамай тұрып өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмас. Тәуелсіздік алғаннан бері, біз ұлттық қазынамызды қайта жинақтай бастадық және ата – бабамыз армандаған мәңгілік елдігімізді құруға қолымыз жетті. Бұл бағытта отандық саяси ақыл – ой қалыптасуын зерттеу ерекше орын алады. Елбасы Жолдауында мың жарым жылдан кейін құдіретті ата – бабамыздан ұлы мұраға қалған «Мәңгілік ел, мәңгілік ұлт» идеясын жаңғыртып, XXI ғасыр жаңашылдығын бойына сіңірген жаңа идея сипатында жариялап отыр. XXI ғасырда қуатына енген жаһандану дәуірінде тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі, оны ұстап тұру әлдеқайда қиын екенін тарихи сабақтастықты тарқата отырып, ерекше атап өтті.*

Тірек сөздер: *Елбасы, Мәңгілік ел, идеология, тәуелсіздік, ұлт, тарихи сана, болашақ.*

Әрбір халық өз өткен кезеңінің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана – сезімінің мөлдір қайнарын сусындамай тұрып өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмас. Тәуелсіздік алғаннан бері, біз ұлттық қазынамызды қайта жинақтай бастадық және ата – бабамыз армандаған мәңгілік елдігімізді құруға қолымыз жетті. Бұл бағытта отандық саяси ақыл – ой қалыптасуын зерттеу ерекше орын алады.

«Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы, - деп атап өтті Нұрсұлтан Әбішұлы, – Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану еді. Ол арман тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық».

Қазақстан өз саяси дамуында демократиялық даму жолын таңдайтындығын, саяси тәуелсіздік пен мемлекеттік егемендікке ие болған алғашқы сәттерден бастап-ақ мәлімдеген болатын. Тәуелсіз еліміздің тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев еліміз дамуында өз келбетімізге тән, өз ерекшеліктеріміз бен өз тұтыныстарымызға толық жауап беретін демократиялық саяси құрылымдар мен институттар жүйесін дамытуды қолдап келеді.

Елбасы Жолдауында Қазақстан халқының, дәл күйінде сөз қозғайтын болсақ, мемлекет құрамдаушы ұлт қазақ халқының ұлттық идеясы айқындалды. Ол – мәңгілік ел, мәңгілік ұлт, мәңгілік тіл идеясы. Жолдауда сонымен бірге Қазақстанды Мәңгілік елге, қазақ ұлтын мәңгілік ұлтқа айналдырудың жолдары мен тетіктері,

түрлі иірімдері мен кезеңдері ғылыми – теориялық және қолданбалы – тәжірибелік тұрғыдан нақты көрсетілді.

Отандық саяси ақыл – ой дамуында көшпенді өмір салты өшпес із қалдырды. Бұл жерде мысалға дарынды тарихшы Л.Гумилевтің сөзін келтіре кетелік: «Көшпенділер мәдениеті өзінің үшмыңжылдық тарихында өзіндік рухани дамуды басынан кешірді». [1, 5 б.] Осы бағытта қазақтармен ұқсастыққа қырғыздар мен Аравия бедуиндері ғана ие, яғни көшпенді халықтарда ауызша тарихи баяндау мен әдемі сөйлеу өнері өте тамаша дамыған. «Мәңгілік ел» идеясы көшпенді түркі халықтары тарихының тереңінен тартылады. Көшпенді түркі халықтарының қара тасқа қашап жазылған мәңгі өшпес рухани қазынасы «Күлтегін қаған» жазбалары.

Қазақ халқының тарихын әріден бастайтын болсақ «Күлтегін» жырын, Бумын (Момын) қағанды еске түсіруге болар еді. Мәңгілік ел идеясын алғаш ұсынған сол ұлы бабамыз болатын. Күллі исі түркі жұртының бабасы Туұлы Бумын мәңгілік қара тасқа қашап тұрып «Мингу Ел» – «Мәңгі ел» деп кейінгі мәңгі ұрпағына жазып қалдырды. Талай жыл өздеріне үстемдік жүргізіп келген Жыужан мемлекетін құлатып, түркі жұртының мәңгілік елдігінің негізін қалаған құрама жұртты өзі тумысынан шыққан тайпаның атымен атамай, мәңгілік ел құраған ұлы халықтардың ортақ шыққан тегін ескеріп, өздерін «біз түркі халқымыз» (түрк будынымыз) деп жалпақ әлемге жария еткен.

Көшпенді өмір салтының рухани жаршылары мен сақтаушылары ақындар мен жыраулар болды. Олардың мұрасы бізге даланың ауызша тарихы арқылы жетті. Өмір шындығын батыл жырлағандықтан, халық жырауларды «әділеттілік жаршылары» деп атады. Олар дала өлкесінде хандар мен сұлтандардың кеңесшілері, билік қасындағы халық өкілдері болды. Жыраулар мұрасы ұрпақтан ұрпаққа ауызша берілгендіктен олардың жырына мәңгілік ел мен әділетті өмір туралы өз ұғымдарын қосып отырды. Сол себепті ХХ ғасырға дейінгі қазақ даласындағы саяси ақыл – ой әлеуметтік – утопиялық сипаттағы идея болды.

Отты қару пайда болғанға дейін көшпенділер адамзат тарихындағы зор әскери күшке ие болды. В.О. Ключевский көшпенділерді «тарих қамшысы» деп атады. Осында ортада өскен жыраулар әділеттілік өмірді аңсай отырып көшпенді өмір салтын, саяси қатынастар мен билік институттарын ең алдыңғы қатарлы және мәңгілік ел тұғыры деп санады. Өз жағырафиялық – саяси жағдайына орай Еуропа мен Азияны байланыстырып, олардың өзара дамуына жол ашқан көшпенділер қоғамы осылайша тарихи дамудың шешуші күшіне айналды.

Көшпенді қоғам әлеуметтік – саяси ақыл-ойы бірқатар ерекшеліктерге ие. Ең алдымен бұл қайырымдылық пен ерлікке табыну. Бұл жайында кезінде Ш.Уәлиханов жазды. Оның ойынша дала ордасының тұрғыны қазақ өзінің адамгершілік қасиеттері бойынша түркі тектес басқа отырықшы халықтардан анағұрлым биік тұр [2, 14 б.]. Көшпенділер өз елін «Мәңгі аспанмен» ажырамас бірлікте қарастырған және «Мәңгі аспан» мен «Мәңгі елге» табынып, бұны діни сана – сезім деңгейіне дейін көтерген. Мұндай көзқарас Ұлы Жібек Жолымен жүріп өткен Марко Полодан бастап көптеген зерттеушілерде кездеседі.

Көшпелі қоғам әлеуметтік-саяси ойының тағы бір ерекшелігі, оның адамгершілік қағидасына толылығы. Бұл, сонау әл-Фараби бабамыздан бастау алған «Адам бол!» идеясы. Абай бұл қағиданы жаңа биіктікке көтерді және бұл үрдіс қазіргі қазақ ақыл – ойында да жалғасын табуда. Қазақ қоғамы ақыл – ойының осы бір қырын шетелдік зерттеушілер де көрсетті. Қазақ ұлтының тарихын зерттеген шетел ғалымдары туралы зерттеу жүргізген отандық тарихшы М.Лаумулин өзінің «Сырттан көзқарас» атты еңбегінде былай деп жазды, – «Қазақ қоғамындағы құқықтық және әлеуметтік қатынастар адамгершілік идеясына негізделген» [3, 71 б.].

Көшпенділер өз Отанын, жерін ерекше қадірледі. Бізге жеткен аңыздардың бірі осы сүйіспеншілікті жырлайды. Ғұндар ханы Мөде халқына соғыс қасіретін әкелмес

үшін жауларына қадірлі арғымағы мен сүйікті жарын беруге келісті. Бірақ, одан батпақты жерді сұрағанда Мөде хан қасиетті жер үшін қан төгуге бұйырған [4, 52 б.].

Осы айтылғандар көшпелі қоғам әлеуметтік – саяси ақыл – ойының Отанды қадірлеу рухына толы болғандығын көрсетеді. XXI ғасырда Қазақ елінің Елбасы Н. Ә. Назарбаев ұсынған «Мәңгілік ел» идеясының мызғымас тұғыры адамгершілік пен отансүйгіштік идеясы. Елбасы, – «Жаңа Қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жатыр» – деп қадап айтты.

Елбасы Жолдауында мың жарым жылдан кейін құдіретті ата – бабамыздан ұлы мұраға қалған «Мәңгілік ел, мәңгілік ұлт» идеясын жаңғыртып, XXI ғасыр жаңашылдығын бойына сіңірген жаңа идея сипатында жариялап отыр. XXI ғасырда қуатына енген жаһандану дәуірінде тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі, оны ұстап тұру әлдеқайда қиын екенін тарихи сабақтастықты тарқата отырып, ерекше атап өтті. «Бұл, – деді Президент Н. Назарбаев, - әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан – жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама?»

Ата – бабамыз өр рухының өшпес тұғырына айналдырған «Мәңгілік ел» идеясы дала өлкесінде саяси тұрақтылықты қамтамасыз етті. Өте күшті орталықтандырылған саяси билік болмаған дала өлкесі саяси тұрақсыздыққа ұшыраған жоқ. Елбасы Жолдауында осының куәсі болар айрықша жолдар бар, – «Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңрағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы».

Қазіргі Қазақстан Республикасының аумағын құрайтын алып даладағы әлеуметтік – саяси ақыл – ой мен мәңгілік елдікті аңсау идеясының дамуы бес кезеңнен өтті.

1.Философ – ғұламалардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың ілімдері грек және араб мәдениетінің қағидаларына негізделді. Ең көрнекті өкілдер әл – Фараби мен Ж. Баласағұн.

Әл – Фараби (870-950 ж.ж.). Оның қоғамдық саяси көзқарастары «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекет қайраткерінің даналығы» және т.б. бүкіл әлемге әйгілі трактаттарында көрініс тапты.

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында әл – Фараби қала – мемлекеттерді салыстыра отырып мәңгіілк ел мен ең әділетті қоғамды іздейді. Еңбектен грек ақыл – ойының, әсіресе Аристотельдің әсері айқын сезіледі.

Ал, «Мемлекет қайраткерлерінің даналығы» трактатында әл – Фараби өзін шығыс ойшылы ретінде танытты. Ол енді үлгілі, әділетті қоғам мен мәңгілік елдікке бастаушы ақылды, қайырымды билеуші туралы аңсайды. Оның ойынша, адам надан билеуші билеген елден ғылым – ілімнің дамуына қамқорлық жасап отырған білімді билеушісі бар елге кетуі тиіс. XXI ғасырда өмір сүріп отырған қазақ ұлты, әл – Фараби сынды ұлы бабасы аңсаған мәңгілік елдікке бастаушы көреген дана һәм қажымас қайраткер Елбасының тарихи шындыққа айналғандығының куәсі болып отыр.

Ж.Баласағұнның (1017 - белгісіз) көзқарастары «Құтты білік» дастанында көрініс тапты. Ж. Баласағұн әміршінің өз халқы алдындағы үш қасиетті міндетін көрсетті. Біріншіден, билеуші мемлекетін күмістей таза ұстауы қажет. Екіншіден, билеуші заңдары бірін – бірі жоққа шығармауы қажет. Үшіншіден, билеуші өз еліндегі ең мардымсыз өзгерісті де біліп отыруы қажет.

Сол сияқты халықтың да үш қасиетті міндеті бар. Біріншіден, халық өз билеушісін құрметтеуі. Екіншіден, халық әмірші салған алым – салықтарды уақытында төлеп тұруы. Үшіншіден, халық қашанда өз әміршісінің жанында табылуы қажет.

Осы қасиетті міндеттер дұрыс атқарылуы үшін әмірші мен халық қоғамдық келісім жасауы тиіс. Осы жерде көрсетілетін ақиқат әрі біз үшін мақтаныш сезімін

тудыруы тиіс факті Европа ақыл – ойында қоғамдық шарт теориясы (Т.Гоббс, Д.Локк және т.б.) тек Жаңа кезеңнен бастап даму алды.

Егер әл – Фараби мұрасы адамгершілік, әділеттілік қағидаларына толы болса, Ж. Баласағұн мұрасы қазіргі дәуірмен үндесіп жатыр. Мұның өзі олардың мәдени мұрасын терең зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Елбасы Жолдауында, - «Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік Ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек»», - деп жазылған.

2.Сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастары Қ.А.Иассауи, С.Бақырғани және т.б. мұсылман дінін уағыздаушылар ойларында көрініс тапты. Олар жаратушыға деген ұлы сүйіспеншілікке шақырды. Өзінің «Диуани хикмет» (Ақыл кітабы) атты еңбегінде Қ.А. Иассауи халықтың өз билеушісіне қарсы шығуын үлкен күнә санады. Сопылық ағым өкілдері билеушіні қайырымды болуға шақырды. Егер әкесі ұлына қандай қамқорлық көрсетсе, әмірші де өз халқына осындай қамқорлық көрсетуі қажет. Мәңгілік елдіктің ең басты қағидаларының бірі Елбасы мен халық бірлігі. Осы тұрғыдан келетін болсақ, сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастарының, қазіргі қазақ елі халқының қоғамдық санасымен үндесіп жатқандығын көруге болады және мұның өзі елдің саяси тұрақтылығы мен экономикалық гүлденуінің ең басты алғышарттарының бірі.

Біздің қазақ халқы –мұсылман, діні – ислам екендігі үнемі Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев биік мінбелерден тектен текке айтып жүргені жоқ. Сан ғасырлар бойы исламдық жолды ұстанған ата-бабаларымыз осы дінге лайықтап өз әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, наным-сенімін қалыптастырған, әрі оны ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып отырған. Қазақстанда тәуелсіздіктің екі онжылдығы барысында діни институттардың сан жағынан да, сапа жағынан мәнді өсуі болды. Діни бірлестіктер саны бірнеше есе өсіп кетті, рухани дәстүрлер қайта өрлей бастады, жаңа ғибадатханалар салынуда – мешіттер, шіркеулер, ғибадат үйлері, синагогалар салынды. Халықтың діндарлығының деңгейі өсті.. Халықтың тұтастығы мен діннің тұтастығы және мемлекеттің тұтастығы арасында тікелей тәуелді байланыс бар екенін ескерелік. Қазақ топырағы арқылы барлық әлемдік діндер өткен, сондықтан да жатырқаушылық немесе діни фанатизм сезімі бізге жат. Осынау рухани дәстүр, жаратушының қандай жолмен болса да түскен сөзіне жүрегіміздің ашықтығы, Қазақстандағы конфессияаралық татулықтың аса маңызды тұғырларының бірі.

3.Жыраулар мен ақындардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың көзқарастары көшпелі ортаның өз ішінде қалыптасып дамыды. Ең көрнекті өкілдері Асан Қайғы мен Бұқар жырау.

Ағылшын гуманисі Томас Мордан жүз жыл бұрын өмір сүрген Асан Қайғы (1361–1469) өз қиялындағы аралын (Утопия) іздеді. «Жерұйықта» адамдар бақытты өмір сүреді, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман болды. Бұл әлеуметтік утопизм идеясының алғашқы көрініс табуының бірі болды.

Елбасының «Мәңгілік ел» идеясы қазақ ұлтының ұлы данасының осы бір арқалы идеясымен терең астасып та тұстасып та жатыр. Асан Қайғының «Жерұйық» идеясы адам баласының ақыл-ойы дамуының тарихындағы аса ұлы идеялардың бірі. Бұл да – өте терең, ұлы гуманизмге толы ғажап идея. Халқының болашағын ойлап, ұлтының қамын жеген дана һәм дара ойшыл қазақтың кең даласын шарлап адамға да, малға да жайлы жұмақ болар жерді іздейді. Сол жерде қазақ халқының жаңа Ордасын, Мәңгілік елін құруды мақсат етеді. Ол елде жұрттың бәрі тең, бәрі шат – шадымен тіршілік етеді. Ел аласы, ру таласы болмайды. XXI ғасырдағы қазақ ұлты, дана бабасы аңсаған «Жерұйықта» өмір сүріп отырғандықтарын, Мәңгілік елге бастаған Елбасы туының астына топтасып, жарқын да мәңгілік болашақ жолына нық қадам басқандықтарын мақтаныш сезіммен алға тарта алады.

Бұқар жырау (1685–1777). Қазақ даласында өте күшті орталықтандырылған мемлекет болуын аңсаған жыраулар тобының бастауында тұрды. Ол күшті хан

билігін жақтады. Хан жанында «Хан кеңесі» болуы тиіс. Хан олардың ақылын өзі қажет деп санаған жағдаяттарда пайдаланады. Қазақ жырауларының алыбы Бұқар жырау аңсағын өте күшті орталықтандырылған мемлекет ХХ ғасырдың аяғында, әлем мойындаған саяси қайраткер Н.Ә.Назарбаевтің басшылығымен құрылды. Қазақ елі Бұқар жырау аңсаған «Хан кеңесінің» қазіргі заманға лайықты түрі қос палаталы кәсіби Парламентке ие болды. Бұл билік нысандары, қазақ елін Мәңгілік елге бастар саяси институттар болып табылады.

4.Қазақ ағартушыларының қоғамдық – саяси көзқарастары орыс ағартушылары мен революционер-демократтар ықпалымен дамыды. Ағартушылық негізгі білім, ғылым бәрін түзейді, бәрін құтқарады деген қағидаға табыну болды.

Ш.Уәлиханов (1835–1865). Көшпелі қоғам әлеуметтік құрылымы мен сот жүйесін зерттеді. Оның көзқарастары «Даладағы мұсылман діні», «Сот реформасы туралы хат» және т.б. еңбектерінде көрініс тапты.

Өзінің «Алтышардың ар жағында немесе Қытайдың Нан – Лу провинциясының алты шығыс қаласындағы 1858 – 1859 ж.ж. жағдай» атты еңбегінде, мұсылман дінінің Шығыс халықтарының саяси, азаматтық өміріне тигізіп отырған зор әсері туралы жазды. Барлық мұсылман шығысында Құран азаматтық мекемелер негізі. Ол қоғамдық және халықтар арасындағы қатынастарды реттейді, сол себепті – де мұсылман елдері халықтарының өмірі бір – біріне ұқсас [5, 28 б.].

Құранды игерудегі кейбір айырмашылықтар, сол елдің жағырафиялық орналасуына тәуелді. Егер, жағырафиялық факторлардың қоғамның әлеуметтік және саяси өміріне тигізетін әсерін зерттеу қажеттілігін адамзат шын мәнінде тек XIX ғасырдың аяқ кезінен сезіне бастағанын ескерсек Ш.Уәлихановты жағырафиялық саясат теориясының негізін қалаушылар Ж. Баден, Ш.Л. Монтаскье есімдерімен қатар атауға болады.

Қазіргі қазақ елінің жағырафиялық саяси орналасуы өте күрделі. Қазақ елі үш діни өркениет ислам елдері, христиан елдері мен будда – конфуциан елдерінің бір – бірімен теке – тіресе түйіскен қиылысында орналасқан. Әлемде белең алған жаһандану дәуірінде ата – бабамыздан қалған дәстүрлі ұлттық құндылықтарымызды, осы қиылыстан аман алып шығу Елбасы ұсынған Мәңгілік ел идеясында жатыр. Мәңгілік ел идеясын дамытуда қазақтың ғұлама ұлы Ш.Уәлихановтың жағырафиялық – саяси идеяларын пайдалану ұлттық құндылықтарымызды әлемге мойындатудың бірден – бір жолы әрі ол Мәңгілік елдіктің рухани – идеялық тіректерінің бірі болары сөзсіз.

5. ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық – саяси көзқарастары. Қазақ елінің Мәңгілік елдігінің ғылыми – теориялық базасын ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялылары қалады. Олардың артына қалдырған ғылыми мұралары орасан зор және қай – қайсысынан болмасын қазақ елінің Мәңгілік елдікке жетуіне қажетті ғылыми – теориялық тұжырымдар мен қолданбалы – тәжірибелік ұсыныстар табуға болады. Қазақ зиялылары енгізген діни талаптар мен зайырлы құндылықтардың бір – бірін толықтыра өмір сүруі ұстанымдары, діни және зайырлы ерекшеліктерді біріктірген сайлау жүйесі, әлеуметтік төңкерістер жағдайында ұлттық мемлекеттілікті құру ұстанымдары қазіргі заманда да ең озық идеялар болып отыр. Қазіргі Батыстың атақты геосаясатшылары С. Хантингтон, З. Бжезинский, Ф. Фукуяма еңбектерінен ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ойларын табуға болады.

ХХ ғасырдың басында бірінен соң бірі болған әлеуметтік төңкерістер Ресей империясының біртұтас мемлекеттілігінің іргесін шайқалтты. Бұл өзгерістер отан, ел, ұлт тағдыры туралы өткір пікірталастарға жол ашты.

М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» жырымен ілесе қазақ зиялыларының ұлттық сана – сезімі қалыптаса бастады. Ұлттық сана – сезімінің бекуіне 1916 жылғы ұлт – азаттық көтеріліс үлкен әсер етті. Ұлт зиялылары көзқарастарында ұлттық мақтаныш, ұлттық мәдениет сезімдері көрініс тапты.

Бұл кезеңде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, К.Тоғысов, М.Тынышпаев, М.Шоқаев және т.б. ұлт зиялылары қазақ жерінің мемлекеттік тәуелсіздігі идеясын көтерді. Қазақ жері тұңғыш рет саяси тартыс сахнасына айналды. «Алаш», «Үш жүз» атты екі ұлттық партия және көптеген ұлттық саяси ұйымдар құрылды. Бұлар артына орасан зор қоғамдық – саяси идеялар қалдырды. Осы идеяларды зерттеп, қазіргі ұрпақ пайдасына жарату тарих ғылымының кезек күттірмейтін міндеті болып табылады.

Жаңа замандағы жаңа тегеуірінді, XXI ғасырдың айбынды барысы Қазақ елінің тұңғыш Елбасының жиі – жиі қайталап, айтып келе жатқан сөзі, – «Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек». XX –XXI ғасырлар тоғысындағы күрделі кезеңдерде тұлғалық қалыптасу жолынан өткен Елбасының өзі де шындықпен санасудың, тарихтың тағылымын ескерудің ғажап үлгілерін көрсетіп келеді және әлемдік деңгейдегі саяси қайраткер бойынан табылатын батыл идеялары әлем мен туған елінің өшпес тарихи тәжірибесін саралаудан туған.

Елбасы Жолдауында XXI ғасырдың он жаһандық сын-қатері алға тартылып отыр. Елбасы жолдауынан үзінді келтіретін болсақ, - «Тарихи уақыт аса жеделдей түсуде. Әлем қарқынды түрде өзгеруде және болып жатқан өзгерістердің жылдамдығы адамды таң қалдырады». Енді Қазақ елінің геосаяси жағдайын саралайтын болсақ, бұл қатерлердің өзектілігі арта түседі. Себебі, Қазақстан үш діни-саяси өркениет христиан, ислам және будда – конфуциандық әлем қиылысында орналасқан ел. Оларға тән қайшылықтар мен бір-бірімен теке- тіресушілік осы геосаяси ортада аса асқына түседі және мұны соңғы уақыттарда Орта Азия аумағында орын алған жаһандық деңгейдегі бірқатар оқиғалар дәлелдей түседі.

Қазақстанның Мәңгілік ел құруда басқа елдермен салыстырғанда алға тартар еңселі де ерекше артықшылықтары жетерлік. Елі тыныш та абзал, жерінің үсті де, асты да байлыққа толы, халқы ауқатты да дархан! Сонымен қатар, заманауи қазақ елінің ешбір елде жоқ басымдығы, – «Мен Қазақстанның болашағына басымды тіккен адаммын», - деп зор адами сезіммен мәлімдеген Елбасының болуы. Мұндай сөздер осы кезге дейін бірде – бір елдің бірде – бір басшысының аузынан шыққан емес. «Осы заманғы Қазақстанның үлкен артықшылығы, – дейді Парламент Сенатының Төрағасы Қасым – Жомарт Тоқаев, – ерен Елбасымыз. Ұлт басында Нұрсұлтан Әбішұлы сияқты аса көрнекті саясаткер тұрмаса, біз өмірдің барлық саласында бүгінгідей табыстарға жете алар ма едік? Әрине, жете алмас едік».

Тәуелсіздіктің ең алғашқы күндерінен бастап Қазақстан халқын ортақ мақсатқа жұмылдыру, барлық этностық топтардың тең құқықта тұрмыс кешуіне жағдай жасау мемлекеттік ұлттық саясаттың басты, басым бағытына айналды. Ал кез келген мемлекеттің саяси, экономикалық тұрақты дамуының басты шарты тату этносаралық қарым-қатынасты қалыптастыру екендігі тарихи тұрғыдан өзін толық дәлелдеген.

Қазақстан ең алдымен елімізді мекендейтін барлық тұрғынды этностық, нәсілдік ерекшеліктеріне қарамастан, біртұтас, унитарлы мемлекеттің азаматы ретінде қарастырып, тең мүмкіндіктер бере білді. Этностық топтардың өз тілі мен дәстүрін, әдет-ғұрыптарын дамытуға толықтай мүмкіндіктер жасалды. “Қоғамдық бірлестіктер туралы” Заң арқылы этностық-мәдени орталықтар құру жүйелі жолмен іске асырылды. Қазір Қазақстанда қазақ, орыс театрларымен қатар, кәріс, неміс, ұйғыр, өзбек театрлары жұмыс істеп, этностық топтардың газет-журналдары жарық көруде.

Қазақстандағы толеранттық бір күнде қалыптасқан жоқ, оның негізі, әрине, қазақ халқында жатыр. Бүгінгі қазақ халқының толеранттығының тамыры тым тереңде. Ол сонау халықтардың депортациясы кезінде алпыстан астам ұлт өкілдерін қабылдап, жарты нанды бөліп беріп, бір бөлмелі құжырасынан орын берген кезден басталады.

Мәңгілік Ел идеологиясы бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ төңірегіне бүкіл қазақстандықтарды біріктіруі қажет. Елбасы тапсырмасына сай қазақстандық қоғамның басты құндылықтарын айқындайтын «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі атты жаңа құжат қабылданатын болды. Қасиетті Қазақ елін өз Отаны санайтын барша қазақстандықтар бұл шараға өз үлестерін қосуға тиісті. Қазақтың Мәңгілік Елінің болашағы – Мәңгілік Елдің айбынды да дана ұрпақтарының қуатты қолында!

Әдебиеттер:

1. *Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 1983. – 185 б.*
2. *Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – 450 б.*
3. *Лаумулин М.Т. Сырттан көзқарас. Қазақ жинағы. – Алматы, 1994. – 120 б.*
4. *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трех тысячилетий. – Алматы, 1992. – 600 с.*
5. *Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – 450 бет.*

Шайхиев Т. Т.

Идея «Мангилик ел» в истории отечественной политической мысли

Единство народа и его будущее невозможно без опоры на духовное наследие прошлого, без обращения к истокам национального самосознания. Обретение независимости дало нашему народу исторический шанс на возрождение собственной государственности и восстановление духовного сокровища нации. В связи с этим особое место в этом процессе играет изучение отечественной политической мысли. В Послании Президента спустя века возрождена идея «вечной страны», которая должна стать ключевым идейным основанием строительства сильного государства. В условиях глобализации идеологическое обеспечение сохранения национальной идентичности приобретает особую значимость.

Ключевые слова: *Лидер нации, Вечная страна, идеология, независимость, нация, историческое сознание, будущее.*

Shaihiev T. T.

The idea of "Mangilik el" in the history of national political ideas

The unity of the nation and its future is impossible without the support of the spiritual heritage of the past, without reference to the origins of national consciousness. The independence gave our nation a historic opportunity for the revival of their own state and the restoration of the spiritual treasures of the nation. In this regard, a special place in this process is the study of national political ideas. Centuries later the Message of the President revived the idea of "eternal country ", which should become a key ideological foundation of building a strong state. In a globalized ideological support preservation of national identity acquires special importance.

Keywords: *The leader of the nation, Eternal country, ideology, independence, nation, historical consciousness, future.*

***

УДК 339.9(574)

Есеева Г.Н. *– старший преподаватель, ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *Eseeva70@mail.ru*

ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И РОССИИ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *В статье рассматривается приграничное сотрудничество Казахстана и России в сфере культуры. Освещается деятельность Ассамблеи*

народа Казахстана по гармонизации межэтнических отношений, а также деятельность этнокультурных центров и объединений Казахстана и России в области культурного сотрудничества стран.

Ключевые слова: *Этнокультурные центры, Ассамблея народа Казахстана, казахи, русские.*

Дружеские отношения между народами Казахстана и России, складывались на протяжении столетий и были обусловлены культурной близостью народов двух стран, искренним стремлением сообща преодолевать вызовы судьбы. Важнейшим фактором является соседство двух государств и наличие общей протяженной границы (более 7 тыс. км), что привело к сложившимся в силу этого приграничным экономическим, культурным, историческим и родственным связям. После распада СССР наши страны мобилизовали усилия для того, чтобы минимизировать ущерб от дезинтеграционных процессов и строить свои отношения на основе общности интересов, добрососедства и взаимного уважения. Подписанный 25 мая 1992 года президентами двух стран Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи заложил прочный фундамент официальных межгосударственных взаимоотношений, стал правовой базой практически всего спектра двустороннего сотрудничества.

Динамика российско-казахстанских отношений, проблемы и достижения в процессах интеграции на постсоветском пространстве настоятельно требуют осмысления исторического опыта взаимодействия наших народов и государств, анализа современного российско-казахстанского межэтнического и межкультурного диалога. В данном случае весьма показателен опыт развития сотрудничества между приграничными областями Казахстана и России в области культуры. Для обеих стран характерны многонациональная структура общества, поликонфессиональность, поэтому схожесть решения проблемы сохранения межэтнического баланса на путях широкого общественного диалога позволяет ставить вопрос об использовании в общих интересах уникального опыта двух стран в соединении ресурса государственной власти с механизмами гражданского общества в интересах гармонизации межэтнических отношений.

Большая работа в данном направлении проводится в Западно-Казахстанской области, где в настоящее время проживают свыше 90 наций и народностей. В состав областной Ассамблеи народа Казахстана входят руководители этнокультурных и религиозных объединений, депутаты маслихатов, представители государственных органов, учебных заведений, общественности и молодежных объединений, предприниматели. В составе Ассамблеи области работают 31 этнокультурных объединений и центров. Половина из них работают в г. Уральске, остальные как филиалы в районах области. В основном в районах действуют казахский, русский, татарский, украинский, по одному корейский, немецкий и белорусский центры. Для оперативного решения задач, стоящих перед Ассамблеей народа Казахстана, создан Совет Ассамблеи области из числа руководителей этнообъединений. Помимо этого при ассамблее образован научно-экспертный совет, совет старейшин, совет по связям с общественностью и СМИ, молодежное крыло. На местах под руководством акимов районов действуют инициативные группы Ассамблеи народа Казахстана. В п. Переметное Зеленовского района, п. Федоровка Теректинского района действуют дома дружбы, в других районах центры досуга с концертным залом и помещениями для организации культурно-просветительской деятельности областной ассамблеи. Проводятся различные конкурсы и фестивали творчества, где изучается духовно-культурное наследие поэзии Т.Г.Шевченко, А.С.Пушкина, Г.Тукая, М.А.Шолохова, Абая и других деятелей культуры. Для изучения родной истории, культуры и языков при средних общеобразовательных школах открыты воскресные классы, где дети имеют возможность познакомиться с родной культурой и традициями. Для желающих представителей этнокультурных объединений также

открыты бесплатные курсы казахского языка. Ситуация внутри диаспор Западно-Казахстанской области характеризуется дружественной и толерантной обстановкой. Во всех проводимых в области мероприятиях представители этнокультурных объединений принимают самое активное участие, выражая свой казахстанский патриотизм. В рамках государственной программы этнокультурные объединения также ежегодно привлекаются к реализации социально значимых проектов. Представители всех этнических групп, представляющие всѐ многоцветье и разнообразие своих культур, неотъемлемая и составная часть дружного казахстанского народа. Все они не отделяют своей жизни, своего будущего от будущего нашей страны, разделяют наравне со всеми ответственность за судьбу общей Родины - Республики Казахстан [1].

Ассамблея народа Казахстана выполняет большую работу по воплощению идей евразийской общности, целенаправленно укрепляет вековую дружбу нашего народа с народами всех стран СНГ, на основе культурного, стратегического и экономического партнерства. Главной целью Ассамблей была и есть консолидация населения страны на основе общей психологии, общей культуры и общих задач построения единого, независимого, экономически процветающего государства.

Ассамблея стала пропагандистом общечеловеческих духовных ценностей, в том числе традиционных религий ислама, христианства и иудаизма, с ответственным уважением всех иных вероучений. Ассамблея работает в теснейшей связи с мусульманской православной и католической церковью, стремясь к предупреждению межконфессиональных конфликтов в обществе. Разделяя озабоченность казахстанского общества состоянием государственного языка, она выступает за его дальнейшее распространение внедрение и развитие, одновременно способствуя сохранению русского и других языков, в соответствии с Конституцией и Законами Республики Казахстан.

Характеризируя процессы развития культурного сотрудничества ЗКО с приграничными областями Российской Федерации, председатель правления Центра русской культуры – Погодин С.М. отмечает, что сейчас стало традиционным подписание двухсторонних договоров о сотрудничестве в сфере культуры и укрепления дружбы и добрососедства между главами приграничных российских губерний и акиматами районов Западно-Казахстанской области. В составе таких делегаций активное участие принимают представители этнокультурных объединений с обеих сторон [2].

С момента обретения независимости приоритетной задачей для Республики Казахстан является сохранение и приумножение культурного наследия народов государств. После распада СССР актуализировалась проблема восстановления этнокультурных контактов со странами СНГ, в том числе с Российской Федерацией. Исторические связи между двумя государствами формировались на протяжении длительного времени – это и явилось основой дальнейшей эволюции стран. На территории Казахстана с эпохи XVIII века проживает несколько миллионов славян, имеющих этноисторическую связь с Россией. В приграничных областях Российской Федерации проживают около 2 миллионов казахов, связавших свою судьбу с Россией. Казахское население исторически проживает в Алтайском крае, Омской, Саратовской, Челябинской, Свердловской, Оренбургской и Астраханской областях. Казахские диаспоры сложились в Тюменской области, Новосибирском крае и в ряде других регионов Российской Федерации. Также казахские общины образовались и в крупных мегаполисах России, от Москвы до Санкт-Петербурга.

В Российской Федерации традиционно проводятся мероприятия направленные на возрождение казахской культуры. Характерно, что большинство российских казахов являются коренными гражданами Российской Федерации и только в Москве, Санкт-Петербурге и ряде других областей, казахские диаспоры сложились в 50-60 - е годы XX века. Данные обстоятельства предопределили процесс

сохранения этнокультурных контактов населения двух стран. Проживая в ином этническом окружении приграничной зоны, казахи стараются сохранить свою историю, свою культуру, свои традиции, свои национальные черты. Это выражается в проведениях различных культурных мероприятий. Желание сохранить свой образ жизни, право на духовное самоопределение – это неотъемлемое право любого народа. В свою очередь, русское население не относит себя к понятию «российская диаспора», а считает свое происхождение коренным на территории Казахстана.

В Казахстане стали привычными славянские праздники, которые проводятся совместно с другими национальностями нашей страны. Сегодня это является показателем уважения к славянскому народу, народу своей страны. Программы Года Казахстана в России и Года России в Казахстане стали мощным импульсом для развития двустороннего сотрудничества в гуманитарной сфере и культуре. Установились более тесные отношения между приграничными районами двух государств. Непосредственно возросла интенсивность проведения в крупнейших городах Казахстана и России культурных акций с участием деятелей искусств. Как показывает практика, именно интенсивность такого рода контактов способствует возрождению родственных связей между российской и казахстанской культурами.

Сегодня в Казахстане проживает несколько миллионов русских. Значительная часть из них является гражданами Республики в трех или даже пяти поколениях. Русское население занято почти во всех жизненно важных сферах. Значительный процент русских граждан проживают в городах. Понятие «российская диаспора» оспаривается, так как в Казахстане существует понятие «русскоязычные граждане» или «славянский этнос» или попросту «русское население». Русское население не относит себя к понятию «российская диаспора», а считает свое происхождение коренным на территории Казахстана. Характерно, что историческая родина для большинства славянских этносов относится к Казахстану, а Россия всегда была и будет для них только духовной и культурной родиной, в которой проживает русскоязычное население. Русские граждане будут всегда относить себя к коренному населению Казахстана. Вместе с тем, русскоязычные граждане Республики Казахстан проявляют стремление объединиться внутри самого Казахстана на основе своего этнического признака и культуры. Вообще русская община Казахстана является составной частью славянского процесса миграции русских в Казахстане с эпохи середины XVIII века. Первоначальную основу русского населения составляли военные, административные работники, переселенцы и крестьяне. В советский период времени миграции русского населения в Казахстан приняли организованный, массовый характер. Миграция русских произошла в период эвакуации начала 40-х годов, в период освоения целинных и залежных земель.

С целью сохранения русской культуры и языка в Республике Казахстан формируются общественные русские национально-культурные организации и общественные объединения. Одной из таких является организация «Лад», основная задача которой заключается в установлении дружеских контактов с другими нациями. Организация «Лад» была образована в 1993 году. В своей деятельности движение объединяет политическую активность и культурно-просветительскую деятельность. Организация имеет 24 филиала по стране. Данная организация сохраняет свою высокую активность и сегодня. Публикует свою газету, проводит различные пресс-конференции и круглые столы. С февраля 2010 года при Российском центре науки и культуры в. Астане проходил праздник «Масленица». Подобные славянские праздники проводятся при поддержке Посольства России в Казахстане, а также организаций соотечественников и этнокультурных центров. Таким образом, подобные славянские праздники привлекают представителей всех этнических общин, например, на праздновании Масленицы в здании Российского центра науки и культуры приняли участие русский народный ансамбль - «Ладушка», украинский - «Друзи», белорусский - «Вясёлка». Праздничная программа

подготовлена в сотрудничестве с Русским драматическим театром им. М.Горького. Почти во всех регионах Казахстана работают русские театры, которые пользуются большой популярностью. Также находятся частные спонсоры, которые помогают организовывать фестивали и концерты, например Пасхальные и Рождественские концерты, которые проводятся ежегодно вместе с Алматинской епархией Русской православной церкви [3, с. 1].

В 1992 году в Республике Казахстан сложилось не менее яркая организация «Русская община Казахстана». Данная организация имеет отделение в двенадцати городах. Деятельность общины направлена на духовное возрождение русских и славянских народов, развития культуры и образования. А также функционируют такие объединения как «Ассоциация русских учителей Казахстана» под эгидой, которой проходят различные олимпиады, школьные мероприятия, направленные на сплочение молодежи к совместной работе и отдыху. Таким образом, происходит так называемое «окультуривание» молодежи, как казахстанского, так и российского народа.

Обширную работу по популяризации русской и славянской культуры проводит фольклорно-этнографический казачий центр «Яик», действующий в городе Уральске. Центр является постоянным участником различных мероприятий, проводимых в России. Так, фольклорный ансамбль центра «Яик» пол названием «Казачья песня» неоднократно принимал участие в фестивалях «12 жемчужин» в г. Ульяновске, «Оренбург - форпост России» в г. Оренбурге «Туроверовские чтения» в г. Тольятти. Представители центра систематически посещают Саратовскую и Самарскую области с культурными программами. Традиционно на отчетные концерты ансамбля и на «Рождественские встречи» приглашаются творческие коллективы из приграничных губерний Российской Федерации. Цель проведения «Рождественских встреч» - познакомить зрителей с самобытными коллективами ЗКО. Такие творческие встречи служат для взаимного обогащения репертуара, пропаганды народных традиций. При общественном объединении «Уральско-Яикское казачество» создан ансамбль «Михайлов день», выступающий с этнографическими программами в приграничных районах России и Казахстана Большая работа ведется и этнообъединениями районов Западно-Казахстанской области. В частности, тесные связи сложились между Зеленовским, Бурлинским, Чингирлауским районами и близлежащими районами Оренбургской и Самарской областей, Жанибекским и Палласовским Волгоградской области, Таскалинским и Дергачевским Саратовской области. Часто самодеятельные артисты этнообъединений включаются в состав бригад, выезжающих на полевые саны в соседние районы России, а их артисты выступают перед тружениками села нашей области. Активное участие приняли творческие коллективы приграничных губерний Российской Федерации в таких праздниках, как Наурыз мейрамы и День единства народа Казахстана [2].

Делегации соседних губерний вместе с жителями приграничных районов области отмечали столь почитаемые казахстанцами официальные праздники. Взаимодействие этнокультурных объединений не ограничивается только концертной деятельностью. В ходе таких встреч проходят круглые столы, беседы, презентации, спортивные мероприятия. Поддерживая стремление этнообъединений к взаимному сотрудничеству, местными исполнительными органами оказывается постоянная информационно-методическая, а также организационно-техническая и консультативная помощь.

Как отмечает в своем выступлении заместитель председателя АНК ЗКО Гайса Капаков, в областной план мероприятий Года АНК в регионе вошли 94 мероприятия, которые полностью выполнены. Все они были направлены на укрепление единства народа, консолидацию общества в поддержку политики мира и согласия Главы государства, достижение целей Стратегии «Казахстан-2050», Концепции развития АНК до 2020 года [4].

Для эффективной консолидации русской диаспоры Приуралья налаживания еѐ деятельности в Уральске было создано общественное объединение - Центр русской культуры уставной целью стала работа по сохранению и развитию русских традиций,

обычаев, русского языка и русской культуры. В состав объединения входят также татары, евреи, чуваши, украинцы и белорусы, представители самых разных социальных групп. В центр идут те, кто понимает и любит русскую музыку, русское искусство и литературу. В рамках деятельности объединения были проведены мероприятия, посвященные Дням культуры и письменности, памяти создателей славянской азбуки Кириллу и Мефодию. По инициативе Центра и при поддержке отдела культуры в Уральске прошли конкурсы «Русская песня» и «Частушка-говорушка». В области и республике известны коллективы Центра русской культуры - детский фольклорный ансамбль «Скоморохи», струнный ансамбль «Скрипочка» и хор ветеранов «Надежда». Эти ансамбли участвовали во всех Фестивалях Дружбы народов, являются лауреатами многочисленных конкурсов.

В мае ежегодно проводятся вечера «Весна 45-го года», посвященные нашим ветеранам, концерты песен военных лет, фотоэкспозиции « Этапы большого пути». Силами работников Центра были подготовлены списки уральцев-участников обороны Москвы и Ленинграда, и ходатайство перед консульством РФ об их награждении ко Дню Победы. Центром русской культуры проведена большая работа по сбору материала к брошюре «Свадебные обряды и песни русских Приуралья». Также собран достаточный материал для открытия веб-сайта в Интернете, чтобы любой желающий мог ознакомиться с информацией о работе и планах Центра. С помощью консульского отдела Российской Федерации в Уральске постоянно проводится традиционная встреча Нового года. Празднование Рождества, объявленного в республике нерабочим днем, проходит всегда в теплой атмосфере дружбы и взаимопонимания, с рассказами об истории праздника, его древних истоках [2].

В последние годы очень активно развиваются новые формы сотрудничества с творческими организациями и национальными автономиями казахов Астрахани, Самары, Саратова, Оренбурга, Москвы. Ежегодно проводятся совместные Пушкинские дни и Фестивали дружбы в приграничных районах России, в программу которых входят ярмарка, выставки, смотры самодеятельных артистов двух государств. Этнокультурные коллективы нашей области выезжают а Казань, в Оренбург и Саратов, в станицу Вѐшенскую на Шолоховские фестивали. По предложению Республиканской Ассоциации русских, славянских, казачьих и православных организаций в Уральске создан региональный координационный Совет соотечественников, объединяющий в своем составе более десятка организаций. Ассамблея области видит свою задачу в дальнейшем укреплении межнационального и межконфессионального согласия, в формировании казахстанского патриотизма, воспитании уважительного отношения к национальным традициям. Также в ряде организаций «Славянский культурный центр» деятельность специфики, которой сильно не отличается от других общественных организаций направленных на сохранение и развитие культуры своего народа. Центр занимается культурно-просветительской работой и содействием участия представителей славянского этноса в творческой и общественной жизни города. Большую работу проводит организация «Светоч». Основа деятельности этой организации заключается во всестороннем развитии культуры и искусства, развитии сотрудничества в сфере образовании. В Казахстане существует целый ряд организаций, которые защищают интересы русского населения. К примеру, в Ассоциацию русских, славянских и казачьих организаций входит более 30-ти объединений. Ассоциация занимается вопросами межэтнического согласия, сохранения русской культуры и языка. Данная организация объединяет более 90 % организаций российских соотечественников РК. Основной целью является: координация действий всех организаций российских соотечественников, а также совместная выработка решений, что позволяет более эффективно добиваться поставленных целей и решения вопросов в области защиты прав русского населения республики, сотрудничества с институтами власти РФ и РК, общественными и международными организациями. Высшим органом управления

Ассоциации является Конференция, определяющая основные направления работы, а также утверждающая состав Исполкома (рабочий орган) и его председателя, которые в свою очередь подчиняются трём сопредседателям представляющим две основных организации республиканского масштаба и казачество. Только сопредседатели Ассоциации имеют право выступать от имени Ассоциации, а также налагать вето на принятые Конференцией или Исполкомом (простым большинством голосов при наличии кворума) решения [5, с. 1].

Примечательно, что на сегодняшний день русское население в Казахстане наравне с коренными жителями и другими этносаи, занимают высокооплачиваемые рабочие места в промышленности и других сферах деятельности и также имеют свой бизнес. Для большинства русских Казахстана освоение казахского языка в качестве дополнительного не доставляет никаких проблем. Согласно статистике, около 50-ти % русского населения Казахстана владеют казахским языком в той или иной степени. Остальные понимают и владеют основами языка. Лингвистическая обстановка налажена, так как и сами казахи владеют русским языком. Примечательно и то, что русский язык присутствует в образовании. Так как материалы по физике, математике и другим наукам сложно переводить на казахский язык [6, с. 13].

Саратовская область имеет большую протяженную границу с Казахстаном. На ее территории проживает 80-ти тысячная казахская диаспора. На примере Саратовских казахов в определенной мере, возможно, смоделировать общие контуры развития национальных чувств. В Саратовской области национальные объединения стали создаваться в 90-х годах XX в. Помимо казахов в области представлены национальные общины татар, башкир, чувашей, марийцев. Казахи в области проживают компактными поселками, в большей части они проживают в аграрном секторе. В современный период в Саратове создана организация «Казахская лига Поволжья», региональная казахская национальная культурная автономия. Данная автономия была создана в соответствии с законом о национальных культурных автономиях Российской Федерации. В 2007 году была проведена учредительная конференция региональных национально-культурных автономий казахов Саратовской области и впоследствии она была оформлена в регистрационной службе области. В работе конференции приняли участие представители правительства Саратовской области, казахских местных культурных автономий и региональных обществ и организация «Казахская лига Поволжья». На конференции был поставлен вопрос о проведении съезда казахов Саратовской области для всеобщего обсуждения стратегических задач области, а также открытия в области филиала организации [7, с. 40].

С 1999 года в Саратове и районах области ежегодно проводятся дни казахской культуры, молодежные праздники, Наурыз и другие. Традиционно на мероприятия приглашаются депутаты, представители других национальных обществ. Саратовские казахи принимают участие в жизни общества и активно проявляют себя в любой сфере. В ракурсе укрепления культурных отношений с Республикой Казахстан усиливается деятельность национальных культурных автономий. Установлены взаимные визиты руководителей приграничных областей, в ходе которых они встречаются с представителями своей диаспоры. Так, во время поездок акимов ЗКО в Саратовскую область, проводятся встречи с казахами, а также с председателем казахской национальной культурной автономии и председателем совета старейшин.

Достопримечательностью Саратовской области является «Национальная деревня народов Саратовской области», которая расположена на Соколовой горе. В данный момент строители национальной деревни работают над решением множества проблем. Например, представители казахской автономии озабочены задачей пополнения предметов быта и творчества казахского народа, а также расширения национальных экспозиций. Лидеры общин обратились ко всем представителям обществ с призывом оказать помощь в воссоздании казахского быта. По данным наблюдателей, представители казахской общины поддерживают дружеские контакты

со всеми культурными обществами и союзами Саратовской области. Наиболее тесные отношения налажены с татарской культурной автономией. Например, вкупе с татарской и башкирской общинами, представители казахских общин, участвуют в праздновании плуга, т.е. своеобразном сабантуе. Этот коллективный праздник играет важную роль в консолидации тюркских народов [8].

Одной из современных тенденцией, отмечаемой аналитиками, является то, что казахи Саратовской области стали утрачивать свой язык и обычаи. В связи с этим, представители общественных организаций поставили задачи принятия новых мер на уровне органов власти для развития культуры казахов. В данное время ставится вопрос о расширении сети кружков и факультативов по изучению казахского языка и истории казахского народа. В последние годы в Саратовской области прошли сотни мероприятий, которые были направлены на развитие казахской национальной культуры. Практически в каждом районе Саратовской области праздник «Наурыз» стал традиционным. Помимо этого в области проводятся концерты лучших казахских коллективов Саратовской области, презентации национальной кухни, традиционные казахские игры, скачки. Эти мероприятия проходят при поддержке Министерства культуры, администрации районов, сел. Реализация стратегических задач зависит от степени и масштабности торгово-экономических связей Российской Федерации и Республики Казахстан. Государственная политика Российской Федерации в отношении этнических меньшинств, проживающих на ее территории, основывается на принципах Конституции страны и общепризнанных нормах международного права. Федеральный закон «О национально-культурной автономии» от 17 июня 1996 года предоставил возможность создания общественных объединений граждан России одной этнической общности, в основе которого лежит «добровольная самоорганизация в целях самостоятельного решения вопросов сохранения самобытности, развития языка, образования, национальной культуры». Примечательно, что российские казахи приходят к утверждению своего положения федерации как коренного этноса с учетом исторических реалий. В частности председатель казахского общества Т.К. Дусенбаев во время своего выступления объявил российских казахов коренным народом Российской Федерации. В мае 2004 года на официальном уровне прошла встреча Чрезвычайного и Полномочного Посла Республики Казахстан в Российской Федерации К. Кушербаева с лидерами казахских общин. На этой встрече обсуждалась проблема оснащения казахских культурных центров учебной, научной, учебно-методической литературы, возможности трансляции казахстанских каналов и т.д. В рамках этнокультурного сотрудничества разработана фундаментальная книга «Казахи России». Авторы книги поставили задачу изложить и проанализировать деятельность тех представителей казахского народа, которые способствовали установлению взаимного сотрудничества [9, с. 3].

Характерно, что с периода 90-х годов наблюдается частичная миграция казахов на свою историческую родину. С целью адаптации, в ряде городов Республики Казахстан, в частности Уральске, Усть-Каменогорске, Караганде, Семипалатинске действуют подготовительные курсы при вузах. В этих же вузах казахи получают высшее образование. В Российской Федерации и Республике Казахстан функционирует национально-культурное объединение, оказывающее помощь российским казахам. Так, например, в России создана региональная общественная организация содействию сохранения казахской культуры «Казахский язык». В Москве открыто молодежное объединение «Мурагер», а также фонд «Казахская диаспора». Так же в столице учреждена региональная национально-культурная автономия Москвы «Каз. НК». Программа координации подобных организаций ориентирована на установление связей с казахскими диаспорами за рубежом. По мнению аналитиков, казахскую диаспору отличает политическая лояльность, законопослушность, демократичность Их политическую деятельность и российскими и казахстанскими властями оцениваются только позитивно [10, с. 47].

Большую работу в сфере развития гуманитарного сотрудничества наших государств, выполняет «Всемирная ассоциация Казахов», с которой активно сотрудничают казахские организации России. Эта программа оказалась удачной по причине выделения грантов соотечественникам проживающих за границей. В данный момент российские казахи регулярно проводят курултаи, на которых обсуждаются проблемы состояния казахской диаспоры. Перечень вопросов весьма обширен – это и развитие и культуры и деловых связей, решение проблем приграничной торговли, организация приема телепередач из Казахстана и открытия на российских каналах телепередач на казахском языке. Все региональные казахские общественные организации и объединения постоянно поддерживают контакты с Посольством Казахстана в России, Консульствами РК в Оренбурге, Астрахани и Омске. Активно сотрудничают с властями сопредельных с Казахстаном субъектов Российской Федерации.

Руководство РФ уделяет особое внимание взаимодействию с соотечественниками. Работа с зарубежной диаспорой – в числе неизменных приоритетов российской внешнеполитической деятельности. На третьем Всемирном конгрессе, речь шла о содействии деятельности объединений соотечественников, в целях сохранения их этнокультурной самобытности и развития всесторонних связей с исторической родиной, оказании им необходимости помощи в защите своих прав и законных интересов в государствах проживания. Взаимодействие Российской Федерации с другими странами в этом вопросе выстраивается на структурированной, плановой основе, центральным элементом которой являются комплексные среднесрочные программы. В планах взаимодействия России с зарубежными диаспорами является развитие центров науки и культуры, которые входят в структуру Россотрудничества – новой организацией, которая занимается этим вопросом. Уже в 2003 году был создан электронный учебник казахского языка, востребованный для его изучения. По сообщению заместителя директора департамента среднего образования Министерства образования и науки все российские школы на тот момент по предоставленным заявкам обеспечились современными учебниками с преподаванием на казахском языке [11, с. 13].

За последнее годы в Республике Казахстан и Российской Федерации были предприняты и проведены масштабные реформы, значение которых состоят в укреплении экономической базы и демократических устоев. Выбранный государствами путь обусловлен сохранением межнационального согласия и социальной стабильности, ставших надежной основой для дальнейшего развития наших государств. Взаимодействие Казахстана и России в рамках приграничного сотрудничества будет способствовать дальнейшей консолидации двух народов на основе равноправного диалога культур.

Литература:

1. Информация о деятельности Ассамблеи народа Казахстана Западно-Казахстанской области. – http://old.bko.gov.kz/ru/obshchestvo/oblastnaja-assamblejа-narodov kazakhstana. Дата обращения: 26.03.2016 г.

2. Погодин С.М. Роль Ассамблеи народа Казахстана в преемственности культурных традиции народов Приуралья – Материалы областного семинара библиотечных работников // http://www.zkolib.kz/zkolib/rus/izdania_bibl Дата обращения: 26.03.2016 г.

3. Доронин Г. Стартует Год России в Казахстане // Казахстанская правда. 2004. – №2. – с. 1.

4. Рахметова Д. Подводя итоги года АНК – http://mgorod.kz/nitem/podvodya-itogi-goda-ank/ Дата обращения: 27.03.2016 г.

5. Донских А. Объявлен Год Казахстана в России // Казахстанская правда. 2002. –№10. – с. 1.

6. Саматдин А. Property.kz. // Российские перспективы. – 2009. – №3. – с. 13.

7. Назарбаева Д.Н. Содружество Евразия. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2000. – 424 с.

8. Центр Льва Гумилева. Современное евразийство и скифство. Новости - http://www.gumilev-center.ru/shinchuk-rasskazal-pochemu-igrajj-garmon-vybrala-nacionalnuyu-derevnyu . Дата обращения: 28.03.2016 г.

9. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999. – 298 с.

10. Аменов А.Ж. Этносы Западно-Казахстанской области в социокультурном пространстве Евразии: ценностные предпочтения и межэтнические предпочтения//Россия-СНГ: интеграционные стратегии в условиях многовекторного развития постсоветского пространства. – Саратов, 2012. –188 с.

11. Балтабаев М.Х. Культура и образование в XXI веке – Алматы, 2008. – 224 с.

Есеева Г.Н.

Қазақстан мен Ресейдің мәдениет саласындағы шекаралық ынтымақтастығы

Мақалада Қазақстан мен Ресейдің мәдениет саласындағы шекарараалық ынтымақтастығы қарастырлады. Қазақстан халық Ассамблеясының, ұлтаралық үйлесімдендірудегі жұмысы және этномәдени орталықтардың, сонымен қатар Қазақстан мен Ресей арасындағы мәдени ынтымақтастық саласындағы бірлестіктердін қызметтері көрсетіледі.

Тірек сөздер: *Этномәдени орталықтар, Қазақстан халық Ассамблеясы, қазақтар, орыстар.*

Eseeva G.N.

Cultural Custums cooperation of Kazakhstan and Russia

In this article is considering the Custums cooperation of Kazakhstan and Russia in the cultural way. Instructing the activity of Kazakh people Assembly within interethnic relation harmonization and ethnocultural centers associations activity of Kazakhstan and Russia in the way of countrus cultural cooperation.

Keywords: *ethnocultural center's, Kazakhstan peope's Assembly, Kazakh, Russians.*

***

ӘОЖ 94(574)

Гайсина М. Б. *– оқытушы,*
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: *gaysina_1983@bk.ru*

БИЛЕР СОТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. *Мақалада билер сотының құқықтық институт ретінде қалыптасуының негізгі ерекшелігі, билер бойындағы оларды басқалардан ерекшелендіріп тұратын дара қасиеттері, мыңдаған заман өтсе де атақты билеріміздің есімдері мен істерінің тарих беттерінен жойылып кетпеуінің негізгі себебі қандай деген мәселе талқыланады.*

Тірек сөздер: *Би, қазақ хандығы, Тәуке хан, Жеті жарғы, Есім хан, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би.*

Қазақ халқы ұшқыр ойды қастерлеген, «ат сүрінгенше» ақыл тапқан, сан ғасырлар бойы сөз мұрасын көзінің қарашығындай сақтап, сөз асылын, інжу-маржанын жоғалтпай келген. Бітпес даудың, бәтуәсіз шудың кесімі мен шешілмес түйіннің шешімі болғанда осы сөз.

Қазақ халқында билік айтып, әділ шешім шығарып қара қылды қақ жарған қарағайдай билер мен шешендері аз болмаған. Би – шешендердің тарихта алар орны ерекше. Сан ғасырлар өтсе де билердің бейнесі мен сөздері, тарихтың ақ парағы сарғайса да, айтар ойы мен ақылы ешқашан өз күшін жойған емес. Күннен күнге жаңғырып, ешқашан өшпейтін аталы асыл сөз ұрпақтан-ұрпаққа жалғаспақ.

«Қазақ халқы сөз қадірін - өз қадірім», - деп білген, аталы сөзге тоқтай білген қайсар рухты халық. Кеңдігі мен елдігін, кемеңгерлігі мен көсемдігін де сөзге сыйғызған. Оның тарихы да, тағдыры да, тәрбиесі де, даналығы мен дала көңілі де сол сөзде жатыр.

Белгілі-бір қоғамда өмір сүретін адамдардың ұстануы тиіс мемлекетті басқарудың өзіндік императивтері болады. Ең бастысы бақытқа жету жолында қажетті саяси-әлеуметтік шараларды жүзеге асыру қажет, ол әділеттілікті орнату, халықтың саяси сауаттылығын арттыру, ғылымды дамыту, ұрпақты адамгершіліке тәрбиелеу т.б басты құндылықтарды адам бойына сіңіру қажет [1, 8 б.].

Тарих бедерін парақтап қарасақ көшпелілер қоғамы бытыраңқы болды. Сондықтан әр рудың өз мүддесін қорғауға бағытталған әрекет нормалары өмірге келді. Уақыт өткен сайын сол әрекет нормалары дамып, қоғамдық қатынастарды реттейтін әдет заңдарына айналды. Жетекші ұлыстар әр кезде әр деңгейдегі әдет заңдарын біртіндер өмірге әкелді. Топтық туыстыққа басшы болған көсемдердің бойында билік ісіне икемі бар, әділдік пен жамандықты, жақсылық пен жауыздықты айнытпай ажырата алатын, турашыл көсемдердің бойында әділ биге тән қасиеттер мол болған.

Қазақтың билерінен қалған сөз билігі дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес. Олардың заманында Ахмет Байтұрсынов айтқандай «әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын таптырмас дәрі» еді. Билер жақсы мен жаманды, жақын мен алысты, қымбат пен арзанды салыстырып алға тартқан. Мал дауы мен жан дауына, ар дауы мен намыс дауына кесімді билік айтып тілмен түйіп, тіспен шеше алмас тұжырым жасаған. Кез келген қазақ ол кезде мылжыңдықты, далбасалықты, жағымпаздықты қорлық санаған. «Сөз шынына тоқтайды, пышақ қынына тоқтайды» деп шыңдықтың туын көтерген от ауызды орақ тілді шешендерін қастерлеп өткен. Билер билік айтқанда ауытқып, бұра тартудан тұстары болса, бірін-бірі тоқтатып, әділетке шағырған.

Бүгінде би сөзінің шығу тегі жайлы бірауызды пікір жоқ. Осы мәселені зерттеген ғалымдар Г.Вамбери, В.Радловтар би сөзінің төркінін түркі тіліндегі биіктік, жоғарылылық деген мағынадан іздесе, Леонтьев, Ш.Уәлиханов, Халид және т.б.зерттеуші ғалымдар өзге де пікірлерге тоқталған. Турасына келер болсақ би сөзі ежелгі түркінің бек сөзінен бастау алып, негізінен басқару, билеу, билік ету деген ұғымдарды білдірсе керек. Бұл пікірге тоқталсақ, би терминінің шығу кезі ежелгі түркі заманы екені талас тудырмайды [2, 121 б].

Би дегеніміз жай ғана қазы емес, осы құрметті лауазымға сайланған, өзінің бүкіл өмірінің мысалымен қазы болу құқығын дәлелдеген адам. Даналық, аңғарғыш ақыл, аналитикалық ойлау қабілеті, ата-бабалармен жинақталған заң білімдерінің жиынтығын иелену, тайпаның, рудың, ауылдың, қаланың, аймақтың, жүздің, бүкіл Ұлы даланың өмірінің дәстүр-салттық тәртібінің егжей-тегжейінде бағдарлану және міндетті түрде – жеке тұлғаның дақ түспеген моральдық-адамгершілік қасиеттерімен бірлескен шешендік өнердің жоғары деңгейі адамға таңдаулы би болу құқығын берген.

Қазақ хандығы құрылмай тұрып және хандық құрылғаннан кейін мемлекетті басқару жүйесінде билер, билер соты деген ұғымдар қалыптасып, өткен дәуірмен, сол дәуірде өмір сүрген халықпен бірге жасасып, еліміздің тарихи даму кезеңдерінде үлкен саяси рөл атқарғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Қазақ тарихында билер соты институтының алар орны ерекше. Өйткені оның мемлекеттің саяси және әлеуметтік жағдайын тек әдеттегі құқықпен ғана емес, рухани, мәдени, салт-дәстүр

негізінде де ұштастыра әрі теңестіре отырып қамтамасыз етуші бірден-бір құрылым ретіндегі рөлі ерекше. Бұл құрылым мемлекеттік басқару жүйесімен астасып жатты. Билер кез-келген дауды түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Тындырғанда да хатсыз, қарарсыз ауызша жүзеге асырып, бітіріп отырған. Ол кезде бір бидің өзі осы күнгі соттыңда, прокурордың да, полицияның да қызметін атқарған. Билердің іс қарау процесі ауызша, дауласушы жақтардың және куәгерлердің қатысуымен өткен. Жауапкердің өзі кінәсін мойындауы, заттай айғақтар, куәгерлердің сөздері мен ант суын ішу рәсімі билер сотының шешім қабылдауына негіз болған. Әсіресе, әділетті төрелік айту үшін маңызы зор болғандықтан кәмелет жасына толмағандар, ақыл-есі кемдер, дауласушы тараптардың туыстары, дос-жарандары куәгерлікке тартылмаған. Дауласушы тараптарды, куәгерлерді тыңдап, қажетті жағдайда-ант қабылдатып алғаннан кейін билер оңаша кеңесіп, қылмыстық іске қатысты – үкім, азаматтық іске байланысты кесім шығарған. Егер билер сотының мүшелері өзара ортақ шешімге келе алмаса, төбе бидің уәжіне тоқтаған [3, 206 б.].

Билер соты – дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан билік институты, ежелгі құқықтық реттеу пішімдерінің бір түрі болды. Билер сотының пайда болып, қалыптасу кезеңдері хақында ғылыми әдебиетте әр алуан, бір-біріне қарама-қайшы пікірлер орын алып келді. Әсіресе, В.А. Моисеев сынды зерттеушілер билер соты – Тәуке ханның (1680 – 1718) реформаторлық қызметінің жемісі деп көрсетеді. Оған кейбір ғалымдар мысалы М. Ізімұлы былай деп дау айтады: «Біріншіден, хандық дәуірдегі кез келген реформалық нышандар, соның ішінде дала конституциясына айналған "*Жеті Жарғы*" заңдары үш жүзге беделді, халықтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, жол-жоралғысын жетік білетін атақты билерінің қатысуымен қабылданғаны белгілі. Ал, сот төрелігін жүзеге асырып, әдет-ғұрып жосындарының негізінде үкім шығару не кесім айту қоғамдағы потестарлы билік иесі – *би* қызметінің бір қыры ғана. Екіншіден, "Жеті Жарғы" қабылданғанға дейін қазақ қоғамында "*Қасым ханың қасқа жолы*", "*Есім ханның ескі жолы*" тәрізді әскери-әкімш. заң сипатындағы кодекстер басшылыққа алынған. Бұл заңдар көне дәуірлерде өмір сүріп, көшпелілер мәдениетінің негізін қалаушы протоқазақтардың – ғұн, сақ, т.б. тайпалардың әскери түзіліктерінің жалғасы еді».

Билер нормаларды, дәйектемелерді түсіндіруде және шешімдер шығаруды талқылауда, осы шешімдерді орындау әдістерін айқындауда едәуір құқықтарға ие болды. Билердің қызметі тек сот әділдігін жүзеге асырумен шектелмей, олар қоғам өмірінің басқа да салаларына белсене қатысты. Билер соты аса құрметті және тәуелсіз орган болған.

Қазақтың би сотының өміршеңдігінің, ғасырлар бойы сақталуының құпиясы мынада:

Біріншіден, ол өз тамырын халықтың табиғи тарихынан алады, өз идеологиясында жалпы адамзаттық арман мен қоғамның талабын көрсетті.

Екіншіден, билер сотының атасы болып табылатын көшпелі қазақ қоғамы талай күйзелістерді бастан кешіргеніне қарамастан өз негізін өркениет ғасырының басына дейін сақтап қалды. XIX және XX ғасырлар аралығында Қазақстан халқы әлі де билер сотын аңсап өмір сүрді.

Дәстүрлі сот төрелігінің тағы бір ерекшелігі – билер ауқымды дискрециялық уәкілетті иеленді, немесе қалыптасқан әдет-ғұрып заңдарын өз қалауына орай түсіндіре отырып, нақты оқиғаның мән-мазмұнына сәйкес шешім қабылдай алды. Алайда, билер сотының дискрециялық уәкілетінің белгілі шегі болды, ол негізінен, "дау мұраты – бітім" деген құқықтық қағиданы басшылыққа алды. Олар дау-жанжалға билік айтып, қоғамдық тепе-теңдікті сақтауға мүдделі төреші әрі делдал тарап болғандықтан, мәжбүрлеу шараларын қолданған жоқ. Сондықтан, дәстүрлі қоғамдағы билер сотының басты қызметтік міндеті – жаза тағайындау не залалдың материалдық өтемін қайтару емес, әділеттіліктің салтанат құруына көмектесу [4, 3 б.].

Ғасырлар бойы өзіне тиісті міндеттерді ойдағыдай атқарып, мемлекет пен халықтың игілігіне қызмет жасаған, алайда қағазға түспеседе құндылығының арқасында қолданыста болып, сан түрлі қоғамдық қатынастарды реттеуде жоғары тарихи бағаға ие болған құблыстардың бірі – қазақтың ежелгі құқығы болып табылады. Алғашқы қазақ хандығы құрылған 1511 жылы ата-баба дәстүрімен 19 баптан тұратын Негізгі заң қабылданған. Оны халқымыз «Қасым ханның қасқа жолы» деп атады.

Жәңгірдің баласы Тәуке хан тұсында қазақ хандығының бірлік-берекесі кушейе түсті. Тәуке хан қазақ тарихында «Әз Тәуке», «адамзаттың данасы» деп аталды. Тәуке хан тағына отырған соң асқынған ішкі феодалдық алауыздық пен бытыраңқылықты жойып, бір орталыққа бағынған қазақ хандығын құруға қажырлы қайрат жұмсады. Хандық билігін күшейтуге бағытталған реформалар жүргізді. Феодал шонжарлардың өкілдері мен билерден құралған «хандық кеңестің» рөлін арттырды. Жыл сайын Ташкент қаласының түбіндегі Күлтөбеде үш жүздің басын қосқан жиналысын өткізді. Бұл «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген атқа ие болған. Тәуке хан ішкі феодалдық енжарлықты жою үшін беделді билерге арқа үйеп, феодал ақсүйектерді, сұлтандарды әлсіретуге тырысты. Тәуке ханның «жеті жарғысы» конституциялық құжат ретінде қаралды Бұл құжаттың әрбір бабы сол кездегі заман талабына сай әзірленді. Ол қазақ елінің ұлттық бірлігін нығайтып, рулар арасында алауыздықты тежеуге көп үлес қосты. Жүздер мен ұлыстар арасындағы үлкен даулар билер кеңесінде, қазақ арасында абыройы жоғары Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, тағы басқа билер алдында шешілетін болған.

Қазақ хандығын, қазақ мемлекетін атақты хандар басқарып, алға қарай дамыған кезеңдерде қазақ сахарасында әйгелі билер де белгілі-бір дәрежеде мемлекетті басқару ісіне араласып, тарих төрінен орын алған.

Біздің Қазақстан жерінде де өсіп-өнген ұлы тұлғалар аз емес, біз жүректерінде ешқашан үміт оты өшпеген, ұлы сенім, біздің елеміздің болашағына деген сенім аңғарғыш ақыл-ойын, өз отанына деген сүйіспеншілік пен адалдық алға жетелеген тұлғалардың есімдерін мәңгілік есте сақтаймыз. Біз қазір тұрып жатқан жерде, өз халқының тәуелсіздігі үшін батырлар шайқасқан заманда кітаптың көмегімен біз тас дәуірінен бастап біздің заманымызға дейін түрлі дәуірлерге саяхат жасаймыз. Тарих бізге ата-бабаларымыз, атақты тарихи тұлғалар: қазақ халқының дамуына зор үлес қосқан және болашақ тарихтың қорытындысына әсер еткен тайпа көсемдері, билеушілер, батырлар, билер, аңызшылар, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлер туралы айтады. Олар ғасырлар бойы бірлікке, тұтастыққа талпынды және осыған үйретуден жалықпады

Қазақтың атақты билері Төле би Әлібекұлы, Қазыбек би Келдібекұлы, Әйтеке би Байбекұлыдан қалған сөз дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес. Ата-бабамыз қалдырған ауыз әдебиеті дейтін ғажайып мұрасында халықтың рухани өресі, мәртебесі, тұрмыс салты, мінез-құлқының мәні бар. Олар замандастар болған. Төле би туралы академик С. Зиманов былай дейді: «Төле би қазақтың ежелгі этностық бірлестігі үйсіндерден шыққан. Әр түрлі деректер бойынша, ол Ташкент маңында дүниеге келіп, онда өмірінің жастық кезін және соңғы жылдарын өткізді. Оның шыққан тегі аты аңызға айналған Майқы биден басталады. Әкесінің еркі бойынша бала Төле бес жасынан бастап оқуын бастады, 9 жасынан бастап әкесінің басшылығымен сот талқылауларына және сот шешімдерін шығаруға қатысқан, ал 15 жасында Төле дана ақсақалдардан, атап айтқанда, 100-ге келген Сарыарқадағы атақты Әнет бабадан бата алып, сынақтар мен өзіндік аккредиттеуден сәтті өтіп, дербес қазы жолына түседі». «Қазыбек би дәстүрлі Сарыарқалық мәдени ортада өсті және тәрбиеленді, онда оны дарынды бала ретінде қабылдады. Оны қоғамдық қайраткерлерге дайындады, халықтың ауызша рухани байлығын меңгеруге, шешендік негіздері мен техникасына, даналықты меңгеруге үйретті. Орта Жүзде Қазыбек би беделі танылған адам болды. Орыс өкілінің 1763 жылға қатысты бір

ресми хабарламасында былай айтылған: «Орта Жүзде Қазыбек биді үнемі және күнде дерлік Әбілмәмбет ханның өзі де, Абылай хан да, және басқа ұлыстардың сұлтандары, ақсүйек старшиналар да әр түрлі кеңес сұрап келетін, және оның келісімінсіз ешқандай ақсүйекті қабылдамайтын, басты қазы ретінде құрметтейді» [5, 32 б.].

Ұлы жүз – Әзіз Төле би XVII - XVIII ғасырлардағы ұлы тұлғалардың бірі. Абылай ханнан бастап, Бөгенбай батырға дейін ақыл, кеңес беріп келген атақты Бұқар жырау да Төле биді халыққа үлгі, өнеге етіп жырлады.

Аты аңызға айналған Төле би қайтыс болардың алдында үш жүздің игі жақсысын жинап алып:

- Аттың құнын, ердің құнын, әйелдің құнын өз ақылымызша шешкен жөн. Малға салсаң баспайтын, ұрсаң шаппайтын жабы бар да, қусаң жететін, қашсаң құтқаратын желден жүйрік тұлпар бар, екі адамның басы қосылса өсек айтатын әйел бар да, бір елге ана, пана болатын әйел бар. Шешім айтқанда осылардың ара-жігін ашып, екшеп барып, құн кесулеріңді өтінем,- деп аманаттап артқа қалып бара жатқан ел ағаларына.

Орта жүз – Қазыбек Келдібекұлы 1667 жылы туып, 1764 жылы қайтыс болған. Олда Тәуке ханның «Жеті жарғы» әдеп – ғұрып заң жобасын жасаушылардың бірі. Қазыбек бидің беделі мен ықпалына қазақ хандары ғана емес, ұлы империялардың әкімшіліктері де сүйенген, атап айтсақ 1761 жылы Қытай империясының елшілігі, 1762 жылы орыс мемлекеті әкімшілігінің өкілдері оған арнайы келіп кеңес алып қайтқан.

Сондай-ақ Қазыбек би ақын, би-шешен ретінде де әйгілі. Оның әдеби шығармашылығы Орта жүздің басшысы, сот ісін жүргізуші және дипломат ретіндегі қызметінен ажыратылмайтын болды, сондықтан оның сот ісін қараудағы немесе пікірталас-келіссөздердегі сөйлеген сөздері прозалық афоризмдер және қарсыласының сөздеріне өлеңмен жауап беру түрінде болды. Сондай-ақ оның шығармашылығында дана жұмбақтардың немесе серіктестері не болмаса қарсыластары айтқан тұспалдардың және астарлы сөздердің поэтикалық шешулері кездеседі.

Бірде Қазыбек бидің алдына бір бала үшін дауласып екі әйел келеді. Әйелдің бірі:

- Мен баламды жас күнімде жоғалтып алдым, ал мына әйел оны асырап өсірген. Бүгін тауып, қайтар десем, бермейді - дейді.

Екінші әйел: - Мен бұл баланы тумасам да туғанымдай бақтым, ешкімге де бермеймін - дейді.

Сонда Қазыбек екі әйелді асықпай тыңдап, біраз ойланып, шындықты анықтау үшін, баланың екі қолынан екі әйелге ұстатып, балтаны көтеріп, былай деген екен: - Ендеше екеуіңе қақ бөлейін... [4.14 б.].

Қазақ руларының басын біріктіріп, бір орталыққа бағындырған және туысқан қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарын одақтастырып, жоңғар - қалмақ шапқыншылығына қарсы халық майданын құрған Тәуке ханның кеңесшілерінің бірі – Әйтеке би болған.

Кіші жүз – айыр тілді Әйтеке би артында аталы сөзі қалған, есімі ел жадында сақталған қазақтың киелі, шешен билерінің бірі. Жоңғар - қалмақ шапқыншылығына қарсы халық майданын құруға ат салысып, үлес қосқан қоғам қайраткері. Әйтекенің есімі елге ең алдымен тілмар шешендігімен, тапқыр билігімен мәлім.

Әйтеке би туралы академик С.Зимановта былай делінген: «Есімі Кіші жүздің ежелгі аумақтарының шегінен тыс алысқа созылып жатқан Әйтеке би өзінің дәуірінде аңызға айналды. Оның туылған жылы мен қайтыс болған жері жуықтатып анықталған. Әйтеке бидің Төле би мен Қазыбек бидің замандасы болғаны көпшілікке белгілі. Олармен бірге XVII ғасырдың соңғы ширегінде және XVIII ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқының үш құрылтайын билеушілер тобына кірген. Әйтеке атақты Ұлықбектің медресесінде оқып, оны сәтті бітіріп шыққан. Араб, парсы және түрік тілдерін меңгерген. Бес жасынан бастап Жалаңтөс билеушінің отбасында атақты қызыл езу билерде билік мектебінен өткен. Әйтеке бидің идеялық мақсаттары бастапқыда Төле би мен Қазыбек би басшылыққа алған мақсаттармен ұқсас болды. Олардың барлығы халыққа шынайы және әділ қызмет етуді өздерінің бірінші және

бастапқы мақсаты етіп қойды». Төле бидің тапқырлығы, даналығы және биязылығы оның көзінің тірісінде Бұқар жырауда, Қазыбек биде, Әйтеке биде танылған [5, 231 б.].

Қазақ хандығы құрылғаннан кейін бес ғасыр ішінде мемлекетіміз талай өзгерістер мен дағдарысқа ұшырады. Сонда да қабырғасы қайыспаған елдің өз хандары, ел тыныштығын ойлаған ерлері, кесімді сөз айтқан сөзге шешен билері болды. Тарих бедерінде билер сотының алатын орны ерекше. Қазақтың билер соты өзінің шынайылығымен халыққа ең жақын құқықтық орган болды. Қазақ билер соты құқықтық құрылымы жағынан және сот ісін жүргізуде өзіндік қалыптасқан бай тарихының бар екендігіне әлемдік өркениет көшіне ілесе алатын бірегей сот жүйесі болғанына дүние жүзі ғалымдары нақты көз жеткізді. Билер екі тарапқа да өз әділдігін дәлелдей білген. «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген сөз содан қалса керек. Би десек, ойымызға ақыл-парасатымен ойының зеректігімен, табиғатынан дарынды, даналық іліммен сусындаған тұлғаның бейнесі оралады. Демек билерден осындай қасиеттер талап етілген. Дана халқымыз билерді ешқашан сайламаған. Себебі би – тектілік пен табиғи болмысқа тәуелді қызмет.

Осы тарихи кезеңде билер халықтың әлеуметтік тобына жататын лауазымды адамдар болып танылды.

Би дегеніміз кім? Билер дегеніміз қазақ сахарасында жер дауы мен жесір дауы, барымта, құн төлеу сияқты мәселелердің шешімін тапқан, қанаттас жатқан екі рулы елдің арасындағы түсінбеушілікті шеше білген, соғыс қаупін туғызған жағдайларда ауыздары дуалы, шешімдері әділ, сөздері қуатты, татулықтың ақ жалауын желбіретіп, алауыздықты емес, имандылық пен ардың жолын дәріптеген, елдің бірлігі мен қоғамдық ахуалды сақтап қалуда айтарлықтай тер төккен ұлы тұлғалар.

Би дегеніміз ел жұртының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, өткен шежіресін, тарихын, қоғамның даму барысын, айнала қоршаған табиғаттың сан-алуан қасиеттері мен құпияларын білетін адамдардың көкірек көздеріне ой көзімен қарай алатын қырлы мінез құлықтарын айтпай-ақ тап басатын, ғылым білімнен хабардар, кемел пікірлерін шешен тілмен жеткізіп беруде дара қасиеті бар жандар болды. Алайда өзінің азды көпті көрген түйгенімен бір қағар шешен тілмен ортаға түсіп, қара басының, құлқының қамы үшін малы барлардың хан сұлтандардың теріс екендігін көре тұра бұрыс тартып өз руларының сойылын соққан бисымақтар да ел арасында аз ұшыраспаған. Ондай бисымақтар ақыға алған атымен, киген тонымен бірге халық жадынан тез ұмыт болып отырған. Би дегенде үш арысымыз – Төле, Қазыбек, Әйтеке жеткен заңғар биіктен қарағанымыз жөн.

Билердің бойында тек шынайы биге ғана тән қасиеттер болды. Ол қасиеттер бірін бірі толықтырып отырды. Би көпті көрген көкірек көзді қиядағыны шалатын, ойы орамды, көнені ғана біліп қана қоймай болашақты да тап басатын, байламды, бағаналы болжам жасай алатын әрдайым халық көңілінен шығатын жан болуы шарт [6, 17 б.].

Шешендік көп халықтарда ертеден ұшырасатын қасиет. Ал қазақ даласында билер ешбір пәнді оқымай-ақ салиқалы ойдың түйінін дәл жеткізуде шебер болған. Билердің жеке басында батырлық, ақылыдылық, шешендік, бедел сияқты қасиеттер тоғысқан. Тәжірибесі мол, сол дәуірдің әлеуметтік қатынастардың мәнісін терең түсіне білген, өзіне дейінгі билердің дана сөздерін талмай үйренген, алған танымдарын дауларды шешу кезінде қолдана білген. Билердің бейнесі мен аталы сөзі халқымыздың табиғи дарындылығы мен даналығын көрсететін мәдени мұрамыз бен мәңгілік мақтанышымыз. Олар ғасырлар бойына халқымызбен бірге жасап келе жатыр.

Халық арасында «би екеу болса, дау төртеу» деген астарлы сөз бар. Бұл сөзді би жүрген жерде дауда көп деп ұғып қаламыз. Бұл пікір қате. Бұл арада даулы мәселені екі би емес, үш би шешсін дегені. Яғни бірі айыптаушы, екіншісі ақтаушы болса, ал үшіншісі ортақ әділ шешім айтатын Төбе би болсын дегенді білдіреді. Халық "ата-баба жолын" жетік білгендігімен, қара сөзге шешендігімен әрі қара қылды қақ жаратын әділдігімен "би" атанған беделді адамдардың төрелігіне жүгінген. Билердің шешіміне көңілі толмаған, әділдігіне сенбеген дауласушы тарап

өзге биге шағымдануға немесе *төбе би* төрелігіне жүгінуге құқылы болған. Билер жергілікті мәндегі дау-дамайды, қылмыстық және азаматтық істерді қараған. Ал қазақ жүздері мен руларының арақатынасына, ақсүйектер өліміне қатысты маңызды істерді хан-сұлтандар белгілі билерді қатыстыра отырып шешкен. Қалыптасқан әдет-ғұрып қағидаларына сәйкес талапкер не жауапкер төре тұқымынан шыққан болса, оған хан-сұлтандар ғана билік айтуға тиіс. Бірақ бұл қағида кейбір жағдайларда сақтала бермеген. Мысалы, Н.П. Рычковтың айтуынша, билер қарауындағы жалшысын ұрып, жарақаттағаны үшін Нұралы ханға құн төлеу туралы кесім шығарған. “Хан көнгісі келмеп еді, бірақ халық кісі өліміне төленетін құнның жартысын төлеуге оны мәжбүр етті” деп жазады тарихшы.

Би елші мәмілегер ретінде де тарихтан орын алған. Бұл «жауластырмақ жаушыдан, елдестірмек елшіден», «елшісіне қарап, елін таны» деген сөздерден белгілі. Яғни би тек ел ішіндегі даулы мәселені шешіп қана қоймай, ел мен елді бітістірген.

Билер саясатпен де айналысып қоғам қайраткері дәрежесіне дейін көтеріліп отырған. Би жекелеген адамдар, ру мен ру, тайпа мен тайпа арасындағы дау жанжалды шешумен ғана шектелмегені баршаға мәлім. Олар ел арасындағы қоғамдық мәні бар саяси мәселелерді шешуде хан сұлтандардың негізгі тірегі кеңесшісі болған. Хан қаншама қаһарлы болғанымен «Билер кеңесінде» көпшілік дауыспен қабылданған шешімді жеке билікпен бұза алмаған. Әйгелі әз Жәнібектің жанында ел ішінің сыртқы саясатының барлық мәселелерін талқылап, баға беріп, жөн жоралғы сілтейтін алпыс би болған екен. Атақты Абылай ханның жанында үнемі кеңесші сегіз би болған.

Би - біріншіден, көпті көрген, яғни, «көре - көре көсем болған», көнені ғана біліп қоймай, болашаққа да болжам жасай алатын болған.

Би – айтар сөзін бірде астарлап, бірде мысқылдап, еттен өткізіп, сүйекке жеткізген. Қажет жерінде қара тасты қақ айырып түсетін от ауызды, орақ тілді шешен болған. Билердің әділ сөздері еттен өтіп сүйекке жеткенде, оған ата жаудың өзі де қылыш көтермеген. Билер ел мен ел арасындағы қоғамдық мәні зор саяси мәселелерді шешуде хан – сұлтандардың негізгі тірегі, кеңесшісі болған. Би адамның жан – дүниесін, мінез – құлқын бір көргеннен – ақ тап басып танитын әдепті психологта болған [7, 16 б.].

Ел ішінде билер ой түйіп сөз ұстап әділ төрелік айтумен бірге бүкіл бір халықтың болашақ ұрпағын тәрбиелеуде де теңдессіз қызмет атқарумен қадірменді саналған. Қалай болғанда да сан ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасасып оның ел басқару жүйесінде айрықша қоғамдық маңыз атқарып келген билердің рөлін қайта жандырсақ ұлттық қадір қасиетімізді сақтауға көмектесер еді. Қазақтың киелі ауызды билерінен шыққан сөздер бүгінгі таңда да қазақ қоғамына үлгі болуы қажет екендігіне ешкімнің таласы жоқ деген ойдамыз.

Қазақ халқы үшін әділдіктің тең таразысы бола білген билер қоғам өмірінің саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, әскери-дипломатиялық салаларына тығыз араласып, ел бірлігі мен ынтымағын нығайтуға үлестерін қосты. Бүгінгідей ғаламдану мен батыстық сарындағы арзанқол бұқаралық мәдениетке еліктеу заманында өзіміздің осындай асыл мұраларымызды бүгінгі ұрпаққа жеткізу, түсіндіру мен насихаттау күн тәртібінен түспейтін мәселе болып қала бермек.

Ел ішінде билер ой түйіп сөз ұстап әділ төрелік айтумен бірге бүкіл бір халықтың болашақ ұрпағын тәрбиелеуде де теңдессіз қызмет атқарумен қадірменді саналған. Қалай болғанда да сан ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасасып оның ел басқару жүйесінде айрықша қоғамдық маңыз атқарып келген билердің рөлін қайта жандырсақ ұлттық қадір қасиетімізді сақтауға көмектесер еді. Қазақтың киелі ауызды билерінен шыққан сөздер бүгінгі таңда да қазақ қоғамына үлгі болуы қажет екендігіне ешкімнің таласы жоқ деген ойдамыз.

Әдебиеттер:

1. Мақұлбеков Б. Билер соты – қазақ ұлттық сот жүйесінің негізі // Заңгер. – 2015. – №6 (167). – б. 8-12 .

2. Әкетай М. Қазақ халқының дәстүрлі сот жүйесінің ерекшеліктері // Заңгер. – 2015. – №6(167). – Б. 10-12.

3. Оразбаева А. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. – Алматы, 2004. – 206 б.

4. Мәми Қ.. Билер соты – әлемдік құндылық / Егемен Қазақстан. – 2008. –№137. – б. 3.

5. Зиманов С. Қазақтың ұлы билері. – Алматы, 2003. – 231 б.

6. Есенғазы Қ. Тәлім тағылым / Егеменді Қазақстан. – 2015. – №156. – б. 2-3.

7. Ізімұлы М. Қазақстан: ұлттық энциклопедиясы. т. 5. – Алматы, 1998. – 16б.

Гайсина М.Б. Макпал Батыргалиевна.

Особенности суда биев

В этой статье рассматривается роль института биев в казахском обществе, специфические личностные качества и деятельность биев, благодаря которым их имена на протяжении веков сохранились в народной памяти.

Ключевые слова: *Би, казахское ханство, Тауке хан, Есим хан, Толе би, Казыбек би, Айтеке би, «Жети Жаргы»*

Gaysina M.B.

Feature of by's court

This article will discuss the question of who are the By which have special signs in their personality and the nature of what secrets there than the names and deeds of our holy ancestors have not disappeared from the pages of history after so many centuries.

Keywords: *By, Kazakh khanate,Tole By,Ayteke By, Kazybek By, Zhety Zhargy, Esym Khan.*

***

Ұлы еуразия ақыны Ғ.Тоқайдың (1886-1913) туғанына 130 жыл толуына және Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Тоқай әлемі: философия, эстетика, тіл» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы

2016 жылдың 20 мамыр күні М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде ұлы еуразия ақыны Ғ.Тоқайдың (1886-1913) туғанына 130 жыл толуына және Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Тоқай әлемі: философия, эстетика, тіл» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті.

Конференцияға Санк-Петербург, Қазан, Уфа, Самара, Астана, Атырау, Орал және т.б. қалалардан келген ғалымдар, оқытушылар, тоқайтанушылар мен педагог мамандар қатысты.

Пленарлық отырыста М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, профессор, академик, педагогика ғылымдарының докторы А.С.Иманғалиев, бірінші проректор, тарих ғылымдарының докторы, доцент Ә.С.Тасмағамбетов, ғылыми жұмыс жөніндегі проректор, педагогика ғылымдарының докторы А.С.Имашев, сонымен қатар педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент К.Т.Утегенова конференция қонақтары мен қатысушыларын қарсы алды.

Қазаннан келген қонақтардың атынан Қазан федералдық университетінің ректоры И.Р.Гафуов және Л.Толстой атындағы ҚФУ филология және мәдениетаралық коммуникация Институтының директоры Р.Р.Замалетдинова құттықтау сөзін сөйледі.

Отырыста орыс және татар тілдерінде баяндама жасағандар: Р.А.Абузяров – М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, Ғ.Тоқай Еуразиялық Орталығының төрағасы; З.З.Рамеев – профессор, Г.Ибрагимов атындағы тіл және әдебиет Институтының

филология ғылымдарының докторы; Ф.З.Яхин – филология ғылымдарының докторы, Г.Ибрагимов атындағы тіл және әдебиет Институтының текстология бөлімінің меңгерушісі; Т.Ш.Гилазов – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Толстой атындағы ҚФУ филология және мәдениетаралық коммуникация Институтының татар әдебиеті кафедрасының меңгерушісі; Н.Ш.Насыйбуллина – филология ғылымдарының кандидаты, Тіл институтының музыкалық және жазбаша мұра Орталығының, Г.Ибрагимов атындағы әдебиет және өнер Татарстан Республикасы ғылым Академиясының ғылыми қызметкері; Л.А.Медведева – Қазан қаласындағы Ғ.Тоқай Әдеби мұражайының ғылыми қызметкері.

Ғабдолла Тоқай шығармашылығының академиялық 6-томдық баспасының презентациясы өтті, сонымен қатар шетелден келген бірқатар қонақтар университет кітапханасына бағалы кітаптар мен мақала жинақтарын табыс етті.

Конференция «Заманауи әлемдегі Тоқай мұрасы», «Заманауи кезеңдегі орыс әдебиеттануы» және «Лингвистиканың өзекті мәселелері» атты секция отырыстарымен жалғасты.

***

9 июня 2016 года в Западно-Казахстанском государственном университете им.М.Утемисова прошла международная научно-практическая конференция «***Индустриально-инновационное развитие Казахстана: тренды, проблемы и перспективы***», посвященная международной специализированной выставке «EXPO-2017».

В работе конференции приняли участие ученые и педагоги из Москвы, Харькова, Уфы, Элисты, Астаны, руководители областных департаментов, преподаватели вузов, учителя школ города Уральска и Западно-Казахстанской области.

На пленарном заседании выступили ведущие ученые из Москвы, Элисты, Астаны:

Елбаев Юрий Арсентьевич - кандидат психологических наук, доцент Российского Университета Дружбы Народов (Российская Федерация, г.Москва) с докладом «ОПЫТ РАЗРАБОТКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ ДЛЯ РАБОТНИКОВ ИНДУСТРИАЛЬНО-ПРОМЫШЛЕННОГО СЕКТОРА».

Каиржанов Абай Каиржанович – профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, доктор филологических наук (Казахстан, г.Астана) с докладом «ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ КНИГА «ÏRQ BITIG» И КИТАЙСКАЯ КЛАССИЧЕСКАЯ «КНИГА ПЕРЕМЕН».

Намысов Савр Викторович - кандидат экономических наук, доцент Калмыцкого государственного университета (Российская Федерация, г.Элиста) с докладом «РОЛЬ И МЕСТО ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА В РАЗВИТИИ РЕСПУБЛИКИ КАЛМЫКИЯ».

Проскурин Павел Александрович - руководитель регионального офиса инноваций при ТОО «Технопарк «Алгоритм» (Казахстан, г.Уральск) с докладом «ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РЕГИОНАЛЬНОГО ОФИСА ИННОВАЦИЙ ПРИ ТОО "ТЕХНОПАРК «АЛГОРИТМ» И ИНСТРУМЕНТЫ ПОДДЕРЖКИ ИНДУСТРИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ».

Дейнека Александр Георгеевич – ***доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой менеджмента и администрирования Украинского государственного университета железнодорожного транспорта (Украина, г.Харьков) с докладом «*ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ В УКРАИНЕ».***

В работе конференции приняли участие 6 докторов и 50 кандидатов наук с вузов города.

Международная конференция продолжила свою работу в секциях по 4-м направлениям.

1 секция - Тенденции и перспективы индустриально-инновационного развития регионов Казахстана.

2 секция - Проблемы и перспективы повышения конкурентоспособности отраслей промышленности Казахстана.

3 секция - Роль международной специализированной выставки «EXPO-2017» в индустриально-инновационном развитии Казахстана

4 секция - Инновационные тенденции развития естественных и гуманитарных наук в образовании РК: трехъязычие, новые технологии обучения.

На секционных заседаниях было заслушано и обсуждено около 80-ти докладов.

Все доклады были заслушаны с большим интересом, задавались интересующие вопросы, наблюдалась активная работа аудитории.

БІЗДІҢМЕРЕЙТОЙ
НАШИ ЮБИЛЯРЫ
OUR JUBILEES

Мазницына Клавдия Тимофеевна –
кандидат географических наук

В 2016 году географы Западного Казахстана поздравили с 95-летием Мазницыну Клавдию Тимофеевну - старейшину географического сообщества, самого первого кандидата географических наук во всём Западном регионе республики.

Клавдия Тимофеевна родилась 27 марта 1921 года в селе Бобровка Кировского района Восточно-Казахстанской области, в тридцати километрах от г. Усть-Каменогорска, куда переехала в 1925 году вместе с семьёй. Свою трудовую деятельность Клавдия Тимофеевна начала в 1939 году учителем в школе № 4 г. Лениногорска.

Клавдии Тимофеевне, как и многим другим нашим соотечественницам, пришлось испытать тяготы Великой Очетественной войны. В начале войны молодая жена проводила своего мужа на фронт. С 1942 года началась студенческая жизнь в г. Алма-Ате в Государственном педагогическом институте им Абая (КазПИ им. Абая). Учебный корпус и обобщежитие в те годы не отапливались, студенты получали в столовой один раз в день по пятьсот граммов хлеба и суп из горной капусты.

После окончания КазПИ им. Абая, Клавдия Тимофеевна прошла серьёзную научную школу у ведущих географов республики. Под руководством Назаревского О.Р., в секторе географии Академии наук Каз ССР, была составлена карта населенных пунктов Казахстана. В летнее время, в составе гляциологической экспедиции, под руководством Пальгова Н.Н., проводила полевые исследования по изучению движения ледников и скорости их таяния в Заилийском и Джунгарском Алатау, а также в совершенно не изученном районе у истока р. Лепсы в Джунгарском Алатау. С большими трудностями, без дорог, участники небольшой научной экспедиции перевозили оборудование в тюках на трех лошадях, а сами рядом шли пешком.

Свою научную деятельность Клавдия Тимофеевна продолжила в аспирантуре кафедры географии КазПИ им. Абая. 29 октября 1948 года её научным руководителем был назначен кандидат географических наук, старший научный сотрудник сектора географии АН Казахской ССР Рыбин Николай Георгиевич; была утверждена тема кандидатской диссертации: «Казахстанский Алтай (физико-географическая характеристика)». Успешным завершением большой работы по изучению своей малой родины – Алтая, стала защита диссертации, которая состоялась 8 мая 1954 года.

После защиты своей диссертации Клавдия Тимофеевна получила направление в Уральский педагогический институт им. А.С. Пушкина, в котором проработала с 1954 по 1991 год. Строгая, но в то же время доброжелательная к своим коллегам и студентам, она быстро стала ведущим географом, любимым и уважаемым преподавателем и наставником. Клавдию Тимофеевну отличает большое трудолюбие

и скромность. На высшем профессиональном уровне она проводила не только аудиторные и внеаудиторные занятия, но также и большую общественную работу: дежурила в общежитии, где организовывала интересные беседы, участвовала со студентами в сельскохозяйственных работах. Очень много интересного студенты узнали от Клавдии Тимофеевны во время дальней комплексной практики на Алтай в 1991 году – вслед за ней они взбирались на крутые склоны Алтайских гор, исследовали Телецкое озеро и другие географические объекты Алтая.

В настоящее время Клавдия Тимофеевна постоянно участвует в работе на кафедре географии – проводит методические консультации с молодыми преподавателями, читает лекции по физической географии студентам и магистрантам кафедры. Очень интересны её очерки по истории кафедры.

Географы нашего университета и всего Западного Казахстана поздравляют Клавдию Тимофеевну с юбилеем! Желают ей крепкого здоровья, творческих сил, семейного счастья (Клавдия Тимофеевна стала мамой пятерых детей и любимой бабушкой для своих внуков) и радости в жизни!

***

Байдулова Людмила Александровна –

кандидат биологических наук, доцент кафедры биологии и экологии

В этом году кандидат биологических наук доцент кафедры биологии и экологии Людмила Александровна Байдулова отмечает свое 70-летие.

Байдулова Л.А. родилась в 1946 году, в пос. Ершово Саратовской области. После окончания средней школы поступила в Уральский педагогический институт им. А.С.Пушкина. Блестяще окончив в 1969 г., была оставлена на кафедре зоологии ассистентом.

В 1984 году становится аспиранткой КазГу им. Аль-Фараби по специальности «Зоология». Обучаясь в аспирантуре, занимается темой «Фитонематоды бобовых», которая в последующем становится темой кандидатской диссертации. И в 1989 году после успешной защиты кандидатской диссертации, ей присваивается ученая степень кандидат биологических наук. Ценность работы заключалась в том, что ею были открыты 6 новых видов, что является существенным вкладом в науку зоология.

В 90 –е годы возглавляет естественно- географический факультет.

Ею издано более 10 учебных пособий. Особо необходимо выделить «Животный мир ЗКО», которое в последствии было отмечено Почетной грамотой МОН РК. Людмила Александровна является автором первого электронного учебника по зооологии беспозвоночных, вошедшего в библиотечный учебный фонд РК. Байдулова Л.А. автор более 70 научных статей, участница многих конференций союзного значения.

Байдулова Л.А. осуществляет педагогическую деятельность и сейчас, работая на кафедре биологии и экологии, ею подготовлены магистры, которые успешно продолжают научную школу и тематику ее исследований.

Людмила Александровна! ЗКГУ им. М.Утемисова, кафедра биологии и

экологии от всего сердца поздравляет Вас с юбилеем!

Примите в этот знаменательный день поздравления с юбилеем, искренние пожелания здоровья, долголетия, финансового благополучия, гармонии и покоя в семье. Пусть жизнь дарит радость, а близкие заботу. Примите наши поздравления и пожелания прекрасного и крепкого здоровья, которое позволило бы Вам отметить еще множество юбилеев.

***

Садыкова Гульсим Абдикаликовна –

старший преподаватель кафедры менеджмента и предпринимательства

Садыкова Гульсим Абдикаликовна более 30 лет работает преподавателем математики в высшей школе. После окончания в 1977 году физико-математического факультета Актюбинского педагогического института (с отличием) была направлена учителем математики в Ащелисайскую среднюю школу. Затем, пройдя по конкурсу в Западно-Казахстанский сельхозинститут, работала ассистентом, преподавателем, старшим преподавателем на кафедре высшей математики.

Последние годы является старшим преподавателем кафедры менеджмента и предпринимательства.

За годы работы ею освоены такие дисциплины, как «Алгебра и геометрия», «Математический анализ», «Теория вероятности и математическая статистика», «Математика для экономистов», «Эконометрика», «Экономико-математическое моделирование», «Анализ данных и прогнозирование экономики» на государственном и русском языках.

Основное направление педагогических исследований – методические рекомендации и указания к изучению некоторых тем математики. Садыкова Г.А. подготовила и издала свыше 70 методических пособий и статей. Основные из них: «Прикладные задачи векторного анализа», «Қисық сызықты және беттік интегралдар», «Ряд Фурье по тригонометрической системе», «Определенный интеграл», «Методические указания по решению задач теории вероятности и математической статистки», «Ықтималдықтар теориясы және математиқалық статистика», «Экономика–математикалық моделдеу».

Садыковой Г.А. разработаны и проводятся мультимедийные занятия по темам «Неопределенный интеграл», «Определенный интеграл», «Кривые второго порядка», как лекции, так и СРСП.

Изданы электронно-учебные учебники «Ықтималдықтар теориясы және математиқалық статистика» и «Теория вероятностей и математическая статистика» для студентов экономических специальностей. По всем преподаваемым дисциплинам имеются электронные версии лекционного материала и СРСП.

Регулярно проводятся мастер-классы для молодых преподавателей, где применяются различные методы и приемы обучения, провела видео-лекцию на тему «Балансовые модели» по дисциплине «Анализ данных и прогнозирование

экономики».

Все годы работы является куратором академических групп.

По профориентационной работе посетила школы №19, 30, дважды съездила в г.Актобе с целью привлечения абитуриентов.

Награждена Почетной грамотой в честь 70-летия ЗКГУ, а также Благодарственным письмом Министерства науки и образования РК. В честь 20-летия РК и 80-летия ЗКГУ награждена Почетной Грамотой ректора ЗКГУ им. М.Утемисова и Благодарственным письмом.

Садыкова Г.А. пользуется уважением коллег и студентов.

Уважаемая Гульсим Абдикаликовна!

Коллектив кафедры экономики и менеджмента факультета истории, экономики и права Западно-Казахтанского университета им.М.Утемисова от чистого сердца поздравляет Вас с 60-летним Юбилеем!

Надо отметить, что быть преподавателем всегда было почетно. Быть преподавателем – дано не каждому. Быть преподавателем — это большой труд, ведь на протяжении всей жизни Вы постоянно совершенствуете и приумножаете свои знания, передавая их не одному поколению студентов и, в какой-то степени неся ответственность за их дальнейшую судьбу и уровень их профессионализма. А потому хочется пожелать Вам больших научных и творческих достижений, искренних друзей и коллег, отличных студентов, и, конечно, крепкого здоровья, счастья и благополучия!

Гульсим Абдикаликовна! Желаем мудрости, доброты, щедрости. Чтобы здоровье не давало сбоев. Чтобы настроение всегда было на высоте. В семье пусть будут тепло и уют.

Успехов, удачи, везения.

Преподавание науки
Доступно далеко не всем.
Одним оно всего лишь мука,
И дело скучное совсем,
Зато другим оно – услада,
Ведь их призвание – учить.
И Вам желаем мы в награду
Сто поздравлений получить!

***

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

ПЕДАГОГИКА -ПЕДАГОГИКА-PEDAGOGICS

Имангалиев А.С., Морозова Л.В.
ТЕХНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМНО-ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ И ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ УЧЕНИКОВ……..3
Торыбаева Ж. З., Тойбекова Б.А., Нуридинова Г.А.
ОҚУШЫНЫҢ ПОЛИЛИНГВАЛДЫ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МӘНІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ.....10
Курманалина Ш.Х., Сахипова Г.К.
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ.....18
Потапчук Т.
ВНЕДРЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ……....24
Сардарова Ж.И., Кафизова М.Т.
ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ ЭТАПОВ РАБОТЫ НАД ПРОЕКТОМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ……..31
Бекишев К., Каламбаева З.С., Мадьярова А.А.
ГИЛЛЕСПИ ТЕОРИЯСЫ БОЙЫНША МОЛЕКУЛАЛАРДЫҢ КЕҢІСТІКТЕГІ ҚҰРЫЛЫМДАРЫН БОЛЖАУ.....39
Ержанов М.Е., Нурымбетова Ж.И.
ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ.....46
Сейсенбеков Е.К., Сарсекеев Ғ.М., Дауленбаев М.Т.,Айтбаев Д.О.
БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ДЕНЕ ДАЯРЛЫҒЫ ҮДЕРІСІНДЕ РУХАНИ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ…….....54
Нургалиева С.А.
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ПРОВЕРКА МЕТОДИКИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ……...61
Амельченко В.И.,Касимов Е.К.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «ГЕОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА» КРАЕВЕДЧЕСКОГО ПРИНЦИПА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ВЛИЯНИЯ АГРОЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ.68
Сырым Ж.С.,Абдығалиев Ә.А.
АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ДАМЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГТЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЛЫҒЫ.....76
Анарбаев А.К.
ДИНАМИКА И СТРУКТУРА ДВИГАТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БОРЦОВ…….……82
Испулова Р.Н., Ерназаров Т.П.
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ БОЙЫНША СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ.....89
Бимагамбетова Г.А., Даржигитова А.К.
БИОЛОГИЯДАН ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚ ЖАСАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ.....95

Медешова А.Б., Иксебаева Ж.С., Тлеккабылова Д. Ж.
ПРОЕКТНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗА……102
Кисметова Г.Н., Тургалиева Э.М.
ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....109
Нұрғалиев К.А., Нурмуканбетова В.Е.
I-IV СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ «ОЙША ӘРЕКЕТ ЕТУ» ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУЫ.....115
Сырым Ж.С., Құмарова А.Н.
МОЛЕКУЛАЛЫҚ ФИЗИКА БОЙЫНША ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ ӘДІСТЕМЕСІ.....121
Кульжумиева А.А., Даупаев Н.М.
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ……...128
Zhantureeva A.A., Karasheva Zh.B.
INFLUENCE OF PATERNAL FAMILY ON THE FAMILY SYSTEM OF YOUNG FAMILY…....134
Нурушева Т.И., Кадыргалиева С.И., Кадыргалиева Е.М.
К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМНЫХ МЕТОДАХ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ НА СТАРШИХ КУРСАХ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ.....143
Шунайбекова К.М.
СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ЯВЛЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГРАММАТИКИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА……....151
Доскалиева Р.Б., Хаируллина А.К.
СЫНЫ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТІҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ.....157
Өмірзақова Л.Қ.
ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІНДЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА МУЗЫКАНЫҢ РӨЛІ..164
Байтлесова Н.К.
ТЕНДЕНЦИИ ПОТРЕБНОСТИ ЖЕНЩИН СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА К ФИЗКУЛЬТУРНЫМ ЗАНЯТИЯМ…….....……..170
Мухамбетова Ғ.Г.
ГРАФИКАНЫ БАҒДАРЛАМАЛАУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ.....177
Коптлеуова К. С.
ОСНОВНЫЕ КАТЕГОРИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ ДУХОВНО НРАВСТВЕННОЙ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА……..183
Жардемова А.Б.
МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ.....190
Ерниязов О.Н., Шандозтегі А.Т.
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ МАҢЫЗЫ.....196
Курмашева Д.Н.
ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ……203

ФИЛОЛОГИЯ-ФИЛОЛОГИЯ-PHILOLOGY

Ержанова С.Б., Алиева Ж.А.
НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨНЕ ТҮРКІЛІК САРЫНДАР.....209

Utegenova K., Yerbolat A.
THE CONCEPT 'HAPPINESS' IN THE FEMALE WORLDVIEW REPRESENTED IN THE STORY "SHOLPAN'S SIN" BY M. ZHUMABAYEV……..216

Жумагулова В.И., Маткерим Д.А.
РАЗГРАНИЧЕНИЕ И ТРАКТОВКА ДЕФИНИЦИЙ КИНОТЕКСТ И КИНОДИСКУРС.....222
Зайкенова Р. З., Балтабаева Н. С.
ТАРИХИ РОМАН ТАҒЛЫМЫ.....231
Қадыров Ж.Т., Жәмбек С.Н., Қошанова Ж.Т.
МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ.....239
Абуханова А.Г., Кожахметова Р.Б.
ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА "АТ" В КАЗАХСКИХ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ……...246
Иманбердиева С.Қ., Ыбырайым Ә.О.
«ЖАРАТУШЫ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОКОНЦЕПТОЛОГИЯЛЫҚ КӨРІНІСІ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ПАРЕМИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ).....252
Әбдіқалық К.С., Орынханова Г.А.
СҰЛТАНМАХМҰТ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АЗАТТЫҚ ИДЕЯ.....260
Кәріпжанова Г.Т., Қадыров Ж.Т., Абикенов М.Т.
МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ КОНЦЕПТІЛІК ЖҮЙЕСІ.....267

ТАРИХ- ИСТОРИЯ-HISTORY

Рысбеков Т.З., Кенесова А.С.
ГЕНЕРАЛ Ғ.ЖӘҢГІРОВТІҢ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТІ.....275
Бақторазов С.У.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІГІНДЕ ПАРТИЯ ЖӘНЕ КЕҢЕС НОМЕНКЛАТУРАСЫН РЕПРЕССИЯЛАУ НАУҚАНЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ТАҒДЫРЛАР ҚАСІРЕТІ (ӨҢІРДЕ РЕПРЕССИЯҒА ҰШАРАҒАН БАТЫСҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР ХАҚЫНДА).....281
Шайхиев Т.Т.
ОТАНДЫҚ САЯСИ АҚЫЛ – ОЙ ДАМУЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ЗЕРДЕЛЕНУІ.....288
Есеева Г.Н.
ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И РОССИИ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ ……..294
Гайсина М. Б.
БИЛЕР СОТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....303

ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ - ACADEMIC LIFE.....311
БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ - НАШИ ЮБИЛЯРЫ – OUR JUBILEES.....314

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ
МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 12 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 10 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйіндеме (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ
ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 12 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 10, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева

Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:
Е.Е.Панова
С.К. Сахметова, Ж.З. Есимгалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2016.
090000, Орал, Достық даңғылы, 162.

Басуға 16.06. 2016 ж. қол қойылды.
Көлемі 40,25 б.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 143.

Подписано в печать 16.06.2016 г.
Объем 40,25 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 143 .

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 2016.
090000, Уральск, пр. Достык, 162.